WISSENSCHAFTLICHES SAMMELWERK
DER UKRAINISCHEN FREIEN UNIVERSITÄT IN PRAG
BAND III
VĚDECKÝ SBORNÍK
UKRAJINSKÉ VOLNÉ UNIVERSITY V PRAZE
SVAZEK III

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ

ТОМ III

ПРАГА 1942
НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
DRUCKEREI DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
ДРУКАРНЯ ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХ І МОРАВИ В ПРАЗІ

WISSENSCHAFTLICHES SAMMELWERK
DER UKRAINISCHEN FREIEN UNIVERSITÄT IN PRAG
BAND III

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ

ТОМ III

PRAG — 1942 — ПРАГА
VERLAG DER UKRAINISCHEN FREIEN UNIVERSITÄT
НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Своїм Високодостойним Сеніорам
Почесним Професорам

Д-рові Іванові Горбачевському
Д-рові Оттонові Ейхельманові
Д-рові Олександрові Колессі

Український Вільний Університет
присвячує

Передмова.

З початком 1931/32 шк. року Український Вільний Університет у Празі вступив у друге десятиліття свого існування, уявляючи з себе, як і в перші десять років, єдиний український університет у цілім світі. Йому припадало завдання зберегти певний кадр старших українських вчених і виховати молодших, давати університетську освіту слухачам, нарешті, репрезентувати українську науку і популяризувати саме українство. В більшій чи меншій мірі те чи друге з завдань все виконувалося, не дивлячись на погіршення матеріяльної бази аж до того, що був такий цілий рік, що впродовж перших дев'яти місяців професура діставала лише по 400 К місячно (щоб зрозуміти недостаточність тої суми скажемо, що то недорівнювалося, було менше, ніж утримання напр. звичайної служки-покоїнки). До матеріяльного погіршення прийшло погіршення правне: М-во Шкільництва й Н. Освіти приписом з дня 2. листопада 1936 р. заборонило приймання нових професорів та доцентів на УВУ, черговим же приписом з дня 4. серпня 1938 р. звеліло, щоб професори й доценти, що перебували у відпустці за межами держави, були викреслені з списків УВУ; нарешті тому, що дехто з чеської молоді, одержавши диплом д-ра УВУ, став добиватися рівноправности його з докторатом державних університетів, приписом з дня 4. вересня 1939 р. звеліло, щоб про те, що УВУ не набув права публичности на території Протекторату, було в певний виразний спосіб ставлено явно кожному, хто робить в УВУ докторат. Погіршення становища УВУ, розуміється, гальмувало, але не здержало остаточно розвою нашого У-ту. І українці не можуть не бути вдячні й за таке відношення до них і їхніх справ, бо по інших країнах, де опинилися більші кадри еміграції, як от у б. Югославії чи Франції, українські культурні потреби й такої підтримки не зазнали.

Події з 1938 р. знову видвигають значення УВУ. В тім році вирішено було перенести його й перетворити в Український Державний Університет у б. Карпатській Україні. Але в полонині березня 1939 року Карпатську Україну окупує

U 4710/III

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186111591

2374/42

Tyščenko K. 180

DRUCKEREI DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
ДРУКАРНЯ ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХІЇ МОРАВІЇ В ПРАЗІ

З ДІЯЛЬНОСТИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ ЗА ДРУГЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ІСНУВАННЯ.

I. 1931/32 ШКІЛЬНИЙ РІК (11-й РІК ІСНУВАННЯ).

1. На Загальних Зборах професорів та доцентів УВУ, що відбулись 2. червня 1931 р., обрано на ректора УВУ звич. проф. д-ра Івана Горбачевського.*) Проректором, згідно із статутом, лишився бувший ректор, звич. проф. Андрій Яковлів. На зборах професорських колегій на факультетах обрано: на декана Філос. ф-ту — звич. проф. Дмитра Антоновича, продеканом, згідно із статутом, лишився бувший декан — звич. проф. д-р Борис Матушецко; на декана ф-ту Права й Сусп. наук — знову обрано звич. проф. Сергія Шелухина, а на продекана звич. проф. Сергія Бородаєвського. В такому складі сенат провадив свою чинність продовж цілого шкільного 1931—1932 року.

2. В склад проф. колегії входили оці професори й доценти:

А. На Філософічному факультеті:

Андрієвський Петро, д-р ветеринарної медицини й маґістер ветеринарних наук, звичайний професор біології і зоології, член-співробітник Української Академії Наук в Києві.

Антонович Дмитро, звич. проф. історії мистецтва, член Наук. Т-ва в Києві, т. ч. декан Філософ. ф-ту.

Артимович Агенор, д-р філософії, звич. проф. клясичної філології.

Біднов Василь, маґістер теології, звич. проф. історії України, член укр. Наук. Т-ва в Києві.

---

*) Його світлиця вміщена на стор. 127 видання »Український Вільний Університет в Празі в роках 1921—1926«, Прага 1927.

мадярське військо. В Празі з'являється нова, карпато-українська, політична еміграція, що їй пішов у культурнім відношенні на зустріч УВУ. По німецько-польській війні 1939 р., що скінчилася розгромом Польщі і окупацією української Східньої Галичини большевиками, до УВУ в Празі прибинається ще одна свіжа, галицько-українська, політична еміграційна хвиля молоді, що прийшла продовжити й закінчити свою університетську освіту, перервану подіями на Рідній Землі. Німецько-протекторатна влада тому не перешкодила, що з вдячністю тут зазначаємо, а Український Центральний Комітет у Кракові з свого боку від р. 1941 поспішає з поліпшенням матеріяльної ситуації персоналу й студентів УВУ; рівно ж у тім напрямі з деякою матеріяльною підтримкою виступає й Українське Національне Об'єднання, зокрема силкуючись підтримати підготову молодшої генерації наукових сил для доцентури.

Німецько-большевицька війна, що звільнила вже всю Україну від большевицького панування, гадаємо, в скорім часі відкриє нові можливості для УВУ, а власне, в приложенні своїх сил до культурного відродження, зокрема, до відродження української університетської науки в Україні. З вірою і надією в те випускаємо, після довгої перерви, наш цей черговий Науковий Збірник. Його видання завдячуємо передусім дотації провідника Українського Центр. Комітету в Кракові проф. д-ра В. Кубійовича. Щире українське спасибі!

* * *

В збірникові дві частини. Перша — це стислий звіт про діяльність УВУ за друге десятиліття його існування, зложений головно на підставі щорічних звітів ректорів. На докладніший тимчасом не маємо спромоги й хто зна, коли вона з'явиться, то ж ліпше видати бодай щось, ніж нічого; з недостачі місця не маємо можливости вмістити всі програми викладів, лише подаємо програми за перший рік другого десятиліття, п'ятий і останній (десятий).

Друга частина збірника заповнюється науковими статтями професорів та доцентів УВУ. Їх зміст полишено на одповідальність авторів; лише зроблено одноманітну коректу правопису. З доруки ректорату УВУ перевів доц. д-р Яр. Рудницький коректу манускриптів згідно з правилами академічного правопису з 1929 р.

— —

Яковлів Андрій, звич. проф. цивільного процесу, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, Наук. Т-ва в Києві.

Лоський Кость, звич. проф. римського права.

Мицюк Олександер, звич. проф. політичної економії, дійсний член Слов'янського Інституту в Празі.

Одарченко Олексій, магістрант політичної економії і статистики, звич. проф. торговельного і фінансового права.

Старосольський Володимир, д-р права, звич. проф. політичного (державного) права, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові.

Щербина Федір, звич. проф. статистики, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, член-кореспондент Російської Академії Наук у Петрограді.

Шелухин Сергій, звич. проф. карного права, сенатор, дійсний член Наукових Товариств: »Кіевскаго Юридическаго Общества« при Университеті св. Володимира, »Историко-Филологическаго Общества при Новороссійском Университетѣ«, »Одесскаго Общества Исторіи и Древностей«, »Одесскаго Юридическаго Общества« (1-го), »Одесскаго Библіографическаго Общества«, Київського правничого Товариства.

Тимошенко Володимир, д-р філософії, звич. проф. політичної економії, дійсний член Слов'янського Інституту в Празі.

В. Приват-доценти:

Баранів Олександер, д-р прав, прив.-доц. римського права.

Галіп Теодор, д-р прав, прив.-доц. карного права.

Герасименко Полікарп, д-р природописних наук, прив.-доцент фізикальної хемії.

Русов Юрій, д-р філософії, прив.-доц. зоології.

Чехович Костянтин, д-р філософії, прив.-доц. слов'янської філології.

Чижевський Дмитро, прив.-доц. філософії.

Шрамченко Левко, прив.-доц. статистики.

Г. Лектори:

Косач-Шимановська Оксана, лекторка француз. мови.

Носкова Марія, лекторка чеської мови.

Славінська Марія, лекторка англійської мови.

Стешко Федір, лектор музики.

Дорошенко Дмитро, звич. проф. історії України, член укр. Наук Т-ва в Києві, Наук. Т-ва імени Т. Шевченка у Львові. Член-кореспондент школи славістичних наук Лондонського університету.

Горбачевський Іван, д-р медицини, звич. проф. хемії, член Всеукр. Академії Наук в Києві і Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові.

Колесса Олександер, д-р філософії, звич. проф. української мови й літератури, член Укр. Наук. Т-ва в Києві, Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, член-кореспондент школи славістичних наук Лондонського університету, дійсний член Слов'янського Інституту в Празі.

Матюшенко Борис, д-р медицини, звич. проф. гігієни, член Наук Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, Академії Праці та Соціяльного Інституту в Празі.

Мірчук Іван, д-р філософії, звич. проф. філософії.

Слюсаренко Федір, доцент-суплент клясичної філології і археології.

Смаль-Стоцький Степан, д-р філософії, звич. проф. української мови і літератури, член Всеукр. Академії Наук в Києві, Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, дійсний член Слов'янського Інституту в Празі.

Щербаківський Вадим, звич. проф. археології, член наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові.

Шульгин Олександер, надзв. проф. всесвітньої історії.

Швець Федір, звич. проф. геології.

Залозецький Володимир, д-р філософії, доцент історії мистецтва.

Б. На Факультеті Права й Суспільних наук:

Андрієвський Афанасій, звич. проф. цивільного права.

Бородаєвський Сергій, звич. проф. кооперації.

Гайманівський Олександер, д-р прав, доцент-суплент українського права.

Дністрянський Станислав, д-р прав, звич. проф. цивільн. права, член Всеукраїнської Академ. Наук в Києві, Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові.

Ейхельман Отто, д-р міжнародного права, магістер державного права, заслужений проф. університету св. Володимира в Києві, звич. проф. адміністративного права, керуючий катедрами державного і міжнародного права, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові.

Професорам: П. Андрієвському, В. Біднову, д-рові В. Старосольському, д-рові В. Тимошенкові, доцентові д-рові В. Залозецькому та прив.-доцентам д-рові П. Герасименкові, д-рові Ю. Русову та д-рові Т. Галіпові уділено безплатні відпустки на два семестри, проф. О. Шульгинові — на зимовий семестр, а приват.-доцентам д-рові К. Чеховичеві та Д. Чижевському — на літній семестр. Ці особи одержували відпустки й у наступні роки. Уділено асистентуру д-рові медицини Олені Мельничуковій-Кобизській при катедрі соціяльної гігієни. Уділено »veniam docendi« при катедрі української історії д-рові філософії Борисові Крупницькому.

За цими змінами проф. колеґія УВУ складалася з 24 звич. професорів, 1 надзвич. професора, 1 доцента, 2 доцентів-суплентів, 8 приватних-доцентів та 4 лекторів, разом з 40 осіб. Крім того в УВУ працювали 6 асистентів, а також 5 проф. стипендистів.

3. Науково-педагогічна діяльність факультетів виявилась у викладах предметів університ. курсу, а також у переведені іспитів та риґорозів для студентів, що закінчили відповідні курси.

а) На Філос. фак-ті: У зимовому семестрі відбувались виклади з 22 предметів по 54 години тижнево, а семінарі й практичні вправи з 11 предметів 29 год. тижнево. У літньому семестрі відбувались виклади з 20 предметів по 47 год. тижнево, семінарі й практ. вправи з 11 предметів 29 год. тижнево. За цілий рік переведено: 1 великий риґороз, 1 профес. іспит та 1 педагогічний. Промовано на д-ра філософії »honoris causa« 4 укр. письменники: О. Кандибу (Олеся), О. Кобилянську, Б. Лепкого і В. Стефаника. Крім того відбуто звичайну промоцію на доктора філософії Миколи Галія.

б) На факультеті Права й Суспільних наук: У зимовім семестрі відбувались виклади з 27 предметів по 55 годин тижнево. У літньому — виклади з 26 предметів по 55 год. тижнево, семінарі й практичні вправи з 6 предметів 9 год. тижнево. За шкільний рік переведено іспити: 2 з історичної групи предметів, 3 — з судової, 4 — політичної; риґорози: 2 — першої ґрупи, 2 — другої, 3 — третьої. Промовано на доктора прав 3 особи: Чирія Івана, Веселіго Яна Еріка та Орелецького Василя. Крім того на Правничому факультеті, за прикладом минулого року, відбувалися академічні засідання колеґії професорів з участю запрошених гостей для докладів на теми права й суспільних наук і дискусій над ними. Таких засідань відбулося 10, на них прочитано 11 докладів; де-які з них зреферовані в пресі. Ці доклади прочитали професори: А. Андрієвський (2), С. Шелухин (5), А. Яковлів (1), К. Лоський (1), приват-доценти: О. Баранів (1), Л. Шрамченко (1).

господарстві, воно, починаючи з 1. січня 1932 р., примушено припинити цілковито удилювання УВУ будь-яких грошевих допомог. З 1. жовтня 1931 р. до 31. грудня т. р. Міністерство переводило фактичне скорочення своїх субвенцій УВУ і, не дивлячись на клопотання ректорату, тих скорочень не відкликало. Тому платню й адміністраційні видатки в тих місяцях прийшлось зменшити приблизно на 20% проти попередніх років. В зв'язку з загрозливою фінансовою ситуацією 31. серпня 1931 року відбуто нараду професорів і доцентів УВУ, на якій ухвалено, що УВУ мусить існувати й надалі за всяку ціну, а для полагодження справи про уділення від Мін-тва дальших субвенцій, обрано делеґацію в складі ректорів проф. А. Яковлева і І. Горбачевського та академіка проф. С. Дністрянського, що відвідала Міністра Шкільн. д-р І. Дерера. В результаті, після дальших клопотань, згідно з відповідними ухвалами сенату, Міністерство змінило свій припис про припинення субвенцій і листом своїм з дня 9. X. 1931 р. пообіцяло уділити УВУ на 1932 р. допомогу в сумі . . . . К 250.000·—

Пізніше Мін-во приписом своїм з дня 30. III. 1932 р. зробило розпорядження про фактичну виплату УВУ половини цієї суми до кінця червня місячними квотами під титулом »платні професорам і службовцям УВУ«. Крім того, теж Мін-ство приписом з дня 30. XII. 1931 р., уділило ще субвенцію під титулом »одноразової надзвичайної допомоги на адміністраційні видатки« в сумі . . К 30.000·—

Таким чином, прибутковий бік кошторису УВУ на 1932 р. виносив: із фонду Міністерства . . К 280.000·—
та із фонду Пана Президента . . . . . К 96.000·—

Разом . . . К 376.000·—

Отже УВУ в 1932 р., в зв'язку з загальною господарською крізою, примушений був існувати на значно скорочений кошторис. Зменшення видатків доходило по деяких статтях, як напр. платня професорам, аж до 50%, а від деяких адміністраційних потреб довелося зовсім відмовитись. Шукаючи спосіб вивести УВУ з непевного і незадовільного фінансового стану, сенат погодився з думкою Заг. Зборів професорів та доцентів, а також відповідних чинників М-ва Шкільництва і ухвалив утворити спеціяльне »Т-во прихильників Укр. Вільн. Ун-ту в Празі«, на чолі з виборною Кураторією, як виконавчим органом цього Т-ва. Основним завданням того Т-ва було здобуття коштів для УВУ. Земський Уряд в Празі прийняв статут до відома дня 6. травня 1932 р.

4. Склад студентів університету:

а) На Філософ. ф-ті в зимовім семестрі були вписані: 65 звич. слухачів, 28 надзвич., разом 93; в тому числі: 60 студентів та 30 студенток. На перший семестр записалося 29 звич. слухачів і 12 надзвич., разом 41. За національністю: 53 українців, 17 жидів, 9 росіян, 3 чехи, 3 румуни, 2 болгари, 2 мадяри, 2 білоруси, 1 словак, 1 поляк. В літнім семестрі було 57 звич., 22 надзвич., разом 79 слухачів; в тому числі: 51 студентів і 28 студенток. На перший семестр записалося 23 звичайних, 5 надзвич., разом 28. За національністю: 42 українців, 8 мадярів, 8 жидів, 7 росіян, 4 словаки, 3 чехи, 2 білоруси, 2 румуни, 2 німці, 1 поляк.

б) На ф-ті Права й Сусп. наук у зимовім семестрі були вписані: 114 звичайних, 33 надзвичайних, разом 147 слухачів; в тому числі 128 студентів й 19 студенток. На перший семестр вписалося 57 звичайних, 13 надзв., разом 70 душ. За національністю: 81 українців, 26 жидів, 11 чехів, 11 росіян, 11 мадярів, 4 румуни, 3 поляки. В літнім семестрі були вписані: 116 звичайних, 25 надзвичайних, разом 141 слухачів; в тім числі 116 студентів та 25 студенток. На перший семестр записалося 46 звич. і 9 надзвич., разом 55 слухачів. З загального числа за національністю було: 66 українців, 18 жидів, 15 росіян, 16 мадярів, 11 чехів, 4 румуни, 2 німці, 1 поляк, 1 литовець і 6 словаків.

в) Таким чином, на обидвох ф-тах у зимоному семестрі числилося 240 слухачів, в літньому — 220.

5. Фінансовий стан університету. Як і попередні роки УВУ одержував субвенції від Міністерства Шк. й Нар. Освіти та від канцелярії тодішнього Президента. За шкільний рік М-ство Шкільництва уділило:

На платню професорам і персоналу канцелярії .	К 280.767'
На адміністраційні видатки (канцелярійні, аренда помешкання, телефон, топливо, свято 10-тиліття Університету)	К 42.536'70
Канцелярія Пана Президента переслала (в місяцях жовтні—грудні 1931 р. по К 10.000'—, а від січня 1932 по К 8000'—) за той же період	К 102.000'—
За 1931—32 р. одержано всього дотацій . .	К 425.303'70

В цьому акад. році, в зв'язку з загальною господарською кризою, УВУ довелося зазнати дуже тяжкої фінансової скрути. Мін. Шкіл. і Н. О. листом своїм з дня 21. VIII. 1931 р. повідомило, що з огляду на необхідні скорочення в державному

6. Видавнича діяльність університету. За браком коштів УВУ видав лише звіти з діяльности за друге п'ятиліття під титулом »Український Вільний Університет в Празі в роках 1926—1931«, сторінок XVI — 200 друку і 6 таблиць. Разом із виданнями раніш звітами за перші п'ять літ це видання містить всі дані про діяльність УВУ за 10 літ.

7. Бібліотека. В акад. р. 1931—32 для бібліотеки нічого не куплено; нові придбання були або шляхом дарунку, або шляхом виміни. Поновився, після довшої перерви, обмін виданнями з Всеукраїн. Акад. Наук у Києві; з іншими установами обмін продовжувався реґулярно. »Міжнародня вимінна служба« з огляду на загальну кризу відмовилася пересилати видання нашого УВУ.

8. Святкування десятилітнього ювілею існування університету. З нагоди десяти літ існування УВУ в Празі, дня 23. жовтня 1931 р. сенат влаштував святочні збори, присвячені цьому ювілеєві разом із інсталяцією нового ректора, академіка проф. д-ра І. Горбачевського. Ректор, проф. д-р І. Горбачевський, перейнявши уряд, між іншим звернувся до зборів з такою промовою: »Шановні присутні! Наш Університет влаштував нинішні святочні збори з приводу десятилітнього існування. 23. жовтня 1921 р. відбулася тут перша інсталяція ректора УВУ. Хоча наш Університет зложений лише з двох факультетів і не міг розвинутися до повноти, як би було бажано, хоча він розміром невеличкий і дуже неповний — особливо в областях природописних наук — і не має жадних власних наукових дослідчих інститутів, проте зумів він розвинути досить широку педагогічну діяльність і виконав теж наукову працю, яка найшла признання й у чужинців. Тепер він є єдиним українським університетом на світі і тому дорожить ним не лише професорський збір, що старається удержати його на відповідним науковім рівні, але й ціле українське громадянство, що від десятків літ разом із українськими вченими боролося на Західній Україні завзято, але без успіху за оснування українського університету . . .«

9. Крім участи в святкуванню місцевих свят бували й інші випадки репрезентації УВУ на зовні. Протягом року УВУ діставав від різних закордонних, чеських і українських високих шкіл та культурно-освітніх і громадських установ і організацій чисельну кількість запрошень на різні з'їзди, святкування, виклади, зібрання, похорони й т. п. Ректорат надсилав у більшості таких випадків відповідні привітання, ґратуляції, вирази співчуття і т. п., а в окремих випадках на такі запрошення брав участь особисто сам ректор, або доручав заступати УВУ кому небудь із професорів.

ПРОФЕСОР АКАДЕМИК ДР ЈАН РИПКА
ПРЕДСЕДНИК КУРАТОРИЈ УБУ И РР. 1932- 1938.

10. Участь професорів УВУ на наукових конґресах тощо з браку коштів була сильно обмежена. Лише дехто з власної ініціятиви і на власні кошти побував на конґресах чи з'їздах. Так, в квітні 1932 р. проф. С. Бородаєвський взяв участь на Міжнародньому Конґресі середніх кляс у Празі, де він виступав з промовою, як проф. УВУ, а в жовтні 9. 1932 р. взяв участь на Конференції фундаторів Міжнарод. Наук. Кооперат. Інституту в Базелі, де й обрано його в число членів. Та акад. проф. д-р С. Дністрянський брав участь 17. V. 1932 р., як представник ф-ту, на засіданню Організаційної Комісії З'їзду Всеслов'янських правників в Братіславі. Окремо треба згадати про участь професорів, доцентів, асистентів, та професорських стипендистів на II. Укр. Наук. З'їзді в Празі, що відбувся в днях 20—24 березня 1932 р.

ПРОГРАМА ВИКЛАДІВ УВУ В ЗИМОВІМ ПІВРОЦІ 1931/32.

I. Філософічний факультет.

А. Історично-Філологічний відділ.

1. Філософія.

Проф. д-р Іван Мірчук: *1. Історія філософії XIX. стол.* (3 год. тижн.) *2. Вправи з обсягу української філософічної термінології на підставі лектури Пролегоменів Канта.* (2 год. тижн.)

Прив.-доц. Дмитро Чижевський: *1. Філософія Гегеля.* (2 год. тижн.) *2. Вправи: Основи логічної теорії.* (1 год. тижн.)

2. Історія.

а) Історія України:

Проф. Дмитро Дорошенко: *1. Українська Козацька Держава XVII—XVIII вв.* Загальний курс, продовження. (3 год. тижн.) *2. Козацькі літописи.* Спеціяльний курс, докінчення. (2 год. тижн.)

Проф. Андрій Яковлів: *Історія судового устрою і судівництва на Гетьманщині XVII—XVIII вв.* Продовження. (2 год. тижн.)

б) Антична історія:

Проф. Кость Лоський: *Римські старинності.* Продовження. (2 год. тижн.)

Доц.-супл. Федір Слюсаренко: *1. Грецькі державні об'єднання.* (1 год. тижн.) *2. Проссемінар. Тексти міждержавних грецьких договорів.* (2 год. тижн.)

в) Історія мистецтва:

Проф. Дмитро Антонович: *1. Українське мистецтво XVI—XVII вв.* (2 год. тижн.) *2. Історія українського театру в XVII XVIII вв.* (1 год. тижн.) *3. Семінар з історії мистецтва.* (2 год. тижн.)

г) Археологія:

Проф. Вадим Щербаківський: *1. Сарматська і готська доба.* (3 год. тижн.) *2. Семінар.* (2. год. тижн.)

ґ) Музика:

Лектор Федір Стешко: *Музично-технічний розбір мелодій українських дум.* (4 год. тижн.)

3. Філологія.

а) Українська мова й література:

Проф. д-р Степан Смаль-Стоцький: *Шевченко та його твори.* (5 год. тижн.)

Проф. д-р Олександер Колесса: *1. Вибрані проблеми з історії української літератури.* (3 год. тижн.) *2. Семінар української філології.* (2 год. тижн.) Читання й аналіза поезій Ів. Франка на теми політично-соціяльні. Наукові праці й реферати.

Прив.-доц. д-р Костянтин Чехович: *Історія слов'янського письма.* (2 год. тижн.)

б) Клясична філологія:

Проф. д-р Агенор Артимович: *1. Латинська і грецька метрика.* Продовження. (3 год. тижн.) *2. Плянта: »Amphitrus«.* (2 год. тижн.)

Доц.-супл. Федір Слюсаренко: *1. Латинська граматика й вибір з Ю. Цезаря: »Записки про Гальську війну«.* (3 год. тижн.) *2. Вибір з Горація.* (1 год. тижн.) *3. Грецька граматика й вибір із Ксенофонта.* (2 год. тижн.)

в) Чеська мова:

Лекторка Марія Носкова: *Курс чеської мови.* (4 год. тижн.)

г) Англійська мова:

Лекторка М. Славінська: *Практичні вправи з вивчання англійських ідіомів.* (4 год. тижн.)

ґ) Французька мова:

Лекторка Оксана Косач-Шимановська: *Курс французької мови з практичними вправами.* (4 год. тижн.)

Проф. д-р Станислав Дністрянський: *1. Родинне право.* (3 год. тижн.) *2. Семінар господарського права.* (1 год. тижн.)

Проф. Андрій Яковлів: *1. Цивільний процес.* (2 год. тижн.) *2. Практичні вправи з цивільного процесу.* (1 год. тижн.)

6. Карне право і карний процес.

Проф. Сергій Шелухин: *1. Злочини проти прав людської особи.* (2 год. тижн.) *2. Карний процес.* (2 год. тижн.) *3. Семінар карного права.* (1 год. тижн.)

7. Торговельне право.

Проф. Олексій Одарченко: *Торговельне право.* (1 год. тижн.)

8. Політичне право.

Проф. Кость Лоський: *Радянська конституція.* (1 год. тижн.)

9. Адміністраційне право.

Проф. д-р Отто Ейхельман: *Адміністраційне право ч. II.* (2 год. тижн.)

10. Фінансове право.

Проф. Олексій Одарченко: *Фінансове право.* (4 год. тижн.)

11. Міжнародне право.

Проф. д-р Отто Ейхельман: *1. Міжнародне право ч. I.* (вступ). (1 год. тижн.) *2. Організація та діяльність (Facti-vité) Ліги Націй.* (1 год. тижн.)

12. Політична економія.

Проф. Олександер Мицюк: *1. Політична економія.* (2 год. тижн.) *2. Історія соціяльно-економічних доктрин України.* (1 год. тижн.) *3. Історія господарського побуту.* (1 год. тижн.). *4. Семінар політичної економії.* (1 год. тижн.)

13. Кооперація.

Проф. Сергій Бородаєвський: *1. Теорія та історія кооперації.* (3 год. тижн.) *2. Семінар кооперації.* (2 год. тижн.)

14. Статистика.

Проф. Федір Щербина: *1. Бюджетна статистика.* (3 год. тижн.) *2. Статистичний семінар.* (2 год. тижн.)

Прив.-доц. Левко Шрамченко: *Методологія господарської конъюктури.* (3 год. тижн.)

Б. Природописний відділ.

1. Хемія.

Проф. д-р Іван Горбачевський: *Фізіологічна хемія.* (5 год. тижн.)

2. Геологія.

Проф. Федір Швець: *1. Динаміка земної кори. Вульканізм. Дислокаційні явища.* (3 год. тижн.) *2. Семінар.* (2 год. тижн.)

3. Соціяльна гігієна.

Проф. д-р Борис Матюшенко: *1. Соціяльна гігієна.* Методи дослідження, зокрема медична статистика і антропометрія. Соціяльні недуги. (3 год. тижн.) *2. Евгеніка.* (2 год. тижн.)

II. Факультет Права й Суспільних наук.

1. Історія Українського права.

Проф. Андрій Яковлів: *Історія судового устрою і судівництва на Гетьманщині XVII—XVIII вв.* (2 год. тижн.)

Доц.-супл. д-р Олександер Гайманівський: *Державне право України доби Гетьманської.* (3 год. тижн.)

2. Римське право.

Проф. Кость Лоський: *1. Римське право зобов'язань.* (2 год. тижн.) *2. Римські старинності.* Продовження. (1 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р Олександер Баранів: *Система римського права. Родинне та спадкове право.* (3 год. тижн.)

3. Церковне право.

Доц.-супл. д-р Олександер Гайманівський: *Історія церковного права. Джерела українського церковного права.* (3 год. тиж.)

4. Загальна наука права.

Проф. д-р Станислав Дністрянський: *Філософія права модерної доби.* (1 год. тижн.)

Проф. Кость Лоський: *Загальна теорія права.* (1 год. тижн.)

5. Цивільне право й цивільний процес.

Проф. Афанасій Андрієвський: *Цивільне право Радянської України.* (Право зобов'язань і спадкове право.) (5 год. тижн.)

15. Соціологія.

Проф. д-р Отто Ейхельман: *Соціологія ч. I.* (вступ). (1 год. тижн.)

16. Судова медицина.

Проф. д-р Борис Матюшенко: *Судова медицина (вибрані розділи).* (1 год. тижн.)

ПРОГРАМА ВИКЛАДІВ У ЛІТНІМ ПІВРОЦІ 1932.

I. Філософічний факультет.

А. Історично-Філологічний Відділ.

1. Філософія.

Проф. д-р Іван Мірчук: *1. Німецька філософія XIX ст.* (3 год. тижн.) *2. Українська філософічна термінологія.* Вправи. (2 год. тижн.)

2. Історія.

а) Історія України:

Проф. Д. Дорошенко: *1. Огляд української історії з кінця XVIII ст. до полов. XIX в.* Загальний курс, продовження. (3 год. тижн.) *2. Українська історіографія XVIII ст.* Спеціяльний курс. (2 год. тижн.)

Проф. А. Яковлів: *Договори гетьманів України з Москвою XVII—XVIII вв.* (2 год. тижн.)

б) Всесвітня історія:

Надзв. проф. О. Шульгин: *1. Історія Великої Французької Революції.* (4 год. тижн.) *2. Семінар.* (1 год. тижн.)

в) Антична історія:

Проф. К. Лоський: *Римські старинності.* Продовження. (1 год. тижн.)

Доц.-супл. Ф. Слюсаренко: *1. Населення України за античної доби.* (1 год. тижн.) *2. Вибір з IV-ої кн. Геродота.* Просемінар. (2 год. тижн.)

г) Історія мистецтва:

Проф. Д. Антонович: *1. Український ренесанс і барокко.* (2 год. тижн.) *2. Французький примітив.* (1 год. тижн.) *3. Семінар з історії мистецтва.* (2 год. тижн.)

г) Археологія:

Проф. В. Щербаківський: *1. Неоліт на Україні.* (3 год. тижн.) *2. Семінар.* (2 год. тижн.)

д) Музика:

Лектор Ф. Стешко: *Музично-технічний розбір мелодій українських дум.*

3. Філологія.

а) Українська мова й літератури:

Проф. д-р О. Колесса: *1. Вибрані проблеми з історії української літератури.* Продовження. (1 год. тижн.) *2. Семінар української філології.* (2 год. тижн.) Читання й аналіза поезій Ів. Франка на теми політично-соціяльні. Наукові праці й реферати.

б) Клясична філологія:

Проф. д-р А. Артимович: *1. Грецькі діялекти.* (3 год. тижн.) *2. Вергілій.* (2 год. тижн.)

Доц.-супл. Ф. Слюсаренко: *1. Латинська граматика й вибір з Цезаря.* (3 год. тижн.) *2. Вибір з Овідія.* (1 год. тижн.) *3. Грецька граматика й вибір із Ксенофонта.* (2 год. тижн.)

в) Чеська мова:

Лекторка М. Носкова: *Курс чеської мови.* (4 год. тижн.)

г) Англійська мова:

Лекторка М. Славінська: *Практичні вправи з англійської складні.* (4 год. тижн.)

г) Французька мова:

Лекторка О. Косач-Шимановська: *Курс французької мови з практичними вправами.* (4 год. тижн.)

Б. Природолисний відділ.

1. Хемія.

Проф. д-р І. Горбачевський: *Неорганічна хемія.* (3 год. тижн.)

2. Геологія.

Проф. Ф. Швець: *1. Історична геологія.* (3 год. тижн.) *2. Семінар із геології.* (2 год. тижн.)

3. Соціяльна гігієна.

Проф. д-р Б. Матюшенко: *1. Соціяльна гігієна. Найважливіші соціяльні недуги.* (3 год. тижн.) *2. Евгеніка.* (2 год. тижн.)

II. Факультет Права й Суспільних наук.

1. Історія українського права.

Проф. А. Яковлів: *Договори гетьманів України з Москвою* XVII—XVIII вв. (2 год. тижн.)

Доц.-супл. д-р О. Гайманівський: *Історія українського права державного.* (Доба гетьманська.) (3 год. тижн.)

2. Римське право.

Проф. К. Лоський: *1. Історія і система римського права.* Загальна частина системи і наука про права річеві. (3 год. тижн.) *2. Римські старинності.* Продовження. (1 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р О. Баранів: *Джерела римського права.* (3 год. тижн.)

3. Церковне право.

Доц.-супл. д-р О. Гайманівський: *Історія джерел українського церковного права.* (3 год. тижн.)

4. Загальна наука права.

Проф. д-р С. Дністрянський: *Філософія права в старому віці.* (1 год. тижн.)

5. Історія публичного права в Европі.

Проф. д-р С. Дністрянський: *Історія права середньої Европи.* (4 год. тижн.)

6. Цивільне право й цивільний процес.

Проф. А. Андрієвський: *1. Українське річеве право.* (3 год. тижн.) *2. Семінар цивільного права.* (2 год. тижн.)

Проф. д-р С. Дністрянський: *Семінар господарського права.* (1 год. тижн.)

Проф. А. Яковлів: *1. Цивільний процес.* (2 год. тижн.) *2. Практичні вправи з історії цивільного процесуального права.* (1 год. тижн.)

7. Карне право і карний процес.

Проф. С. Шелухин: *1. Злочини проти прав маєткових.* (2 год. тижн.) *2. Карний процес (переведення слідства).* (2 год. тижн.) *3. Семінар карного права.* (1 год. тижн.)

8. Торговельне право.

Проф. О. Одарченко: *Торговельне право.* (1 год. тижн.)

9. Політичне право.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Державне право.* (2 год. тижн.)

10. Адміністраційне право.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Адміністраційне право.* (2 год. тижн.)

Проф. К. Лоський: *Адміністраційне право Радянської України.* (1 год. тижн.)

11. Фінансове право.

Проф. О. Одарченко: *Фінансове право.* (4 год. тижн.)

12. Міжнародне право.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Міжнародне право ч. II.* (1 год. тижн.)

13. Політична економія.

Проф. О. Мицюк: *1. Теорія політичної економії.* (2 год. тижн.) *2. Історія господарства України.* (1 год. тижн.) *3. Історія українських соц.-екон. думок.* (1 год. тижн.) *4. Світова господарська депресія.* (1 год. тижн.)

14. Кооперація.

Проф. С. Бородаєвський: *1. Кооперація продуцентів.* (3 год. тижн.) *2. Семінар кооперації.* (2 год. тижн.)

15. Статистика.

Проф. Ф. Щербина: *1. Кооперативна статистика.* (3 год. тижн.) *2. Практичні вправи з кооперативної статистики.* (2 год. тижн.)

Прив.-доц. Л. Шрамченко: *Статистична метода в інтернауковому досліджуванню.* (3 год. тижн.)

16. Судова медицина.

Проф. д-р Б. Матюшенко: *Судова медицина (вибрані розділи).* (Продовження.) (1 год. тижн.)

II. 1932/33 ШКІЛЬН. РІК (12-й РІК ІСНУВАННЯ).

1. Ректором обрано знову проф. д-ра І. Горбачевського; проректором проф. д-ра С. Дністрянського. Деканом Філософ. факульт. був проф. д-р Б. Матюшенко; продеканом став попередній декан проф. Д. Антонович; деканом ф-ту Права й Сусп. наук проф. С. Шелухин, продеканом проф. О. Одарченко. 3. червня 1932 р. стало існувати Т-во приятелів УВУ з Кураторією, до рук якої приходили допомоги з Мін. Шкільн. і Н. О.

2. Професорська колегія за 1932—33 шкільн. рік зазнає таких змін: покликано на звич. проф. історії укр. права проф. Л. Білецького, підвищено на надавич. проф. філософії прив.-доц. Дмитра Чижевського; крім того, уділено »veniam docendi«: при катедрі передісторичної археології асистентові УВУ д-ру Іванові Борковському, а при катедрі історії України д-рові Симонові Наріжному. За цими змінами проф. колегія УВУ складалася з 25 звич. професорів, 2 надзвич., 1 доц., 2 доцентів-суплентів, 9 приват.-доцентів та 4 лекторів, разом з 43 осіб. Крім того на УВУ працювали: 5 асистентів та 7 осіб, що готувалися до професорської діяльности.

3. Діяльність факультетів виявилась у викладах предметів універс. курсу, а також в переведенні іспитів та риґорозів для студентів. Продовж року відбулася така кількість викладів:

	в зимовому семестрі				в літньому семестрі			
	виклади		вправи		виклади		вправи	
	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.
на Філософ. ф-ті	24	59	8	20	25	63	9	21
на ф-ті Права .	26	54	6	9	23	52	10	13
Разом . . .	50	113	14	29	48	115	19	34

На Філософ. ф-ті за рік переведено 2 великі риґорози, 3 малі, 1 іспит із латинської мови. Промовано на д-ра філософії С. Бичковського та П. Капинського. На ф-ті Права й Сусп. наук переведено 1 іспит з історичної групи предметів, 2 риґорози з другої групи предметів і 2—3 третьої. Промовано на д-ра прав С. Тищенка.

Крім того, на фак. Права й Сусп. наук відбувалися академічні засідання колегії професорів спільно з Укр. Прав. Т-вом з участю запрошених гостей для докладів на теми права і сусп. наук і дискусій над ними. За рік відбулося 18 засідань, на яких прочитано 14 докладів: п. п. проф. С. Шелухин (4), А. Андрієвський (3), Л. Білецький і доц. Л. Шрамченко (по 2), О. Мицюк, С. Бородаєвський і доц. д-р О. Гайманівський (по 1). На цьому ж факультеті в літньому семестрі розпочали свою діяльність нові семінарі: соціяльної економіки Підкарпатської Руси проф. О. Мицюка (прочитано 6 докладів (при участі пересічно 20 присутніх) і кооперації проф. С. Бородаєвського (зачитано 3 доклади при участі пересічно 17 присутніх). Дня 28. квітня 1933 р. факультет разом із Правничим Т-вом влаштували урочисті збори на вшанування 50-ти літнього ювілею профес. діяльности д-ра О. Ейхельмана.

4. Склад студентів У-ту в 1932/33 році по факультетах:

	Філософічному в зимовому семестрах		Права й Сусп. наук в зимовому семестрах	
		літньому		літньому
звичайних	61	89	117	107
надзвич.	23	30	31	32
Разом	84	119	148	139
В тому числі:				
студентів	61	89	129	107
студенток	23	30	19	32
За національністю:				
українців	48	50	75	61
німців	2	5	2	3
росіян	1	3	15	18
білорусів	2	2	--	—
чехів	5	7	13	11
словаків	4	9	4	7
болгарів	—	—	—	1
поляків	1	1	2	—
мадярів	17	29	18	16
румунів	—	—	8	4
латвійців	—	—	1	2
інших	4	13	10	16

Разом на обидвох факультетах було записаних у зимовому семестрі 232 слухачів, а в літньому 258.

5. Фінансово УВУ підлягав Кураторії »Т-ва Прихильників УВУ«. З огляду на продовження загальної господарської кризи університет далі переносив дуже тяжку фінансову скруту. Міністерство Шкільн. і Народньої Осв. не задовольнило прохання УВУ про збільшення або бодай про залишення попередньої дотації. На місяці січень—серпень 1933 р. уділено по 20.833 К місячно. Особисто ж ректорові референт Мін. Шк. проф. Урбан подав до відома, що згадану субвенцію продовжено до кінця 1933 р. Значить на рік 250.000 К, себто о 30.000 К менше проти року попереднього. Канцелярія ж Пана Президента продовжувала уділювати УВУ по 8.000 К місячно. 23. травня 1933 року референт Мін. Шк. усно повідомив Президію Кураторії, що міністерство фінансів відмовилося виплачувати субвенцію для УВУ починаючи від 1. вересня 1933 р. і порадив, щоб Президія Кураторії сама звернулася до покликаних чинників з проханням тривало забезпечити субвенції УВУ, що Президія Кураторії й зробила, але всі її старання не мали успіху, бо Міністерство не признало УВУ субвенції на рік 1934, ані не вставило її до бюджету.

При цій дуже скрутній ситуації УВУ настала ще й несподівано зміна в складі Кураторії: голова Кураторії, проф. д-р Рипка, який завсіди, теж особисто разом з ректором заступав справи Кураторії перед покликаними чинниками, мусів виїхати на наукову подорож до Ірану і так стратила Кураторія його дуже цінну співпрацю на довший час. Тоді провід у Кураторії перебрав, як заступник голови, ректор, який мусів продовжити старання про матеріяльне забезпечення УВУ сам.

6. В цьому академічному році УВУ одержав запрошення до участи на: Міжнарод. Конґрес геологів у Вашинґтоні в липні 1933 р., Міжнар. Конґр. лінґвістів у Римі у вересні 1933 р. і на З'їзд правників слов'янських держав у Братіславі у вересні 1933 р. Але з огляду на брак коштів в перших двох випадках і з причини тактичного характеру — в останньому, участи в них не міг узяти.

III. 1933/34 ШКІЛЬНИЙ РІК (13-й РІК ІСНУВАННЯ).

1. Ректором і проректором обрано знову тих осіб, що й у минулому шкільному році. Деканом Філ. ф-ту проф. Д. Дорошенка, продеканом А. Артимовича; деканом ф-ту Прав. й Сусп. наук — проф. Шелухина.

2. Професорська колеґія за р. 1933/34 зазнала таких змін: 14. жовтня 1933 р. помер звич. проф. римського права Кость Лоський; покликано доцента Федора Слюсаренка звич. проф. катедри античної історії; доцента-суплента д-ра Олександра Гайманівського звич. проф. катедри історії укр. права, а прив.-доц. Левка Шрамченка звич. проф. катедри статистики. Вікторові Доманицькому уділено »veniam docendi« при катедрі політичної економії по відділу агрономічної політики, а 1. VI. 1934 р. його затверджено доцентом-суплентом при катедрі політ. економ.; також уділено »veniam docendi« д-рові Панасові Феденкові з укр. історії та інж. Роману Дмиїнському — при катедрі економічної політики. Проф. колеґія У-ту складалася з 28 звич. професорів, 2 надзвич., 1 доц., 1 доц. суплента, 10 приват.-доцентів та 4 лекторів, разом з 46 осіб. Крім того в УВУ було 6 асистентів та 7 осіб, що готувалися до професорської діяльности.

3. Продовж року відбулася така кількість викладів:

	в зимовому семестрі				в літньому семестрі			
	виклади предм.	вправи год.	виклади предм.	вправи год.	виклади предм.	вправи год.	виклади предм.	вправи год.
На Філос. ф-ті .	24	53	13	33	20	49	11	29
На ф-ті Права .	25	56	7	13	21	50	7	13
Разом . . .	49	109	20	46	41	99	18	42

На Філософ. ф-ті за рік переведено: 1 великий риґороз і 1 іспит із латинської мови і промовано на д-ра філософії: Ф. Мелешка і С. Туркевич-Лісовську.

На ф-ті Права й Сусп. наук переведено іспитів: з історичної групи предметів 3; судової 1; і риґорозів: історичних 2; судових 1 і політичних 1. Промовано на д-ра прав окружного судлю з Чадца на Словаччині Івана Ватрана. Факультет в днях 4.—7. жовтня 1933 р. відбув у Празі під почесним головуванням пана ректора проф. д-ра І. Горбачевського Укр. Правничий З'їзд, у якому взяли участь всі н. п. професори факультету. Перебуваючі за межами Чехії професори, д-р В. Тимошенко і д-р В. Старосольський, взяли у ньому участь своїми докладами. З визначних чужинців у з'їзді взяв участь рефератом професор Білгородського Університету д-р Ж. Періч. На з'їзді також були заступлені рефератами три професорські стипендіяти факультету. Завдяки стараням голови з'їзду, проф. д-ра С. Дністрянського, львівський правничий часопис »Життя і Право« в ч. 4 (27) за 1933 р. і в ч. 1 (28) за 1934 р. помістив докладний звіт із праць з'їзду. Крім того, присвятили працям з'їзду статті правничі журнали: »Mjesečnik« ч. 11—12 листопад — грудень 1933 р. в Загребі в мові хорватській і »Архив за правне и друштвене науке« — лютий 1934, кн. XXVIII в Београді в мові сербській. Як і в минулих літах ф-тет відбував з участю Укр. Прав. Т-ва академічні засідання. На 18-ти засіданнях прочитано і продискутовано 17 докладів. Одно з цих засідань — 16. березня 1934 р. — було присвячене вшануванню 120-тих роковин з дня народин Тараса Шевченка. Виголосили доклади: проф. С. Шелухин (5), А. Андрієвський (2), С. Бородаєвський (1), О. Мицюк (2), д-р О. Гайманівський (1), Л. Білецький (2), О. Одарченко (1), В. Тимошенко (в відсутності — 1), проф. стипендіят д-р С. Федорів (1 доклад). Також і в цьому акад. році відбувалися семінарі: проф. О. Мицюка — семінар соціяльної економіки Підкарпат. Руси, в якому прочитано 5 докладів, і проф. С. Бородаєвського — семінар кооперації — з 2 докладами. В засіданні 24 червня 1933 р., маючи на увазі, що сповнилося 50 років професорської діяльности ректора УВУ проф. д-ра Івана Горбачевського, ухвалено: »признаючи визначні заслуги проф. І. Горбачевського для української науки і для УВУ в Празі обрати ювілянта доктором прав і суспільних наук »honoris causa« і належно відсвяткувати ювілей . . .« 15. травня відбувалося урочисте святкування на честь 80-тих роковин з дня уродин проф. д-ра І. Горбачевського і підчас урочистої академії декан факультету проф. С. Шелухин вручив ювілятові диплом доктора прав.

5. В 1933/34 шк. році було вписано слухачів на:

	Філос. ф-ті семестр зимов.	літн.	Ф-ті Права семестр зимов.	літн.
звичайних	66	81	118	125
надзвич.	27	30	21	17
Разом	93	111	139	142
В тому числі:				
студентів	70	84	119	117
студенток	23	27	20	25
За національністю:				
українців	39	35	64	59
німців	9	7	4	3
росіян	6	8	10	13
білорусів	—	—	1	—
чехів	10	13	8	9
словаків	2	6	8	5
поляків	2	2	1	2
мадярів	19	32	27	35
румунів	2	—	6	9
лотишів	—	1	—	—
інших	4	7	10	7

6. Фінансовий стан УВУ. В кінці грудня 1933 р. Мін. Шкільництва і Н. О. через Кураторію переслало УВУ субвенцію за місяці вересень—грудень 1933 р. в сумі 83.332 К. Ця сума була цілковито витрачена на видачу платні персоналові У-ту за згадані місяці, яка виносила 83.670 К.

Від початку ж 1934 р. всі старання Президії Кураторії одержати субвенцію УВУ в Міністерстві Освіти не мали успіху, бо Міністерство Фінансів — з огляду на фінансову крізу — відмовилося уділити УВУ будь-яку субвенцію. Щойно по кількох місяцях прихилилося Міністерство Освіти до представлень і прохань Президії Кураторії остільки, що з огляду на невдержний матеріяльний стан УВУ, призначило аж у вересні на його потреби в р. 1934 із своїх ощадків підмогу 45.000 К, окрім того обіцяло, що на слідуючий 1935 р. уділить УВУ правильну субвенцію із бюджету, але — з огляду на крізу — зменшену (200.000 К). Лише канцелярія Пана Президента продовжувала щомісяця пересилати Університетові по 8.000 К.

Таким чином було дальше існування УВУ уможливлене, але вигляди з матеріяльної сторінки УВУ були мало відрадні у будуччині. Особливо в 1934 р. був фінансовий стан УВУ крайно прикрий, бо всі його прибутки: від Пана Президента 96.000 К і від Кураторії (Міністерства) 45.000 К, виносили разом 141.000 К на цілий календарний рік. Щоб УВУ теж при такім, зовсім недостаточнім, матеріяльнім стані далі міг існу-

На ф-ті Права і Сусп. наук були проведені іспити: з історичної групи предметів 1, з судової 3, з політичної 1; а ригорози: з історичної групи 1, з судової 3, з політичної 1. На доктора прав промовано Олександра Хітькова. Факультет, як і в минулих роках, разом із Укр. Правничим Т-вом улаштував у 1934/35 шк. р. 20 академічних засідань, в яких прочитано й продискутовано 21 наукових рефератів. Одно з тих засідань присвячено пам'яті проф. О. Кістяківського з приводу 50-ти річчя його смерти. Друге — традиційному святкуванню пам'яті Тараса Шевченка. З рефератів подали: а) професори: С. Шелухин (3), А. Андрієвський (4), С. Бородаєвський (2), О. Мицюк (2), Л. Білецький (3), Л. Шрамченко (2), О. Гайманівський (2), доц.-супл. В. Доманицький (1), прив.-доцент інж. Р. Дімінський (1), нарешті, 1 реферат мав проф. стипенд. д-р В. Фрищин.

4. В шкільнім 1934/35 році були записані слухачі на:

	Філос. ф-ті семестр		Ф-ті Права й Сусп. н. семестр	
	зимн.	літн.	зимн.	літн.
Звичайні	70	82	96	99
Надзвичайні . . .	26	34	23	20
Разом . . .	96	116	119	119
В тому числі:				
студентів	71	86	98	95
студенток . . .	25	30	21	24
За народністю слухачі поділялися так:				
українців	30	31	68	58
німців	18	27	4	10
росіян	4	7	9	10
чехів	10	15	8	7
словаків	4	8	5	8
поляків	1	1	2	1
мадярів	20	18	9	11
румунів	—	2	7	7
латишів	—	—	—	1
калмиків	—	—	1	1
болгарів	—	—	1	1
інших	9	7	5	4

В справі студентів-чужинців сенат постановив приймати на УВУ лише тих, що добре знатимуть державну та українську мову.

5. В тім шкільн. році фінансовий стан УВУ був такий: М-во Шкільн. й Пар. Освіти дня 29. IX. 1934 р. через Кураторію »Товариства приятелів УВУ« уділило субвенцію в роз-

мірі К 45.000'— ; по вирахованню гербового збору — в розмірі К 44.550'—.

Дня 31. V. 1935 р. одержано на перше півріччя 1935 р. з того ж Міністерства і тією ж дорогою К 85.000'—, по вирахованню гербового збору К 850'— К 84.150'—. Ректор проф. д-р І. Горбачевський зрікся платні за погодинові лекції і за виконання функцій ректора. Теж проф. д-р О. Колесса зрікся на користь найбільш незабезпечених професорів і доцентів УВУ своєї платні за погодинові лекції. На місяці липень—вересень М-ство Шкільн. і Пар. Освіти уділило УВУ допомогу по К 5000'—. Канцелярія Пана Президента засилала кожного місяця УВУ допомогу в розмірі К 8000'—.

V. 1935/36 ШКІЛЬНИЙ РІК (15-й РІК ІСНУВАННЯ).

1. Ректором обрано звич. проф. д-ра Олександра Колессу,*) проректором-звич. проф. Сергія Шелухина.

2. Професорська колегія понесла втрату: 21. жовтня 1935 р. помер звич. проф. класичної філології д-р Агенор Артимович. Не рахуючи тих, що перебували в безплатних відпустках, на УВУ числилося: звич. проф. 19, 2 доц.-суплент., 3 прив.-доц. і 3 лекторів, разом 27 осіб. Поза тим були асистенти та інші особи, що готувалися до наукової діяльности.

3. У 1935—36 шк. р. відбулася така кількість викладів та вправ:

	в зимов. семестрі				в літ. семестрі			
	викладів		вправ		викладів		вправ	
	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.
На Філос. ф-ті . .	20	45	11	26	18	45	10	24
Ф-т Прав. і С. н. .	24	52	6	7	22	52	5	7
Разом . . .	44	97	17	33	40	97	15	31

На Філософ. ф-ті 21. XI. 1935 р. поширено »veniam docendi« на історію Сходу Европи прив.-доц. д-рові С. Наріжному, а 8. II. 1936 р. його ж іменовано доц.-суплентом при катедрі історії України. Крім того, іменовано приват-доцента д-ра І. Борковського надзвич. проф. предісторичної археології. Члени колегії Філос. ф-ту брали участь в працях Укр. Істор.-Філол. Т-ва та інших українських і чеських наукових інституціях. В Укр. Істор.-Філ. Т-ві вони виголосили 25 докладів, а загалом у 1935/36 шк. року опублікували 56 наукових праць та 16 наукових рецензій, відбули 35 докладів в різних наукових інституціях та брали участь у 6 міжнародніх наукових з'їздах.

На ф-ті Права і Сусп. наук переведено іспитів: із історичної іспитової групи 1, із судової 3, із політичної 4; і риго-

*) Його світлину вміщено на стор. 23 видання »Український Вільний Університет в Празі в роках 1921—1926«, Прага 1927.

вати і сповняти свої завдання, мусів сенат завести як найбільші ощадності. Плати професорів зменшив на мінімум: звич. професор дістав на місяць 600 К; професори, що мали якісь інші прибутки не дістали загалом жадної постійної плати, лише малу нагороду за поодинокі години викладів. Функційні плати членів сенату були зчеркнені. Канцелярія УВУ була переведена на поне, значно дешевше, мешкання, відмовлено наєм авдиторії для факультету Права і Суспільних наук, зменшено видатки за воду, освітлення, телефон і т. д. Увесь персонал УВУ прийняв ці дуже прикрі зміни і працював далі, щоб зберігти рідну наукову установу на далі.

IV. ШКІЛЬН. РІК 1934/35 (14-й РІК ІСНУВАННЯ).

1. Ректором обрано проф. д-ра І. Горбачевського, проректором проф. д-ра С. Дністрянського. Деканом Філос. ф-ту проф. Д. Дорошенка, продеканом був проф. Ф. Слюсаренко; деканом ф-ту Права і Сусп. наук обрано проф. С. Шелухина, а продеканом був проф. А. Андрієвський.

2. Професорська колеґія в цім шкільнім році зазнала дві тяжкі страти: 1. IV. 1935 р. помер у Варшаві проф. історії України, маґістер теології, Василь Біднов, а дня 5. V. 1935 в Ужгороді нагло помер проректор університету проф. цивільного права д-р С. Дністрянський. Не рахуючи тих, що перебували в безплатних відпустках, на УВУ числилося 25 звич. професорів, 2 надзвич., 1 доцент суплент, 10 приватних доцентів та 4 лектори, разом 42 особи. Крім того на УВУ працювало 6 асистентів, а також 7 осіб, що підготовлялися до професорської діяльности.

3. Протягом 1934/35 р. відбулася така кількість викладів і вправ:

	в зимовім семестрі				в літн. семестрі			
	викладів		вправ		викладів		вправ	
	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.
На Філос. ф-ті	22	54	12	30	18	48	12	30
На Правн. ф-ті	18	51	9	16	18	64	7	12
Разом	40	105	21	46	36	112	19	42

На Ф-му ф-ті дня 13. III. 1935 р. було уділено »veniam docendi« д-ру Ярославові Пастернакові при катедрі української археології. Крім того члени професорської колеґії Філос. ф-ту приймали участь в праці Укр. Історико-Філол. Т-ва в Празі, де професори й доценти УВУ мали виклади: Д. Антонович (7), А. Артимович (1), Д. Дорошенко (3), Ф. Слюсаренко (1), С. Смаль-Стоцький (3), Д. Чижевський (1), В. Щербаківський (2), С. Наріжний (4), П. Феденко (2); також були прочитані праці проф. В. Біднова й прив.-доц. д-ра Крупницького.

розів: з історичної групи 2; з судової 2; з політичної 1. Факультетська Колегія спільно з Укр. Правничим Т-вом відбули в 1935/36 шк. році 19 академічних засідань, на яких прочитано і продискутовано 19 наукових рефератів. З того числа одно засідання присвячено пам'яті 75 роковин смерти Т. Шевченка, а одно пам'яті українського статистика Олександра Русова. Між поодинокими професорами прочитані реферати розподіляються так: С. Шелухин прочитав 4, А. Андрієвський — 4, Л. Шрамченко — 3, С. Бородаєвський — 2, д-р О. Гайманівський — 2, О. Мицюк — 2 і доц.-суплент В. Доманицький 2 реферати.

V. Склад слухачів УВУ на ф-тетах в 1935/36 шк. р. був такий:

	Філос. ф-т семестр зим.	Філос. ф-т семестр літн.	Фак. Права й Соц. н. семестр зим.	Фак. Права й Соц. н. семестр літн.
Звичайних	64	79	111	89
Надзвич.	33	30	23	18
Разом	97	109	134	107
В тому числі:				
студентів	74	79	118	93
студенток	23	30	16	14
За національністю слухачі поділялися так:				
українців	34	35	60	50
німців	25	24	33	19
чехів	14	23	11	14
словаків	4	6	8	8
росіян	8	8	10	14
поляків	—	1	—	—
словінців	1	1	—	—
мадярів	6	4	6	4
румунів	1	—	3	3
англійців	—	1	—	—
калмиків	—	—	1	1
інших	4	6	2	4

6. Фінансовий стан: Університет діставав від М. Ш. і Н. О. К 200.000·— в рік та з канцелярії Президента К 96.000·—. Незначність дотації одбивається на платні всього персоналу, а щоб уможливити видачу допомог на випадок недуги, проф. д-р І. Горбачевський зрікся своєї полекційної платні, а п. ректор проф. д-р О. Колесса зрікся спеціяльно в допомогу найбільш потребуючим професорам, доцентам і асистентам своєї полекційної платні та ректорського функційного додатку.

ПРОГРАМА ВИКЛАДІВ У ЗИМОВІМ ПІВРОЦІ 1935/36.

I. Філософічний факультет.

А. Історично філологічний відділ.

1. Філософія.

Проф. д-р І. Мірчук: *1. Сократ, Плятон, Аристотель.* (3 год. тижн.) *2. Філософічні вправи.* (2 год. тижн.)

2. Історія.

а) Історія України:

Проф. Д. Дорошенко: *1. Загальний курс української історії. (Національне відродження XIX ст.)* (3 год. тижн.) *2. Джерела до української історії.* (2 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р С. Наріжний: *Українська мемуаристика XVIII ст.* (3 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р П. Феденко: *1. Український рух на початку XX ст.* (3 год. тижн.) *2. Семінар.* (1 год. тижн.)

б) Антична історія:

Проф. Ф. Слюсаренко: *1. Атенський державний устрій.* (3 год. тижн.) *2. Демостенові приватно-правні промови.* (2 год. тижн.) Семінар.

в) Історія мистецтва:

Проф. Д. Антонович: *1. Українське мистецтво доби ренесансу.* (2 год. тижн.) *2. Історія українського театру в першій половині XIX ст.* (1 год. тижн.) *3. Семінар історії мистецтва.* (2 год. тижн.)

г) Археологія:

Проф. В. Щербаківський: *1. Доба від Різдва Христового до княжінського періоду на Україні.* (2 год. тижн.) *2. Етнографія України.* (2 год. тижн.) *3. Семінар.* (1 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р І. Борковський: *1. Проблеми передісторії Европи.* (Передісторичні раси, народи і культури в світлі теперішнього стану дослідів.) (2 год. тижн.) *2. Розвій европейської фібули.* (1 год. тижн.)

ґ) Музика:

Лектор Ф. Стешко: *Вправи з української музичної бібліографії.* (4 год. тижн.)

Проф. д-р О. Гайманівський: *1. Історія українського державного права доби литовсько-української.* (3 год. тижн.) *2. Головні моменти розвитку методології слов'янського права відносно студій права українського.* (2 год. тижн.)

2. Римське право.

Проф. А. Андрієвський: *1. Загальна частина римського права.* (3 год. тижн.) *2. Право зобов'язань у римському праві.* (2 год. тижн.)

3. Церковне право.

Проф. д-р О. Гайманівський: *Джерела українського церковного права.* (1 год. тижн.)

4. Загальна наука права.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Вступ до загального законодавства.* (1 год. тижн.)

5. Цивільне право і цивільний процес.

Проф. А. Яковлів: *1. Цивільне право. Загальна частина.* (2 год. тижн.) *2. Цивільний процес.* (2 год. тижн.) *3. Практичні вправи з цивільного права й цивільного процесу.* (1 год. тижн.)

6. Карне право і карний процес.

Проф. С. Шелухин: *1. Злочини проти прав людської особи.* (2 год. тижн.) *2. Карний процес.* (2 год. тижн.) *3. Семінар карного права.* (1 год. тижн.)

7. Торговельне та вексельне право.

Проф. О. Одарченко: *Загальний курс торгового та вексельного права.* (1 год. тижн.)

8. Політичне право.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Вправи з державного права і соціології.* (1 год. тижн.)

9. Адміністраційне право.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Теорія адміністраційного права.* (2 год. тижн.)

10. Міжнародне право.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Міжнародне право.* Частина особлива. (1 год. тижн.)

11. Фінансове право.

Проф. О. Одарченко: *Загальний курс фінансової науки.* (4 год. тижн.)

12. Політична економія.

Проф. О. Мицюк: *1. Теорія народнього господарства.* (2 год. тижн.) *2. Історія господарства Підкарпатської Руси.* (2 год. тижн.) *3. Семінар народнього господарства.* (1 год. тижн.)

Доц.-супл. В. Доманицький: *1. Економіка та організація дрібних трудових господарств.* (3 год. тижн.) *2. Основи сільсько-господарської політики.* (2 год. тижн.)

Прив.-доц. Інж. Р. Димінський: *Організація і техніка банкової справи.* (3 год. тижн.)

13. Кооперація.

Проф. С. Бородаєвський: *1. Кооперативне право.* (3 год. тижн.) *2. Семінар кооперації.* (2 год. тижн.)

14. Статистика.

Проф. Л. Шрамченко: *1. Теорія статистики.* (3 год. тижн.) *2. Популяційна проблема в сучасності і спроби її розв'язання.* (1 год. тижн.) *3. Семінар теорії статистики.* (1 год. тижн.)

ПРОГРАМА ВИКЛАДІВ У ЛІТНІМ ПІВРОЦІ 1936.

I. Філософічний факультет.

А. Історично-філологічний відділ.

1. Філософія.

Проф. д-р І. Мірчук: *1. Основні риси українського національного світогляду.* (3 год. тижн.) *2. Філософічні вправи.* (2 год. тижн.)

2. Історія.

а) Історія України:

Доц.-супл. д-р С. Наріжний: *1. Історія України XVIII ст.* (3 год. тижн.) *2. Практичні вправи з обсягу української мемуаристики XVIII ст.* (2 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р П. Феденко: *1. Вибрані частини з соціяльної історії України.* (3 год. тижн.) *2. Семінар.* (1 год. тижн.)

б) Антична історія:

Проф. Ф. Слюсаренко: *1. Історія Греції в IV ст. пер. Хр.* (2 год. тижн.) *2. Боспорські написи.* Семінар. (2 год. тижн.)

3. Філологія.

а) Українська мова й література:

Проф. д-р С. Смель-Стоцький: *Введення до студій української граматики.* (5 год. тижн.)

Проф. д-р О. Колесса: *1. Вибрані питання з історії української мови.* (2 год. тижн.) *2. Семінар. Практичні вправи літературно-історичні. Наукові праці й реферати.* (2 год. тижн.)

б) Клясична філологія:

Проф. д-р А. Артимович: *Латинська і грецька метрика і її система.* (5 год. тижн.)

Проф. Ф. Слюсаренко: *1. Латинська граматика й вибір із Цезаря.* (3 год. тижн.) *2. Вибір із Горація.* (1 год. тижн.)

в) Англійська мова:

Лекторка М. Славінська: *Курс англійської синтакси (складні) з практичними вправами.* (4 год. тижн.)

г) Французька мова:

Лекторка О. Косач-Шимановська: *Курс французької мови з практичними вправами.* (4 год. тижн.)

Б. Природописний відділ.

1. Хемія.

Проф. д-р І. Горбачевський: *Органічна хемія.* Продовження. (4 год. тижн.)

2. Геологія.

Проф. Ф. Шівець: *1. Наукові методи до вивчення історії землі.* (3 год. тижн.) *2. Семінар із палеонтології.* (2 год. тижн.)

3. Соціяльна гігієна.

Проф. д-р Б. Матюшенко: *1. Вибрані розділи із соціяльної гігієни.* (3 год. тижн.) *2. Основи евгеніки.* (2 год. тижн.)

II. Факультет Права й Суспільних наук.

1. Історія українського права.

Проф. Л. Білецький: *1. Огляд джерел історії українського права.* Продовження. (3 год. тижн.) *2. Інтерпретація пам'яток з історії українського права.* (2 год. тижн.)

в) Історія мистецтва:

Проф. Д. Антонович: *1. Єзуїтське барокко на Україні.* (2 год. тижн.) *2. Історія українського театру в XIX ст.* (1 год. тижн.) *2. Семінар історії мистецтва.* (2 год. тижн.)

г) Археологія:

Проф. В. Щербаківський: *1. Етнографія України.* (2 год. тижн.) *2. Сармати.* (2 год. тижн.) *3. Семінар.* (1 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р І. Борковський: *1. Проблеми передісторії Европи. (Передісторичні раси, народи і культури в світі теперішнього стану дослідів.)* (2 год. тижн.) *2. Розвій меровейської фібули.* (1 год. тижн.)

ґ) Музика.

Лектор Ф. Стешко: *Вправи з української музичної бібліографії.* (4 год. тижн.)

3. Філологія.

а) Українська мова й література:

Проф. д-р С. Смаль-Стоцький: *Українська граматика.* (5 год. тижн.)

Проф. д-р О. Колесса: *1. Історія укрвінської літератури апокрифічної.* (3 год. тижн.) *2. Семінар. Практичні вправи літературно історичні. Наукові праці й реферати.* (2 год. тижн.)

б) Клясична філологія:

Проф. Ф. Слюсаренко: *1. Вибір із листів Горація.* (1 год. тижн.) *2. Латинська граматика й вибір із Цезаря.* (2 год. тижн.)

в) Англійська мова:

Лекторка М. Славінська: *Курс англійської мови з практичними вправами.* (4 год. тижн.)

г) Французька мова:

Лекторка О. Косач-Шимановська: *Курс французької мови з практичними вправами.* (4 год. тижн.)

Б. Природописний відділ.

1. Хемія.

Проф. д-р І. Горбачевський: *Неорганічна хемія.* (4 год. тижн.)

2. Геологія.

Проф. Ф. Швець: *1. Історична геологія.* (3 год. тижн.) *2. Семінар із геології.* (2 год. тижн.)

3. Соціяльна гігієна.

Проф. д-р Б. Матюшенко: *1. Вибрані розділи з соціяльної гігієни.* (3 год. тижн.) *2. Основи евгеніки.* (2 год. тижн.)

II. Факультет Права й Суспільних наук.

1. Історія українського права.

Проф. Л. Білецький: *1. Огляд джерел історії українського права княжої доби.* (3 год. тижн.) *2. Інтерпретація пам'яток історії українського права.* (2 год. тижн.)

Проф. д-р О. Гайманівський: *1. Історія державного українського права доби литовсько-української.* (3 год. тижн.) *2. Нариси з історії методології вивчення слов'янського права зглядно до студії історії права українського.* (2 год. тижн.)

2. Римське право.

Проф. А. Андрієвський: *Загальна частина римського права та право річеве.* (5 год. тижн.)

3. Церковне право.

Проф. д-р Гайманівський: *Історія українського церковного права.* (1 год. тижн.)

4. Загальна наука права.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Вправи з теорії права і соціології.* (1 год. тижн.)

5. Цивільне право й цивільний процес.

Проф. А. Яковлів: *1. Цивільне право — частина II. Річеве право.* (3 год. тижн.) *2. Цивільний процес.* Продовження. (2 год. тижн.)

6. Карне право й карний процес.

Проф. С. Шелухин: *1. Злочини проти прав маєткових.* (2 год. тижн.) *2. Карний процес.* (2 год. тижн.) *3. Семінар карного права.* (1 год. тижн.)

7. Торговельне та вексельне право.

Проф. О. Одарченко: *Загальний курс торгового та вексельного права.* (1 год. тижн.)

2. Професорська колегія зазнала втрати: 28. X. 1936 р. помер звич. проф. статистики Федор Щербина. Поза тим кількем професорам і доцентам були уділені безплатні відпустки на 1936/37 шк. р., таким чином колегія професорів і доцентів У-ту складалася з 19 звич. проф., 1 надзвич., 2 доц.-суплентів, 2 прив.-доц. і 4 лекторів, разом із 28 осіб, не лічучи асистентів та інших осіб, що готувалися до наукової діяльности. В кінці шкільного року на основі приписів М-ва Шк. і Н. О. та ухвал ф-ту Права і С. наук, сенату УВУ, й Кураторії перестав належати до складу УВУ звич. проф. цивільного права А. Андрієвський.

3. Протягом 1936/37 шк. року відбулася така кількість викладів:

	в зимов. семестрі				в літ. семестрі			
	виклади		вправи		виклади		вправи	
	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.
На Філ. фак. . . .	20	52	13	32	19	47	11	29
на фак. Права . . .	23	50	7	10	22	50	8	15
Разом . . .	43	102	20	42	41	97	19	44

На Філос. ф-ті іменовано доц.-суплента д-ра Симона Наріжного надзвич. проф. історії України, що й потверджено сенатом 24. V. 1937. Члени колегії того ф-ту брали участь в працях Укр. Істор.-Філол. Т-ва та інших укр. і чеських наукових інституціях. В згаданім Укр. Т-ві вони прочитали 25 рефератів, а загалом впродовж 1936—37 шк. року опублікували 22 наукові праці та 29 наукових рецензій, відбули 31 рефератів в різних наукових інституціях та брали участь у 2-х міжнародніх з'їздах. На ф-ті Права і Сусп. наук у 1936/37 шк. році відбулися 3 історично-правничі іспити, 1 судовий і 1 політичний. На звич. д-ра прав відбулася одна промоція. Крім того, в день 70-ліття ректора УВУ проф. д-ра О. Колесси був доручений йому диплом доктора прав УВУ honoris causa. В 1936/37 шк. р. колегія ф-ту Права і Сусп. наук відбула спільно з Укр. Прав. Товариством 20 академічних засідань, на яких прочитано й продискутовано 21 рефератів: з них одно засідання присвячено пам'яті померших — проф. УВУ Федора Щербини і академіка УАН Володимира Перетца, а друге пам'яті Т. Шевченка і П. Куліша. Між докладачами реферати розподіляються так: Л. Білецький прочитав 2 реферати, С. Бородаєвський 2, д-р О. Гайманівський 1, О. Мицюк 3, А. Яковлів 1, С. Шелухин 5, Л. Шрамченко 3, доц.-суплент В. Доманицький 1, проф. стипендіят д-р В. Фрищин і інж. Д. Петрашевський — прочитали по 1 рефераті. Один реферат прочитав доц. Укр. Господ. Акад. д-р К. Осауленко, як гість. Крім того, п. п. професори ф-ту Права проявляли свою наукову чинність й поза межами УВУ.

8. Політичне право.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Державне право ч. I., від. I. Установча та законодавча влади.* (1 год. тижн.)

9. Адміністраційне право.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Адміністраційне право ч. II. Державна служба, самоврядування, адміністраційна юстиція.* (2 год. тижн.)

10. Міжнародне право.

Проф. д-р. О. Ейхельман: *Особлива частина міжнародного права, від. II. Ліга Націй, Гаазькі трибунали, питання про кодифікацію.* (1 год. тижн.)

11. Фінансове право.

Проф. О. Одарченко: *Друга частина фінансової науки: бюджет та ін.* (4 год. тижн.)

12. Політична економія.

Проф. О. Мицюк: *1. Теорія народнього господарства.* (2 год. тижн.) *2. Історія народнього господарства Підкарпатської Руси.* (2 год. тижн.) *3. Семінар господарства Підкарпатської Руси.* (1 год. тижн.)

Доц.-супл. В. Доманицький: *1. Основи та методи праці суспільної агрономії.* (3 год. тижн.) *2. Семінар господарської (суспільної) інженерії.* (2 год. тижн.)

Прип.-доц. інж. Р. Дмінський: *Організація підприємства.* (3 год. тижн.)

13. Кооперація.

Проф. С. Бородаєвський: *1. Кооперація продуцентів.* (3 год тижн.) *2. Семінар кооперації.* (2 год. тиж.)

14. Статистика.

Проф. Л. Шрамченко: *1. Теорія статистики.* (3 год. тижн.) *2. Селянське господарство на українських землях за даними сільсько-господарської статистики.* (2 год. тижн.)

VI. 1936/37 ШКІЛЬНІ РІК (16-й РІК ІСНУВАННЯ).

1. Сенат складався: з ректора УВУ звич. проф. д-ра Олександра Колесси, проректора звич. проф. Сергія Шелухина, декана Філос. ф-ту звич. проф. Федора Слюсаренка, продекана звич. проф. Вадима Щербаківського, декана ф-ту Права і Сусп. наук звич. проф. Олександра Мицюка й продекана звич. проф. Левка Шрамченка.

4. Склад слухачів Університету в 1936/37 шк. р. на:

	Філос. ф-ті семестр зим.	Філос. ф-ті семестр літн.	Ф-ті Права й Суспр. н. семестр зим.	Ф-ті Права й Суспр. н. семестр літн.
Звичайних	95	79	95	74
Надзвичайних	26	17	25	17
Разом	121	96	120	91
В тому числі:				
студентів	91	65	109	81
студенток	30	31	11	10
За національністю слухачі поділялися так:				
українців	43	38	72	51
німців	36	30	19	11
чехів	16	10	14	10
словаків	6	3	5	10
росіян	4	3	3	4
поляків	3	2	—	1
мадярів	6	2	3	3
румунів	1	2	—	—
калмиків	1	—	—	—
югослов.	—	—	1	—
інших	5	6	3	1

5. Ювілей проф. д-ра О. Колесси. З нагоди 70-ліття його народження відбуто ювілейні урочистості. 22. IV. уряджено Філос. ф-том Чеського Карлового Університету разом із Чеською Акад. Наук., Чес. Корол. Т-вом Наук, Слов'янським Інститутом та Семінаром Слов'янської Філології у великій авдиторії Чес. Філос. ф-ту, де про наук. діяльність проф. д-ра Колесси, що був і проф. Карлового Ун-ту, виголосив промову проф. д-р Ю. Горак. 25. IV. відбув святочну академію УВУ, на якій академік проф. д-р С. Смаль-Стоцький подав біографію ювілята та оцінив його заслуги на полі науки, а проф. д-р Л. Білецький говорив про наукову діяльність ювілята, як історика української мови та літератури. Від ф-ту Права й Суспр. наук вручено проф. д-рові О. Колессі диплом доктора прав honoris causa. Після того заслухано численні привітання від присутніх і надіслані поштою та телеграфом.

6. Фінансовий стан Університету. В листопаді 1936 р. М-во Шк. і Н. О. переказало Кураторії 150.000 К, за відрахованням »кольковного« 148.500 К; Кураторія ж переслала Університетові лише 100.000 К. Виплаті платень в незмінним розмірі до самого кінця року, як і наукових стипендій та допомог на лікування, посприяла обставина, що за цілий 1936 рік зреклися своєї платні пп. професори д-р І. Горба-

чевський у сумі 1300 К і ректор проф. д-р О. Колесса в сумі 6.600 К. З решти субвенції Міністерства, т. є. 48.500 К, заплатила Кураторія пенсійне страхування 25.500 К, а 23.500 К переказала на біжучий рахунок У-ту. Ця сума, вкупі із рештками од інших прибутків, на 1. І. 1937 р. склали разом остаток 37.854 К, з яких насамперед в лютім 1937 р. покрито 16.660·90 К боргу. В червні 1937 р. Кураторія переказала У-тові дотацію М-ва Шк. і Н. О. в розмірі 81.670 К. Канцелярія Президента Республики продовжувала пересилати Університетові допомогу місячно по 8 тисяч корон. Пан ректор проф. д-р О. Колесса і проф. д-р І. Горбачевський знову зреклися своїх платень, як також постійно зреклися й одержувати допомоги з фонду п. Президента, — чим облегшували матеріяльне положення решти персоналу УВУ.

VII. 1937/38 ШКІЛЬН. РІК (17-й РІК ІСНУВАННЯ).

Сенат складався з ректора проф. Д. Антоновича,*) проректора проф. С. Шелухина, декана Філос. ф-ту проф. Федора Слюсаренка і продек. проф. В. Щербаківського, та декана ф-ту Права і Сусп. наук проф. Олександра Мицюка й продек. проф. Левка Шрамченка. 4. VI. 1937 р. Міністерство Шк. і Нар. Осв. заслало припис, яким забиралося господарську частину УВУ від ректора та сенату і на далі передавалося Кураторії Т-ва Приятелів в особі її Президії. Сенат дістав згоду Міністерства, щоб вищенаведений припис був здійснений з початком нового бюджетного року, т. є. з 1. І. 1938 р., після чого господарська частина Ун-ту перейшла у завідування Президії Кураторії Т-ва Приятелів УВУ. У склад Кураторії входили: 1. професори Карлов. Ун-ту д-р Я. Рипка, д-р Ю. Горак, д-р Я. Драховський та д-р Т. Сатурнік, 2. заступник Мін. Шкільн. і Н. О. шкільний радник проф. Й. Урбан та заступник Мін. Зак. Справ одборов. радн. П. Ружічка, 3. від УВУ ректор проф. Д. Антонович, декан проф. Ф. Слюсаренко, дек. проф. О. Мицюк, заступник Філос. ф-ту почесний проф. д-р І. Горбачевський, заступн. ф-ту Права і Сусп. наук проф. С. Шелухин, а пізніше проф. Л. Шрамченко. Президію Кураторії складали: голова проф. д-р Я. Рипка, заступник голови декан проф. О. Мицюк, скарбник спочатку проф. С. Шелухин, а пізніше проф. А. Шрамченко, секретар проф. Ф. Слюсаренко.

2. Професорська колегія, крім її членів, яким були уділені безплатні відпустки на цілий 1937/38 шкільн. рік в зимовому семестрі складалася з 18 звич. проф., 2 надзвич.

*) Його світлину вміщено на стор. 45 видання »Український Вільний Університет в Празі в роках 1926—1931«, Прага 1931.

1 доц.-суплента, 2 прив.-доц. і 4 лекторів, разом з 27 осіб. З них іменовано почесними професорами н. п. д-ра І. Горбачевського, д-ра О. Колессу і д-ра С. Смаль-Стоцького, поширено veniam docendi д-рові С. Наріжному на історію Сходу Европи, відновлено д-рові Баранову veniam docendi і затверджено його суплентом при катедрі римського права, доц. В. Доманицького іменовано надзв. проф. соціології, теж доц. д-ра С. Наріжного — звич. проф. історії Сходу Европи з особливим узглядненням історії України, нарешті, затверджено д-ра інж. К. Осауленка прив.-доц. при катедрі економічної політики.

3. Протягом 1937/38 шкільн. р. відбулися така кількість викладів:

	в зимов. семестрі				в літн. семестрі			
	викладів		вправ		викладів		вправ	
	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.
На Філософ. фак. .	19	46	14	30	19	42	11	25
На фак. Права . .	24	53	5	7	25	56	6	10
Разом . . .	43	99	19	37	44	98	17	35

4. На Філос. ф-ті ухвалено видати курс викладів проф. В. Щербаківського »Палеоліт«, уділити заслуженому композиторові проф. В. Барвінському з нагоди його 50-ліття гідність доктора філософії УВУ honoris causa та відбувся малий (філософічний) ригороз М. Михальчука. На ф-ті Права і Сусп. наук у цьому шкільному році відбулося сім іспитів та вісім ригорозів. З групи історично-правничої склали іспити: Маріян Ткач із успіхом добрим з відзначенням, Ярослав Володимир Бернадин із успіхом добрим, Василько Бачинський з успіхом достаточним, Юрій Штефанець із успіхом добрим і з відзначенням, а Евген Лисий із успіхом достаточним. Сергій Поставленко склав іспити із успіхом достаточним із судової групи і з достаточним успіхом із політичної групи. Ригорозальні іспити склали: з групи історично-правничої: Ярослав Бернадин з успіхом добрим, а Маріян Ткач та Юрій Штефанець з успіхом добрим і з відзначенням. Із судової групи ригорози склали: Олег Роман Маціевич із успіхом добрим, Сергій Поставленко з успіхом добрим і Юрій Стефанець із успіхом добрим і з відзначенням. Із політичної групи склали ригорози: Антоній Вацлав Корець і Сергій Поставленко з успіхом достаточним.

Крім того, після подачі звіту за 1936/37 шк. р. на ф-ті відбулися ще такі іспити і ригорози: іспит Івана Кира з політичної групи з успіхом добрим і ригорози: Олега Романа Маціевича і Івана Кира теж із політичної групи з успіхом добрим. На д-рів прав УВУ протягом 1937/38 шк. р. промовані: Анто-

нін Вацлав Корець, Олег Роман Маціевич, Іван Кир та Сергій Посталенко. Всього промовано на докторів прав у 1937/38 шк. р. чотири особи. Колегія професорів Правн. ф-ту і в цьому шкільн. році спільно з Укр. Правн. Т-вом відбувала академічні засідання. Відбулося протягом шк. р. 22-є засідань, на яких прочитано і продискутовано 21 рефератів. З того: професори: С. Бородаєвський виголосив 3, д-р Л. Білецький, д-р О. Гайманівський, Л. Шрамченко, О. Мицюк, В. Доманицький по 2 реферати, проф. А. Яковлів і доц. д-р О. Баранів, доц. інж. Р. Димінський і д-р інж. К. Осауленко та проф. стипенд. др. В. Орелецький прочитали по 1 рефератові. Решту: 2 реферати прочитав інж. М. Скидан і 1 директор М. Яровий — як гості.

5. Студентів в 1937/38 шк. р. вписано на:

	Філос. ф-ті семестр		Фак. Права й Сусп. н. семестр	
	зимов.	літн.	зимов.	літн.
Звичайних	29	27	37	28
Надзвич.	9	11	13	11
Разом . . .	38	38	50	39
В тому числі:				
студентів	26	27	45	35
студенток	12	11	5	4
За національністю слухачі поділялися так:				
українців	30	30	40	34
німців	2	2	2	1
чехів	2	—	3	1
білорусів	—	—	1	—
росіян	1	2	1	—
поляків	1	1	—	—
мадярів	—	1	2	2
інших	2	2	1	1

Зменшення слухачів на ф-тах повстало з причини плачення колейного, заведеного в наслідок припису Мін. Шк. і Нар. Осв. від 4. VI. 1937 р.

6. Фінансові справи від 1. 1. 1938 р. перебрано до компетенції Кураторії. В зв'язку з тим на річних Загальних Зборах професорів і доцентів УВУ перестали обирати Ревізійну Комісію і заслухувати її звіт, бо ревізійна функція перейшла на Контрольну Комісію Кураторії. Загальні Збори професорів і доцентів УВУ 11. червня 1938 р., заслухавши перебіг справи з звільненням проф. А. Андрієвського, »з почуттям задоволення прийняли до відома, що проф. А. Андрієвський перестав бути членом колегії професорів УВУ«.

VIII. 1938/39 ШКІЛЬН. РІК (18-й РІК ІСНУВАННЯ).

1. Сенат складався з ректора звич. проф. Олександра Мицюка, проректора проф. Д. Антоновича, декана Філософіч. ф-ту звич. проф. Ф. Слюсаренка, продекана проф. В. Щербаківського, декана ф-ту Права й Сусп. наук проф. Л. Шрамченка і продекана проф. д-ра О. Гайманівського.

Сенат полагоджував головно академічні справи, що належали до його компетенції, а Кураторія, до рук якої все приходили підмоги Мін Шк. і Нар. Освіти, провадила головно господарські справи.

2. Для складу проф. колегії — власне що-до її членів, які проживали за кордоном, мав значення припис Мін. Шк. і Нар. Освіти з дня 4. VIII. 1938 про викреслення із списків УВУ п. п. професорів і доцентів, які постійно живуть за межами держави. Додержуючись його, в програмі викладів на зимовий семестр поставлено тільки осіб, що мали фактично викладати.

На протязі 1938/39 шк. р. відбулися такі нові іменування: д-ра Івана Борковського звич. проф. передісторичної археології, приват.-доцента Карлового Університету д-ра Олександра Орлова надзвич. проф. при катедрі мінералогії і петрографії, д-ру В. Орелецькому уділено veniam docendi при катедрі міжнар. права, монсеніора д-ра А. Волошина іменовано звич. проф. педагогіки на Філософ. ф-ті, інженерові комерції В. Чаплі ухвалено дисперс від докторату та іменовано його приватним доц. права торговельного та векселевого, д-ра філософії і магістра фармації Павла Пархоменка іменовано приватним доц. фармацевтичної хемії.

УВУ в 1938/39 шк. р. поніс дві тяжкі втрати: 17. серпня 1938 упокоївся почесний проф. української мови і літератури д-р Степан Смаль-Стоцький, а 25. грудня 1938 упокоївся звич. проф. карного права С. Шелухин.

3. Впродовж року відбувалася така кількість викладів і вправ:

	в зимов. семестрі				в літньому семестрі			
	виклади		вправи		виклади		вправи	
	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.
на Філос. ф-ті . .	17	41	12	30	19	49	13	30
на фак. Права . .	23	56	7	12	28	70	5	10
Разом . . .	40	97	19	42	47	119	18	40

4. На Філос. ф-ті крім іменувань, переведених сенатом, припущено д-ра Олександра Іванова до габілітації з педагогічної психології. 16. грудня 1938 р. п. Микола Михальчук склав двогодинний риґороз і був промований на доктора

філософії УВУ та Ладіслав Бром дня 22. листопада 1938 р. склав одногодиний ригороз.

Як раніше, так і в минулому році члени колегії Філос. ф-ту брали активну участь в працях Укр. Істор.-Філол. Т-ва в Празі та інших наукових інституціях, але з певним обмеженням з березня місяця 1939 р.

На ф-ті Права і Сусп. наук протягом 1938/39 шк. р. відбулися іспити: з групи історично-правничої склав додатковий іспит із історії украін. права Павло Теняк із успіхом добрим. Із групи судової склали іспити: Василько Бачинський із успіхом достаточним, а Евген Лисий із успіхом добрим. Із групи політичної склади іспити — Павло Теняк із успіхом добрим і з відзначенням, а Юрій Штефанець із успіхом добрим більшістю голосів. Ригорозальні іспити склали: з групи історично-правничої: Павло Теняк із успіхом добрим і з відзначенням із римського права; з групи судової той же Павло Теняк склав іспит із успіхом добрим і з відзначенням; Евген Лисий і Василько Бачинський склали судовий ригорозальний іспит із успіхом достаточним. Із групи політичної склали ригорозальні іспити: Павло Теняк із успіхом добрим і з відзначенням, а Юрій Штефанець із успіхом добрим більшістю голосів. На докторів прав УВУ протягом 1938/39 шк. р. промовані: дня 30. жовтня 1938 на доктора honoris causa пан о. монс. Августин Волошин. На звичайних докторів прав промовані: інж. Дем'ян Петрашевський, Павло Теняк та Юрій Штефанець.

Колегія професорів ф-ту Права й Сусп. наук по прикладу минулих літ і в цьому шкільному році розпочала академічні засідання, але після чотирьох викладів, які зробили проф. В. Доманицький — два, проф. О. Мицюк і приват.-доц. д-р К. Осауленко — по одному викладі, ці засідання в наслідок повставших подій, з огляду на поліційні приписи, не могли відбуватися.

5. В 1938/39 шк. р була вписана така кількість слухачів:

	Філос. факультет		Фак. Права й Сусп. н.	
	семестр		семестр	
	зимов.	літн.	зимов.	літн.
звичайних	19	14	30	24
надзвич.	12	9	5	2
фреквентантів . .	—	—	—	12
Разом . . .	31	23	35	38
В тому числі:				
студентів	19	14	34	36
студенток	12	9	1	2

ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДЕР МИЦЮК
РЕКТОР В Р. 1938/39, РЕКТОР І ПРЕДСЕДНИК
КУРАТОРІЇ УВУ В Р. 1940/41.

А. Волошин, а заступником — посол Ю. Ревай. По Мюнхенській конференції і її наслідках, канцелярія Президента припинила дотації УВУ з 1. жовтня 1938 р.; Мін. Шк. заквестіонувало дальшу субвенцію. Ректор просив її продовжити з огляду на бажання влади б. Карпатської України перенести УВУ до себе. Празька влада побажала мати про те автентичну заяву карпато-українського уряду; тим часом наспіває віденський арбітраж і уріяка території б. Карпатської України та перевід столиці в Густ. Все ж 8. грудня 1938 р. карпато-український уряд задеклярував своє бажання перебрати УВУ і просив празьку владу не відмовити продовжити субвенцію на нього на перші дев'ять місяців 1939 р. Міністр Шк. і Нар. Освіти на те згодився; канцелярія Президента не могла продовжити своїх дотацій, про що й повідомила листом з дня 3. V. 1939 р. Міністерська частка на УВУ включена була в федеральний бюджет. В останні три місяці 1939 р. наявний персонал Університету мав перейти на конторис б. Карпатської України. В напрямку перетворення з осени 1939 р. УВУ в Державний Університет з місцем осідку в Густі довелося проробити приспішеним темпом велику підготовчу організаційну працю, за якої ректор мусів бути в постійнім контакті з референтом празького Міністерства Шкільництва, верх. одбор. радником Берінґером, та з карпато-українським урядом, на чолі з прем'єром м-ром д-ром А. Волошином й керуючим Міністерством Культу і Шкіл. д-ром Аґустином Штефаном. Університетська справа була дуже популярною в краю і новообраний Сойм за неї енергійно поставився. Бюджетова комісія схвалила на Університет в останні 3 місяці 1939 р. К 274.000' , правнича комісія виробила проект закона про Університет в складі правничого та філософічного факультетів, в перших же засіданнях Сойму мав бути ухвалений університетський закон. О скільки то все було певно, видно з того, що керуючий Міністр. культу, шкіл. та нар. освіти проф. Августин Штефан заслав на ім'я »звичайного професора, тимчасом Ректора УВУ п. О. Мицюка« — так голосить заголовок — запрошення від 12. березня 1939 р., приїхати до Густу на час від 25.—31. березня і прийняти уповноваження перевести в порозумінні з Міністерством культу, шкіл і нар. освіти необхідні організаційні праці, зв'язані з переходом до Густу УВУ. Але не встиг ще лист дійти на адресу, як тодішню Карпатську Україну стала мілітарно займати Мадирщина; ідея Укр. Держ. У-ту в Густі мусіла впасти через занятти міста мадярами 16. березня. Цілий федеральний бюджет, в якім була включена дотація на УВУ, падає, з тим УВУ подруге в 1938/39 шк. році опиняється в критичнім матеріяльнім становищі. Й зменшену дотацію від 1. січня 1939 р. заквестіоновано. Ректор робить заходи про продовження її, але

За національністю було слухачів:

	Філос. факультет		Фак. Права й Сусп. н.	
	семестр		семестр	
	зимов.	літн.	зимов.	літн.
українців	27	21	28	35
німців	1	1	—	—
чехів	3	—	3	. .
білорусів	—	—	1	1
росіян	—	1	1	—
калмиків	—	—	1	2
мадярів	—	—	1	—

Зменшення кількости слухачів повстало на факультетах з причини плачення колейного, запеденого розпорядженням Мін. Шк., також через трудність одержання віз українцями з б. Польщі та Румунії, нарешті, через ті події, які відбулися на терені нинішнього Протекторату.

6. На 1938/39 шк. рік припадають заходи відносно перетворення УВУ в Державний Університет б. Карпатської України. Думка про це жила в головах місцевих українських діячів майже з часу закінчення світової війни; принаймні, монс. д-р А. Волошин, будучи послом в Празі, порушував ту справу в Парляменті. Року 1927 »Шкільна Матка Русинів в Ужгороді« звернулася до Міністра Зак. Справ з проханням перенести на Підкарпатську Русь УВУ та Укр. Госп. Академію. Р. 1931 різні народовецькі організації краю на чолі з »Просвітою« повторили ту просьбу. В рр. 1933—1937 краєві конгреси »Учит. Громади« та »Просвіти« щороку ухвалювали резолюції про перенесення УВУ та УГА до краю. Тим часом з українських високих шкіл залишався існувати тільки УВУ. З поставленням на чергу, приблизно з травня місяця 1938 р., децентралізації держави справа переносу УВУ в б. Карпатську Україну зачала активізуватися.

В тій справі 12. травня 1938 р. заслано приватного листа монсеніорові А. Волошинові і одержано від нього відповідь 25. травня 1938 р.: згідно з обставинами малося почати в Ужгороді з заснуванням Приватного Українського Університету, з якого б поволі мав вирости Державний Університет. В кінці червня про те зробили заходи у празьких урядових кругах посол Юлій Ревай та м-р А. Волошин. В початку вересня в Ужгороді скликано при центральній »Просвіті« збори комісії в університетській справі, в якій довелося новобраному Ректорові УВУ взяти участь. Комісія ухвалила ширший »меморандум в справі утворення на Підкарп. Руси університету, в першу чергу перенесенням УВУ з Праги до Ужгорода«. Меморандум мали подати празькій владі від імени І. Руської (Української) Народньої Ради, якої представником став м-р

8. В зв'язку з вияснениям права власности на бібліотеку юрисконсульт адвокат д-р Пітлік подав таке заключення про правний стан УВУ: »Простудіював статут Т-ва Приятелів УВУ й основний статут УВУ. Статут Т-ва одповідає вповні спілковому закону і був схвалений Земським урядом, так що на основі його утворене Т-во є спілкою — корпорацією після спілкового закона і, як таке, є суб'єктом права й обов'язків, т. є. може, як яка-будь особа фізична, зобов'язуватися і набувати майно. І навпаки, УВУ не має статуту в змислі спілкового закона, не є як спілка записана в спілковому реєстрику, що ведеться у поліційній дирекції в Празі, а його основний статут не є статутом в змислі спілкового закону і не є схвалений Земським урядом. Статут той назвав би скорше інтерним статутом, котрим УВУ керується в рямцях Товариства, на яке в'язаний не лише фінансово, але й морально. Як би дійшло до зруйнення Товариства, — заник би й Університет, і не через те, що припинилися б дотації від Товариства (ті прецінь могли б бути заміщені дотаціями інших осіб чи спілки), а тому, що не є спілкою, тоб-то здруженням осіб фізичних чи правних після спілкуючого закона, на чолі якої стоять особи статутом означені к управлінню спілкою і зокрема до її заступлення назовні; отже УВУ не міг би правосильно зобов'язуватися і нічого набувати. Правда, щоб уряди могли його дозволити, вистарчало б коли б приєднався до іншої правосильної спілки чи коли б сам перетворився в спілку.«

9. Змінені політичні обставини землі, в якій перебуває УВУ, помітно урухомили життя укр. еміґрантських інституцій, що об'єдналися в дві головні ґрупи: Український Комітет і Українська Громада. В кінці квітня 1939 р. до ректорату УВУ обидва ці об'єднання звернулися з прохання подати їм інформації про УВУ з тим, що названі організації, турбуючись про українську еміґрацію, мають намір просити у відповідних німецьких чинників і про підтримку УВУ. Ректорат УВУ подав названим організаціям потрібні інформації про УВУ з зазначенням, що й в нових умовинах У-тет про свою матеріяльну підтримку буде дбати сам безпосередньо. Заступників на зібрання тих організацій не посилалося; відомо, однак, що особисту участь в них беруть поодинокі члени університетської корпорації.

На початку травня прибувші до Праги на пару днів заступники високого шкільництва в Німеччині поцікавилися станом УВУ. Для того декан медичного факультету німецького університету в Празі проф. д-р Амерсбах попросив ректорат УВУ подати доповідь про політичне забарвлення Університету, про кошти утримання і про склад професури, — що й ректор зробив.

про те мусіли висловитися чеські політичні чинники, а то в нових обставинах Протекторату і цілковитої політичної перебудови за приходу нових людей і невияснености компетенцій затяглося. Полишення міністром шкільництва проф. д-ра Капраса, прихильника УВУ, і факт, що все вдавалося заховати добре відношення до УВУ дотичних референтів Мін. Шк., не позбавляло надій в здавалось безнадійній ситуації. М-ство Шк. згодилося до остаточного рішення питання майбутности УВУ відкрити кредит в розмірі К 100.000— і його по додаткових клопотах 2. червня одержано. На 13. червня вже Міністр Шкільництва дав розпорядження міністерству числитися з дотацією УВУ. Приблизно в тім часі Міністра Шк-ва проф. д-ра Капраса одвідали представники уряду Карпатської України на чолі з прем'єром Волошином і серед інших справ говорили й за продовження існування УВУ. Міністр їм то пообіцяв, про що прем'єр Волошин особисто поінформував ректора. А 16. червня, нарешті, Міністр Шк. проф. д-р Капрас прийняв делегацію від УВУ в складі сеніора почесного професора д-ра О. Колесси, ректора проф. О. Мицюка та проф. д-ра І. Борковського, як майбутнього ректора. Делеґація передала стислий меморандум і прохала уможливити існування УВУ в Празі й надалі, продовживши дотацію в частині, що відпускалася міністерством (200 т.), по змозі звищивши її й на суму (96 т.), яку перестала відпускати канцелярія Президента. Міністр Шк. проф. д-р Капрас запевнив, що дотація М-ва Шк-ва продовжується й на р. 1940, — про звищення ж її не відповів ні позитивно ані негативно.

7. 17. грудня 1938 р. Кураторія Т-ва Приятелів УВУ ухвалила передати завідування бібліотекою та книжним складом УВУ проф. д-рові О. Гайманівському, але справа затяглася через розходження в тім, хто є власник бібліотеки. Мусіли то передати на заключення юрисконсульта адвоката д-ра Пітліка. Виявилося, що власником бібліотеки є Т-во Приятелів УВУ, що й прийняла Кураторія до відома. Вона ж остаточно ухвалила передати завідування бібліотекою проф. д-рові О. Гайманівському. Аж по восьмимісячній тяганині з передачею бібліотеки в завідування фахівця з дня 19. травня 1939 р. проф. д-р О. Гайманівський фактично приступив до перебрання бібліотеки. Прийнято разом 10.380 екземплярів, з того 3672 інвентаризованих, а 6708 неінвентаризованих. Передача бібліотеки закінчилась дня 12. червня 1939 р. За прийняття виявилося, як то почасти видно вже з кількости неінвентаризованих примірників, незадовольняючий стан бібліотеки; детальну доповідь про це, разом із планом реорганізації, предкладено на засіданні Кураторії дня 21. червня 1939 р.

ПРОФЕСОР Д-Р ІВАН БОРКОВСЬКИЙ
РЕКТОР В Р. 1939/40.

з боку УВУ і ухвалив задовольнити бажання Міністерства. У виконання цієї постанови сенат в своїх засіданнях 27. лютого, 5. березня і 25. квітня б. р. ухвалив іменувати асистентами при різних катедрах на Філософічному ф-ті: д-ра А. Макаренка, д-ра К. Вагиленича, д-ра І. Хандрицького, д-ра І. Ясінчука і гімназіяльного проф. К. Заклинського та на ф-ті Права: д-ра О. Матковського, д-ра Д. Петрашевського, інж. М. Храпка, інж. С. Володимирова, інж. М. Кушніренка, І. Богаченка, інж. А. Мойсіяку, д-ра С. Черняньского і д-ра С. Горського. Потім для праці при дослідженні б. Карпатської України приділив: О. Дребітка, М. Балаша, і М. Кириченка; до статистичного кабінету: інж. В. Баранова і інж. А. Мойсіяку; при семінарі соціології: інж. С. Сливу і Д. Зубченка та для праці при бібліотеці УВУ: Ю. Свободову, Е. Берову, О. Біліньского, Е. Ільницьку, Е. Лоську, В. Русина і В. Романчука. Крім цього сенат УВУ в своєму засіданні дня 25. квітня, на внесення декана проф. д-ра А. Волошина, ухвалив уважати, що Педагогічні курси технічно існують при УВУ. Президія Кураторії на засіданні дня 14. V. 40 з тим погодилася.

3. Після закриття чеських високих шкіл, виклади УВУ відбувалися в помешканні канцелярії УВУ. Дехто з пп. професорів викладав в Музею Визвольної Боротьби України.

У цьому шк. р. відбулася така кількість викладів:

	в зимов. семестрі				в літн. семестрі			
	виклади		вправи		виклади		вправи	
	преди.	год.	преди.	год.	преди.	год.	преди.	год.
На Філос. фак. . .	22	57	15	37	25	62	18	38
На фак. Права . .	23	60	8	15	25	63	7	14
Разом . . .	45	117	23	52	50	125	25	52

4. Філософ. ф-тет 11. червня 1940 р. уділив д-рові Федорові Стешкові veniam docendi з історії української музики; 5. грудня 1939 ухвалив запросити на лекторку німецької мови пані Софію Дністрянську на 1939/40 шк. р., а в засіданні дня 3. червня 1940 р. ухвалено п. С. Дністрянській продовжити ведення лекторату німецької мови і в черговому 1940/41 шк. р.; дня 27. травня 1940 р. ухвалив іменувати прив.-доц. д-ра Полікарпа Герасименка надзв. проф. фізикальної хемії та припущено до габілітації: д-ра В. Січинського, д-ра Я. Рудницького і д-ра М. Андрусяка. 14. грудня 1939 р. п. Ладіслав Бром склав двогодинний риґорозо із історії мистецтва й естетики з дуже добрим вислідом і був дня 21. грудня 1939 р. промований на доктора філософії УВУ. Як раніше, так і в минулому році члени колеґії професорів Філ. ф-ту брали активну участь у працях Укр. Іст.-Філ. Т-ва в Празі та інших наукових інституціях.

На ф-ті Права і Сусп. наук впродовж 1939/40 шк. року відбулися іспити й ригорози. В історично-правничій іспитовій комісії склали додаткові іспити з історії українського права: Рудольф Сокол з успіхом дуже добрим, Іван Кралик з успіхом добрим, Юрій Старосольський з успіхом добрим, Ярослав Падох з успіхом добрим і з відзначенням. Цілий ряд кандидатів приголосилось до історично-правничого іспиту на другу половину червня 1940. Політичний іспит склав Евген Лисий із успіхом достаточним. Що до ригорозальних іспитів, то історично-правничий ригороз склали: Рудольф Сокол із успіхом визначним, Іван Кралик із успіхом добрим, Василько Бачинський із успіхом достаточним, Юрій Старосольський із успіхом добрим і Ярослав Падох із успіхом визначним. Судовий ригороз Рудольф Сокол склав із успіхом визначним, Іван Кралик із успіхом добрим, Юрій Старосольський із успіхом визначним і Ярослав Падох із успіхом добрим. Політичний ригороз склали: Василько Бачинський із успіхом добрим, Евген Лисий із успіхом задовольняючим, Рудольф Сокол із успіхом визначним, Іван Кралик та Юрій Старосольський із успіхом добрим і Ярослав Падох із успіхом добрим з відзначенням. На докторів прав у 1939/40 шк. р. промовані 6 осіб: Рудольф Сокол, Евген Лисий, Василько Бачинський, Іван Кралик, Юрій Старосольський та Ярослав Падох.

Колегія професорів Правничого ф-ту і в цьому шк. р. відбула 12 академічних засідань, на яких було прочитано і продискутовано 11 наукових праць, а то: проф. О. Мицюк 2, проф. В. Чапля 2, проф. Л. Шрамченко 1, проф. В. Доманицький 1, проф. Л. Білецький 1, доц. О. Баранів 1, проф. С. Бородаєвський 1, доц. К. Осауленко 1, асист. Д. Петрашевський 1 та доц.-супл. д-р В. Орелецький 1.

5. В 1939/40 шк. р. було вписаних слухачів на:

	Філос. ф-ті семестр		Фак. Права семестр	
	зимов.	літн.	зимов.	літн.
звичайних	25	25	20	49
надзвичайних	9	16	10	10
госпітантів	4	—	—	—
Разом	38	41	30	59
За національністю було:				
українців	30	39	26	48
німців	2	2	—	—
білорусів	—	—	1	1
росіян	1	—	1	1
чехів	4	—	1	8
грузинів	1	—	і жидів 1	1

З числа слухачів ф-ту Права, вписаних у літньому семестрі, за розпорядженням німецької влади заніщено в правах і семестр зрушено 7 слухачам, а саме: 6 чехам і 1 жидові.

X. 1940/41 ШКІЛЬНИЙ РІК (20-й РІК ІСНУВАННЯ).

1. Сенат складався з ректора звич. проф. О. Мицюка, проректора проф. д-ра Ів. Борковського, декана Філос. ф-ту проф. В. Щербаківського, продекана проф. д-ра А. Волошина, декана ф-ту Права і Сусп. наук. проф. Л. Шрамченка і продекана проф. д-ра О. Гайманівського, що виконував і обов'язки секретаря сенату.

Сенат полагоджував академічні справи, а фінансово-господарські провадила Кураторія, у склад якої входили: 1. з попередніх років професори Чеського Карлового Ун-ту в Празі д-р Я. Рипка, д-р Ю. Горак, д-р Я. Драховський, д-р Т. Сатурнік та д-р Б. Риба, крім того 2. заступник М-ва Шкільництва радник проф. Й. Урбан і 3. від УВУ ректор проф. О. Мицюк, декан проф. В. Щербаківський, декан проф. Л. Шрамченко, заступник Філос. ф-ту проф. Д. Дорошенко і заступник ф-ту Права проф. інж. В. Чапля. В засіданні 16. XII. 1940 р. обрано президію Кураторії до кінця біжучої каденції, а то: головою проф. О. Мицюка, заступником голови проф. Чеського Карлового Ун-ту в Празі д-ра Т. Сатурніка, скарбником залишився проф. Л. Шрамченко, секретарем обрано проф. інж. В. Чаплю. Крім них у склад президії входив вищезгаданий представник М-ва Шкільництва.

2. Дня 1. X. 1940 р. одвідали канцелярію УВУ проректор Німецького Карлового У-ту в Празі проф. д-р Г. Гамперль та правний радник того ж У-ту д-р Кікебуш. Вони ознайомилися з діловодством УВУ, дістали належні інформації, словні й у писаній формі, щодо академічного та фінансового положення УВУ. Із свого боку вони повідомили, що УВУ дано під зверхній догляд ректора Німецького Карлового У-ту та висловили задоволення з найденого стану справ УВУ. Скоро по тім Т-во приятелів УВУ переслало ректоратові УВУ припис Мін. Шк. і Нар. Освіти з дня 4. XI. 1940 р., в якому повідомлялося, що пан Державний Протектор у Чехії і Моравії призначив Окремоуповноваженим для славістичних наукових інституцій в Празі, що до них належить також і УВУ, ректора Німецького Карлового У-тету проф. д-ра Завре з метою, щоб чинність тих інституцій у майбутньому розвивалася так, аби відповідала теперішнім державно-правним умовам. Пропонувалося, щоб згаданому Окремоуповноваженому при його чинності всебічно йти на зустріч та щоб дбати його розпоряджень.

IX. 1939/40 ШКІЛЬНИЙ РІК (19-й РІК ІСНУВАННЯ).

1. Сенат складався з ректора проф. д-ра І. Борковського, проректора проф. Олександра Мицюка, декана Філос. ф-ту проф. В. Щербаківського, продекана проф. Ф. Слюсаренка, декана ф-ту Права і Сусп. н. проф. Л. Шрамченка і продек. проф. д-ра О. Гайманівського.

Сенат на засіданні 20. жовтня 1939 р. ухвалив відповідно до пропозиції М-ва Шкільництва з дня 4. IX. 1939 прийняти для зазначення на дипломах та посвідках, що їх видає УВУ, формули, яку представив на сенат факультет Права, а саме на дипломах і посвідках про іспити: »Українському Вільному Університетові в Празі не належить право публичности на території Протекторату Чехії і Моравиє«, — теж у чеській редакції. Від студентів УВУ відбирати підписку такого змісту: »Взяв до відома, що Укр. В. Університетові в Празі не надано права публичности на території Протекторату Чехії й Моравиє«. Крім того, на цьому засіданні сенату постановлено надіслати до М-ва Шкільництва делеґацію в справі нострифікації дипломів УВУ.

2. І в цьому 1939/40 році склад професорської колеґії залежав від припису М-ва Шкільництва з дня 4. VIII. 1938, а тому в програму викладів на зимовий семестр поставлено тільки осіб, що фактично викладали. Філос. ф-т і ф-т Права і Сусп. н., сенат і Кураторія клопотали про повернення на УВУ її б. професорів Д. Дорошенка та А. Яковлева, що через політичні обставини мусіли залишити свою діяльність у Варшаві і повернутися до Праги.

20. X. 1939 сенат затвердив постанову Філос. ф-ту про перенесення габілітації д-ра Івана Панькевича з Карлового Університету на УВУ та надання д-рові І. Панькевичеві veniam docendi з української мови й літератури, а дня 27. лютого 1940 р. затвердив його доцентом-суплентом при катедрі української мови й літератури; дня 20. X. 1939 затвердив постанову ф-ту Права відносно іменування д-ра Василя Орелецького доцентом-суплентом при катедрі міжнародного права; 18. XII. 39 сенат затвердив паню Софію Дністрянську лекторкою німецької мови на 1939/40 шк. р. та іменування д-ра Олександра Іванова приват.-доц. при катедрі психології; дня 5. III. 40 р. іменував інж. Василя Чаплю надзв. проф. торговельного та векслевого права, а п. Марту Панькевич лекторкою української мови.

Сенат УВУ в своєму засіданні 23. I. 40 заслухав інформації проректора проф. О. Мицюка про бажання І. відділу Мін. Шкільництва дати відповідну тимчасову працю при УВУ частині учителів-еміґрантів б. Карпатської України без оплати

3. В складі професорської колегії УВУ відбулися такі зміни: обидва факультети літом 1940 р. понесли втрати через смерть звич. проф. геології Федора Швеця († 20. VI.) та звич. проф. фінансового й торг. права Олексія Одарченка († 14. IX.). Поза тим сенат схвалив надання Філос. ф-том д-рові Володимирові Кубійовичеві гідности звич. проф. географії; затвердив ухвалу Філос. ф-ту з дня 24. червня про уділення д-рові Яр. Рудницькому veniam docendi при катедрі українського мовознавства; затвердив ухвалу ф-ту Права про підвищення надзв. проф. при катедрі соціології Віктора Доманицького в звичайні та приват.-доцента скопом. політики д-ра інж. Костя Осауленка в доценти-суплєнти. Крім того затвердив: а) внесення Філос. ф-ту про уділення veniam docendi д-рові М. Андрусякові при катедрі історії України, б) внесення ф-ту Права про уділення veniam docendi д-рові Я. Падохові при катедрі історії українського права і в) 31. VII. д-ра Б. Крупницького надзв. проф. при катедрі історії України. В справі асистентів ствердив постанову ф-ту Права про обрання асистентом при катедрі державного права Я. Яримовича, при катедрі церковного права Юрія Григорія Герича та при катедрі карного права д-ра Я. Мороза. Натомість ухвалив викреслити із списків асистентів Філос. ф-ту при катедрі педагогіки д-ра Івана Хандрицького і д-ра А. Макаренка, при катедрі геології д-ра В. Меринду і д-ра І. Ясінчука, як також б. учителів Карпат. України з словникової та фольклорної комісії; нарешті, прийняв до відома добровільне зречення від 1. III. 1941 р. пані О. Косач-Шимановської з посади лекторки французької мови.

4. Продовж шкільного р. відбулася така кількість викладів:

	в зимов. семестрі				в літн. семестрі			
	виклади		вправи		виклади		вправи	
	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.	предм.	год.
на Філос. ф-ті . .	23	51	19	38	25	51	18	35
на фак. Права . .	28	67	7	12	27	66	6	11
Разом . . .	51	118	26	50	52	117	24	46

5. В 1940/41 шк. р. було вписаних слухачів на факультетах:

	Філософічному семестр		Правничому семестр	
	зимов.	літн.	зимов.	літн.
звичайних	31	32	34	50
надзвичайних . . .	7	7	19	16
фреквентантів . .	—	—	—	2
Разом . . .	38	39	53	68

В тому числі:

	Філософічному семестр		Правничому семестр	
	зимов.	літн.	зимов.	літн.
студентів	28	33	50	63
студенток	10	6	3	5
За національністю було:				
українців	37	38	52	68
німців	1	1	—	—

6. Колеґія Філос. ф-ту прийняла до відома, що проф. д-р О. Орлов зрікся бути представником Філос. ф-ту в Кураторії Т-ва Приятелів УВУ, а на його місце дня 2. X. 1940 обрано проф. Д. Дорошенка. 30. X. 1940 обрала д-ра В. Кубійовича на звич. проф. географії, а д-ра В. Меринду і д-ра І. Ясінчука звільнила від функцій асистентів при катедрі геології. 30. X. 1940 колеґія проф. обрала кваліфікаційну комісію в справі підвищення прив.-доц. д-ра Б. Крупницького на надзв. проф. історії України, що й схвалено колеґією 22. I. 1941 р.

Наприкінці 1940/41 шк. року декілька абсольвентів головно б. польських університетів вписалося на Філ. ф-тет з метою осягнути титул доктора філософії. Ф-тет пішов їм назустріч, уможливив вписатися та зарахував відповідну кількість семестрів до їх студій. Ці студенти стали працювати під веденням відповідних професорів над своїми дисертаціями. В лютому 1941 р. Михайло Кричка зголосився складати перед науково-іспитовою комісією для учителів середніх шкіл при УВУ другий державний іспит з української і латинської мови, який і склав в березні місяці 1941 р. з успіхом добрим. В червні 1941 р. зголосився до складання другого державного іспиту з української і латинської мови п. Ярослав Неверлі. 17. червня 1941 р. Марко Антонович склав з добрим успіхом малий (філософічний) риґороз. Як раніше, так і в минулому році, члени колеґії Філос. ф-тету брали участь в працях Укр. Істор.-Філ. Т-ва в Празі та інших наукових інституціях.

На ф-ті Права й Сусп. наук, крім розгляду прохань слухачів про звільнення їх од колейного, в зв'язку з напливом української нової еміґрації особливо багато уділялося часу в 1940/41 р. справам зарахування їм попередніх студій у різних чужих університетах, переважно Львівського, Краківського і Люблинського, до правнич. студій їх на УВУ та про допущення до докторських іспитів і т. п. З причини смерти одного і тяжкої недуги другого з активного складу професорської колеґії, наявному складові професорів і доц.-суплентів ф-ту Права й Сусп. наук. прийшлося в цьому шк. р. уділяти багато

підготовчої праці на суплювання доручених їм викладів із нових обов'язкових наукових дисциплін та на участь в різних іспитових комісіях. Колеґія ф-ту звернула також увагу на необхідність, в зв'язку з надзвичайними історичними подіями сучасности, доповнити свої звичайні виклади спеціяльними викладами з цілого ряду дисциплін.

В 1940/41 шк. році праця професорів у іспитових і риґорозальних комісіях, як членів екзаменаторів, характеризується такими даними про кількісну участь у тих комісіях:

а) В іспитових комісіях:

	істор.-правн.	судова	політичні	разом
Л. Білецький	21	1	14	36
С. Бородаєвський	4	—	13	17
О. Гайманівський	23	12	—	35
О. Мицюк	—	11	11	22
А. Яковлів	4	12	—	16
Л. Шрамченко	15	—	14	29
В. Чапля	—	12	—	12
В. Доманицький	—	—	1	1
Доц.-супл. О. Баранів	19	—	—	19
Доц.-супл. В. Орелецький	—	—	14	14

б) В риґорозальних комісіях:

Л. Білецький	16	—	—	16
С. Бородаєвський	—	—	18	18
О. Гайманівський	16	19	—	35
О. Мицюк	—	—	18	18
Я. Яковлів	16	19		35
Л. Шрамченко	14	19	18	51
В. Чапля	—	19	—	19

Крім того, в ригороз. комісіях асистували: доц.-супл. д-р О. Баранів при іспитах із римського права 14 разів, а доц.-супл. д-р В. Орелецький при іспитах із міжнародного права 18 разів. У 1940/41 шк. р. на ф-ті Права відбуто більш іспитів та риґорозів, ніж в попередні роки. Історично-правн. іспит доповняльний склали: мґр Остап Площанський із успіхом дуже добрим, Ярослав Мороз, Олександер Яримович, Роман Глинка — добрим, мґр Ірена Падох — дуже добрим, мґр Олександер Куник і мґр Лев Дубас — добрим, Степан Галамай — визначним, Петро Мірчук, Мирон Дикий і Михайло Марунчак — добрим, мґр Михайло Костецький і Василь Івановчик — добрим, Богдан Каратницький — достаточним, Марія Головка — добрим. Той же іспит повний склали: Юрій Григорій Ґерич із успіхом дуже добрим, Богдан Попик —

добрим, Сергій Єрмоленко — добрим більшістю голосів, Богдан Мартинович — добрим, Богдан Рибчук — дуже добрим, Олекса Лишак (умовно) — добрим і Василь Романчук із успіхом достаточним. Разом склало доповнильний історично-правничий іспит 15 осіб і повний іспит 7 осіб. Повний судовий іспит склали: Микола Филипчак і Богдан Поник із успіхом добрим, Юрій Григорій Ґерич — добрим з відзначенням із карного і цивільного права, Микола Кушніренко — достаточним, Роман Глинка і Ярослав Мороз — добрим з відзначенням, Олександер Яримович — добрим більшістю голосів, Богдан Рибчук і Михайло Марунчак — добрим, Ярослав Володимир Бершадин — достаточним, Богдан Мартинович — добрим більшістю голосів, Петро Мірчук — добрим, Мирон Дикий — достаточним більшістю голосів і Степан Галамай — добрим. В політичній іспитовій комісії склали доповняльний іспит: Роман Глинка і Олександер Яримович з успіхом добрим, Богдан Поник — добрим, Ярослав Мороз — добрим, Михайло Марунчак і Петро Мірчук — добрим, Степан Галамай — достаточним, Мирон Дикий — добрим. Той же іспит повний склали: Юрій Григорій Ґерич з успіхом добрим з відзначенням із державного права і статистики, Микола Филипчак і Богдан Мартинович — добрим, Микола Кушніренко — дуже добрим, Богдан Рибчук — достаточним. Разом політичний іспит склали: доповняльний 8 осіб і повний — 5 осіб. Один кандидат від іспиту відступив. В тім же шкільнім році строгі іспити (риґорози) склали: а) історично правничий: мґр Остап Площанський з успіхом добрим, Ярослав Мороз — достаточним, Юрій Григорій Ґерич — визначно, Богдан Поник — добре більшістю голосів, Олександер Яримович і Роман Глинка — визначно, мґр Ірена Падох — визначно, Богдан Мартинович і Богдан Рибчук — визначно, мґр Олександер Куник — добре, Степан Галамай — добре, мґр Лев Дубас — добре, Мирон Дикий — добре, а Михайло Марунчак і Петро Мірчук — добре з відзначенням, Олекса Лишак (умовно) з успіхом добрим. Разом іст.-прави. риґороз склало 16 осіб. в) Судовий риґороз склали: мґр Остап Площанський із успіхом добрим, Микола Филипчак — добре, Юрій Григорій Ґерич — визначно і Богдан Поник — добре, Володимир Мороз — добре, мґр Ірена Падох і мґр Лев Дубас з успіхом добрим, Роман Глинка і Ярослав Мороз — добре з відзначенням, мґр Олександер Куник — добре, Олександер Яримович — добре, Богдан Рибчук — достаточно і Михайло Марунчак — добре, мґр Михайло Костецький — добре, Ярослав Бершадин — достаточно більшістю голосів, Богдан Мартинович — достаточно, Ми-

д-р С. Горський: Раса, як об'єктивна ознака нації, та д-р О. Матковський: Карне право в німецькій Національно-Соціялістичній Державі.

7. Після відчислення від Правничого ф-ту учителів із б. Карпатської України і йменування нових асистентів із числа молодих докторів прав УВУ, склад асистентів і професорських стипендіятів на ф-ті був такий: інж. М. Храпко, асистент при катедрі політичної економії, д-р інж. М. Кушніренко — при катедрі соціології, д-р С. Горський, в. о. асистента при катедрі соціології, інж. А. Кущинський, асист. при к-дрі кооперації, д-р С. Володимирів при кат. економ. політики, д-р інж. Д. Петрашевський при кат. фінанс. науки, д-р О. Матковський і д-р Я. Мороз при кат. карн. права, д-р Ю. Старосольський проф. стипендистом при кат. карного права, д-р С. Росоха, асистент при кат. державн. права, теж д-р О. Яримович, д-р Є. Камінський — при кат. адмін. права, д-р Ю. Герич при кат. церковного права, д-р М. Филипчак — при кат. римського права, нарешті, інж. С. Єрмоленко при катедрі статистики.

8. В роках 1922—1931 УВУ провадив енергійну видавничу діяльність. Було видано 27 назв університетських підручників, монографій та наукових збірників. З них 8 назв уже цілковито розійшлися. В рр. 1932—1940 жадних книжок не видавав, а від колишнього видавництва лишився тільки книжковий склад. Крім видань УВУ, книжковий склад перебрав у власність трохи видань од кол. Укр. Правн. Т-ва (2 назви) та від Укр. Істор.-Філол. Т-ва (3 назви). На день 15. VI. 1941 р. по інвентарній книзі книжкового складу для продажу значилося 24 назви. Кураторія Т-ва Прихильників УВУ в травні місяці 1940 р. призначила »Комісію для дослідження справности господарювання майном книжкового складу« під головуванням проф. В. Доманицького, в складі проф. О. Гайманівського та проф. В. Чаплі. Комісія всебічно простудіювала доручену їй справу, починаючи від 1. I. 1932 р., і запропонувала Кураторії низку реформ, що мали на меті поліпшити умови переховування та посилити збут книжок зі складу. Під доглядом цієї ж комісії реорганізовано склад в жовтні місяці 1940 р. Від 1. IX. 1940 р. керування книжковим складом перебрав на себе проф. В. Доманицький, головою комісії став проф. інж. В. Чапля. Розмір операцій книжкового складу УВУ в шкільн. році 1940/41 видко з ось цих даних:

	Продано	Виміняно	Даровано	Разом
1. Книжок (томів) . .	305	8	26	339
2. Собівартість у кор. .	8230'10	234'35	743'35	9207'80

кола Кушніренко — добре і Петро Мірчук — добре більшістю голосів, Степан Галамай із успіхом добрим. Разом судовий ригороз склало 17 осіб, 1 кандидат відступив, а один був репробований. с) Політичний ригороз склали: мґр Остап Площанський визначно більшістю голосів, Роман Глинка і Олександер Яримович — добре, Юрій Григорій Ґерич — добре, Богдан Попик — достаточно, мґр Ірена Падох — добре більшістю голосів, Ярослав Мороз — добре, Лев Дубас — добре, мґр Олександер Куник — добре, Микола Филипчак — — добре з відзначенням, Богдан Мартинович — добре, Микола Кушніренко — добре з відзначенням, Петро Мірчук — добре, Михайло Марунчак — добре, Богдан Рибчук — добре, Володимир Мороз — добре, Степан Галамай — добре, а з політичної економії з відзначенням. Разом політичний ригороз склало 17 осіб, 3 кандидати відступили. Промовані на докторів прав УВУ в Празі: мґр Остап Площанський, народжений у Гошеві в Східній Галичині, мґр Ірена Марія Падох, нар. Ґермак, родом із Сянока в Генер. Губернаторстві, Роман Лев Глинка, народжений у м. Коломиї з С. Г., Ярослав Теодор Мороз, нар. у м. Львові, Юрій Григорій Ґерич, нар. у Дулібах у С. Г., Богдан Попик, нар. в Синевідську в С. Галичині, мґр Лев Данило Дубас, нар. у м. Львові, мґр Олександер Маркіян Юрій Куник, нар. у Перемишлі в С. Г., Олександер Яримович, нар. у м. Тарнополі, Микола Филипчак, нар. у м. Києві, Михайло Марунчак, нар. у Далешевій в С. Г., Богдан Лев Мартинович, нар. у м. Відні, Богдан Рибчук, нар. у Городенці в С. Г., Микола Кушніренко, нар. в с. Мельні на Чернігівщині, Петро Мірчук, нар. у с. Добрівлянах в С. Г., Володимир Якін Маркіян Мороз, нар. у м. Львові і Степан Галамай, нар. в с. Івачеві в С. Г. Всього бігом 1940/41 шк. р. на докторів права промовано 17 осіб.

Протягом того ж шк. року на ф-ті Права відбулося 12 академічних засідань, на яких прочитано й продискутовано 12 наукових докладів. Проф. В. Доманицький на тему: Математична соціологія проф. В. Парето, проф. д-р Л. Білецький: Деякі нез'ясовані місця й терміни в Руській Правді, прив.-доц. д-р К. Осауленко: Визначення селянського господарства, доц.-супл. д-р В. Орелецький: Монрова теорія і міжнароднє право, проф. Я. Яковлів: Джерела німецького права в Україні 16—18 ст., проф. О. Мицюк: Соціяльне розшарування карпато-українського селянства, асист. інж. М. Храпко: Організація центрального статистичного уряду, проф. С. Бородаєвський: Сільсько-господарська кооперація в Болгарії, асист. інж. М. Кушніренко: Суспільно-національний характер церкви й релігії на Закарпатті, д-р Д. Петрашевський: Теорія обігова і банкова,

ні від кого не одержав. Відносини складалися via facti: все чого Особоуповноважений вимагав, йому охоче з ректорату УВУ постачалося, а його побажання приймалися до відома й виконання. З побажань засадничого характеру варт тут згадати двоє: 1. щоб габілітації і прийняття нових учених сил на УВУ відбувалися за попередньою згодою Особоуповноваженого; 2. так само, щоб за його згодою відбувалися вибори осіб на ректора і деканів. В цих нових умовах і одбулися вибори ректора і деканів дня 28. червня 1941 р. на наступний 1941—42 шкіл. рік.

ФІНАНСОВИЙ СТАН УВУ ЗА ГОСПОДАРЮВАННЯ КУРАТОРІЇ.

1. Розпорядженням М-ва Шк. і Нар. Освіти з 4. VI. 1937 і 11. XI. 1937 р. встановлено такий порядок, що всю господарську справу УВУ з днем 1. січня 1938 року стала провадити Кураторія Т-ва Прихильників УВУ. Від того часу Кураторія Т-ва в порозумінні з акад. сенатом УВУ випрацьовує і предкладає М. Ш. і Н. О. свої бюджети, одержує субвенції і представляє М-ву справоздання та білянси. Господарство УВУ в роках 1938—1941 в цифрових даних виглядало так:

Рік 1938.

Прибутки:		Видатки:	
1. Субвенція Мін. Шк. і Нар. Осв.	К 200.000'—	1. Платня і допомога персоналу	К 239.040'—
2. Субвенція Президента . . .	К 72.000'—	2. Адміністраційні видатки . .	К 37.070'—
3. Вибрано колейного . . .	К 2.054'—		
4. Членські внески	К 768'—		
5. Різні прибутки	К 829'65		
Разом . . .	К 275.651'65	Разом . . .	К 276.110'—

Дефіцит К 458'35 був критий із остатку на 1. 1. 1938 р. Той остаток в розмірі коло 40 тисяч склався в попередні роки за провадження господарської частини ректором проф. д-ром Колессою. В слідуючі роки його все зберігали, як резерву, з якої робилися видатки на УВУ і виплачувалися платні персоналу в перші місяці наступних років, чим облегшувалася скрута, обумовлена затримкою відкриття кредиту з боку М-ва Фінансів, яка в деякі роки затягалася аж до червня місяця.

Рік 1939.

Прибутки:		Видатки:	
1. Субвенція Мін. Шк. і Нар. Осв.	К 200.000'—	1. Платня і допомоги персоналу	К 170.242'60
2. Різні прибутки разом із колейним . . .	К 1.492'—	2. Адміністраційні видатки . .	К 29.439'25
3. Членські внески	К 456'—		
Разом . . .	К 201.948'—	Разом . . .	К 199.681'85

Рік 1940.

Прибутки:		Видатки:	
1. Субвенція Мін. Шк. і Нар. Осв.	К 241.000'—	1. Платня і допомоги персоналу	К 205.078'—
2. Членські внески	К 456'—	2. Адміністраційні видатки . .	К 41.978'10
3. Різні прибутки разом із колейним . . .	К 13.710'—		
Разом . . .	К 255.166'25	Разом . . .	К 247.056'10

Окремим надзвичайним видатком Кураторії були витрати на кілька судових процесів, що їх розпочав, вимуживаючи права бідних, звільнений б. професор УВУ А. Андрієвський. Для ведення процесів мусіли взяти адвоката і витрати на видатках і адвокатських пальмарах до кінця 1940 р. виносили К 10.761'90, які в році 1941 значно зросли.

Рік 1941 (на 1. жовтня).

Прибутки:		Видатки:	
1. Субвенція Мін. Шк. і Нар. Осв.	К 180.000'	1. Платня і допомоги персоналу	К 141.660'—
2. Членські внески	К 576'—	2. Адміністраційні видатки . .	К 15.086'05
3. Колейне . .	К 768'	3. Внески за страхування персоналу	К 10.783'80
4. Різні прибутки	К 5.850'95		
Разом . . .	К 187.194'95	Разом . . .	К 167.529'85

Всі рахунки Кураторії Т-ва Прихильників УВУ, а також й річні білянси Т-ва, перед одсилкою їх до М-ва Шк. і Н. О., щороку контролює та стверджує їх правильність Контрольна Комісія Т-ва, яка переводить також ревізію стану каси Т-ва.

За продані книги має поступити К 10.788·87, але девізові обмеження та зниження купної сили української інтеліґенції в Генеральній Губернії вельми утруднюють одержання грошей за продані книжки та й взагалі їх збут. Все ж збут книжок із складу в порівнянні з минулими роками у р. 1940/41 сильно зріс, що видно з таких даних:

Роки та дати	Собівартість книжок у складі на	Безплатно розіслано та віддано на	Продано книжок на
1. На 1. I. 1932	166.109·50 К	—	-
2. В рр. 1932-40 (за 8 літ)	—	42.789·05 К	849·30 К
3. В шк. р. 1940-41	—	953·70 К	9.207·80 К
4. На 15. VI. 1941	125.359·— К	—	—

Отже, без огляду на виняткові тяжкі обставини, справа реалізації видань УВУ розвивалася успішно.

9. У 1940/41 шк. р. в бібліотеці УВУ, крім звич. функцій в справах видозичення книжок читачам, провадилася систематична праця в справі закінчення інвентаризації та каталогізації старого книжкового матеріялу, при чому відносно видань монографічних згадане завдання закінчене. Що ж торкається періодичних та серіових видань, то переважна більшість цих видань скаталогізована, але певна кількість не записана ще до інвентарної книги, так що в ній на 28. червня 1941 р. значиться записаними 6278 книжкових одиниць. Розпочато також працю витворення систематичного карткового каталогу, що в науковій бібліотеці доконче потрібний, поруч з каталогом абецедним авторським. Продовж минулого шк. року прибуло до книжкового матеріялу бібліотеки УВУ 165 нових книжок, брошур та журналів, при чому, більшість з них дісталася як дар від пп. професорів та студентів УВУ, а частина (особливо цінних видань Української Академ. Наук) здобута обміном із слов'янської бібліотеки в Празі. З книжкового складу УВУ переведено книжок на суму К 443·— (підручників) та куплено книжок на суму К 1367·—.

10. Як вже сказано вище з початком біжучого шк. р. (1940—41) прибавився ще один орган нагляду над чинністю УВУ: Особоуповноважений для інституцій славістичного характеру, яким іменовано п. ректора Німецького Карлового Університету проф. д-ра Завре, фактично ж ним став проректор того У-ту проф. д-р Гамперль. Про обсяг компетенції нового органу, як і про розмежування сфер компетенції між ним і М-ством Шк. і Нар. Освіти, жадних даних ректорат УВУ

2. На незначність платень персоналу УВУ, що є наслідком незначної дотації Міністерства Шк. і Н. О., звернув увагу Провідник Українського Центрального Комітету в Кракові проф. д-р В. Кубійович і з огляду на те, що на УВУ прийшла нова еміграційна хвиля української високошкільної молоді з теренів б. Польщі, зайнятих большевиками, і що за навчання й іспити з неї нічого не береться, став переказувати для персоналу УВУ допомогу по К 5.000 місячно, починаючи з 1. січня 1941 р.; листом з дня 30. червня 1941 р. повідомив про збільшення тих допомог загалом на К 7.500 місячно. До 1. жовтня з того джерела одержано К 44.000, окремо на видання Наукового Збірника К 10.000, разом К 54.000. З мотиву зручности розпреділення тих сум, відповідно до волі жертводавця, повірено Допомоговому Фондові Української Університетської Науки, якої управу, згідно із статутом, перевибрано наново в такім складі: предсідник (староста) проф. д-р А. Волошин, заступник предсідника і скарбник проф. О. Мицюк, секретар проф. д-р І. Борковський, заступник скарбника проф. В. Доманицький, заступник секретаря проф. д-р О. Гайманівський. Нерегулярні одноразові допомоги видається персоналові УВУ, виходячи з працівної засади.

СПИСОК ПРОФЕСОРІВ І ДОЦЕНТІВ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ, на кінець літнього півріччя 1941 шк. р.

А. Філософічний факультет.

1. Почесні, звичайні і надзвичайні професори.

Горбачевський Іван, д-р медицини, почесний проф. хемії, почесний член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, д-р прав honoris causa УВУ.

Колесса Олександер, д-р філософії, почесний проф. української мови й літератури, д-р прав honoris causa УВУ, член Укр. Наук. Т-ва в Києві, Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, член-кореспондент школи славістичних наук Лондонського університету, член Слов'янського Інституту в Празі, б. звич. проф. української мови й літератури в Карловому Чеському У-ті і директор українського відділу семінара слов'янської філології в тому ж Університеті, б. член чеської державної комісії для вчителів середніх шкіл при тому ж Карловому Університеті.

Про свою останню ревізію, Контрольна Комісія переслала Голові Кураторії при листі з 11. червня 1941 р. акт ревізії, відбутої того ж 11. червня 1941. Копії цього листа і акту ревізії нижче наводяться.

V Praze, dne 11. června 1941.

P. T. Předsedovi Kuratoria
SPOLEČNOSTI PŘÁTEL
UKRAJINSKÉ VOLNÉ UNIVERSITY V PRAZE,
profesoru Alexandru Mycjukovi.

Ve smyslu 4. odstavce 4. bodu výnosu ministerstva školství a národní osvěty ze dne 4. června 1937 r. č. j. 68.395/37-II/C 1 nížepodepsaní členové kontrolní komise Společnosti přátel UVU oznamují Vám, že dne 11. června 1941 roku o hodině 16. byla provedena kontrola celkové bilance Společnosti za 1940 rok, jakož i účtů ztrát a zisků a konečné rozvahy za tentýž rok, při čemž byly shledány správnými a ověřeny.

Kromě toho byla provedena revise pokladny Společnosti, při čemž saldo pokladny k uzávěrce dne 11. června 1941 roku vyjádřené částkou K 506·45 shledáno správným, odpovídajícím zápisům v americkém deníku a v knize pokladní, jakož i příslušným dokladům. Uvedená hotovost byla při kontrole přítomným pokladníkem prof. L. Šramčenkem nám předložena. Předložené účetním dr. M. Šlachtyčenkem americký deník a doklady ke všem jeho položkám za 1940 a 1941 rok shledány v úplném pořádku.

Akt kontrolní komise o revisi celkové bilance a celkových účtů ztrát a zisků a konečné rozvahy za 1940 rok předkládá se v příloze.

S projevem úcty
členové kontrolní komise:

Dr. Horešovský m. p.
Ing. P. Steckiv m. p.
S. Borodajevskyj m. p.

L. Šramčenko m. p.,
pokladník.
Šlachtyčenko m. p.,
účetní.

Akt revise kontrolní komise
SPOLEČNOSTI PŘÁTEL
UKRAJINSKÉ VOLNÉ UNIVERSITY V PRAZE,
konané dne 11. června 1941 r.

Nížepodepsaná kontrolní komise prorevidovala účetnictví Společnosti přátel Ukrajinské volné university v Praze za 1940 kalendářní rok, prozkoumala celkovou bilanci, jakož i celkové účty ztrát a zisků a konečné rozvahy za tentýž 1940 rok.

Účetnictví Společnosti bylo vedeno dle amerického systému a hlavní kniha (americký deník) vedena správně a nalezena v úplném pořádku. Stejně i knihy vedlejší (pomocné) a sice kniha účtu „Poštovní spořitelny", „dlužníci" a jiné. Ke všem položkám amerického deníku jsou řádné doklady a vyžádané kontrolní komisí nahodilé na zkoušku jednotlivé doklady — úplně souhlasí se zápisem amerického deníku. Stejně pokladní kniha nalezena v pořádku a zápisy v ní souhlasí s účtem „pokladna" v americkém deníku.

Celková bilance a celkové účty konečné rozvahy a ztrát a zisků za 1940 rok kontrolní komise shledala správnými a svými podpisy ověřila.

D. Horešovský m. p.
S. Borodajevskyj m. p.
Ing. P. Steckiv m. p.

Антонович Дмитро, звич. проф. історії мистецтва, член Укр. Наук. Т-ва в Києві та Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові.

Борковський Іван, д-р філософії, звич. проф. передісторичної археології, дійсний член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, дописуючий член Археологічної Комісії при Чеській Академії Наук і Мистецтв, т. ч. проректор УВУ.

Волошин Августин, д-р прав honoris causa, звич. проф. педагогіки, член Слов'янського Інституту в Празі, т. ч. продекан Філософ. ф-ту.

Дорошенко Дмитро, звич. проф. історії України, член Укр. Наук. Т-ва в Києві, Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, член-кореспондент школи славістичних наук Лондонського Університету, проф. української історії в Карловому Чеському Університеті в Празі.

Матюшенко Борис, д-р медицини, звич. проф. гігієни, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, Чеської Академії Технічної та Соціяльного Інституту в Празі.

Мірчук Іван, д-р філософії, звичайний професор філософії.

Наріжний Симон, д-р философії, звич. проф. історії Сходу Европи з особливим узглядненням історії України.

Слюсаренко Федір, звич. проф. античної історії.

Щербаківський Вадим, звич. проф. археології, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, член Т-ва чеських Преісториків у Празі, чинний член Чеськослов'янського Народописного Товариства, член Комісії »Pro Ilmes Romanus« у Братіславі, т. ч. декан Філос. ф-ту.

Герасименко Полікарп, д-р природописних наук, надзвич. проф. фізикальної хемії.

Крупницький Борис, д-р філософії, надзвич. проф. історії України.

Орлов Олександер, д-р природописних наук, надзвич. проф. мінералогії і петрографії, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, член Королівського Чеського Т-ва Наук в Празі.

2. Доценти-суплєнти і приватні доценти.

Паньківич Іван, д-р філософії, доцент-суплєнт української мови і літератури, дійсний член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, член відділу для дослідження Словаччини і Підкарпатської Руси при Слов'янському Інституту в Празі.

Іванов Олександер, д-р філософії, прив. доцент психології фаховий психолог Інституту Людської Праці в Празі.

СЕНАТ УВУ В 1940/41 ШК. Р.

СИДЯТЬ: ВІД ЛІВА ПРОРЕКТОР Д-р І. БОРКОВСЬКИЙ, ПРОДЕКАН ПРОФ. Д-р А. ВОЛОШИН, РЕКТОР ПРОФ. О. МИЦЮК
СТОЯТЬ: ВІД ЛІВА ДЕКАН ПРОФ. В. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, ПРОДЕКАН ПРОФ. Д-р О. ГАЙМАНІВСЬКИЙ, ДЕКАН ПРОФ. Л. ШРАМЧЕНКО.

Яковлів Андрій, звич. професор цивільного процесу, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові та Українського Наук. Т-ва в Києві.

Доманицький Віктор, звич. проф. соціології.

Чапля Василь, інж., надзвич. проф. права торговельного і вексельного.

2. Доценти-суплєнти і приват.-доценти.

Баранів Олександер, д-р прав, доцент-суплент римського права.

Орелецький Василь, д-р прав, доцент-суплент міжнародного права.

Осауленко Кость, інж., д-р техн. наук, доцент-суплент економічної політики.

Падох Ярослав, д-р прав, прив.-доц. історії українського права.

ПРОГРАМА ВИКЛАДІВ УВУ В ЗИМОВОМУ ПІВРОЦІ 1940/41.

I. Філософічний факультет.

А. Історично-філологічний відділ.

1. Філософія.

Проф. д-р І. Мірчук: *1. Історія грецької етики.* (3 год. тижн.) *2. Німецька філософія в Україні.* (2 год. тижн.)

2. Педагогіка.

Проф. д-р А. Волошин: *1. Педагогічна методологія.* (3 год. тижн.) *2. Практичні вправи.* (2 год. тижн.)

3. Психологія.

Прив.-доц. д-р О. Іванов: *1. Вступ до характерології.* (3 год. тиж.) *2. Психологічний семінар. Питання психологічної термінології, аналіз характерологічних понять, реферати.* (2 год. тижн.)

4. Історія.

а) Історія України.

Проф. Д. Дорошенко: *1. Доба руїни.* (3 год. тижн.) *2. Семінар* (2 год. тижн.)

Проф. д-р С. Наріжний: *Харків, як осередок науково-історичної праці.* (3 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р П. Феденко: *Міжнародня політика Української Козацької Держави в XVII і XVIII вв.* (3 год. тижн.)

Пархоменко Павло, д-р філософії, мґр фармації, прив.-доцент фармацевтичної хемії.

Рудницький Ярослав, д-р і мґр філософії, прив.-доцент українського мовознавства, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, науковий співробітник Укр. Наукового Інституту в Берліні, лектор української мови, історії літератури й культурознавства в Німецькому Карловому Ун-ті в Празі.

Стешко Федір, д-р філософії, прив.-доцент історії української музики, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, надзвич. член Слов'янського Інституту в Празі.

Феденко Панас, д-р філософії, прив.-доцент історії України.

3. Лектори.

Дністрянська Софія, лекторка німецької мови.

Носкова Марія, лекторка чеської мови.

Панькевич Марта, лекторка української мови.

Славінська Марія, лекторка англійської мови.

Б. Факультет Права й Суспільних Наук.

1. Звичайні й надзвичайні професори.

Білецький Леонід, д-р філософії, звич. професор історії українського права, член Укр. Наук. Т-ва в Києві, Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, дійсний член Слов'янського Інституту в Празі.

Бородаєвський Сергій, звич. професор кооперації, член Міжнар. Наук. Інституту Кооперації в Парижі.

Гайманівський Олександер, д-р прав, звич. професор історії українського права, т. ч. продекан ф-ту Права і Сусп. наук.

Ейхельман Отто, д-р міжнар. права, мґр державного права, заслужений проф. у-тету Св. Володимира в Києві, звич. проф. адміністраційного права, член Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові.

Мицюк Олександер, звич. професор політичної економії, член. Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, дійсний член Слов'янського Інституту в Празі, член збору для дослідження Словаччини та Підкарпатської Руси, т. ч. ректор УВУ.

Шрамченко Левко, звич. проф. статистики, т. ч. декан ф-ту Права і Сусп. наук.

в) Українська мова.

Лекторка Марта Паньківич: *1. Для початкуючих. Морфологія.* (2 год. тижн.) *2. Стилістичні вправи і лектура.* (2 год. тижн.)

г) Німецька мова.

Лекторка С. Дністрянська: *1. Курс німецької мови для початкуючих. Елементи мови, флексія, легка лектура, конверзація.* (2 год. тижн.) *2. Курс німецької мови. Синтакса, граматична аналіза, лектура поодиноких творів клясичної і романтичної доби.* (2 год. тижн.)

ґ) Чеська мова.

Лекторка М. Поскова: *Курс чеської мови.* (2 год. тижн.)

д) Англійська мова.

Лекторка М. Славінська: *Курс англійської мови з практичними вправами.* (4 год. тижн.)

е) Французька мова.

Лекторка О. Косач-Шимановська: *Курс французької мови з практичними вправами.* (4 год. тижн.)

Б. Природописний відділ.

1. Хемія.

Почесний проф. д-р І. Горбачевський: *Вибрані розділи з хемії.* (2 год. тижн.)

Надзв. проф. д-р П. Герасименко: *Курс хемічної фізики ч. 1. Будова атомів.* (2 год. тижн.)

2. Геологія.

Надзв. проф. д-р О. Орлов: *1. Загальна петрографія.* (3 год. тижн.) *2. Практичні вправи з петрографії.* (2 год. тижн.)

3. Соціяльна гігієна.

Проф. д-р Б. Матюшенко: *1. Вибрані розділи з соціяльної гігієни.* (3 год. тижн.) *2. Підстави евгеніки (расова гігієна).* (2 год. тижн.)

II. Факультет Права й Суспільних наук.

1. Історія українського права.

Проф. д-р О. Гайманівський: *Історія українського права литовсько-польської доби.* (3 год. тижн.)

Проф. д-р Л. Білецький: *Огляд джерел історії українського права українсько-литовської і гетьманської доби.* (2 год. тижн.)

2. Церковне право.

Проф. д-р О. Гайманівський: *Історія українського церковного права. Джерела українського церковного права.* (3 год. тижн.)

3. Римське право.

Доц.-супл. д-р О. Баранів: *1. Історія і система римського права. Право зобов'язань.* (5 год. тижн.) *2. Семінар римського права.* (3 год. тижн.)

4. Загальна наука права.

Проф. д-р Л. Білецький. *Історія філософії права.* (3 год. тижн.)

Доц.-супл. д-р О. Баранів: *Головніші питання правничої термінології.* (2 год. тижн.)

5. Цивільне право й цивільний процес.

Проф. С. Бородаєвський: *1. Цивільне право.* (2 год. тижн.) *2. Цивільний процес.* (2 год. тижн.)

Проф. А. Яковлів: *1. Цивільне право (загальна частина).* (2 год. тижн.) *2. Нові ідеї в німецькому цивільному праві.* (1 год. тижн.) *3. Цивільний процес.* (2 год. тижн.) *4. Семінар цивільного процесу.* (1 год. тижн.)

6. Карне право й карний процес.

Проф. д-р О. Гайманівський: *1. Загальна частина карного права.* (2 год. тижн.) *2. Семінар карного права.* (1 год. тижн.) *3. Карний процес.* (2 год. тижн.)

7. Торговельне й вексельне право.

Надзв. проф. інж. Вас. Чапля: *1. Курс вексельного права Протекторату.* (2 год. тижн.) *2. Джерела торговельного права і купці.* (2 год. тижн.)

8. Державне право.

Проф. Л. Шрамченко: *1. Державне право.* (3 год. тижн.) *2. Вправи з науки державного права.* (2 год. тижн.)

9. Адміністраційне право.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Історія та загальна частина адміністраційного права.* (3 год. тижн.)

Проф. Л. Шрамченко: *Адміністраційне право Протекторату.* (1 год. тижн.)

10. Фінансове право.

Проф. О. Мицюк: *1. Фінансове право: податки та грошові системи.* (4 год. тижн.) *2. Семінар фінансового права.* (1 год. тижн.)

11. Міжнароднє право.

Проф. д-р О. Ейхельман: *Міжнароднє судівництво.* (2 год. тижн.)

Доц.-супл. д-р В. Орелецький: *1. Органи суб'єктів міжнародного права.* (3 год. тижн.) *2. Сучасні проблеми міжнародного права.* (2 год. тижн.)

12. Політична економія.

Проф. О. Мицюк: *1. Політична економія.* (2 год. тижн.) *2. Історія народнього господарства.* (2 год. тижн.)

13. Кооперація.

Проф. С. Бородаєвський: *1. Принципи кооперативного законодавства.* (3 год. тижн.) *2. Семінар кооперації.* (2 год. тижн.)

14. Статистика.

Проф. Л. Шрамченко: *Демологія України.* (3 год. тижн.)

15. Соціологія.

Проф. В. Доманицький: *1. Основи загальної соціології.* (2 год. тижн.) *2. Головні засади промовляння.* (2 год. тижн.) *3. Антропорасові теорії, теорії спадковости та добору.* (1 год. тижн.) *4. Семінар соціології.* (2 год. тижн.)

ПРОГРАМА ВИКЛАДІВ У ЛІТНІМ ПІВРОЦІ 1941.

1. Філософічний факультет.

А. Історично-філологічний відділ.

1. Філософія.

Проф. д-р І. Мірчук: *1. Історія грецької етики.* (Продовження.) (3 год. тижн.) *2. Німецька філософія в Україні.* (Продовження.) (2 год. тижн.)

2. Педагогіка.

Проф. д-р А. Волошин: *1. Методика навчання мови та історії.* (2 год. тижн.) *2. Методика аритметики й природних наук.* (1 год. тижн.) *3. Практичні вправи.* (2 год. тижн.)

3. Психологія.

Прив.-доц. д-р О. Іванов: *1. Вступ до характерології* (продовження). (2 год. тижн.) *2. Психологічний семінар: аналіза характерологічних понять.* (1 год. тижн.)

б) Всесвітня історія.

Проф. д-р С. Наріжний: *1. Історія Східньої Европи (вибрані питання).* (3 год. тижн.) *2. Практичні вправи. Читання джерел, реферати й писемні праці.* (2 год. тижн.)

в) Історія мистецтва.

Проф. Д. Антонович) *1. Українське мистецтво доби ренесансу.* (2 год. тижн.) *2. Німецький примітив Швабії і Франконії.* (1 год. тижн.) *3. Семінар історії мистецтва.* (2 год. тижн.)

г) Археологія.

Проф. В. Щербаківський: *Культура неолітичної мальованої кераміки на Україні.* (2 год. тижн.)

Проф. д-р І. Борковський: *1. Культури бронзової доби в Европі з спеціяльним узглядненням земель України.* (3 год. тижн.) *2. Семінар. Реферати і перегляд нової німецької літератури з передісторії.* (2 год. тижн.)

ґ) Етнографія.

Проф. В. Щербаківський: *1. Українське весілля в світлі етнології.* (2 год. тижн.) *2. Семінар.* (1 год. тижн.)

д) Музика.

Прив.-доц. д-р Ф. Стешко: *Історія української музики.* Вступ. (3 год. тижн.)

5. Філологія.

а) Українська мова й література.

Почесний проф. д-р О. Колесса: *1. Вибрані відділи й проблеми з історії української літератури.* (1 год. тижн.) *2. Семінар української філології. Наукові праці й реферати. Розсліди українського фолькльору.* (1 год. тижн.)

Доц.-супл. д-р І. Панькевич: *1. Граматика церковно-слов'янської мови. Морфологія.* (1 год. тижн.) *2. Історія української літератури від 1870 років (реалізм).* (1 год. тижн.) 3. Семінар української філології: а) *Читання і інтерпретація староукраїнських текстів,* б) *Інтерпретація творів новіших українських письменників.* (2 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р Яр. Рудницький: *1. Функції наголосу в українській мові.* (2 год. тижн.) *2. Вступ до українського місцевого назовництва.* (1 год. тижн.)

б) Клясична філологія.

Проф. Ф. Слюсаренко: *1. Латинська складня.* (2 год. тижн.) *2. Тацітова Германія.* (Семінар.) (2 год. тижн.) *3. Грецькі написи з Південної України.* (1 год. тижн.)

4. Історія.

а) Історія України.

Проф. Д. Дорошенко: *1. Доба руїни* (продовження). (3 год. тижн.) *2. Семінар.* (2 год. тижн.)

Проф. д-р С. Наріжний: *1. Одеса, як осередок науково-історичної праці.* (3 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р Б. Крупницький: *Україна й Швеція на переломі XVII—XVIII і в першій половині XIX ст.* (3 год. тижн.) *2. Семінар.* (2 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р П. Феденко: *1. Вибрані місця з соціяльної історії гетьманщини.* (3 год. тижн.) *2. Вправи.* (1 год. тижн.)

б) Всесвітня історія.

Проф. д-р С. Наріжний: *1. Історія Східньої Европи* (продовження). (3 год. тижн.) *2. Практичні вправи. Читання джерел, реферати й писемні праці.* (2 год. тижн.)

в) Історія мистецтва.

Проф. Д. Антонович: *1. Єзуїтське барокко на Україні.* (2 год. тижн.) *2. Німецький примітив кельнської школи і Північної Німеччини.* (1 год. тижн.) *3. Семінар історії мистецтва.* (2 год. тижн.)

г) Археологія.

Проф. В. Щербаківський: *Культура неолітичної мальованої кераміки на Україні.* (2 год. тижн.)

Проф. д-р І. Борковський: *1. Культура бронзової доби в Европі та початки гальштату* (продовження). (2 год. тижн.) *2. Передісторія в Німеччині, її розвій, організація і досягнення в послідніх десятиліттю.* (1 год. тижн.) *3. Семінар. (Ознайомлення з новою літературою з передісторії, а то німецькою, чеською і мадярською; реферати. Практичні вправи на передісторичних виробах органічних і неорганічних та їхня консервація.)* (2 год. тижн.)

ґ) Етнографія.

Проф. В. Щербаківський: *1. Українське весілля в світлі етнології.* (2 год. тижн.) *2. Семінар.* (1 год. тижн.)

д) Музика.

Прив.-доц. д-р Ф. Стешко: *1. Вступ до історії української музики* (продовження). (3 год. тижн.) *2. Практичні вправи з української музичної бібліографії полисенківської доби.* (4 год. тижн.)

5. Філологія.

а) Українська мова й література.

Почесп. проф. д-р О. Колесса: *1. Вибрані відділи й проблеми з історії української літератури.* (1 год. тижн.) *2. Семінар української філології. Наукові праці й реферати.* (1 год. тижн.)

Доц.-супл. д-р І. Панькевич: *1. Історія української літератури від 1870-тих років* (реалізм). (1 год. тижн.) *2. Історична граматика української мови. Звучня.* (1 год. тижн.) *3. Семінар української філології.* (2 год. тижн.)

Прив.-доц. д-р Яр. Рудницький: *1. Основи української ортоепії.* (2 год. тижн.) *2. Методологія українського пазовництва.* (1 год. тижн.)

б) Клясична філологія.

Проф. Ф. Слюсаренко: *1. Латинська складня.* (2 год. тижн.) *2. Тацитова Германія* (семінар). (2 год. тижн.) *3. Грецькі написи з Південної України.* (1 год. тижн.)

г) Німецька мова.

Лекторка С. Дністрянська: *Курс німецької мови з практичними вправами.* (4 год. тижн.)

ґ) Чеська мова.

Лекторка М. Носкова: *Курс чеської мови.* (2 год. тижн.)

д) Англійська мова.

Лекторка М. Славінська: *Курс англійської мови з практичними вправами.* (4 год. тижн.)

Б. Природописний Відділ.

1. Хемія.

Почесп. проф. д-р І. Горбачевський: *Вибрані розділи з хемії.* (2 год. тижн.)

2. Соціяльна гігієна.

Проф. д-р Б. Матюшенко: *1. Вибрані розділи з соціяльної гігієни.* (3 год. тижн.) *2. Підстави евгеніки (расова гігієна).* (2 год. тижн.)

II. Факультет Права й Суспільних наук.

1. Історія українського права.

Проф. д-р О. Гайманівський: *1. Історія українського права доби литовсько-польської.* Продовження. (3 год. тижн.) *2. Джерела історії українського права.* (2 год. тижн.)

12. Політична економія.

Проф. О. Мицюк: *1. Політична економія.* (3 год. тижн.) *2. Історія українських сусп.-господарських думок.* (1 год. тижн.)

Доц.-супл. д-р інж. К. Осауленко: *Організація сільського господарства.* (3 год. тижн.)

13. Кооперація.

Проф. С. Бородаєвський: *1. Принципи кооперативного законодавства.* (3 год. тижн.) *2. Семінар кооперації.* (2 год. тижн.)

14. Статистика.

Проф. Л. Шрамченко: *Демологія України.* (3 год. тижн.)

15. Соціологія.

Проф. В. Доманицький: *1. Соціологія села.* (3 год. тижн.) *2. Руралізм та рурбанізм.* (2 год. тижн.) *3. Семінар соціології.* (2 год. тижн.)

СПИСОК ДОКТОРІВ ПРОМОВАНИХ В УВУ В ПРАЗІ В ШКІЛЬНИХ РОКАХ 1931/32—1940/41.

Доктори філософії:

1. 23. X. 1931. *Лепкий Богдан* — honoris causa.
2. 23. X. 1931. *Стефаник Василь* — honoris causa.
3. 23. X. 1931. *Кандиба (Олесь) Олександер* — honoris causa.
4. 23. X. 1931. *Кобилянська Ольга* — honoris causa.
5. 18. VI. 1932. *Галій Микола* — с. Боків в Галичині.
6. 24. VI. 1933. *Бичковський Серафим* — с. Малий Житин, Волинь.
7. 24. VI. 1933. *Кашинський Павло* — м. Київ.
8. 20. VI. 1934. *Туркевич-Лісовська Стефанія* — м. Львів.
9. 26. VI. 1937. *Кошиць Олександер* — honoris causa.
10. 30. VI. 1938. *Барвінський Василь* — honoris causa.
11. 20. XII. 1938. *Михальчук Микола* — м. Волочинське на Волині.
12. 21. XII. 1939. *Бром Ладіслав* — м. Хоцень в Чехах.

Доктори прав:

1. 24. XI. 1931. *Чирій Іван* — Берегово на Закарпатті.
2. 24. VI. 1932. *Веселий Ерік Ян* — Радимно в Галичині.

2. Церковне право.

Проф. д-р О. Гайманівський: *Історія українського церковного права. Джерела українського церковного права.* (3 год. тижн.)

3. Римське право.

Доц.-супл. д-р О. Баранів: *1. Історія і система римського права. Право спадкове.* (5 год. тижн.) *2. Семінар римського права.* (3 год. тижн.)

4. Загальна наука права.

Проф. д-р Л. Білецький: *1. Теорія філософії права.* (2 год. тижн.) *2. Історія філософії права.* (3 год. тижн.)

5. Цивільне право і цивільний процес.

Проф. А. Яковлів: *1. Цивільне право.* (2 год. тижн.) *2. Цивільний процес.* (2 год. тижн.) *3. Семінар цивільного права.* (1 год. тижн.)

Проф. С. Бородаєвський: *1. Цивільне право.* (2 год. тижн.) *2. Цивільний процес.* (2 год. тижн.)

6. Карне право і карний процес.

Проф. д-р О. Гайманівський: *1. Загальна частина карного права.* (2 год. тижн.) *2. Семінар карного права.* (1 год. тижн.) *3. Карний процес.* (2 год. тижн.)

7. Торговельне і вексельне право.

Надзв. проф. інж. В. Чапля: *1. Курс вексельного права сучасної Німеччини.* (2 год. тижн.) *2. Торговельні спілки.* (2 год. тижн.)

8. Державне право.

Проф. Л. Шрамченко: *1. Державне право.* (3 год. тижн.) *2. Вправи з науки державного права.* (2 год. тижн.)

9. Адміністраційне право.

Проф. Л. Шрамченко: *Адміністраційне право Протекторату.* (2 год. тижн.)

10. Фінансове право.

Проф. О. Мицюк: *Фінансове право.* (3 год. тижн.)

11. Міжнародне право.

Доц.-супл. д-р В. Орелецький: *1. Міжнародне судівництво.* (2 год. тижн.) *2. Орган суб'єктів міжнародного права.* (3 год. тижн.) *3. Міжнародня охорона національних меншин (з спеціяльним узглядненням українських меншин).* (2 год. тижн.)

33. 29. IV. 1941. *Яримович Олександер* — м. Тернопіль в Галичині.
34. 29. IV. 1941. *Филипчак Микола* — м. Київ.
35. 13. VI. 1941. *Марущак Михайло* — с. Далешів в Галичині.
36. 19. VI. 1941. *Мартинович Богдан* — м. Відень.
37. 21. VI. 1941. *Рибчук Богдан* — м. Городенка в Галичині.
38. 28. VI. 1941. *Кущіренко Микола* — с. Мельня на Чернігівщині.
39. 28. VI. 1941. *Мірчук Петро* — Добрівляни в Галичині.
40. 28. VI. 1941. *Мороз Володимир* — м. Львів.
41. 28. VI. 1941. *Галамай Степан* — Івачів в Галичині.

Леонід Білецький

»КНИГА БИТІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ«, як пам'ятка декларації прав україн. народу

I.

Скоро мине вже сто літ, як появився твір »Книги битія Українського народу«, а з погляду Української державности, як проблеми філософічної і теоретично правної, до цього першого видатного твору в історії відродження української державної ідеї в першій половині XIX. віку ще не підходив ніхто з українських дослідників теорії й філософії права. Навіть проф. С. Дністрянський, що так пильно студіював історію українського державного права, українські проєкти конституцій, навіть і цей видатний учений у своєму I-му томі »Загальна наука права й політики« про »Книги битія . . .« не згадав ані одним словом, тоді як про декабристів та їх змагання у своїй праці знайшов місце. Отже те, що я буду говорити про »Книги битія . . .« це перша спроба розглянути цей твір з погляду філософії права й держави.

Про »Книги битія . . .«, як витвір ідеології найбільших наших пробудників, членів Кирило-Методіївського Братства — Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Гулака й багатьох інших: В. Білозерського, Андрузького, П. Марковича й т. д. вже є велика наукова й публіцистична література, що вияснює його історію. Я цього питання тут торкатися не буду, бо генеза самого твору »Книги битія . . .« до моєї теми ближчого відношення не має. Єдине, що необхідно визнати вже доказаним науковими дослідниками — це те, що автор »Книги битія . . .« є Микола Костомарів. Це своє авторство стверджує й сам М. Костомарів у своїй автобіографії. Але в той час, коли Костомарів »Книги битія . . .« писав, тоді він був у найближчих стосунках із Т. Шевченком та М. Гулаком.

Сам Костомарів згадує, що коли цей твір він склав, то вперше його прочитав Миколі Гулакові. А М. Гулак був правник. Тоді він щойно скінчив Дорпатський університет,

3. 24. VI. 1932. *Орелецький Василь* — Лужани на Буковині.
4. 16. XII. 1932. *Тищенко Стефан* — с. Піщани на Полтавщині.
5. 14. XI. 1933. *Ватран Іван* — Дунаїв в Галичині.
6. 30. IV. 1934. *Горбачевський Іван* — honoris causa.
7. 22. VI. 1935. *Хитьков Олександер* — м. Козятин на Поділлі.
8. 20. VI. 1936. *Росоха Стефан* — Драгово на Закарпатті.
9. 6. IV. 1937. *Колесса Олександер* — honoris causa.
10. 9. IV. 1937. *Сімицький Трохим* — Чижів на Городненщині.
11. 11. XII. 1937. *Корець Антоній* — Подєбради в Чехії.
12. 18. XII. 1937. *Мацейович Олег* — м. Стрий в Галичині.
13. 22. XII. 1937. *Кир Іван* — с. Команочі в Галичині.
14. 20. VI. 1938. *Постоленко Сергій* — м. Суми на Харківщині.
15. 30. X. 1938. *Волошин Августин* — honoris causa.
16. 4. XI. 1938. *Петрашевський Дем'ян* — Михайловці на Поділлі.
17. 18. XI. 1938. *Геняк Павло* — с. Королево над Тисою на Закарпатті.
18. 25. IV. 1939. *Штефанець Юрій* — с. Доманинці на Закарпатті.
19. 5. III. 1940. *Сокол Рудольф* — Пльзень в Чехії.
20. 5. III. 1940. *Лисий Евген* — с. Кошляки в Галичині.
21. 5. III. 1940. *Бачинський Василько* — м. Париж.
22. 19. III. 1940. *Кралик Іван* — с. Доманинці на Закарпатті.
23. 19. III. 1940. *Старосольський Юрій* — м. Львів.
24. 14. V. 1940. *Падох Ярослав* — м. Бучач в Галичині.
25. 2. XI. 1940. *Площанський Остап* — Гошів в Галичині.
26. 22. III. 1941. *Падох народж. Ґермак Ірена* — м. Сянік у Галичині.
27. 22. III. 1941. *Глинка Роман* — м. Коломия, в Галичині.
28. 22. III. 1941. *Мороз Ярослав* — м. Львів.
29. 22. III. 1941. *Ґерич Юрій* — с. Дулібн в Галичині.
30. 22. III. 1941. *Попик Богдан* — с. Синевідсько Нижнє в Галичині.
31. 9. IV. 1941. *Дубас Лев* — м. Львів.
32. 9. IV. 1941. *Куник Олександер* — м. Перемишль в Галичині.

щастя залили всю їх землю. Як і боги їх не були правдиві, так само не були правдивими й їх царі, »бо цар (є то такий, що править над усіма) повинен бути найрозумніший і найсправедливіший від усіх, а найрозумніший і найсправедливіший є Бог«, а царі із страстями й похотями; отже над людьми правив не Бог Отець, а »отець страстей і похотей чоловікоубийця диявол«.

І от царі, щоб підсилити себе, з поміж людей побрали собі таких, що були сильніші, багатші й їм найпотрібніші й назвали їх п а н а м и, а всіх людей поробили невільниками. І від цього горе людське й нещастя та незгода ще збільшилися.

Два народи в світі були дотепніші: жиди і греки. І жидів сам Господь вибрав і послав до них Мойсея й дав закон: всі повинні бути рівні і між ними не повинно бути царя, бо є тільки один цар — Бог; а порядок повинні давати судді, яких народ вибирав голосами.

Не послухались жиди Бога і вибрали собі царя. І тоді ж Бог дав зрозуміти, що вони зробили зле, кинувши царя їх Давида у гріх: він відняв у сусіда жінку і зледащів; Соломона кинув у ідолопоклонство і хоч який був мудрий, а як став самодержавним, то одурів. Хто хоче зрівнятися з Богом, той навік підпадає сатані і впадає в зло. Єдиний є Бог і Він же і Цар Господь неба й землі. І коли жиди його забули, то зараз же й відпали від Бога. Через це саме царство їх пропало, а їх самих Халдеї забрали в неволю.

Греки сказали: не хочемо царя, хочемо бути вільні й рівні! І стали Греки просвіщені над усі народи і пішли у них науки, мистецтва й умисли. А це було тому, що не було у них царів. Але »вони не дізнались і правдивої свободи«. Не пізнавши Царя небесного і впавши в ідолопоклонство, вони на половину знищили свої досягнення, а до того ще допустили рабство. »Царів не було, а панство було, а то всерівно, як би у їх було багато царів. І покарав їх Господь: бились вони між собою й попали в неволю іспершу під Македонян, а вдруге до Римлян.«

В їх особі покарав Господь увесь рід людський — тим, що якраз найцінніша, найпросвітніша частина людства »попалась у неволю до римських панів, а потім до римського імператора«. »І став римський імператор царем над народом і сам нарік себе Богом.« Тоді возрадувався диявол і все пекло з ним і сказали в пеклі: »От тепер уже наше царство: чоловік далеко відступив від Бога, коли один себе нарік царем і Богом укупі!« Але Господь змилувався над родом людським і послав на землю Сина Свого, щоб показати людям Бога, Царя і Пана. »І прийшов Син Божий на землю, щоб відкрити

де в цей час виклади провадились німецькою мовою й безперечно в напрямі німецької правничо-філософічної концепції та ідеології. Після скінчення університету М. Гулак приїхав до Києва, щоб готуватись до наукової діяльности. А в той час у Києві в університеті викладав на правничому факультеті такий відомий правник і вчений, як Іванишів, що безперечно був у близьких відносинах із Костомаровим та М. Гулаком. Цим я хочу сказати, що державна концепція М. Костомарова була витворена під впливом М. Гулака цього може найбільш освіченого правника, члена Кирило-Методіївського Братства із усіх братчиків.

Про вплив Т. Шевченка і його творів на зміст та ідеологію »Книг битія . . .« не буду багато писати; це питання докладно з'ясовано в працях проф. Багалія[1]) та М. Марковського.[2])

Про »Книги битія . . .« як про пам'ятку державно-правничу можна говорити дуже багато й дуже докладно. Майже кожен уступ її, а їх є аж 104, потребує великого наукового коментара. Але це завдання майбутнього дослідника. Я ж обмежусь тільки тим, що ставлю це питання, як проблему й роблю спробу з'ясувати декілька найважніших точок, що є, на мою думку, так необхідні в історії розвитку української державно-національної і правної думки.

II.

Основна концепція ідей »Книг битія . . .« зазначена в цьому творі з надзвичайною силою і прозорістю. Костомарів висловлює в них таку свою філософічну систему державно-правних і політичних поглядів.

Бог сотворив світ і на чолі всього живого поставив людину й наказав множитися й ділитися на племена й нації і кожному з них дав країну жити, і щоб кожне плем'я і кожна нація шукали Бога, поклонялись йому й були всі щасливі. Але рід людський забув Бога й віддався дияволові, і кожне плем'я й нація повидумували своїх власних богів і стали за них битися й поливати кров'ю свою землю. І на всім світі розлилось горе, біднота, хвороби, нещастя й незгода. І покарав їх Бог потопом, війнами, мором, а найгірше кинув їх у чужу неволю. Але немає іншого Бога, крім Бога справжнього, і Він є єдиний цар над родом людським. А люди, коли поробили собі богів, то настановили багато собі й царів і стали ще гірше за них битись, і ще гірше стала земля їх поливатись кров'ю, й горе та не-

[1]) Шевченко й Кирило-Методіївське Братство. Київ 1924.

[2]) М. Марковський. »Шевченко в Кирило-Методіївському Братстві«. Зап. іст.-філ. відділу ВУАН. 1924, кн. 4.

людям істину, щоб тая істина свободила род чоловічий.« А істина та: »всі люди — братти і ближні, всі повинні любить попереду Бога, а потім один другого, і тому буде найбільшая шана од Бога, хто душу свою положить за други своя. А хто перший між людьми хоче бути, той повинен бути всім слугою«. »І сам на собі приклад показав: був розумніший і справедливіший з людей, стало буть Цар і Пан, а явився не в постаті земного царя й пана, а народився в яслях, жив у бідності, набрав учеників не з панського роду, не з учених філософів, а з простих рибалок.« »І став народ прозрівати істину . . .« Пани й невільники, філософи й невчені утворили одну громаду, »ставши свобідними кров'ю Христовою і просвіщенними світом правди«. Злякалися філософи й пани імператора римського, що істина бере верх, а за істиною буде і свобода . . .« »Спочатку осудили Христа і розп'яли його, і пролив Він кров свою за свободу роду людського і воскрес у третій день і став Царем неба й землі.« А ученики його, бідні рибалки, розійшлись по цілому світі і проповідували істину і свободу. І жили християне братством, усе в них було общественне, і були в них вибрані старшини, і ті старшини були слугами, бо Господь так сказав: »Хто хоче бути першим, повинен бути всім слугою«. »Імператори римські й пани та чиновні люди, і вся челядь їх і філософи« — піднялись на християн всіми своїми засобами, щоб знищити християнство, а коли се не вдалося, постарались, його сфальшувати: див. § 34—40, ст. 13.

Рим і Византія, романські й германські народи, принявши таке зіпсоване християнство, не могли розвинути у себе ні правдиво-свобідного ладу, ні справжньої просвічености. »Греки, принявши благодать, покаляли її, — оставили при собі імператорство, і панство, і пиху царськую й неволю,« і тим стягли на себе кару Божу — попали в неволю до турків. Романські народи теж впали в помилку, »оставили і королів, і панство«, а що, крім того, звихнули церковний лад — »вимислили голову християнства — папу«. »Племено німецьке« устами Лютера справило цю помилку, але лишило соціяльну неволю, — залишило в себе королів і панів, і що гірше — дозволили замість папи й епископів орудувати церквою Христовою королям і панам.« Крім того, на останок, ті й усі народи романські й народи германські, пішли за раціоналістичними кличами, поставили за мету свого життя інтерес та егоїзм, а без Духа Божого даремні були їх революції та визвольні зусилля (французька революція): »про свободу кричать, а нема в них свободи, бо нема свободи без віри«.

І народи слов'янські спочатку не мали ні царів, ні панів, а всі були рівні; не було в них й ідольського служення — »кланялись одному Богу Вседержителеві, ще його не знаючи« (оповідання Прокопія). Але й вони перенили королівство, панство, невільництво, й за те попали в неволю сусідам. Самостійні зісталися Польща, Литва (себто Україна з Білоруссю) та Московщина. Та поляки знівечили свій лад панством — »і одурів народ польський«. Так само пропала »Річ Посполита Новгородська вільна і рівна, за те, що і там завелось панство«. »Одурів народ московський« — тому що попав »у ідолопоклонство, бо царя свого нарік Богом і усе, що цар скаже, те уважав за добре — так що цар Іван у Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христолюбивим«. А цар їх дійшов своєї влади, »кланяючись татарам і ноги цілував ханові татарському, бусурману, щоб допомі йому держати в неволі неключимій народ московський«.

Тільки українці заховали в чистоті старий свій лад, очистивши і просвітивши його християнством. »І не любила Україна ні царя, ні пана, скомпонувала свої козацтво, єсть то істеє братство, куди кожний пристаючи, був братом других — чи він був преж того паном, чи невільником, аби християнин. І були козаки між собою всі рівні, і старшини . . . повинні були слугувати всім по слову Христовому. І жадної помпи панської й титула не було між козаками.

І постановило козацтво обороняти святую віру й визволяти своїх ближніх із неволі. І не брали за це нічого, бо кров проливали за віру та за ближніх і служили Богу, а не золотому ідолові.

І з дня на день козацтво збільшувалось, і незабаром в Україні були б усі козаки, всі вільні й рівні і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, окрім єдиного Бога, »і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і в других слов'янських краях«. Не хотіла Україна іншого життя, а держалась закону Божого, і кожний чужинець, побувавши в Україні, дивувався її вірі, родинній любові й любові до дітей. Коли ж єзуїти хотіли привернути Україну до папи, тоді повстали братства на зразок братств, що були в перших християн, і всі в братстві звались братами: не було ідолів, не було жадної єресі, а по всій Україні панувала справжня віра Христова.

Побачило панство, що козацтво росте і множиться й заборонили в Україні своїм кріпакам іти в козаки: мучили їх, переслідували, віддавали людей і їх церкви жидам, — творили те, що робили погани над першими християнами, а це для того, щоб нарід згубив був і людську подобу. Але цього їм

Із наведеного докладного розвитку думок цього твору випливають найосновніші ідеї, що вкладаються в дуже послідовну і струнку концепцію цілого національного й державного світогляду автора і всіх членів Кирило-Методіївського братства. Ті ідеї такі:

1. Всі народи світа творять із себе одну цілість: людство, об'єднане в одну велику світову теократичну державу, якою керує Бог і його Син, І. Христос.

2. Керівництво виявляється в мудрім вихованні людства, відповідно до його характеру, і в поступовім духовім піднесенні людства наперед.

3. Людство повинно мати мету, до якої має невідхильно поступати; тією метою повинна бути тільки певна присутність Христа в людській свідомості, як дійсного управителя світом (»Царя неба і землі«), і повна національна свобода, як найвищий правовий принцип, а тим самим і принцип Божий.

4. Але не всі народи, як національні й державні цілості, однаково виконують свої повинності перед Богом, як управителем цією світовою державою. В певний момент тільки одна нація є обрана Богом, щоб здійснити те післанництво, яке на неї поклав Бог; але це є та нація, що в той момент найбільше до того прислужилася.

5. Не існує свободи без здібности впасти у зло, бо в людині є те первісне темне начало, яке її штовхає на шлях зла. Тут діє не сама людина або нація, а злий дух у ній. Тим злим духом нації є диявол. Він виявляється з погляду релігійного в поганстві; тому поганські боги є витвори сатани.

6. Покута її полягає в повернені нації до Бога в з'єднанні її з Богом. Це можливе тільки через посередника: через Сина Божого І. Христа і через націю, обрану Богом.

7. Коли обраний Богом нарід упаде в зло, тоді Бог його покидає й переносить піклування до другого народу, який того заслуговує і здійснює свою історичну ролю далі.

8. Це постійне і вічне перенесення Божого піклування людством з одного народу на другий визначає ідею Божого Промислу.

9. Але моральний занепад народів є великий і тяжкий, тому Божий Промисел не може їх постійно ратувати й обіцяти їм можливе відродження. Бог той нарід карає: відбирає від нього державу й віддає на поталу та покуту іншому народові.

10. Тільки один нарід на сході Европи, український, на протязі всієї своєї історії, йшов Божою дорогою правди і свободи, здійснюючи Боже Відкровення від найдавніших часів.

11. Відродження і Свобода нації, як і окремої людини, залежить від неї самої і спочиває в тому, що вона точно

було мало. Вони стали нападати на козацтво. Не витримало козацтво і повстало, а за ним увесь український нарід. Прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, вільна, бо всі були вільні й рівні. Але польське панство не хотіло зректись України. Тоді Україна пристала до Московщини. Але скоро побачила Україна, що попала в ще гіршу неволю, бо не пізнала, хто такий був цар московський. А то все одно що ідол і мучитель. І одбилась Україна від Московщини, »і не знала бідна, куди прихилить голову«. Хотіла з поляками і москалями жити в мирі. Але сього не второпали ні поляки, ні москалі. І бачуть вони, що нічого не зроблять з Україною й вирішили між собою: »Не буде Україна ні тобі, ні мені, — роздеремо її пополовині, як Дніпро її розполовинив; лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік — польським панам на поталу«.

»І билась Україна літ п'ятьдесять, і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії.« І вибилась Україна . . . запанували пани над рештою вільного народу. Українське козацтво держалось ще на лівім боці, але з часом попало в неволю московському цареві, а пізніше петербурзькому імператорові, бо останній цар московський і перший імператор петербурзький поклав сотні тисяч козаків в болотах, і на костях козацьких збудував собі столицю. »І пропала Україна« . . . Але це так тільки здається. Вона не пропала, бо вона не хотіла і знати ні царя, ні пана, а хоч і був цар, то чужий, чужі були й пани. Хоч багато з них були української крови, »одначе ті виродки не псували своїми мерзенними губами української мови і самі себе не називали українцями. Істий Українець, хоч він був простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити й поважати одного Бога, Ісуса Христа — Царя й Пана неба й землі«.

Лежить в могилі Україна, але не вмерла. Бо голос її, розійшовся по світу . . .

І панує над Україною деспот кат (Микола І.), але »нічого не зробить . . .« »Бо голос України не затих.«

»Встане Україна з своєї могили і знову обізветься до всіх братів своїх.« І почують крик її . . . і не залишиться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа . . . ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа . . .

Й Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою . . . Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: »От камень, егоже не брегоша зиждущиї, той бисть во главу угла«.

Такий зміст цієї пам'ятки 1846 р.

й непохитно у своїм житті сповняє всі Божі веління й відповідно до них творить свої закони.

12. Україна від найдавніших часів непохитно йшла по шляху тих Божих велінь і кликала за собою других: Польщу й Москву або їх обох укупі, щоб створити »нероздїлимий і незмісимий« союз трьох держав так, щоб кожний нарід був вільною й самостійною Річчю Посполитою під проводом України; але ні Польща, ні Москва не зрозуміли такої інтенції України, напали на неї, і »розполовинили« її так, що лівий бік Дніпра дістався »московському цареві на поживу, а правий бік — польським панам на поталу«.

13. Але »голос України не затих«. »Встане Україна із своєї могили і знову озветься . . . й почують крик її й переродиться слов'янський світ радикально: щезнуть і царі, і пани у всіх слов'янських народів. »І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою . . .«

III.

»Книги битія українського народу« — твір наскрізь політичний. Він в загальних рисах визначає на той час державну форму України, як Річ Посполиту в федеративнім союзі, себто як самостійну державу в союзі держав. Це перший твір політичний, що визначає в найзагальніших рамках, якою державою Україна повинна бути й надає її визначного, впрост епохального становища на сході Европи. Справді, признати, що Україна в продовж усієї своєї історії була величезною моральною силою на сході Европи і її єдиною формуючою конструктивною силою: вона кликала Польщу до конструктивного порядку, перестерігала її від сваволі, навчала, щоб жила й порядкувала своє життя по п р а в д і; так само Україна хотіла, щоб і Москва схилилась до правдивого морального життя, — це є крок великої відваги й колосального національного значення. Ще сміливішим кроком була віра Братчиків в те, що Україна стане великим організуючим осередком сходу Европи, стане тим каменем, яким гордували будівничі, а він лише в основу нової державної будови, як складова частина Нової Европи на сході. І ці думки пророчі були висловлені без малого сто літ тому назад.

Хто був автором цієї визначної й дорогої нам пам'ятки? В цім питанні думки дослідників не є одностайні. Всім зовсім ясно, що цей твір є апологія Кирило-Методіївського Братства. Цього твердження ще ніхто із дослідників не заперечив. Але в питанні, хто створив цей твір, вчені різно гадають; хоч більшість дослідників схиляється до думки, що автором був Микола Костомарів. Цей погляд найраціоніший. Його вперше

твір є надхнутий образами, думками й ідеями Т. Шевченка. Цей факт є і для мене очевидний, бо в »Книгах битія . . .« є повно не тільки образів і думок Т. Шевченка, але й дослівних стилістичних висловів. Зрештою, вони в праці М. Марковського наведені. Отже Т. Шевченкові належить той ідеологічний дух, що панує в »Книгах битія . . .«, провідна їх національна ідея, ті широкі образи й навіть ота різкість вислову, той шевченківський неспокій розгніваної, протестуючої душі, що так вразив J. Gołąbek'a. Але Т. Шевченко, що цілком для мене певно, »Книг . . .« сам не писав, не писав ані другої частини їх, як твердить J. Gołąbek. Так само неспокійно й ентузіястично міг написати й М. Костомарів. І Костомарів у той час був молодим та ще й поетом, і його поетичне й навіть ліричне надхнення часто проривається в історичних працях і навіт у старші роки. Тим більше могло проявитись, коли він заговорив про найболючіші проблеми України, свого рідного краю, що його так зневажали поляки й москалі, — з цього становища він мав досить причини хвилюватись і бути неспокійним. По стилю твір цей належить одному авторові від початку до кінця і цим автором безперечно є М. Костомарів (він і сам у цім признається) і тільки він — більш ніхто! Правда, коли він написав його, то дав прочитати Кулішеві, Шевченкові і М. Гулакові — кожному окремо і міг конферувати з кожним окремо і зо всіма вкупі. Це мусіло так бути, бо цей твір не був тільки твором Костомарова, а це мало бути засадниче політичне проголошення членів Кирило-Методіївського Братства, репрезентантів української нації, в якому вони визначали становище України серед народів сходу Европи; і це проголошення було зроблене від імени Кирило-Методіївського Братства. В такому тільки сенсі »Книги битія . . .« є твір колективу, організації, Братства, а не колективний, як твердить Голомбек: »rgaca zbiorowa« і її розробив тільки М. Костомарів. Коли Костомарів »Книги . . .« написав, то першому прочитав М. Гулакові (так він твердить) Цей факт є дуже важний: показав правникові, щоб Гулак посудив твір, що глибоко зачерпнює політичні моменти, як правник. А М. Гулак у своїм фаху був дуже компетентний, готувався з нього навіть до професури. У М. Гулака знайшли під час трусу копію »Книг . . .«, це свідчить, що він цей твір студіював поважно.

Тому мій висновок такий: Тарас Шевченко дав до »Книг битія . . .« усю повню ідей і образів, так би сказати, внутрішній зміст тої філософії »Книг . . .«, що так яскраво звідти виявляється, надав їй того гніву, що так сильно звідти вибухає, визначив образ України, що із »Книг . . .« вирисовується у всій своїй національній істоті, виділив ролю українського козацтва,

висловив В. Семевський,[3]) підтвердив П. Зайцев,[4]) і найсильніше обґрунтував М. Возняк,[5]) за цією думкою пішов був і акад. Д. Багалій.[6]) В. Щурат,[7]) познайомившись із Матеріялами допиту Кириометодіївських Братчиків, був уражений заявою на допиті Костомарова, що він нібито для свого твору використав якусь перерібку, зроблену в Галичині, відомого твору А. Міцкевича »Księgi narodu Polskego . . .«, і ця перерібка називалася »Подністрянка«. Це породило у В. Щурата сумнів, щодо авторства Костомарова, і він це авторство приписував полякові з Галичини або українцеві-галичанинові. Це було перше заперечення попереднього твердження.

Цілком иншу думку в цім питанні висловлює М. Марковський.[8]) Останній дослідник того переконання, що ідейним автором і вдохновителем цього твору був Т. Шевченко: »В останній формі, в якій ми знаходимо висловлені думки в »Книгах битія . . .«, вони могли належати тільки Шевченкові, а не Костомарову«. »Костомаров просто записав думки Шевченкові і мало не дослівно.« Józef Gołąbek[9]) польський дослідник це питання переглянув і спочатку ствердив, що це є твір колективний, але нижче у тій же праці уточнив цей погляд, приписавши авторство »Книг . . .« і К о с т о м а р о в у, і Ш е в ч е н к о в і, а власне, перша частина, спокійніша, що тягнеться до уступу 78. належить Костомарову, а кінець від цього уступу, частина більш бурхлива — Т. Шевченкові.

Щоб у цім питанні авторства »Книг . . .« розібратися, необхідно собі ясно усвідомити, що надхнути когось думкою, ідеєю, і навіть духом, це не значить сісти, сконцентрувати свою думку й написати твір. Що »Книги битія . . .« є офіціяльний акт братства, його profesion de fois — це не підлягає жадному сумнівові. Тому цей твір мусіла написати відповідальна особа і відповідно до пляну завдання пристосувати. Такою особою безперечно був М. Костомарів; цього ніхто із наведених дослідників не заперечує. Але він міг спочатку накидати тільки проєкт. Цілком правдиво, як твердить М. Марковський, цей

---

[3]) В. Семевський »Кирило-Методіївське Общество« — Голос минувшего 1918, кн. 10—12.

[4]) В. Зайцев »Книги битія . . .« як документ і твір. Наше минуле 1918 кн. I.

[5]) М. Возняк »Кирило-Методіївське братство«, Львів 1921.

[6]) Акад. Д. Багалій »Шевченко й Кириометодіївці« — Харків, 1925.

[7]) В. Щурат »Основи Шевченкових звязків із Поляками« — Записки Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові т. 119—120, ст. 287—289.

[8]) М. Марковський »Шевченко в Кирило-Методіївському братстві«, Зап. іст.-філ. відділу Всеукр. Ак. Н. р. 1924, кн. 4, ст. 50, 51, 56.

[9]) Józef Gołąbek „»Księgi Narodu Polskego . . .« A. Mickiewicza i »Knyhy bytija Ukrainśkoho Narodu« M. Kostomarowa". Sborník prací sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. Svazek II., přednášky. Praha 1932, ст. 55—56.

садничі й глибоко принципіяльні: 1. Бог постановив, щоб рід людський був поділений на племена (нації); 2. кожному племені (нації) дарував край жити; 3. кожна нація повинна зорганізувати Річ Посполиту; 4. немає і не може бути царів та панів і рабів, невільників; всі повинні бути рівні; 5. один Бог, Ісус Христос є єдиний цар неба і землі; 6. віра Христова є основою закона для кожної нації та її Речі Посполитої; 7. всі нації слов'янські тільки за допомогою України зорганізуються кожна у Річ Посполиту.

Отже бачимо, що в »Книгах битія . . .« визначені найосновніші, найголовніші, найкардинальніші точки політичного значення й обґрунтовані історичними даними. Але це не є державна конституція, бо не визначає точно державних форм ні федерального союза, ні навіть української Речі Посполитої. Правда, сам автор назвав »Книги . . .« »Закон Божий«. Але таке означення є дуже широке і не ясне.

Що взагалі треба розуміти під »Законом Божим«? Принято в практиці на сході Европи, що під »Законом Божим« розуміється кожна релігійна наука. Безперечно, автор »Книг . . .« у вислові »Закон Божий« не мав на увазі такого власне змісту. Друге розуміння такого означення може бути, як порядок, зв'язок і послідовність явища фізичного, духового, і соціяльно-політичного світу внаслідок вияву світової волі або світового розуму, або внаслідок Божого Промислу; і це останнє, себто впорядкований прояв Божого Промислу є ближчий до назви »Книг . . .«, як »Закон Божий«. Але найближче до назви »Закон Божий« є розуміння, що визначається так званим правом природнім чи натуральним (jus naturale). Правда, розуміння цього натурального права має багато відтінків і напрямів та фаз його розвитку. Але я тут маю на увазі той напрям натурального права, який бере свій початок ще від апостола Павла.[10]) Це є право чи закон морально-релігійний даний од Бога. Суть його полягає в тім, що людина може від природи своєї чинити добро; а це тому, що вона, хоч і не знає Закону, але носить його у своїй душі (»Сама собі закон«), і той закон є записаний в її серці; і про це свідчить їй її власне сумління та її розум, коли вона одне осуджує, як зло, а друге виправдує, як добро. Оце християнське освітлення ідеї природнього права сильно відбилось і на »Книгах битія . . .«. В цих останніх джерелом морального закона (правди) є премудрість і воля Божа. Ця ідея Божого Промислу провадиться вже в інституціях Юстиніяна, як »divina providentia constituta.« Ось ця релігійно-християнська юрис-

[10]) а) »Святе Писмо Старого і Нового Завіту« (пер. Куліша й інш.) ст. 141; б) »Новий Заповіт« (пер. проф. О. Огієнка) ст. 131 статті 14—15.

що виступає з »Книг . . .« із усіма чисто Шевченківськими властивостями. Але М. Костомарів усю ту повінь Шевченкового духа й ідей оформив і виклав на письмі в системі, в історичному плані й по пунктам. Все то Шевченкове він брав із його творів, із розмов із поетом, але цілком самостійно перетворивши всі його думки, об'єднавши із своїми, вклав у свою вже власну історичну й історіософічну форму, надав їй декляративно-політичного пляну, вклавши всі свої думки в 104 пункти. Це є твір синтетичний. А такий твір не легко писати. В ньому мусить бути продуманий плян чисто політичний, щоб він відповідав духові цілого Кирило-Методіївського Братства й духові Української нації. Але, на мій погляд, вже в чисто правно-політичнім сенсі Костомарову допоміг М. Гулак. Не даремно тільки в нього знайшли другий примірник »Книг битія . . .« й тільки він брав усю вину за »Книги битія . . .« на себе. Все таки автором, що синтезував усе, передумав і розробив, як твір, був М. Костомарів. Цей твір він написав р. 1846.

IV.

Тепер напрошується думка стисліш означити »Книги битія . . .«, як твір, із правничого й політичного боку. Що це є? Статут, проголошення, проклямація, чи щось інше? Над цим питанням ще ніхто не застановлявся. Всі автори визначали його загально: 1. »Для пропаґанди думок серед українських мас« (М. Возняк), 2. »Програма братства« (Й. Голомбек), 3. »Твір« (П. Зайцев, Д. Багалій й інш.), 4. Твір, в який вкладено »всю коротку всесвітню, слов'янську й українську історію« (Д. Багалій), або 5. просто наводять назву, яку дали самі Кирилометодіївські братчики: »Книги битія Українського народу», »Закон Божий« і т. д. Але ці всі означення цього твору ніяк не подають чіткого жанрового опреділення з правничого й політичного становища. Правда Й. Голомбек один вказує на політичну суть »Книг битія . . .« (»Програма братства«), але така дефініція є дуже загальна. А таке правничо-політичне означення цього твору конче потрібне, бо сам твір є суто політичний документ.

Статутом його не можна назвати, бо статут Братства був окремо; так само »Книги битія . . .« не можна назвати проклямацією чи відозвою, бо й окремі були відозви і то аж дві: одна звернена до українського народу, а друга — до москалів і поляків. Отже ці дві назви зовсім виключаються. Коли ми звернемось до змісту »Книг битія . . .«, то в тому немає нічого такого, що стосувалось би до організації братства або до його політичної праці. В »Книгах битія . . .« викладені думки за-

пруденція лежить і в основі »Книг битія . . .«. Самий вислів »Закон Божий« безперечно міг бути взятий із науки Томи Аквіната. Св. Тома розподіляє закон на 1. закон людський і 2. закон Божий, а ці обидва із становища природнього й позитивного права розподіляються на закони: а) вічний, б) природній, в) людський і г) Божий.

Вічний закон це є Божий розум, що кермує світом під формою вічности, — тому й називається він вічним законом. Прояв цього вічного закону в розумних істотах і називається законом природнім, бо розум Божий в людині скеровує її на розумні поступовання; але чисто практично, поодинокі кроки людини вже кермуються людськими законами (позитивним правом). Закон Божий об'явлений є закон моральний, і його моральна сила черпається із самого розуму, тоді як судові приписи й обрядові звичаї беруть свою силу від позитивних проявів об'явленого закону. Оцей Закон Божий пливе із Пятикнижжя Мойсейового та із новозавітньої благодати Св. Духа. (Євангелія та Діяній.)

Право Св. Тома виводить із правди. Правда є доброчинність, що визначає поступовання людини у відношенні до других людей. Всі інші доброчинності людини кермують поступованням людини у відношенні до її самої. Тому правда направляє волю і зверхні чини людини, виявлені у відношенню до другої людини. Вона віддає кожній після її заслуг. Право є об'єкт правди, втілення правди в людськім житті. Рівність є основна істота правди у відношенні до кожної людини. Але є ще стосунки людини до колективу, — суспільства. В цім останнім дається кожному, оскільки він бере участь у цілім. І ця правда є вища, бо людина тут поступає в цілях всезагального блага, — а це вже закон. Тому ця остання законна правда стисліше називається законом. Їй підвладні всі доброчинності. Законна правда є найвища з усіх моральних доброчинностей.

Людина, учить Тома, повинна підлягати Богові. Але чи повинна людина підлягати людині? Бог надав право вищим, покликаним істотам кермувати нижчими. Тому й вищі, талановитіші люди управляють нижчими. Це приводить до принципу, що влада виходить від Бога. Але чи всяка влада випливає із джерела Божого? Бог причиною тільки добра, а не зла; тому од Бога виходить тільки те, що є добре; але зла влада не походить від Бога; хіба тільки та, яку Бог наслав на нарід, як кару за його гріхи; але, коли той, хто набув владу над іншим або над цілим народом, зловживає нею, обертає її на зло, від того Бог може ту владу відібрати й передати другому; тому

й позбавлення влади також походить від Бога: набув владу і справедливо її втратив.

Друга правна проблема Томи спочиває в тім, які межі підлеглости владі і приходить до висновків, що підлягати може людина чи нарід остільки, оскільки та влада є від Бога. Бо влада може бути і не від Бога: 1. через неправдиве набуття її і 2. через зловживання нею. В першім випадку, хто силою і безправно захопив владу, той не є правдивий керманич, а тому, хто має можливість і силу, та людина і той нарід має право такій владі не підлягати. В другім випадку, особливо тоді, коли влада діє противно тій меті, для якої та влада настановлена, такій владі так само піддані не повинні підлягати, навпаки, повинні цій владі виявляти спротив. Взагалі св. Тома питанню про непідлеглість владі надає великого значення. Піддані (громадяни) можуть повстати проти влади у двох випадках: 1. коли їм наказується те, що є противне велінням Божим, бо тільки Бог є справжній володар народів; 2. коли наказується те, на що влада володаря не поширюється. Із науки Томи випливає одне, що початок влади ставиться в повну залежність від закону. Влада існує тільки для того, щоб охоронити правдивий і законний порядок; й оскільки вона цей порядок втілює, остільки вона чинить із веління Божого. Тому піддані не є зобов'язані кожній владі вповні підлягати. Веління володарів обов'язкові настільки, наскільки вимагає правда. Нарід має право повстати; але тільки тоді, коли повстання не приносить більше зла, як користи.

Найкраща форма влади є та, що втілюється в одній особі, і що та особа діє відповідно до правди. В розпорядимості цієї особи є управителі, що також вповні посідають основи правди. І ця влада, крім того, повинна належати всьому народові, і що управителі вибираються із усіх, або що вони вибираються всіми. Таке право в державі, що засноване на глибоко пройнятій правді, за яким найвища влада спочиває в одних високоморальних і просякнутих правдою руках, за яким управителі вибираються із усього народу або всім народом — ось таке тільки право називається Законом Божим.

Із таким, гадаю, сенсом назва »Закон Божий« взята М. Костомаровим до »Книг битія . . .«. Я трохи довше спинився на роз'ясненні цього сенсу, але інакше не можна було роз'яснити, чому »Книги битія . . .« мають другу назву »Закон Божий«. Крім того, цей сенс проливає світло на ідеологічну концепцію »Книг битія . . .«.

Але »Закон Божий«, повторяю, — занадто широке означення »Книг битія . . .«. Ще ширша назва: »Книги битія Укра-

московської влади й держави, але з погляду вище виложеної науки Томи Аквінського, а цю науку Братчики добре знали, на цей великий чин вони мали право: по-перше, цар московський не по правді став у керми над московським народом, а »той цар взяв верх, кланяючись татарам і ноги цілував ханові татарському, бусурманові, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський, християнський« (§ 68) по-друге »нарід московський попав ув ідолопоклонство, бо царя свого нарік Богом«, а той цар »у Новгороді топив та душив по десятку тисяч народу, а літописці звали його христолюбивий« (§ 69); по-третє, »Україна пристала до Московщини и поєдналась із нею« (§ 83), як рівний з рівним, але »скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо не пізнала, що таке було той цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель« (§ 84); а четверте, московський цар разом із Польщею »роздерли Україну пополовині, як Дніпро її розполовинив« і собі взяв лівий беріг на п о ж и в у, а Польщі дав правий беріг на п о т а л у« (§ 87); і »цей розділ України є найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії« (§ 88), бо »над бідним остатком вольного народу« »запанували пани«; по-п'яте, лівий беріг України попав »у неволю московському царевi« й першому »петербурзькому імператорові«. І цей »останній цар московський і первий імператор петербурзький положив сотні тисяч у каналах і на костях збудував собі столицю«. А цариця Катерина..., безбожниця й убийниця свого мужа, востаннє доконала українське козацтво панами, а других невільниками. Так Україну Москва поневолила. Такі автор, а з ним і всі члени Братства подали делікти того страшного зла й неправди, що Москва супроти України допустила. Оці делікти, оці переступи супроти Божої Правди, оце зло, допущене супроти Української Нації, що ціле життя своє, в нім Братчики були переконані, жила й поступала тільки згідно з Божим Законом й морал'ю, — оце все кликало про возмездіє.

Вже Тома Аквінат учив, ще не тільки нарід, але й людина має право проти зла і безправ'я володаря повстати. А члени Кирило-Методіївського Братства (з романтичного становища тієї доби) — поети й мистці, взагалі Богом обрані члени Української Нації, і тим самим відповідальні перед Богом за свої діла супроти свого народу, відчули в собі повинність стати на захист свого поневоленого народу. Тарас Шевченко, найбільший обранець Божий, »світильник небесний«, у своїх творах свій протест і заклик до повстання (в »Заповіті«) вже проголосив. Але це було поетичне слово, яке, хоч як було велике в усім обсягові національного права, але нарід би не оборонило. Потрібен був п р а в н и й а к т і політичний чин орга-

їнського народу«. Правда це дуже гарна, дуже поетична назва. Вона вказує на глибокий зміст цього твору. Буття української нації, — це все одно, що їй вічно бути на тій землі, яку вона посідає й бути повним її володарем та господарем, або не бути, себто в боротьбі за рідну землю загинути. І цей заголовок твору вказує на найосновніше в житті українського народу — бути володарем своєї рідної землі й паном тої культури, яку нарід на протязі віків витворив, себто бути домовитим господарем свого власного національного й державного добра; жити по правді, як жили його діди та батьки й розбудовувати своє життя й господарство та творити по правді своє сучасне й майбутнє щастя.

Але цим »буття українського народу« не обмежується. Український нарід, так думали Кирилометодіївські Братчики, чується в моральній силі стати в допомогу й іншим народам на сході Европи. Він хоче стати, крім того, творчим чинником, щоб упорядкувати схід Европи, бо він посідає такі моральні цінності, які дають йому право сповнити цю місію і на це діло його, Братчики в це вірили, покличе Бог . . . Це є другий мотив, чому цей твір так названий. Нарешті третій мотив — чисто формальний: автор розробив свій твір у пляні перших п'яти книг Біблії, які і називаються: книги битія, себто книги самих первісних основ життя людства й участи Бога у творенні й формуванні цих основ матерії і духа. Це щодо першої половини назви: »Книги битія . . .«. Але є ще і друга половина назви: »Книги Українського народу«. В цім безперечно винен автор сам: в центрі твору стоїть Україна й український нарід; отже цілком природньо, щоб уточнити назву твору, кінець її сам собою прийшов авторові на думку. Правда, з обов'язку вичерпної повноти подаю роз'яснення, що й А. Міцкевич подібний твір назвав: »Księgi Narodu Polskego . . .«; і французький політик Lamennais подібний свій твір назвав »Le livre du peuple«, яка була переложена на польську мову і р. 1838 видана під назвою »Księgi ludu«. І ці твори наш автор безперечно знав. Тому ще і зразки назв останніх творів могли ще більше спонукати й заохотити до такої назви. Отже все це й мотиви суто національні спричинились до того, що повстала така перша назва: »Книги битія Українського народу«. Але вона не віддає правного сенсу твору.

А правний сенс полягає в тому, щоб представникам української нації, членам Кирило-Методіївського Братства з Божого покликання заманіфестувати ту неправду і безправство, що діються з боку московського уряду й царату над українським народом. І »Книги битія . . .« й були цим маніфестаційним актом. Хоч Кирилометодіївські Братчики виступали проти

дорогий і визначний, бо він чітко значив право української нації на самостійне життя й її історичне покликання. Ми відійшли вже далеко від тих суторелігійних основ національної політики й того, тоді модного, слов'янофільства її автора, хоч Т. Шевченко в 40-х і пізніших роках на український слов'янізм дивився скептично. Але право українського народу жити вільно на своїй рідній землі і бути організованим у Річ Посполиту незалежно ні від Москви, ці від Польщі, це право »Книг битія Українського народу« ми носимо в душі своїй у повній їх силі. Бо те право є заповіджене прадідами нашими, і ми були б погані й негідні правнуки, коли б відступили від цих найголовніших засад декларації прав української нації, проголошеної »Книгами битія Українського народу«.

———

Іван Борковський

НОВІШІ СПОСОБИ КОНСЕРВУВАТИ ДЕРЕВЛЯНІ ПРЕДМЕТИ, ЗНАЙДЕНІ В ЧАСІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДІВ

Кожному дослідникові археології, що працює в терені, доводиться мати діло з нахідками органічного і неорганічного походження, як от із тканинами, шкірою, кам'яними й деревляними предметами, деревляними будовами, бронзою, залізом і т. д. В археологічних дослідах з історичної доби знаходимо досить часто ще й пергамен, папір, одяги і т. д. Все це речі, що під впливом хемічного процесу, діючого довгі століття, а то й тисячеліття, змінюють свій вигляд, при тім багато залежить від обставин і місця, в яких згадані предмети були уложені. Трапляються випадки, що предмети уложені в землі під впливом хемічних складників майже знищені або цілком розложені й лише мікроскопом або хемічною аналізою ґрунту, можна встановити присутність тих чи інших органічних складників. Одначе, залежить таки від хемічних складників землі, які позитивно впливають на уложені предмети; тоб-то консервують їх так добре, що в лабораторіях музеїв, або наукових інститутів, зупиниться тільки процес впливу атмосфери. Деякі хемічні лабораторії при наукових інститутах Західньої Европи, напр. Данії, Скандинавії, а спеціяльно Німеччини, працюють тільки над консервацією передісторичних предметів і звідтіля знані в археологічній літературі вказівки, як найкраще можна переховувати предмети, що мають бути виставлені в музею. Ужиття метод хемічних аналіз та мікроскопу в археології дає нечувані можливості в обсягу передісторичних наук. Доказ цього — висліди аналітично-хемічних досягнень проф. фон Штокара, що в передісторичних нахідках Німеччини знаходить своєю методою такі речі, які перед тим тільки були теоретичними.

Предмети з органічних субстанцій в передісторичних нахідках в дуже лише догідних обставинах заховалися до наших часів. Наприклад, дерево або деревляні предмети знахо-

дяться звичайно заховані лише там, де були уложені разом з металями, головно, з бронзою. Мідняті соли, вилуговані із зеленої патини або залізної іржі, просякають деревом і добре його консервують, розуміється, зміняючи барву дерева. Дуже часто знаходяться деревляні руконті мечів, ножів, частини щитів і відер, що проступлені металевими солями, дають дослідникам можливість краще приглянутися техніці виробу даного предмету. Для музейних цілів можна їх захоронити з дуже обережними заходами. Такі предмети можна консервувати в лабораторіях різними способами, розуміється, з терпеливістю й добрим виколом лаборантів. Більші кусники деревляних предметів конче потрібно зараз на місці нахідки ще перед перевозом до лабораторії тимчасово консервувати, то зн. щоб природня вогкість, яка є в дереві, скоро не тратилася. Скорим висиханням дерева нищиться його структура, дерево скручується, тріскає поперечними ломами, або під впливом повітря й тепла відділюються тонкі волоконця, в цілості придержувані тут і там суком. Інакше все скручується в різних напрямах і дерево розпадається в порох. Для превентивного консервування дерева на місці нахідки уживається засобів, що перешкоджають у скорому висиханню, напр. вогкий мох, що правда, лише тоді, коли дерево ще не струхлявіло й при обережній праці його виймається з землі в непорушеному стані. Коли ж структура дерева настільки порушена, що не витримує звичайної праці, тоді ліпше залити деревляний предмет на місці ґіпсом і так перенести його до лабораторії. Для превентивної консервації добре уживати на місці ґліцерини або нафти, якими предмет натирається, потім завивається до полотна, так само напущеного ґліцериною чи нафтою. Також можна завинути предмет до маслих паперів і залити ґіпсом. Таким способом консервують деревляні домовини з бронзової доби, знайдені в данських торфовищах. Також прегарні човни Вікінґів в Норвегії і Швеції, або човни Калігули на озері Немі консервовано подібно заки їх цілком ізольовано від землі. В додачу ставили над ними великі деревляні будови, охороняючи їх тим самим перед сонцем та атмосферичними впливами.

Консервація дерева в музеях триває дуже довго і є намагаючою. Досіль не можна подати точних метод консервації для кожного випадку. Поодинокі нахідки треба консервувати окремо; в багатьох випадках для деревляних предметів, знайдених на одному місці і зроблених з того ж самого дерева, доводиться уживати різних консерваційних поступів. Добрий підручник, в якому для консервації передісторичних та історичних предметів уведені різні способи, написав Ф. Ратген, Die Konservierung von Altertumsfunden, 3. видання 1926 року.

нізованих репрезентантів Української Нації, який би набрав сили всеукраїнського протесту проти заподіяного насильства Москви, а з другого боку і мав би моральне право на такий протест, а з третього — визначив би ті найосновніші засади буття українського народу в майбутнім державно-правнім житті своїм. Таким правним актом могла бути тільки декларація прав української нації. І »Книги битія Українського народу« такою декларацією і були. Тільки декларацією прав української нації і нічим іншим; бо декларація, як правний акт, проголошує тільки найосновніші засади певного найприродніпого права, доцільність якого ті, що проголошують, визначають у стислих і правдивих, з їх погляду, тезах, що відповідають вимогам держави або всього народу, або людини взагалі.

Ця декларація стисло визначає: 1. не тільки природне, але й Боже право (jus divinum) українському народові жити вільно на своїй землі, шукати Бога, вірити в Його, любити Його і бути щасливим. Це право маніфестується в декларації першим параграфом. 2. Ця декларація констатує, що український нарід впродовж всієї своєї історії жив по моральних народніх приписах і Божому законові і ніякому іншому народові не чинив насильства. 3. Але сусіди поляки й москалі, що свої держави збудували не поправді й Божому закону, а підступом і насильством, неправдою поневолили й український нарід й зруйнували його державу. 4. Український нарід жив державним життям, хоче мати Річ Посполиту й буде її мати, хоч як є нарід ослаблений: прийде час і він встане й відродиться. 5. Але тому, що український нарід не відступив від Божого закону і правди, він є визначеним на те, щоб узяти провід в організації цілого сходу Европи, всіх східніх слов'ян, щоб повести їх правдивим шляхом до щасливого життя.

Такі засадничі національні думки маніфестує ця українська декларація.

Пройшло майже сто років від того часу, коли наші великі мужі проголосили цю декларацію. Хоч вона до українського народу дійшла тільки через сімдесять років, себто тільки 1918 р., всетаки московська влада (граф Орлов, шеф жандармів III. відділу) і навіть сам цар Микола I. був із нею обзнайомлений безпосередньо. Отже ця декларація страшною ціною а таки дійшла до тирана українського народу і заманіфестувала головне становище репрезентантів української нації, щодо її минулого й сучасного положення та майбутньої ролі на сході Европи.

Ми, українці, тепер дивимось на цей великий і видатний для свого часу правний акт, як на історичний документ, але

Ця наша стаття ставить своєю ціллю познайомити фахівців, як були консервовані деревляні будови з князівської доби, знайдені на празькому »граді«. Консерваційну методу треба було випрацювати самому й наслідки консервації були піддані довгій обсервації.

Деревляні передісторичні предмети, що при догідних обставинах заховані аж до наших часів, найпридатніші для консервування з тою хвилиною, коли вони стали ізольованими від землі. Їх перевозять до музею, консервують та виставляють в салях за догідної теплоти в сухих скринях або в скляних посудинах, наповнених різними консерваційними речовинами. Одначе, на празькому граді справа виглядала цілком інакше. Більша частина знайдених деревляних будов та конструкцій валових залишилася на місці нахідки в землі, in situ, то зн. не була перенесена до лябораторій для консервування. Самі будови ставлені технікою зрубовою походять з IX по XI стол. і служили за помешкання або господарські споруди доби княжої. Окрім того, знайдені того ж часу деревляні конструкції внутрі земляного оборонного валу та хідники з того ж часу, що були викладані дошками в кілька шарів. Не всюди, одначе, дерево однаково зберіглося. Наприклад, на хіднику залишилася з дошок тільки тонесенька верства деревляного пороху, що заникла під впливом повітря й сонця, тільки відтиски в землі вказували на ширину та довжину дощок. З того хідника вирізано з землі кілька більших кусників перенесених до лабораторії, що, одначе, не потребували консервації. Земля висохла і не підпадає жадним впливам. Дуже добре зберіглися будови і деревляні конструкції оборонного валу, що їх найдено в глибині 3—6 m. Конструкція валова походить з доби князя Бжетіслава (XI стол.); для її будови ужито дубового й смерекового дерева; техніка споруди якорева. Частина конструкції перенесена до лабораторії, більша частина залишена на місці нахідки. Деревляні мешкальні доми були роблені з м'якого дерева; стіни були тільки деколи вимазувані глиною, а отвори між балками випоновані мохом. Зрідка доми мали деревляну підлогу та плоти з прутя. Оці деревляні будови були в глибині 5—6 m в чорній масній глині, пересякнені органічними відпадками. Вже сама багниста глина була досконалою хемічною лабораторією і заховала згадані деревляні будови в доброму стані. Подвір'я замку, що досліджувано і що з нього при тім відвезено сотки m^2 глини, мало знову відзискати свою давнішу висоту поверхні — різниця від давнішої висоти була в деяких місцях 50—60 cm нижча. Щоб, одначе, відвезену землю знов не навожувати, рішено прикрити ціле подвір'я великою бетоновою плитою. Під нею в глибині мали бути заховані всі знайдені об'єкти та зробити

їх приступними суспільності, як певну археологічну, наукову та історичну атракцію. Для дослідників це рішення мало й має те значення, що коли завгодно можна кожному перенірити, і в будучині ефект дослідів. Згадане вирішення тим самим захоронило і найстарші деревляні об'єкти перед перенесенням їх до музейних лябораторій для консервації. Ті об'єкти залишилися на місці in situ в підземеллі, яке саме було таким рішення перемінено в музей. Тут, одначе, виникла проблема законсервування деревляних об'єктів на місці нахідки, не ізолюючи їх від землі. Було треба знайти консерваційну методу, яка б уможливила заховати на майбутнє деревляні об'єкти, які звикли довгі століття на специфічне середовище, в котрому їх знайдено. Нині опинилося дерево у змінених обставинах. Окрім зміни тиснення, дісталося воно з одного боку під вплив атмосфери, з другого — спідньої вогкости. При консервації треба було брати під увагу на майбутнє різні моменти, а то: щоб дерево скоро не висихало, не тратило природньої вогкости, не розпадалося та щоб було підпорядковане зміненим обставинам. В різних підручниках не було методи про такий спосіб консервування, не було досвіду, помагати треба було самому. Поміч хеміків, що радили те й друге, справу тільки погіршувало. Не лишалося нічого іншого, як вибрати з простудійованих підручників різні способи й різні засоби консервування та приготовити мішанину на спосіб 77 середньовічних лічничих рослин, де кожна рослина мала помогти проти певної хороби. Така мішанина на диво помогла навіть дуже добре. Вона складалася: з 5 l карболової кислини, 5 l карболінеа, 1 l льняного олію, 1 l технічної ґліцерини, 1—2 l терпентини та ½—1 l ацетону. Кислина карболева і карболінеум сушать, а приданням ацетону всякає скоріш до дерева; льняний олій з ґліцериною задержує в дереві природню вогкість і робить його слястичним; терпентина робить ту мішанину рідшою. Згадана мішанина втиралася пензлем по цілій поверхні дерева; дерево більше спорохнявіле всякало до себе більше, а тим самим тієї мішанини більше потребувало. В початках деревляні об'єкти натиралися згаданою мішаниною раз в тиждень, пізніше — у два тижні, опісля — раз на місяць. Нині, через 13 літ по тім, як згадані об'єкти були знайдені, вистарчає напускати їх 3 рази в рік. Консервовані об'єкти докладно контролюється і коли покажеться, що дерево є сухіше як потрібно, придається більше ґліцерини, льняного олію або навпаки. Найбільший ефект згаданої методи було те, що відкриті частини деревляних об'єктів, які зараз по відкриттю зачали тріскати та скручуватися, поволі верталися до давньої подоби. З часом утворилася на поверхні дерева, під впливом кислини карболевої і карболінеа (рідша

і густіша речовина), тверда, гладка верства, яка вже сама охороняє дерево перед зовнішніми впливами. Дерево стало тверде й дальший дослід показав, що деревляні об'єкти по цій консервації заховуються в доброму стані на майбутність.

Деревляні об'єкти, що перенесені до лябораторії, не було можливо зараз консервувати, тому в них в скорому часі зачав процес розпаду. По приступленню до консервації треба було насамперед потріскане та покручене дерево привести до давнішої подоби. Досягнено цього тим, що довший час дерево напускано щодня гарячою водою з переваренним клеєм, чим дерево зискало на елястичності. Умілим стягуванням льняними волокнами, а то кажного дня більше, дерево вирівнювалося, отвори заливалися з ложки гарячим рідким і густішим клеєм. На шар клею за кілька годин наливалося формаліни, під впливом чого клей не гниє і не впливає на його вогкість. До більших отворів в консервованому дереві наноситься густої каші, зробленої з клею і дрібних кусників подібного дерева. — Висліди були дуже добрі. Розрізані кусники зрубових будов слоювано знову до купи, чим зискано цілі обриси будови для музейних цілей. Цілком зігнилі деревляні об'єкти, що розпадалися вже на порох, захоронено гарячою водою з розпущеним клеєм і згаданою кашею, а від споду такі дерева були ще скріплені тоненькими дощечками, які хоронять їх перед розломленням. Таким способом пошкоджені більші деревляні предмети набувають стабільности і можна їх легко переносити з місця на місце. Дерево, перенесене до лябораторії не рекомендується напускати кислинами і оліями, тому що воно тратить барву.

Мох, знайдений у стінах деревляних будов, розпадається на порох, захоронено його водою з клеєм і льняним олієм з додатком гліцерини, — після чого дотепер добре тримається.

* *
*

В Україні маємо або будемо мати багато важних об'єктів передісторичних, головно з доби українських князів, що їх потрібно було б дослідити і на місці in situ залишити, щоб були приступні ширшій публиці. Вони мусіли б бути консервовані цим же способом. Треба б, одначе, на місці прослідити місцеві обставини, а то спосіб уложення деревляних об'єктів, хемічні складники землі, що впливали на них довгі століття і т. д. Це все — річ добре вишколених фахівців.

— —

Августин Волошин

ПРО ШКІЛЬНЕ ПРАВО БУДУЧОЇ УКРАЇНСКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Кожна держава нормує законами правний лад шкільництва. Дух законів залежить від розвитку політичної культури держави. Шкільні закони відносяться:

1) до педагогічного устрою шкіл, до поділу і розгалужування типів шкіл;

2) до питання, хто має права закладати і удержувати школи;

3) до адміністрації та нагляду шкіл.

Важне є питання, який лад відповідає інтересам виховання. Історія педагогіки і нинішній розвиток культури в поодиноких державах подають нам певні вказівки до того, щоб ми відносно цього питання могли зайняти певне об'єктивне становище.

2. Важність школи для добробуту горожан і сили держави признали вже й народи передхристиянських часів.

Китайці розвинули родинний характер виховання; перси виховали собі національно свідоме військо; індн віддали право навчання одній касті: брамінам, які передавали культуру дальшим поколінням і старалися про збільшування культурних скарбів; єгиптяни виховали собі священиків і вояків, при тім розвивали хліборобство і ремісництво.

Старинні греки вже свідомо виховували для держави, як це доказують закони Лікурга в Спарті, а Солона в Атенах. Закони Лікурга служили егоістичним цілям панування спартян над іншими народами, але закони Солона змагали вже й до розвинення моральної благородности та естетичного смаку. Грецький філософ Плятон подав вже й поняття держави, яка має старатися про добробут горожан і передавати молодшим верствам культуру. Подаючи образ взірцевої держави, нормує і відносини чинників управи, оборони і шкільництва держави. Його учень Аристотель ди-

братської церкви домагався, щоб держава основувала шкільні інспекторати, які б »над школами руку держали«, але й щоб »над сільською школою був інспектором управитель церковний, а над школою латинською декан того краю . . ., над академією (університетом) епископ«. Першою високою школою, заложеною без дозволу церковної власти, був протестантський університет у Віттенбергу.

Намагання зменшити вплив церкви на школу одержало сильне підперття в натуралізмі Русса й у французькій революції, яка довела на полі політики до лібералізму XIX ст., на полі моральности до матеріялізму, а на полі шкільництва до боротьби проти впливу церкви на виховання і до державного монополю над шкільництвом.

Там, де боротьба проти впливу церкви на виховання доходила до найрадикальніших змін, там була викликана також і відповідна реакція. Так напр. у Франції року 1789 була принята засада Дантова: »діти належать республіці« і цим була узаконена »державна безрелігійна школа«. Ця боротьба довела і до ревізії навчальних плянів та підручників і мали бути вичеркнені всякі слова й вирази, що відносилися до Бога, до Христа й до Церкви, хоч це часто виходило й смішно, коли напр. народні пословиці змінялися після революційної термінології (напр. без Бога ні до порога, мало вимовлятися: без судьби ні до порога). Після революції змагалися ведучі політики зреволюціонувати передовсім французьке вчительство, але вже революції р. 1830 і р. 1848 відкрили очі французького народу, що бачив пропасть комуністичного соціялізму в учительстві і взагалі молодшому поколінню народу. Свідомість того висловив Монталямберт з одобренням більшости парляменту словами: »Всі старання проти небезпеки комунізму будуть лиш палітивні (поверхові), коли не вжиємо релігійного середника виховання молоді в школі. Кожна влада, яка завела безрелігійну школу, виховала собі таку ґенерацію, яка скинула її негайно, коли це лиш могла зробити.«

В Німеччині Фрідріх Вел. (1712—1786) був перший, що державним законом зорганізував шкільництво (1763) після пляну свого канцлера Фрідріха Рохова (1734—1805) — в дусі філянтропізму. Закон той завданням школи назначив: розвивати побожність і подавати хосенні відомості. Приписав обов'язкове ходження до школи від 6—13 року. В неділю пополудні мав священик та вчитель навчати молодь, що вже не ходила до школи. Для католицьких шкіл року 1765 видано окремий шкільний закон після пляну саґанського абата Ігната Фельбіґера (1721—1888), що виробив і для Австрії »Schulordnung« (1774), й що для Мадярщини був виданий 1776 під

назвою »Ratio educationis«. Ці закони подають пляни християнської школи.

Ідеї французької революції впливали і на німецьку школу і викликали гострі напади в педагогічних книгах і журналах проти впливу Церкви на школу й проти навчання релігії в школі. Але найзначніші педагоги критично дивилися на ці домагання й рішучо відкинули думку безрелігійної школи. Так напр. Dörpfeld і Райн вимагають забезпечення впливу церкви на виховання. Райн виразно сказав, що лиш у такій школі є можливо релігійно-моральне виховання, яке має свій позитивний світогляд; тому радить тип церковної школи, бо »лаїчна школа, не має певного принципу моральности і там неможлива етична концентрація«. Дальший розвиток шкільництва в Німеччині доказав, що народ німецький тип безрелігійної школи приняв із недовір'ям, як це доказує факт, що число дітей безрелігійних шкіл упадає; у багатьох великих містах, як Бонн, Мюнхен-Глядбах, Тревір, Ратібор, були безрелігійні школи закриті із за недостачі учнів. І там, де безрелігійна школа була принята, записалося лиш незначний відсоток дітей; так в Кельні лиш 5·3%; найбільш записалося у м. Вальд 28% та в Ельберфелд 15·7%. Церковні школи ростуть там, так що до числа дітей, як до популярности серед широких верств народу.

Англія ще більш консервативно дивилася на домагання безрелігійного виховання. Всі більші партії прийняли засаду свободи навчання, т. є., що кожний чинник виховання може свобідно працювати; там, напр., найбільша так зв. консервативна партія має в програмі таку засаду: »всі батьки мають право домагатися для своїх дітей релігійного виховання у школах свого віроісповідання«.

В Голяндії р. 1807 вилучили релігію із шкіл, але скоро повстала й реакція, гостро критизували новий тип школи, що його назвав один політик »возом, який один кінь тягне на право, один на ліво, а всетаки візник хотів би поступати дальше«. 50 літ тривала боротьба проти безрелігійної школи і сьогодні мають вже голяндці тип державної церковної школи, т. є. такої школи, яка в релігійно-моральних питаннях підлягає надзорові церкви, але про матеріяльні видатки школи старається держава.

Поширилося домагання безрелігійного виховання і в Швайцарії, Мадярщині та Італії. Але й в цих державах скоро проявилася й реакція. У Мадярщині тенденція одержавити школи була намірена особливо проти немадярських меншин, які у своїх церковних школах розвивали свою національну культуру. Але закони Мадярщини рішучо вимагають релігійно-морального духа виховання в школах і хоч і під стро-

гими умовами проти немадарських шкіл, забезпечують державну допомогу для церковних шкіл.

Досиги реакції проти безрелігійного виховання висловив міністер шкільництва в Італії Джентіле р. 1926 словами: »причиною розпусти є боротьба проти релігійно-життєвого світогляду. Я переконаний, що католицизм краще доведе до релігійно-морального духа, як будь яке інше визнання світогляду«.

Америка, особливо З'єдинені Держави Північної Америки від початку ґарантують повну свободу праці всім чинникам виховання. Конституція для всіх держав цього союзу виразно це приписує. Коли р. 1923 парлямент штату Ореґон прийняв закон, що примушує дітей ходити від 8—16 року до державних шкіл, католики орсґонського штату подали рекурс проти того закона і нижчий федеральний суд проголосив цей закон противним загальній конституції. Прихильники безрелігійної школи відкликалися до найвищого суду у Вашінґтоні, але й цей суд відкинув той відклик і узнав той закон неважним. Цікаве є обоснування цього рішення найвищого суду у Вашінґтоні: »Основні права свободи, на яких закладаються всі влади цеї унії, не позволяють примушувати дітей, щоб ходили лиш до державних шкіл, бо дитина не є лиш створінням державним; ті, що родили, годують дитину і стараються про її будуче, мають право, зв'язане з великими повинностями, назначувати дороги для дальшого життя«.

Проти безбожних тенденцій виховання найслабший відпір проявляла царська Росія, де релігія була підчинена державним урядам і в наслідок того духовне життя підупало до обрядовости, а маси інтеліґенції до безбожности. Цим і був приготовлений ґрунт комунізму, який під плащем однотности системи виховання, вилучив із виховної праці не лиш Церкву, але й родину. Сумні наслідки виховання комуністичних шкіл не будемо тут описувати, подамо лиш характеристику одного еміґранта з теперішної Совєтської республіки: »Коли ви заговорите про нинішні обставини Совєтів, вчуєте лиш нарікання і скарги про біду, мізерію, а особливо про упадок моральности й солідарности. Простий селянин скаже вам: »люди забули на Бога і дійшли так далеко, що один другого нищить«. Інтеліґент раціоналіст скаже теж: »люди не доросли ще до того, щоб життя громадянське було будоване лиш на розумі й любові до ближнього« і додав той еміґрант, що головна причина нещасних відносин громадянського життя в теперішній Росії є нищення віри в Бога.

Українська Народня Республіка свою культурну політику направила на дорогу співпраці культурних чинників — по словам предсідника Укр. педагогічного з'їзду

вився на виховання, як на найважнішу справу громадянства й держави.

Римляни перебрали й дальше розвивали шкільний лад греків. Витворилися в них типи нижчих, середніх й вищих шкіл. Славнішні педагогічні письменники римлян, як Катон, Цицерон, Сенека і др., домагалися, щоб виховання було релігійне, щоб розвивало моральність, бо »основою державного ладу й сили є моральність«.

Універсальне право до культури принесла людству християнська віра. Христос проповідував не лиш право всіх і бідних і багатих, вільних і рабів, молодих і старих, жінок і чоловіків до культури, але прямо й приказав своїм апостолам та їх наслідникам: »Шедше в мір навчите вся языки«.

Цей обов'язок свій сповняє Церква Христова вже XX століть. Християнство витворило нові типи, нову організацію шкільництва, а особливо наповнило працю виховання змістом високих ідей, які піднесли правдиву гідність людини.

Довгі століття Церква опікувалася школою і то школою нижчою, середньою і вищою й не лиш самим навчанням, але й вихованням, даруючи всякого рода виховні інституції.

Наука Христова від початку дивилася на виховання, як на найважнішу справу родинного, громадянського і державного життя. Вже св. Золотоустий питає: »що є важніше над виховання моральности молоді?« і напоминає родичів, що вони є апостоли родинного дому, що кожний християнський родинний дім має бути домашньою церквою (Ecclesia domestica). А св. Василь Вел. подає вже подрібні педагогічні правила для виховання молоді.

Історія педагогіки доказує, як багато має нинішня культура дякувати приходським школам, монастирським школам та виховним інституціям, капітульним школам і християнським університетам.

Історія української культури говорить про славу культурного розвитку за великих князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

В школах середнього віку ренесанс і гуманізм відвернули увагу виховників від глибшого змісту морального виховання, поставивши навчання у службу клясичних мов і одностороннього розвивання розуму. Це й довело до так зв. раціоналізму, який дальше розвивався під впливом реформації і викликаних нею релігійних міжусобиць. Реформація, шукаючи підпори для себе в прихильних до неї володарів, поширила думку лаїцизації школи, тип світської школи. Цей напрям підперли реалісти, що також змагали до зменшення впливу церкви на школу. Сам Коменський хоч був священиком чесько-

5. квітня 1917 в Києві — М. Василенка »на ґрунті братерства і рівности народів«.[1]) Влада запросила і репрезентанта святішого Отця Папи Римського (О. Дженокі). На жаль ідеалізм релігійний і національний показався слабшим від соціялистичного матеріялізму і це й довело до перемоги комунізму й до упадку української національної держави. Шкільництво своє нормувала У.Н.Р. законом директорії з 24. лютого 1919 р. в дусі децентралізації. Початковими школами мала завідувати повітова шкільна рада, середними школами губерніяльна рада а при міністерстві була зорганізована 21 членова головна рада. Педагогічна система шкільництва придержувалася пляну »єдиної школи«, що складалася із трьох ступнів:

1) основна школа, і то нижча основна школа, від 6—10 року дитини і вища основна школа до 14 року дитини, вища основна школа вже диференціювалася на господарські, промислові й торговельні відділи;

2) колеґія, від 14—18 року, яка мала гуманістичні, реальні та економічні курси. До того ступня належали ще й середні фахові школи;

3) високі школи: університети та вищі фахові школи.

Шкільна організація в Радянській Україні представляла таку систему:

1) від 4—8 року дитяча комуна, т. є. дошкільне виховання;

2) від 8—15 року трудова школа, яка мала подавати соціяльне виховання; ділилася на два відділи, на нижчий (4 роки) і вищий (3 роки). Ходження до трудової школи було обов'язкове.

3) Від 15—18 р. 3 клясова професіональна школа, педагогічні курси, середні фахові школи. Професіональна школа сама мала два курси, а третій звався стаж-ом.

4) Від 18—21 р. технікум і від 18—22 р. інститути. Отже університети заміщено технічними школами та різними курсами.

Всі ступні шкіл вставлені в службу політичної партії комуністів. »Наука, згідно з програмою, не повинна бути самоціллю, а засобом підготови будівничих нового соціялістичного світу.« »Політграмота« була обов'язковим предметом всіх шкіл.

3. Шкільний устрій новіших часів подаємо в таких важніших системах:

В Англії:

1) дитячий садок від 3—5 р.;

2) початкова школа: нижча від 5—9 р., із цеї може учень переступити до 9 клясової середньої школи; середня почат-

---

[1]) Дм. Дорошенко: Історія України 1917—1923, I, 390.

кова школа від 9—11 р., із цеї може переступити учень до 7 клясової вищої початкової школи, яка відповідає нашим горожанським школам; старша початкова школа від 11—14 року, із цеї переступають учні до середніх господарських, промислових і торговельних шкіл;

3) середня школа 7 клясова і середні фахові школи;

4) університети, та вищі фахові школи.

Особливості шкільної системи в Англії:

1) Управління перебуває в руках громадянства, міністерству шкільництва належить лиш контроля і об'єднуюча роля.

2) Витрати на школу падають на державу і на місцеву самоуправу, або інших ініціяторів заснування школи.

3) Школи може закладати не лиш держава, але й громада, церква, товариства, або й приватна особа. Недержавні школи підтримує держава.

4) Школа має бути переважно інституцією виховання; активну участь беруть у вихованню й самі учні, своїми шкільними товариствами, спортом, таборуванням на лоні природи, екскурсіями і т. д.

5) Університети мають таку автономію, якої не подає інша европейська держава.

В Німеччині (до панування народньо-соціялістичної партії) кожна земля організувала своє шкільництво на свій лад.

Подаємо тут систему Баварії, як була організована після пляну Кершенштайнера.

1) Початкова школа 8 клясова обов'язує дітей від 6—14 р. Релігія є обов'язковим предметом. Навчання не має бути книжним, але має бути зв'язане з працею по можливості в природі, в саду, або в майстерні, або в шкільній кухні.

2) Школи дальшої освіти (Fortbildungsschule) окремо для хлопців і окремо для дівчат. Ці школи не є професійними, але лиш підготовчими курсами для господарських, ремісничих, або торговельних занять; мають бути школами праці.

3) Середня 9 клясова школа має типи: а) гімназію з двома клясичними мовами, реальну гімназію з латинською мовою і реалку.

4) Університети, що мають факультети: богословський, правничий, медичний та філософічний.

При початковій школі для відсталих учнів організовані окремі помічні кляси й школи, а при середніх школах так зв. підготовні кляси. Значно розширились у Німеччині всякого рода фахові школи, які підносять рівень гідности німецького робітника, ремісника й хлібороба.

Над елементарною школою є ще так зв. доповняльні курси до учительської семінарії і народній університет.

3) Середня школа має 6 кляс і одну філософічну клясу; перед вступом до середньої школи кінчать учні 3 підготовчі кляси. Середня школа зветься ліцеєм, це є державна середня школа, а недержавна зветься коледжою. Із 6 кляс середньої школи нижчі 4 подають загальну освіту, в них і латина є обов'язковим предметом, грецька мова лиш від 4 року. Навчання у двох вищих клясах середньої школи диференціюється для підготови до різних вищих студій.

4) Вищу осніту подають університети та інші вищі фахові школи, до яких приймаються також і жінки.

Шкільний устрій Сполучених Американських Держав, як ми вже згадали, характеризується основним законом спільної конституції держав, що забезпечує повну свободу навчання. Наслідком цього є різноманітність шкільних інституцій, надзвичайна ініціятива горожан що до закладання різних шкільних інституцій і жертвенність горожан для культури. Ніде інде не користає культура так много із майна приватистів, міст, товариств і церкви. Кожна держава будує своє шкільництво по свому. Шкільна повинність приписана у всіх державах. Шкільна система представляється так:

1) Початкова школа 6 клясова, від 6—12 р.

2) Вища початкова школа, знову 6 річна, або фахові школи.

Вища початкова школа має відділи: клясичний, реальний, відділ нових мов і т. д.

Дуже поширилися всякого роду середні школи ручної праці. Вчителі виховуються в так зв. нормальних школах, або педагогічних коледжах.

3) Середня школа, коледжі різного типу, учительські інститути й технічні школи.

4) Університети і високі технічні школи. Церква може закладати школи, які схоче, також і університети. В Сполучених Державах Америки є 20 католицьких високих шкіл. Славніші з них: два університети в Чікаґо, університет в Нюйорку, у Вашінґтоні, в Санлуї і т. д.

Дуже популярні є в Америці недільні та вечірні курси, де викладається релігія, філософія, різні мови, різні праці і т. д.

4. Бажаючи показати вплив шкільної системи на розвиток культури й людського добробуту, порівняймо головні висліди виховання передовсім у двох, собі найбільше противних, систем, т. є. висліди системи Сполучених Американських Держав, де культурна праця має велику свободу, з вислідами системи Совєтського союзу, де чинники виховання мають найменьше свободи.

Влада народньо-соціялістичної партії, щоб концентрувати всі сили німецького народу для підготовлення боротьби за забезпечення життєвого простору, внесла однотну систему шкільництва. Головна мета є: розвивати любов до свого народу й держави і викликати здібність творчої ініціятиви. Народня школа складається з трьох ступнів: від 6—10 років основна школа, від 11—14 р. середня народня школа, від 15—18 р. вища народня школа. Народня школа має розвивати передовсім національний характер.

З народньою школою в'яжется професійна й середня школа, а найвищим ступенем є університет і високі фахові школи. Школа повинна подати й політичну освіту в дусі національного соціялізму. Руханковими й спортовими вправами школа має розвивати здоров'я й силу тіла, здібність до оборони, дисципліну й національну солідарність. Релігія є обов'язковим предметом. Церква може основувати й вести національну школу під доглядом держави. Хлопці і дівчата мають навчатися в окремих клясах. Для дітей із дальших околиць основуються курси та інтернати. Для дітей, що приходять до школи рано, а вечір вертаються до дому, установляється денна хата, окрема для хлопців і окрема для дівчат. Для дітей морально слабих, організуються окремі кольонії та установи.

У Франції система шкільництва характеризується централізмом і бюрократизмом. Школа емаципувалася там від церковного впливу, але також і від прямого впливу родичів учнів. Між різними типами шкіл немає потрібного зв'язку і тим є перешкоджена селекція здібніших учнів до спеціяльного призвання. Адміністрація шкіл ділиться за департаментами та їх повітами, а над департаментами є ще вищі округи, так зв. академії, на чолі яких стоять ректори. Законом з року 1882 виключили релігію із школи, як предмет навчання, і завели лаїчну мораль.

Система шкільництва складається так:

1) до »матірної« школи приймають вже від другого року дітей і виховують їх до шостого року.

2) Народня школа зветься елементарною; має вона 8 кляс, від семого до п'ятнадцятого року життя учнів. Має 3 ступні: 3 роки нижчого ступня, 2 роки середнього й 3 р. вищого. При елементарній школі є ще підготовляючі три кляси, від 4—7 р.

Вища народня школа має три кляси загального навчання, яке підготовляє до адміністраційної служби й до вступу в учительську семінарію і дві кляси практичних знань для різних фахових занять. До вищої народньої школи приймаються учні, що скінчили найменше першу клясу вищого ступня елементарної школи.

Мірою розвитку культури звикли брати число грамотних, число шкіл або кількість ужитого мила і т. д. Та ці міри представляють лиш одну частину культурности, а взагалі не торкаються висліду моральної культури, яку частинно і лиш негативно проявляють статистики карних процесів. Тому що головним завданням культури є піднесення добробуту горожан, тому й ми поступ культури будемо нижче доказувати симптомами добробуту і жертвенністю для культурної праці.

А супроти того, як виглядають обставини в державах Советського союзу? Школа сталася там не засобом культури, але засобом одної партії, партії комуністів, яка веде завзяту боротьбу проти головних ділянок культури, особливо проти чинників моральної культури, як проти родини, проти церкви і т. д. Змагання шкіл до технічної освічености будучих робітників понизило рівень наукового поступу так у нижчих, як у середніх школах, а особливо підупав рівень високих шкіл, які також мають служити партійним цілям комуністів і не мають жадної свободи, бо ще й свобода наукового дослідження є обмежена. Упадок народньої школи характеризувало само вчительство Радянської України на методологічній нараді 12. січня 1925 р. так: »в сільських школах зовсім не мали дитячих книгозбірень, і діти крім читанок, більше нічого й не читають. Не має також школа наочних приладів, приладів до письма, рисування, рахування і т. д.«. Скаржилися також вчителі і на тяжке матеріяльне положення »робітників освіти«.

Родинне життя цілком знищили закони Советів, наповнені духом »вільної любови«. Від боротьби проти подружжя очікували володарі комуністів підвищення популяції, але закони їх причинилися якраз до зменшення числа приросту населення, а особливо причинилися до поширення розпусти та бандитизму. Недавно читали ми в часописах, що один громадянин советів 54 раз женився, із тих багатьох його »родин« вродилося більше, як 100 дітей, але з них не виховав він ані одного. Лиш цей приклад яку страшну руїну родинного життя представляє? Коли дитина росте без батька, без матері, який тип громадянина виросте з неї? Ця система довела до того, що поліція мусіла вести карні експедиції проти злодійських банд дітей. Впала там і мистецька творчість: в Советах проявили пропорціонально дуже малу мистецьку ініціятиву. Взагалі система комунізму вбила в людях ідейність і понизила до нечуваної перед тим міри і саму продукцію. Багата земля України зажила за Радянської системи роки голоду, що винищив мільйони населення. Колективні господарства витворили нові типи безправних і голодуючих рабів

А як виглядає політична »культура«? Це найсумніше показує велике число вивезених в чужі краї на тяжку працю, засуджених на смерть, або замордованих і без жадного суду тисяч і тисячів нещасних.

Як для Сполучених Держав Америки іміграція є ясний доказ добробуту, так для радянських республік загальне змагання до еміграції, до втечі, є ясний але заразом і сумний доказ страшного занепаду добробуту.

Уряди Совєтів вибудували славну на весь світ над Дніпром електричну гідроцентралю, поставили великі фабрики на вироблення літаків, панцерних возів і т. д.; тим своїм поступом і хвалиться, але правдивим поступом є лиш поступ культури, а техніка є лиш одна частина культури, яка і за свої досяги дякує духовости людини; ця духовість проявляється в науках, в мистецтві, в цивілізації, а передовсім в моральності.

Два протилежні приклади, Америки та Совєтів, показують, що головною умовою культурного поступу є свобода культурної праці. Як повітря є конечно потрібне для дихання, так і свобода до вільного відсвіжування кровообігу культури.

І в других державах, де свобода культури хоч не була так цілком притоптана, як у Совєтів, але була обмежена, ця обставина причинилася до упадку культури. Доказує це передовсім приклад французького народу, цеї »великої доньки церкви Христової«, якої своєю боротьбою проти церковного впливу на виховання і лаїчною моральністю дійшов до постепенного виродження самої нації, до поширення комунізму, до абсурдности політичного життя з чотирьма і п'ятьма владами за один рік, а на кінець до воєнної катастрофи.

Потребу культурної свободи найкраще доказує історія нашого українського народу. Нашу розвинену культуру і шкільництво княжих часів знищили татарські напади. А коли в XVI і XVII ст. знову воскресла наша культура, після переяславської унії і після знесення автономії України наша народня просвіта під гнітом російських царських урядів з року на рік так бистро упадала, що вже з початку 30-х років XIX століття не було по селах України майже жадних шкіл. А коли міністерство »государственних імуществ« зачали заводити школи, це робилося тільки для синів козаків і скарбових селян, а діти кріпаків зоставалися без освіти.

В Галичині, де закони був. Австрії і для нашого народу забезпечили якусь культурну свободу, нарід наш змагався зорганізувати своє шкільництво і хоч над українським народом панували поляки, всетаки і ця обмежена свобода допомогла нам до значного культурного поступу, як це доказувало число народніх, повітових і середніх шкіл.

І найменша українська країна, б. Карпатська Україна, після світової війни скоро використала дану їй, хоч і не повну, культурну свободу і розвила своє народне й середнє шкільництво.

5. Історія культури взагалі доводить до висновку, що відсутність свободи культури приносить за собою павперизацію, деморалізацію і денаціоналізацію гнобленого людства.

Відомий англійський письменник Wells в книзі »Захорона цивілізації« скаржиться, що людство знаходиться у страшній небезпеці, бо злі люде змагаються винищити тих небагатьох добрих, які ще залишилися на землі для служби цивілізації. Сьогодні, пише він, гірша є ситуація, як була після потопу світа, бо тоді зісталися лиш добрі люде; сьогодні гірша є ситуація, як після походів диких азійських орд, бо вони після походу вернулися назад в Азію. Але сьогодні людина воює проти людини, сильніший хоче використати слабшого. А життя людське лиш тоді щасливе, коли людина служить ідеям, коли має такі завдання, які підносять її над вегетативним життям. Він подає плян одної великої світової держави, яка об'єдинила б нації і в якій пропав би всякий шовінізм, а загально людським поняттям стався б патріотизм. До такого думання лиш вільна культурна праця може довести людство, лиш виховання вільне може забезпечити загальну солідарність людства.

Хоч на кінці світа і має повстати »одно стадо та один пастир« всетаки, особливо сьогодні, перед створенням нової Европи, маємо думати на таке вирішення нашої майбутньости, яке уможливить кожній нації розвивати свою культуру, а тим і причинитися до загально людської культури і добробуту. Має повстати новий порядок, який не позволить використовувати слабших сильнішими і який допоможе до використання скарбів, які очікують праці людської руки і які можуть віддалити біду й нужду мільйонів.

Новий порядок Европи має забезпечити передовсім вільний розвиток культури і не лиш забезпечити, але й допомагати до того. А таке забезпечення має бути с т а л и м і п е в к и м, і для того має бути ґарантовано спільною конституцією сполучених націй. В тій конституції правничий ідеальний лад вимагає:

1) забезпечення с в о б о д и культурної праці для всіх чинників культури;

2) забезпечення г а р м о н і ї праці між поодинокими чинниками;

3) забезпечення такого культурного напряму, щоб в нім домінантними були м о р а л ь н і в а р т о с т і;

5) Високі школи: університети, висока технічна школа, висока господарська, торговельна, мистецька, консулярна і т. д.

II. Право закладати й удержувати школи всякого типу має бути забезпечене: державі, політичним і церковним громадам, монашим чинам, товариствам і одиницям. Удержувач школи покриває всі видатки школи і старається про зарядження школи так, щоб воно відповідало вимогам педагогічним, гігієнічним і державно-горожанським.

Українська держава уділяє державну допомогу й недержавним українським школам, коли це в інтересі культури уважає потрібним.

Кожний горожанин платить окремий шкільний податок, напр. менш-більш 10% на народню школу, 5% на середнє і 5% на високе шкільництво. Хто сам, або посередництвом своєї церковної чи політичної громади удержує якусь школу, той державного народньо-шкільного податку не платить.

III. Адміністрація має бути підлегла міністерству шкільництва, яке для кожного типу шкіл має свій окремий відділ. Але сама адміністрація має бути децентралізована і має забезпечити здорову співпрацю громадянства із шкільними урядами. Для того держава має бути поділена на краї, а край на округи. Над шкільництвом краю стоїть головний інспектор із своїм урядом. Він доглядає над всіми середніми та академічними школами свого краю. Над народніми й горожанськими школами кожної округи має бути поставлений окружний шкільний інспектор, підлеглий прямо краєвому інспекторові. При міністерстві має бути організована державна освітна рада, при краєвім інспекторяті — краєва, а при окружних інспекторатах — окружна освітня рада.

Олександер Гайманівський

ДО СТУДІЇ ПОБРАТИМСТВА, ЯК НАРОДНЬОГО ЗВИЧАЮ ТА ЦЕРКОВНОГО ЧИНУ.

Побратимством (чи посестринством) можемо назвати старовинний звичай, згідно з яким дві чи більше осіб мужеського чи жіночого роду одної чи різних вір, народностей та професій після добровільного виконання певних символічних актів побутових чи побутових актів з додатком актів релігійних, чи лише обрядів церковних або з інших причин приймали на себе моральний обов'язок поводитися один із другим, як брат із братом чи як брат із сестрою в найкращому ідеальному розумінні цих понять. Звичай утворення побратимства зародився очевидно ще в добі поганства в умовах родового побуту та для того часу був якимось доповненням чи поширенням родового зв'язку, задовольняючи потребам окремої людини найкраще охоронити свою особу від різного роду небезпеки, що загрожувала зо всіх боків. Але, дістаючи після утворення побратимства певні вигоди, побратим разом із тим приймав на себе певні обов'язки та обмеження своєї свободи, що їх мусів свято додержувати та виконувати. Так побратим не міг бути фізично близьким не тільки з посестримою, але й із жінкою побратима. У деяких народів навіть діти побратимів не мали змоги, після звичаю, входити між собою в шлюбний зв'язок. Витворившись в далекій старовині наслідком впливу певних соціяльних умов, побратимство, заникало як пережиток старовини в народів, де згадані умови припинили своє існування й навпаки заховалося з певними модифікаціями в народів, що на шляхах історичної еволюції виявили більший консерватизм, як це бачимо у південних слов'ян, де інститут побратимства досягнув найбільшого розвитку, найширшого примінення та захоронився в практиці найпізніше. Дослідження парахвіяльних актів, що виконувалися при утворенні побратимства та посестримства, як найкраще підтверджують гіпотезу, мовляв, у старовині побратимство було ніщо інше,

як фікція прийняття до роду ц. т. до кола людей одної крови. Найкращий доказ цього, це центральний головний символічний акт побратимства, — а саме акт взаємного пиття чи взаємного лизання крови побратимами, що ілюструють фігури двох мужчин на славнозвістному Куль-Обскому малюнку. Це пиття чи лизання крови, як необхідний елемент для заключення побратимства, існували не тільки у східних слов'ян, але й у кельтів, германців (пригадаємо собі північних fóstboedrir),[1]) у кавказців, лопарів, у монголів і тюрків, у греків а також в українців і росіян. Не тільки український, але й російський епос згадує досить часто про братання героїв, як напр. Ільї з Святогором, Альоші Поповича з Добрилею, Ільї з Альошею Поповичем і т. п.

Можна сказати, що чим старіше маємо джерело, в якому згадується про побратимство, тим ясніше згадується в ньому про обряд змішування крови. Так у віршах Едди боги братаються, змішуючи кров. В поемі про Вальтарію лицар, що має битися з Гаґеном, нагадує йому порушене побратимство, для заключення якого вони символічно змішали кров. Тацит, описуючи акт заключення побратимства між Мітридатом та Радамистом, зазначає, що ці особи, схопившись правими руками, зв'язували міцно два великих пальці, а потім, коли кров приливала, кололи ці пальці та лизали кров, витворюючи так символ змішання крови та встановлення на майбутнє таких відношень, які в ідеалі мають бути в близьких і рідних людей. Народній обряд побратимства в болгар описують дослідники так: особи, що бажають утворити спілку побратимства, закликають на певний день родичів та сусідів і для них заготовлюють частування, яке буває на свята. Потім в присутності закликаних майбутні побратими розрізують ножем великий палець на правій руці у кожного побратима та взаємно лижуть кров а потім оперезуються одним поясом.[2]) В деяких околицях Болгарії акт побратимства відбувається звичайно в день св. Івана Христителя. При цьому побратими заготовлюють для себе »китки«, а до них причіплюють обв'язану червоною ниткою золоту чи срібну монету. Обмінившись »китками«, побратими виконують акт символічного лизання крови, а пізніш підходять до печі, кладуть на неї ноги, цілують один другому руку, знов міняються »китками« і нарешті п'ють з одної пляшки виноградне вино. Через рік у будинку старшого віком побратима в той самий день св. Івана відбувається акт »повращання«, ц. т. повернення, при чому формально це

[1]) В творі ісландського епосу »Сага про Фрітіофа Смілого« згадується про два його побратими »Б'єрна« та »Асмунда«. Других своїх вояків Фрітьоф зве не побратимами, а товаришами.

[2]) Бобчевъ, I, ст. 42.

повернення складається з урочистого частування, на яке запрошується всіх тих, що були перед роком на акті заключення побратимства.[3])

У Flacha[4]) згадується цікавий сербський звичай: коли вмирає один із двох братів, або одна з двох сестер близнят, то ногу помершого прив'язують до ноги того брата чи сестри, що залишилися живими, поки цей живий не зачне прохати когось із сторонніх людей, щоб той, Бога ради, став його братом та відв'язав його ногу від ноги помершого. Отже, звичайно знаходився такий добрий чоловік, який погоджувався відв'язати живого від мертвого, а цим доконував акт створення фіктивного кровного рідства чи побратимства.

Дослідження генези формальної сторінки побратимства дає підставу твердити, що згадані формальності треба виводити аж від купальських обрядів, а ці обряди в свою чергу аналогічні обрядам асиро-фінікійського культу Адоніса, який з Азії, Біблоса та Антіохії перейшов до Кипру, Греції та Риму. Ці купальські обряди, подібно обрядам культу Адоніса, містять в собі мотиви сумні, похоронні та веселі-еротичні. Звичайно в далекій старовині цілий рід виконував приписані культом обряди, при чому під час цього родового свята відбувалися шлюби та приймалися окремі особи до роду. Церква не мала змоги зовсім знищити купальський обряд, але модифікувала його, скасувавши поступово шляхом довгої боротьби ті елементи згаданого обряду, що відносилися до старовинного поганського гетеризму, а крім того, вводячи до купальських обрядів спомини про Івана Христителя та про Іванів день. В близькому зв'язку з уявою про цей Іванів день витворився звичай »Івановського кумовства«, згідно з яким мужчина та жінка або два чоловіки, або дві жінки становляться кумами в ім'я Івана, хоча власне жадних хрестин при цьому не було. Звичайно в Сардинії якийсь сусід пропонує сусідці погодитися стати впродовж наступного року кумою, при чому згадана пропозиція робиться в кінці березня чи в початку квітня. Коли сусідка погоджується, сусід заготовляє спеціяльну посудину й насипає до неї землю та засіває пшеницю, що к Іванову дню в липні місяці зростає та дістає разом з посудиною назву »ertre«. В день св. Івана кум та кума в допроводі веселої юрби хлоп'ят та дівчат ідуть до церкви та перед дверима її розбивають »ertre«. Потім сидять кружком, їдять пшеницю з зеленицею та п'ють вино з одної посудини. Після цього кум і кума вертаються додому, тримаючись за руки та співаючи:

---

[3]) Бобчевъ, I, ст. 42.

[4]) Flach, I, ст. 166. Цитуємо після праці А. Веселовського »Побратимство и кумовство в купальской обрядности«. ЖМНП 1894, ст. 308.

4) уможнити селекцію будучих працівників нації, щоб не пропадали індивідуальні здібності, але щоб причиняли ся до звищування якости праці.

На землі все зміняється, і коли б ми так зорганізували культурну працю, ніхто не може нас забезпечити, що знову не прийде на нас якийсь новий удар, новий катаклізм. Але зорганізована національна культура живе дальше і між найтяжчими обставинами і якраз національна культура помагає нам й переживати найтяжчі часи.

6. При такій загальній культурній політиці устрій українського шкільництва на основі історичного розвитку та в інтересі релігійно-морального й національного виховання мав би набрати такого правного ладу:

I. Педагогічний устрій має додержуватися загального розвитку нинішнього шкільництва після такого зарису:

1) Захоронка (дитячі садки) від 3—7 р.

2) Народня, або національна школа, 8 клас., загально обов'язкова, від 7—15 р. Ділиться на два ступні:

а) нижчий (основний), 4 річники від 7—11 р., при чім ліпші учні із основної школи переходять до середніх, або горожанських шкіл;

б) вищий ступінь, 4 річн., обов'язковий для учнів, що не перейшли до середніх, або горожанських шкіл. Цей вищий тип має вже пристосуватися до будучого заняття учнів; отже в селах, де здебільшого селянські діти ходять до школи, має підготовляти учнів до хліборобства; де є 30 учнів, що мають стати ремісниками, торгівцями, або фабричними робітниками, для кожного відділу має відкритися окрема кляса.

Народня школа має бути передовсім інституцією виховною, а шкільну науку мають доповнювати самоосвітні кружки молоді з відділами релігійно-моральної самоосвіти, фахового знання, военних, пожарних, хорових та інших вправ.

3) Горожанська школа, 4 кляс., від 11—15 р. Це вже школа селективна, має вибирати ліпших учнів для підготови до ведучої громадянської ролі. Після будучого заняття має вона диференціюватися на господарську, промислову, торговельну й дівочу горожанську школу.

4) Середня школа, 8 клясова, від 11—19 р. Має три головні типи: клясичний, реальний і дівочий. В клясичній латина й одна чужа мова (нім.) від I кл., друга чужа мова від III кл., грецька мова від V кл. В дівочій середній школі жіночі ручні праці і в VII і VIII кл. наука про виховання. Сюди ж відносимо й академії (від 15—19 р., 4 кляс.), як учительська академія, торговельна, промислова, господарська і т. д.

Под нами не се земльа провалити
А више нас небо проломити
Как не се кум куму миловати.[7])

У хорватів 24. червня хлопці та дівчата кумуються, а при цьому цілують оден другого, обмінюються перстнями, а тим самим приймають моральне зобов'язання взаємно відноситися, як брат із сестрою впродовж року. В Сербії також дуже розповсюджений звичай заключення кумівства без жадних хрестин. Відносно цього сербський нарід висловлюється так: »Съ кимъ кумно се одъ воље и безъ невоље, по Богу истиному, по Іовану светоме, по закону Христову, по народу сербскомъ«.[8])

Заборона фізичного зв'язку між кумами відома і українському епосові.

В Переяславському повіті Полтавської губернії недалеко м. Борисполя є озеро під назвою »Куминої Долини«, де ніби-то кум з кумою допустилися фізичного гріха, а за це обернулися в диких качок, що завше плавають на озері, бо жадний стрілець не сміє їх забити. З цієї нагоди склалася народня пісня про кума, який залицяється до куми та між іншим каже:

»Та покинь, кумо, хату,
Ходімо в кімнату.
Ой жалю ж мій, жалю,
Превеликий печалю:
Гріх куму любити,
Та й жаль залишити.«

Але кума, пам'ятаючи про повинності кумівства, відповідає кумові:

»Ой куме ж мій куме,
Ти розважний розуме,
Розваж ті слова,
Що я кума твоя!
Ой жалю ж мій жалю,
Превеликий печалю:
Гріх кума любити,
Та й жаль залишити!«[9])

В своїй статті про побратимство А. Веселовський цитує відомого дослідувача білоруської етнографії п. Романова,[10]) що описує »кумування« дівчат у Вітебській губ. на Петрів день, а хлопців на Тройцю, або »кумування« дівчат з хлопцями на Петрів день. Вечером »куми« приходять до хати, де

---

[7]) А. Веселовський: Op. cit. ст. 297.

[8]) Петроновић: Обичаја српског народа у Босни. Гласник XXX, ст. 327.

[9]) А. П. Чубинський: Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ Западно-Русскій край. Юго-западный отдѣлъ. Томъ I, вып. I. (СПБ) 41 ст. (Правопис цитатів змодернізовано.)

[10]) А. Веселовський: Op. cit. 316.

в зимі на »супрядках« бували, приносять їжу, горілку, хазяйка хати пече млинці, а молодь розмовляє, бореться, співає та танцює, а потім почують парами, а саме хлопець біля дівчини. Хозяйка доглядає, щоб не було »баловства«, яке після народнього звичаю не сміють робити »кумы«, а до цього забороненого баловства відносилися акти, що нагадували старовинний гетеризм купальських обрядів, а саме поцілунки, боротьба, »цананье за цыцки«, а нарешті полові зносини.

Старовинний німецький звичай пити посвячене звичайно 27. грудня в церкві вино (яке зветься »Johannisminne«) в ім'я св. Івана має багато спільного з кумівством, як з боку генези так і з боку мети виконання цього обряду. Це вино давалося молодим після шлюбу, це вино пилося для замирення та припинення сварок, при розлуці на щастя та долю під час довгої подорожи, а також для забезпечення майбутнього спокою, співаючи такі вірші (в околицях Oberndorfa):

Grüß dich Gott, Bruder gut!
Wir haben getrunken Christi Blut.
Gott Vater mit mir,
Gott Sohn mit dir,
Gott heiliger Geist mit uns beiden,
Daß wir glücklich von einander scheiden.[11])

А. Веселовський доводить, що звичай пити Johannisminne відомий в Швабії, Баварії, Тиролі, Зальцбургу, Каринтії, Стирії, Австрії, Гессені, у Лужичан, а також за свідоцтвом Фоми Щитного в Чехії та в Мадярів.

Отже, кумівство та інші форми заключення спілки для самозахорони та забезпечення спокою, попередження наслідків усвідомленої небезпеки та напасти були тою побутовою базою, що на ній витворилося в численних народів побратимство, яке власне тісно зливається що до термінології та змісту обов'язків із кумівством. Коли когось обирають побратимом, то кажуть йому іноді: »Кумую тебе во ім'я Бога і св. Іоанна, поможи мені, будь мені братом по Богу«.[12])

Тому власне відношення побратимів між собою, а також відношення побратима до посестрими або до жінки побратима, регулюються так само, як і відношення кума до куми та взагалі — кумів між собою.

Що торкається питання відносно розповюдження побратимства в Україні, як народнього звичаю, чи то в чистому побутовому вигляді, чи то в з'єднанні з релігійними формами

[11]) А. Веселовський: Гетеризм, побратимство и кумовство въ купальской обрядности. ЖМНП 1894, ст. 300.

[12]) Бобчевъ: О побратимствѣ и посестримствѣ. Живая Старина. II. вып. 3, ст. 31.

— то численні історичні пам'ятники, народній епос, збірники старих звичаїв та свідоцтва чужинців подають нам великий матеріял для позитивного вирішення цієї проблеми. Побратимство існувало в Україні ще за поганських часів, як форма народнього звичаю, існувало як окремий церковний обряд та продовжувало існувати в формі народнього звичаю, як в добі примінення згаданого релігійного обряду в церковній практиці, так і пізніш, коли церковна та цивільна влада заборонила вживання згаданого обряду.

Найстаршим пам'ятником, що підтверджує вищенаведений висновок про вживання побратимства на теренах України, можна вважати славнозвісний Куль-обський малюнок із скитами, що закладають зв'язок побратимства та при цьому виконують головний символічний акт, а саме п'ють взаємно кров, щоб підкреслити на майбутнє свою родову кровну єдність. Старовинні історичні українські пам'ятники вже зафіксовують згаданий інститут побратимства. Так в отв. Феодосія Печерського читаємо: »Своихъ дочерей не даяти за нѣ (латиняне), не поимати у нихъ, ни брататися з ними.«

В Новгородському літописі (6904 р.) читаємо: »Витовтъ реклъ къ нимъ . . . да бы есте выѣхали всі князя братеники ко мнѣ съ любовію.« Далі знаходимо речення: »Чи бывала еси з двома братаниками, чи бывала еси съ кресным братом?«

В служебнику 1380 р. читаємо: »Хотящая брататися«. Отже старовинні пам'ятники знають дієслово »брататися« — »fratrem fieri, fraterno foedere jungere«, ц. т. витворювати фіктивне братство чи »побратимство«. Взагалі в літописах та інших старших пам'ятниках поняття побратима визначається найчастіше словами »духовний брат«, брат по хресту, »братеник«, а поняття побратимства — словами »братство крестное«. Творити побратимство формулювалося так: »цѣловати крестъ за еден братъ« (Літ. Пск. 6929). В Патерику Печерському читаємо: »Іоанн и Сергій приидоста в церков богонареченную к духовное братство пристаста«.

Цьому поняттю »брата-побратима« пам'ятники протиставлять поняття справжнього кровного брата або товариша, приятеля чи навіть члена одної великої спілки або цілого народнього союзу.

»Не лѣпо ли ны бяшете братие« (Слово о Полку Игоревомъ).

»Пойдете по свою братию, а мы идемъ по свою братью къ вамъ« (Лавр. літ.).

»Добра хочю братии и Русскѣе земли« (Поучение Влад. Мономаха).

»Кум і кума во ім'я св. Івана«. Вдома продовжується частування із співами та танцями під музику. На цьому закінчується обряд.[5]) На Сицилії двох хлопців чи двоє дівчат, що бажають покумитися в ім'я Івана, виривають у себе по одному волосу, зв'язують ці волосся, при чому один з кумів співає:

funciuto stritt non poi scappari
Vola capiddu, vattini a mari!
Semu cumpari, semu cumpari!

Ц. т. »Зв'язаний міцно, не вирватися, лети волос (при цьому дують на нього), лети в море. Ми покумились, ми покумились.«

Останній рядок співають разом, схопившись мизинцями своїх рук, що їх зв'язують. При цьому тягнуться тілом в різні сторони, розмахують руками вгору та в діл, а при цьому співають:

Cumpari cumpari cu'n san Giovanni
Semu cumpari sinu a natali
Zocu averna, uni spartemu,
Sinu all'acqua chi bivemu:
E s'avemu pani e ossa,
Nui uni jamu suttè fossa,
E s'avemu pani e riso,
Nui uni jamu n paradisu.[6])

Ц. т. »Ми куми в ім'я св. Івана, куми до Різдва; що ми маємо, то ділимо між собою, навіть воду; будь в нас хліб і кості, разом підемо до могили, а з хлібом та рижом підемо до раю.«

Але кумом в ім'я св. Івана вважався також дружко чи дружка при шлюбі, що ілюструється в сербській пісні про Марка Кралевича, що надіслав сватів за своєю нареченою, а при цьому один сват, венеціянський дож, закохався в цю чужу наречену, про що їй сказав. Дівчина відповідає:

---

[5]) На Сицилії існує звичай (подібний сербському) заключення кумівства для закінчення якоїсь сварки та припинення загрози звичаєвої помсти. При цьому запивають мирову, а коли у одного з таких кумів родиться дитина, то другий стає хресним батьком — отже справжнім кумом по хресту.

Нарешті, італійці знали дуже коротку форму кумівства, коли дві дівчини, схопившись мизинцями, качали руками та приговорювали: »кума моя, кума — покумимося, а коли посваримося — підемо до пеклає. Потім кожна з дівчат виривала собі волос та вклала цей волос на голову другої.

Кумівство накладає певні моральні обов'язки та вимагає відповідного поводження. Так куму не можна лаяти та уражати. Звичай забороняє якесь лицяння до кумової жінки, а фізичний зв'язок між кумами вважався за найбільший гріх.

[6]) А. Веселовський: Op. cit. ст. 296.

почуття персональної помсти, але, згідно поняття старовинного звичаєвого права, виконує кару за злочин, який заподіяла Катерина, що стала власне причиною смерти двох »братів« запорожців. Справедливість кари зізнає милий Катерини, який не тільки не боронить Катерину, але в степу братається з Іваном Удовиченком.

Далі, згадуючи про смерть Гонти, Т. Шевченко пише в »Гайдамаках«:

»Один тільки брат названий
Остався на всім світі...«

Цей брат названий, побратим Гонти, Залізняк, який почувши про горе Гонти, »заплакав та вперше зроду сльози не втер...«

В козацькій думі Олексій Попович, бажаючи захоронити своїх побратимів козаків під час великої хуртовини на морі, зізнає себе грішником, смерть якого може згідно з народнім переконанням захоронити корабель та каже:

»Добре ви, братці, вчиніте
Мене самого возьмите...
Тай у чорне море зіпхните...«

Але козаки, вірні побратими, відчувають дійсну підставу рішення Поповича та не погоджуються виконати пропозицію кинути його в море.

В думі про втечу Самійла Кішки з неволі турецької лях Бутурлин каже:

»Будеш у нашого пана за рідного брата
(ц. т. за побратима) пробувати...«

В »Коломийках«, зібраних В. Гнатюком,[13]) читаємо:

»Годимося, побратиме, годиме, годиме
До одної дівчиноньки ходиме, ходиме
Годилися побратими годили, годили
Не минуло тому тиждень, а вони ся побили...«

Або в іншому місці:

»Ой, брате, побратиме, годуй мої діти
Я си помчу, я си помчу мешкання тлядити...«

Або в другій коломийці читаємо:

»Ой, у моїм городочку зелений мак, мак
Такий у мене побратимок, що у мати одинак...«

Побратими мусять жити в повній братерській згоді, а між іншим один побратим не сміє залицятися до дівчини другого побратима. В народній поезії про це знаходимо такі рядки:

»Ой то два нас, наше брате, ой два нас, ой два нас
Та не робимо по дорозі на вулиці галас...«

---

[13]) В. Гнатюк: Коломийки Т. II. Етногр. Вісн. XVIII (ст. 207—208).

Або інші рядки:

»Коло гаю похожаю, коло міщаньки
Чис не видів, пане брате, мої дівчиночки...«

Але побратим сам залицяється до тої ж »міщаноньки«, а тому не дає прямої відповіді:

видів чи не видів
»Ой чи бачив чи не бачив не буду казати
Не буду ти, пане брате, жалю задавати...«

В пісні про сестру та брата, сестра, виряжаючи брата у військо, каже йому:

»Ех, як будеш ти, брате, на чужій стороні проживати
Будеш ти пити, гуляти,
Будуть раннюю зорею і вечерею
До тебе куми и побратими прихожати.
Будуть тебе рідним братом називати...«

Подібно тому, як це знаходимо в епосі інших народів, в народній поезії українського народу побратимство відбувається не тільки між людьми, але також між людьми та іншими живими істотами, а також цілою природою:

»Дністре, брате, побратаймось...«

Каже козак Дойно Дойниченко.

Смертельно ранений козак чекаючи, що орел віднесе матері вістку про його смерть, прохає:

»Сизий орле, побратаймось...«[156])

В народніх приказках знаходимо також згадки про побратимство, яке залишило глибокий слід в душі українського народу:[157])

1. При добрій годині — всі куми та побратими,
   а при лиїй годині чужі куми та побратими...
2. Добре братство — краще багатства...
3. Брат за брата жити...
4. У нас немає (кажуть побратими) — се моє а се твоє..
5. Свитання не братання...
6. Побратався собака з голубцем..
7. Побратався копу видячи... (ц. т. щиро)
8. Не братайся з ким телят не пас...
9. Розбрату брату — сережки у виду...
10. Любимося як брати, а рахуймося як жиди...

Але побратимство, як своєрідний спосіб утворення взаємовідносин, які нагороджували взаємовідносини братерські, подібно як це було з чином »братотворенія« церковного, практикувалося не тільки в добі козацькій, але і значно

[156]) Метлинський: Народня южно-рус. песни. К. 1854.
[157]) Номис: Українські приказки. СПБ 1864.

пізніше. В нашій короткій розвідці обмежимося лише двома свідоцтвами:

Священик Г. И. Сорокин[10]) подає такі відомості про заключення побратимства у містечку Дмитрівці на Херсонщині в другій половині XIX в.

Це побратимство згідно зі свідченням Сорокина буває переважно між особами, які не мають рідних братів та сестер. Побутові (чи церковні) обряди виконуються переважно на другий день Паски, а потім між побратимами встановлюються найближчі взаємовідносини у всіх випадках життя. Свідками приняття кожним з побратимів обов'язку, додержуватися побратимського відношення, являються його родичі та сусіди, що запрошуються під час виконання акту побратимства. Чоловіки та жінки побратимів беруть діяльну участь у взаємній братерській допомозі побратимів. Отже, коли один із побратимів має якусь хворобу чи нещастя, то другий побратим та вся його родина піклується відносно поліпшення стану цього хворого або вживає усіх заходів, щоб якось допомогти йому в біді.

У випадку сватання сина чи доньки одного побратима питання остаточно вирішується лише після порад обох побратимів.

Коли один побратим допоможе другому матеріяльно, то вважається нечемним нагадувати про повернення допомоги; але з другого боку вважається порушенням повинностей побратимства не повертати цієї допомоги.

Побратими вважають себе остільки близькими, що не припускають шлюбів не тільки між собою, але також між своїми дітьми.

Проф. О. Мицюк подав нам відомості про випадок побратимства, що відносно нього він дізнався від своєї квартирної господині в м. Костянтинограді на Полтавщині під час тимчасового перебування там.

Згадана пані ще дівчиною мала нагоду опинитися в побратимстві з чоловіком зовсім чужим. Сталося це у 80-х роках XIX ст. Один купець рогатої худоби, зупинився на ніч в родині цієї дівчини, мандруючи далі на південь в степи з метою накупу худоби. Коли на другий день купець відїхав, а дівчина прибирала в його кімнаті, то виявилося, що купець залишив гаманець з великою сумою грошей. Дівчина заховала гроші, а коли купець вдруге був в Костянтинограді, віддала йому усі гроші в цілості.

---

[10]) Свящ. Г. И. Сорокинъ: Мѣстечко Дмитровка. Сб. Херс. Зем. 1890. N. 2, 7.

Дослідувач A. Brückner[13]) знайшов у Варшаві старовинний латинсько-польський рукопис з початку XVI стол., при чому звернув увагу на такі рядки:

„Natu quod mos est apud aliquos quoniam post Pasca contrahunt amicicias alios »drustogu« sua ut sint eis amiri ad annum dicendo: »sis mihi amicus« vel »amica«.
Tales se non possunt contrahere »poyocz« nisi se ipsos spoponderunt ducere extune possunt et talis »vpominek« seu »dructovanie« debet fieri per probos viros vel mulieres dicendo: sis mihi amicus vel amica per annum. Hec debet sacerdas diligenter inquirere."

В »Роксоланії« Клоновича, археолога та етнографа XVI в., в частині III присвячується особлива увага українським повір'ям, при чому від рядку 1544 до рядку 1558 автор пописує звичай побратимства та посестримства, як народній звичай:

Praeterea Russi non tantum sanguine fratres fiunt nec junctos sola linea facit. Ast vitro citroque fides promiss a Ruthenes coniunctos fratres et dato dextra facit sic quoque devenctas social dats dextra sorores. Et talis nexus sanguine maior erit
Perpetuam amicitiam fore pollicitantur ad aras.
Atque sacramento constabilire folent
Libera coniungii dantur divortija Russo
Raro divertet, qui pobratimus erit.[14])

Українська народня поезія містить в собі не мало згадок про побратимство. Згадаємо, наприклад, твір Т. Шевченка: »У тієї Катерини«. Три запорожці — Семен Босий, Іван Голий та Іван Удовиченко закохалися до гарної Катерини та їдуть визволити її брата з неволі, бо Катерина обіцяє, що стане жінкою того, хто поверне цього брата додому. Отже два запорожці гинуть в дорозі, а Іван Удовиченко здійснює свою обіцянку, повертає »брата«; але дізнається від самої Катерини, що вона його одурила та що в дійсності це не брат, але милий . . .

»Одурила! „І Катрина
Додолу скотилась
Головонька . . ." Ходім, брате,
З поганої хати!
— — — — — — — — — — — —
Катерину чорнобриву
В полі ночували,
А славні запорожці
В степу побратались.«

Отже Т. Шевченко дуже вірно передає істоту побратимства, як його уявляв український нарід. Іван Удовиченко, відбираючи молоде життя Катерини, не тільки задовольняє

[13]) Brückner: »Ueber pobratimstvo bei Polen und Prussen im XVI. Jahrh.« Archiv für Slav. Philol. N. XV, 1893, 314—315.
[14]) Klonowicz, S.: Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania), Poemat . . . Wilno 1851, s. 106.

Купець був дуже зворушений таким вчинком та проголосив, що від нині вона буде його названою сестрою, а він її братом і побратимом.

З того часу, коли в своїх справах цей купець бував в Костянтинограді, він зупинявся у її родини та аж до своєї смерти не забував привозити своїй названій сестрі (посестримці) подарунки іноді великої вартости.

Одначе, треба пам'ятати, що як в українській історичній літературі взагалі, так в народній поезії зокрема, термін брат уживається також для означення осіб, які і без окремого звичаєвого чи церковного обряду побратимства, не будучи також рідними братами, лише згідно з приналежністю до певної спільноти мають поводитися між собою, як брати.

В такому широкому значенню вживається часто слово »брат братіє« в добі держави Київської (як ми вже зазначили це вище). Але це ж треба пам'ятати також при характеристиці терміну »брат«, »братчик« в документах та пам'ятниках доби козацької й пізніших часів.

Запорожці в »Гамалії« Т. Шевченка співають:

»Ідем різать — палить
Братів визволяти...«

В одній старій історичній пісні читаємо:[17])

»Ой обізвався пан Хмельницький
Отаман — батько Чигиринський
Гей — друзі... молодці..!
Браття — козаки — запорожці...!«

Полонений козак промовляє до других полонених:

»Товариші — брати мої рідні...«

Дуже часто в такому розумінні зустрічаємо слово брат в чумацьких піснях.[18])

Хворий чумак каже другому чумакові:

»Прости мене — брате,
Вірний товаришу
Може я й умру,
Зроби ж мені, брате,
Вірний товаришу
З клен древа труну...«

Старий чумак Цимбал, дізнавшись про пропажу волів, каже:

»Тепер же ми, пани браття,
На віки пропали!...«

---

[17]) Историческія песни малорусского народа. Сборн. В. Антоновича и М. Драгоманова (Дума »Корсунська битва«).
[18]) Рудченко: Чумацкія народныя песни. К. 1874 г.

Або в другій пісні хворий чумак прохає своїх товаришів:

»Ой, чумаченьки, ви, братці мої,
Не кидайте мене ви, братці, в чужій стороні...
Бо в чужій стороньці нема роду родиночки
Ні у кого прихилити й головочки...«

Чумацька етика наказує любити:

»Товариша вірного
Ой як брата рідного.«

У всіх цих випадках, не глядючи на вживання терміну »брат«, розуміється немає підстави робити висновок про існування своєрідного відношення побратимства, яке, одначе, і тут цілковито не виключається.

Студії побратимства, як стародавнього соціяльно-юридичного народнього інституту, з'ясовують пізніший зв'язок цього інституту з ідеями християнської релігії, що мала значний вплив на формальну сторінку еволюції цього народнього звичаю, модифікуючи його, але в свою чергу запозичаючи з народнього ритуалу побратимства де-які формальні деталі для власної практики. Справа в тому, що побратимство було не тільки народнім звичаєм, але також певним, існувавшим незалежно від народнього звичаю, релігійним інститутом, зв'язаним з певними обрядами. Цей інститут у Візантії зародився приблизно у IX—X в. та його обряд мав назву: *ἀδελφοποιία εἰς ἀδελφοποιΐν*.

З Візантії церковний чин побратимства перейшов до Болгарії, а з Болгарії в Україну та далі на північ разом з церковними требниками під назвою »чинъ братотворенія«.

В початках християнства чин церковного братотворенія не міг витворитися, бо ідея побратимства не відповідала уяві перших християн про духовне братерство та взаємну любов усіх вірних. Але згодом церква не тільки приняла згаданий звичай під свою охорону, але навіть сприяла витворенню апокрифа про те, як Пров Христа назвав братом. Дослідувач Олександер Веселовський[19]) цитує текст апокрифу (поданого також у проф. Ягіча),[20]) де Пров зве Христа братом тому, що »любя бѣяху словеса Іисусова Прову«. Далі в апокрифі робиться висновок: »Того ради добро ю братимитися человѣкомъ и яко любовь добро есть«. В »Памятниках старинной рус. литературы« видруковано »Указъ о братотворенiи, како сотвори Господь братство крестное, еже назватися межъ собою братiею всякому православному христiянину«,[21]) де читаємо:

[19]) Олександер Веселовський: Побратимство и кумовство въ купальной обрядности. Ж. М. Н. Пр. 1894, февраль.
[20]) V. Jagić: Sturine. V. 1873, ст. 83—96.
[21]) Памятники старинной русской литературы. I. ст. 123.

»И рече Провъ Господу: Еммануилъ! Како любовь сотворю с тобою? И рече Господь: Какову любовь хощеть, такову сотворю с тобою, яко братство сотворити хощу и возлюбити тя, яко самъ себя. И рече Провъ: Сотвори. И Господь вземъ харатія и рукою своею записавъ братство и рече неложными усты своими: Проклятъ есть человѣкъ той иже сотвори брата и не вѣрова въ него. Сіе убо братство болѣ брата рожденаго!« Отже, згідно з апокрифічною легендою, сам Христос склав »рукописаніе« на церковне побратимство та дарував цей взірець Прову. Таким чином було витворено церквою ритуал »братотворенія«, що його було зафіксовано в грецьких церковних требниках і відтіля згаданий ритуал в формі церковного чина братотворенія перейшов взагалі до требників слов'янських і зокрема до требників, що діяли в церквах в Україні.

Найстарший текст »чину братотворенія« церковного в рукописах досліджених датується — на думку О. А. Фотинського — XIV в.

Але той же автор твердить, що згаданий церковний обряд уживався значно раніше та відносить його уживання на XIII в. Як доказ нагадується свідоцтво Печерського Патерика відносно заключення церковного побратимства Іваном та Сергієм в Печерському манастирі, а також згадка в Житії Петра царевича Ординського відносно церковного побратимства цього царевича з князем Ростовським. Досить переконуючим доказом уживання в практиці церкви »чину братотворенія« раніше XIV в. є місце в номоканоні, доданому до требника 1403 р., що належав раніше Рождество-Богородичному монастиреві на Волині, пізніше дістався до Волинського Епархіяльного Древнехранилища. Отже із змісту згаданого тексту треба зробити висновок, що самий требник і номоканон доданий до нього, а також і »чин братотворенія«, що міститься в номоканоні, списано в 1403 р. з іншого великого та старого номоканона, що на протязі довгих десятиліть задовольняв певним потребам церковної практики, а в тому числі надавав конкретні ритуальні форми церковного побратимства ще до XIV віку.

В рукописах та друкованих виданнях української та московської церкви знаходимо дві редакції »чину братотворенія«, що в певній мірі своїм взірцем мали відповідний обряд церкви византійської. Конкретно відріжняють редакцію чина братотворенія коротку та ширшу, при чому прикладом короткої редакції для грецької церкви вважається чин зафіксований в т. зв. Криптоферратському списку Баара. Цей обряд складається власне з одної молитви: »Господи Боже Вседержи-

телю, сотворивий человѣки по образу своему и по подобію«.[22]) Список Московської Синодальної Бібліотеки, ч. 344.

В більш широких редакціях чину братотворенія знаходимо більші ектенії та більш численні і складні обряди. Чин »братотворенія« зачинається сугубою ектенією, при чому побратими з запаленими свічками кладуть руки на евангеліе, що лежить на аналої і пізніше цілують евангеліе та один другого. В цей час співається: »Апостолы союзом любви сочетающеся«. Нарешті істнували ще більш широкі тексти чину »братотворенія«, в яких, крім більших ектеній та молитов, згадується про причастя побратимів преждеосвященними дарами.

З тексту рукопису Волинського єпархіяльного древнехранилища (ч. 24) бачимо, що в обрядах чину церковного побратимства по списку 1403 р. згадується також про причастя: »и да имѧ причастіѧ свѧщена вина, вливши в мед или у воду«.[23])

В друкованих виданнях стислий чин братотворенія приміщено в московських требниках 1621 та 1625 р., а більш широкий чин — в Венеціанському требнику 1570 р., Львівському требнику 1598 р., Московському требнику 1639 р., в Київському требнику 1652 р. Згідно з подібним текстом »чина братотворенія« зазначених видань, цей обряд відбувався в церкві перед аналоєм, що стояв серед церкви. На аналої лежало Евангеліе та хрест. »Чин братотворенія« починався великою ектенією з проханням відносно побратимів а також »о преждеосвященныхъ чесныхъ дарѣхъ«. Потім слідувала молитва: »Господи Боже нашъ, дави намъ прошенія къ спасеніе«, Апостол І. Коринф. 12, 27 — 13, 8, Евангеліе Іоан. 17, 1—17, ектенія сугубая, молитва »Господи Боже Вседержителю, сотворивий человѣки по образу своему«. Потім побратими цілують один другого, а пізніш читається молитва таємна: »Господи Боже нашъ, Ты силою блага совершилъ еси«, »Отче нашъ . . .«, а потім відбувають причастя побратимів.[24])

»Чин братотворенія« зв'язаний був з різними формальними церковними актами, що при певній подібності не були цілком ідентичні в різних текстах цього чину. До згаданих обрядів відносилися: положення евангелія та хреста на аналой в церкві, поставлення майбутніх побратимів перед вівтарем чи аналоєм, при чому старший віком становився звичайно з правого боку, а молодший з лівого, поставлення дарів на вівтарі, з'єднання рук побратимів, а іноді навіть зв'язування рук цих осіб, обведення побратимів навколо аналою одночасно із співом

---

[22]) О. А. Фотинський: »Побратимство и чинъ братотворенія«. Труды одиннадцатаго Археологическаго съѣзда. 1899, т. II, стр. 81.

[23]) О. А. Фотинський: Op. cit. ст. 82.

[24]) О. А. Фотинський: Op. cit. ст. 83.

аналої, покладення рук побратимів на Євангеліє, поставлення побратимів перед аналоєм з запаленими свічками, ходження пан-отця з побратимами навколо аналою. Зв'язування побратимів одним поясом та взаємна зміна хрестів взяті, очевидно, з народнього обряду побратимства.

Коли будемо порівнювати обрядности побратимства, зазначені в текстах грецьких, з обрядами того ж побратимства в православній церкві, то не знайдемо в ритуалах православної церкви де-яких молитов, що їх приміщено в текстах грецьких, а з другого боку в текстах грецьких не знаходимо вказівок на читання Євангелія та Апостола, також причащання побратимів, які моменти займають відповідне місце в обряді »чину братотворенія« православної церкви.[27])

Практика життя довела ясно владі церковній та цівільній у Византії, що побратимство, не дивлячись на свою популярність та позитивні сторінки, містить у собі якості негативні, як з правового, так і з релігійного боку. Справа в тому, що побратимство вводило до кола законних родичів нових осіб, що не рахуючись ріднею по закону часто конкурували з законними спадкоємцями при розподілі спадщини, бо побратим померший з великої ласки до побратима живого не зупиняся часто перед тим, щоби пошкодити інтереси своїх законних спадкоємців. Це мало наслідком великі сварки та нарікання в суспільстві. Далі побратимство, з його забороною шлюбів між побратимами та їх дітьми, порушувало систему приписів шлюбних. Отже не дивно, що незабаром починаються протести та нарікання проти побратимства, яке в VIII в. забороняється базилікою Льва Філософа, а пізніше його рішуче осуджують і візантійські каноністи.

В XII—XIII в. в. на Сході побратимство остаточно забороняється церквою, при чому в номоканонах висловлюється рішуче правило: »б р а т о т в о р е н і є ж е д а н е с о в е р ш а ю т с я; з а к о н о п р е с т у п н и б о с і я«. Це одначе не перешкоджає Гоарові в його евхологіоні помістити братотворенія з приміткою відносно його заборони.

Визначаючи часові межі уживання чину братотворенія в церкві східній православній (зокрема на Україні), треба пам'ятати, що в XIII в. — коли, можна думати, чин братотворення лише починав уживатися — у Византії цей обряд вже був формально заборонений. Про цю заборону звичайно було зазначено в номоканонах, які прикладалися до требників церковних. Не дивлячись на це, текст чину братотворення не тільки звичайно міститься в відповідних друкованих виданнях XVI—XVII в., але часто сторінки требників із згаданим текстом

---

[27]) О. А. Фотинський: Op. cit. ст. 87.

духовних пісень, цілування побратимами взаємно один другого, евангелія та пан-отця, який виконує обряд. Характерною частиною чину братотворення, особливо в слов'янських текстах, являється причастя побратимів преждеосвященими дарами, при чому це причастя мало, як ми бачили з вищенаведеного тексту, де-які своєрідні риси, що відрізнювало його від звичайного причастя. З'ясовуючи генезу вищезгаданих формальних сторінок чину братотворення, можемо зробити висновок, що де-які з цих формальностей запозичено з інших церковних обрядів, а де-які це модифікація обрядових старовинних елементів народніх звичаїв.

Що ж торкається приняття побратимами причастя преждеосвящених св. дарів, то можемо погодитися з висновками дослідувачів, які твердять, що причастя запозичено чином братотворення з обряду таїнства шлюбу, який аналогічно з побратимством мав в своїх підвалинах ідею повної духовної єдности двох осіб. Але мають підставу дослідувачі (напр. О. А. Фотинський),[25]) які припускають генетичний зв'язок між згаданим вище причастям побратимів та старовинним народнім звичаєм давати в певних випадках пити вино з одної посудини, а цей звичай має зв'язок із звичаєм ще більш старовинним — пити взаємно кров для підкреслення менту утворення особливої духовної близькости та глибокої симпатії двох осіб.

Дійсно, як бачимо з текстів чину братотворення а зокрема з тексту 1403 р. приміщеному в требнику Волинського Епархіяльного Древнехранилища, побратимам дається причастя »Священого вина влѣвши в мед или в воду«, що неможливо зовсім ототожнювати із звичайним причастям. Треба також прийняти на увагу, що акт церковного побратимства відбувався звичайно в день присвячений пам'яті Івана Хрестителя, що само собою підкреслює аналогію між приняттям побратимами причастя освяченим вином та старим німецьким обрядом побратимства через пиття »Johanniisminne«, а також аналогію з рівнобіжними звичаями південних і західних слов'ян. Дальшим підтвердженням можливости зв'язку причастя побратимів, старовинним звичаєм взаємно пити кров при побратимстві, є зафіксований в працях Начова[26]) церковний звичай, згідно з яким в глухих місцевостях Болгарії пан-отці, замість подати побратимам освячене вино, дозволяли їм вживати старовинного звичаю лизання крови.

Цілком можливо, що з таїнства шлюбу, хрещення, миропомазання до чину братотворення перейшли обряди з'єднання рук та взаємне цілування, покладення хреста та Євангелія на

[25]) О. А. Фотинський. Op. cit. ст. 87.
[26]) Н. А. Начовъ: За побратимството. Срѣдецъ 1896, ст. 19—22.

носять сліди особливо частого уживання в церковній практиці. Ці сторінки, наприклад, бувають дуже закапані воском, очевидно тому, що пан-отець уживав, читаючи належні молитви чину братотворення. Коли пригадаємо собі, що церковні книги згаданої доби в Україні проходили через сувору цензуру та що високоосвідчені київські духовні ієрархи добре знали про оголошену заборону робити чин побратимства, то можемо скласти уяву, якою великою пошаною серед широких кол суспільства користався інститут побратимства в згадану добу. Очевидячки, що вище духовенство православної церкви не рішалося зреалізувати до кінця офіційну заборону побратимства церковного та навіть не мало змоги заборонити друковання тексту чину побратимства в церковних требниках. Є докази, що, не вважачи на заборону церковного побратимства, всеж таки навіть в XVIII ст. чин побратимства в Україні виконується. Це підтверджує між іншим один із рукописів, що його мало Київське Товариство Нестора літописця. Цей рукопис, як можна думати із способу письма, писаний на Київщині або на Чернігівщині; містить в собі список »чину братотворенія«, зроблений із требника 1652 р. Очевидячки, що пан-отець мав конечну потребу зробити цей список чину побратимства, прислухаючись до постійних вимог своїх парахвіян, які бажали утворити зв'язок побратимства.

В другій половині XVIII ст. в пом'янику церкви с. Смедина, Ковельського повіту, Волинської губернії, читаємо таке прохання: »Помяни, Господи кумы и побратимы«.[28])

Але можемо знайти документальні свідчення відносно уживання церковного чину побратимства в провінціяльних церквах на Україні навіть в XIX в.

Так в с. Протопопівці, Олександрійського повіту, Херсонської губ., при церкві хоронилася метрична книга, що своїми записами відноситься до часів існування в згаданій місцевості запорозького козацтва (записи приблизно від 1761 р.). В цій книзі звертає на себе увагу запис з року 1801, що має таку назву: »Сіе слово завѣщательное между двома братами Федором и Федором«. Далі слідує такий текст:

»1801 года Октября 28 мы нижеподписавшіеся даемъ отъ себе сіе завѣщаніе передъ Богомъ о томъ, что мы — братія, и съ тѣмъ кто нарушитъ братства нашого союзъ, тотъ передъ Богом отвѣтъ да воздастъ передъ нелицемѣрнымъ судею нашимъ Спасителемъ. Вышеописанное ниже обѣщаніе вышеписанныхъ Федоровъ есть: дабы другъ друга любить, не взирая на напасти зъ стороны нашихъ либо пріятелей, либо непріятелей, но взирая на миродателя Бога: къ сему заключили

[28]) О. А. Фотинський: Op. cit. 86.

хмельного не пить, братъ брата любить. Въ семъ братіе расписуемось.«[29])

Далі замість підпису слідують значки власноручно приставлені побратимами.

В цьому акті цікаво те, що »завѣщательное слово« побратимів внесено як раз до тої частини метрики (частини 2-ї), до якої звичайно записуються шлюбні акти. Оскільки огляд книги підтверджує, що запис не дістався до 2-ої частини випадково, остільки маємо підставу зробити висновок, що згідно з поглядами тієї доби акт побратимства мав бути завжди записаний між шлюбними записами. Нарешті досліди пан-отця Г. И. Сорокина над звичаями мешканців м. Дмитрівки на Херсонщині також підтверджують факти виконування церковного обряду побратимства та посестримства навіть в другій половині XIX в.[30])

З побратимством індивідуальним має певний ідейний зв'язок побратимство колективне. В XVII в. в Україні в процесі боротьби з католицтвом та унією, отже з причин аналогічних (почасти) з причинами, які викликали до життя побратимство індивідуальне — витворилося »братотворенiе колективное«, а саме братотворення в церковних братствах. Треба, одначе, відмітити також різницю в цих причинах, а власне, коли в підвалинах старовинного побратимства була завжди персональна духова прихильність побратимів, в підвалинах спільности братчиків лежав спільний духовий інтерес, спільна мета — боротьба за віру, а разом за націю.

В першу добу істнування згаданих братерств для вступу до них вистачало дати до братської скарбниці »вступного« декілька грошей. Цілий обряд такого колективного братотворення полягав у тому, що новий братчик цілував хрест, що його держав пан-отець, а також руку пан-отця, а крім того мусів подати руку кожному членові братства, що було формою урочистої обіцянки бути вірним членом братства. Але в уставах складених сп. Феодосієм Любенецьким-Рудницьким (в 1765 р.) та Стефаном Левинським (в 1781 р.) вже вводяться детальні формальності згаданого колективного братотворення, що цілком ріжняться від чину побратимства індивідуального та нагадують скорій формальності присяжної обіцянки.

В XIX в. в »Уставахъ для брацтвъ церквей въ дiецесiи Холмской обрѣтающися, повелѣнiемъ и благословенiемъ Его Преосвященства Куръ Фердинанда Цехановскаго, Епископа Холмскаго, сенатора Царства Польскаго изданныхъ Р. Б. 1826«

---

[29]) Актъ »побратимства« въ церковной метрикѣ. Кiевская Старина. 1897, X. 383—384.

[30]) Г. И. Сорокинъ: Мѣстечко Дмитровка. Сб. Херс. Зем. 1890. No. 2, 7.

почасти відновлюється старовинний чин »братотворенія« шляхом витворення окремого церковного чину приняття до братства. При цьому пан-отець, одягнений в епітрахиль і фелон, питає в церкві нового братчика про бажання вступити до братства та згоду виконувати устави братства. Потім слідує ектенія з прохань про нового братчика ... »о еже совокупитися ему (братчику) въ любовъ совершенную въ семъ братствѣ«. Потім слідувала запозичена з чину »братотворенія« індивідуального молитва »Владыко Господи Боже нашъ, ликъ святыхъ своихъ Апостолъ избраный во едино братство«. Після цього пан-отець кропив нового братчика святою водою та виголошував відпуст із нагадуванням св. Косми та Даміяна, які перебували в спілці взаємної любови. Отже, підкреслюючи певні риси подібности згаданих вище обрядів колективного братотворення з старовинним обрядом церковного індивідуального побратимства, треба визнати, що найбільш типові моменти побратимства, як народнього звичаю, в цій обрядності відбиваються надзвичайно слабо, а головне, що при цьому вже зовсім не згадується про приняття причастя освяченим вином.[31])

Так можна, на наш погляд, в стислих рисах формулювати своєрідні етнографічні особливості, а також головні побутові та церковно-релігійні форми надзвичайно цікавого старовинного інституту побратимства, що його детальний полис може бути завданням автора більшої монографії.

Крім авторів, зазначених нами на окремих сторінках нашої розвідки, із старої літератури треба згадати ще праці: Du Conge,[32]) Kraus'a,[33]) Giov. Tomassia,[34]) Volkova,[35]) Bogisića.[36])

Коли будемо брати на увагу етнографічні особливості та обрядові форми не тільки українського побратимства, але також побратимства інших народів, про які ми, за браком місця, або не згадували зовсім або торкнулися лише побіжно, то можна подати таку клясифікацію всіх різновидностей побратимства.

Побратимство треба розрізнювати: 1. Народнє-побутове, 2. Церковне. Кожна з цих різновидностей може витворитися шляхом певних обрядових форм, які свідомо з метою витворити побратимство виконані певними особами. Але обидві

---

[31]) О. А. Фотинський: Op. cit, ст. 87.

[32]) Du Conge: Des adoptions d'honneur en frère et par occasion des frères d'armes. Histoir de S. Luis. IX. II. 1668.

[33]) Kraus: Sitte und Brauch der Südslaven. B. 1885, 619—626.

[34]) Tamassia: »L' Affrutallemento«, Турин 1886, ст. 1—77.

[35]) Volkov: La Fraternisation en Ukraine. Melusine t. V. N. 8. 1891, t. VII. 1894, N. 1. N. 7 1895.

[36]) Bogišić: »Zbornik Sadašnich pravnich obyczaja u juźnich Slovena«, Zabreb 1894.

категорії побратимства можуть також виникнути випадково без попереднього рішення певних осіб, але тому, що сталися події з наявністю яких церква або звичай зв'язує необхідний наслідок, а саме утворення побратимства. Отже, тому в літературі (для побратимства, як загального поняття) розрізняють:

Церковне побратимство свідоме (чи навмисне) — після освячення, після молитви, після евангелія.

Церковне побрат. випадкове — наприклад: після спільного хрещення дітей в одній купелі, або після спільної подорожі до святих місць, купання в Йордані.

Так саме народне побратимство могло бути:

I. свідоме — після обряду змішування крови, після спільного відпукування »расеніє« (лічебна трава в Галичу), після поцілунку чи урочистої обіцянки.

II. випадкове — наприклад: народження близнят або кормлення двох дітей з одної груди, також побратимство по діверству та після виконання обов'язків дружка.

Виникає ще питання чи треба вважати побратимство виключно об'єктом дослідів чисто етнографічних, чи це є інститут звичаєвого права, яким може зацікавитися також історик звичаєвого права. Відповідь на це питання досить складна, коли взяти на увагу як часовий так і територіальний діапазон існування побратимства, а також еволюцію, що відбулася у взаємовідносинах між правом, релігією та мораллю від часів родового побуту та панування родової помсти до нашої доби з модерними поглядами на творення права та з рішуче негативним відношенням до самосудів.

Для відповідного рішення нашого питання треба також пам'ятати, що кожна норма звичаєвого права проходить таку, так би мовити ембріологічну, стадію, коли ця в майбутньому правова норма існує, як звичай етнографічний. При цьому безліч таких норм так і залишаються в сфері чистої етнографії, але деякі під впливом різних причин набувають ознак правових норм звичаєвого права, а деякі дістаються і до збірок офіційних державних законів.

Як же стоїть справа з побратимством?

Немає сумніву, що для доби родового побуту, коли право, мораль та релігія не були цілком розмежовані, коли члени роду власною рукою мстилися за кожну заподіяну родичам кривду — тоді побратимство охоронялось цілим авторитетом старовинного звичаєвого права. Власне кажучи, для того творили побратимство, щоб дістатися під захист родового права. Отже не є дивним, що там де найбільше заховались побутові умови для утворення побратимства

(в Сербії), в 1915 році трапилася така пригода, художньо зафіксована в беллетристичному творі. Два молоді вояки переможеної сербської армії, побратими арнаут Арслан Кошутан та серб Яблан Касало тікають додому, при чому арнаут Кошутан пропонує Касалові перебути деякий час у нього вдома під охороною родини Кошутанової, що не дозволить причинити якесь зло побратимові їх сина. При цьому молодий арнаут Кошутан не знає, що в рідній оселі арнаута вирішили на тайних зборах знищити усіх сербів, що перебувають в межах їх мешкань. Молодий Кошутан привів свойого побратима та улаштував йому місце для нічліга, але в ночі хтось із аркаутів, не без відома старого Кошутанового батька, забив серба Касалу в помешканні Кошутанів. Отже святий стародавній обов'язок охорони побратима не тільки другим побратимом, але й його родиною рішуче порушено. Місцева поліція і суд побачили б у цьому звичайне вбивство. Але мати забитого Касали та жінка старого Кошутана, виховані на старому звичаєвому праві, бачуть в цій події головним чином порушення обов'язків, що випливають з побратимства. Отже мати забитого з погордою прохає старого Кошутана (вина якого для неї цілком очевидна) заховати спокій та бадьорість перед близьким майбутнім, яке прийде незабаром, коли повернуться з війська кровні родичі забитого, що очевидячки здійснять ще актуальний в тих країнах закон кривавої помсти. З другого боку жінка старого Кошутана, стара арнаутка, одверто заявляє чоловікові, що він стратив честь тим, що припустив можливість вбити побратима свойого сина та ще в своєму будинку.

Арнаутка проголошує: »Не помолишся, Кошутане, в моїй кімнаті та не подасть тобі моя рука мужського одягу доки не знайдеш ворога Яблана.« Потім жінка Кошутана відходить за тілом забитого, фактично руйнуючи шлюб із чоловіком, з яким родила декілька синів. А останні арнаути, зізнаючи, що жінка Кошутана з погляду старовинного звичаєвого права має правду, оточують та тримають Кошутана, щоб він обурений відходом жінки не вхопив рушницю та не застрілив її.

Наведений приклад це ілюстрація для того, щоб з'ясувати собі звичаєво-правну санкцію порушення побратимства, як в добу родового побуту, так і пізніше, доки закон писаний, закон державний не зробить зовсім неможливим будь яку реалізацію цієї норми звичаєвого права. З розкладом родового життя та занику кривавої помсти на перше місце приходить родина з її інтересами, що часто конкурують з інтересами побратимів. В упертій боротьбі перемагає родина, а з поняттям побратимства зв'язується в випадку недодержання обов'язків побратима лише моральний ефект. Прийняття

побратимства під свою охорону, утворення чину »братотворенія«, відкрили для цього інституту знов широкий шлях до поступового перетворення в справжню норму неписаного а потім й писаного права. Треба признати, що розпій побратимства в цьому напрямку йшов таким темпом, що нарешті вища влада, як церковна, так і цивільна, стала перед дилемою, заборонити чин братотворення, або зруйнувати старе правове поняття родини та значно змінити правові норми що до заключення шлюбів. Інтереси родини, як бази держави — перемогли.[27]) Побратимство, як урядово не визнаний інститут, було заборонене, але воно залишається ще довгий час, зв'язане з санкціями виключно морального характеру, отже на положенню якогось етнографічного пережитку, який помалу заникає, залишаючи одначе після себе слід у формі певного ідеологічного напрямку деяких суспільних побутових спілок та організацій, а також чисто юридичних інститутів. Як приклад можна поперше нагадати цехи, парубоцькі громади в Україні та інші організації, де характер взаємовідносности між членами громад має деякі ідеологічні риси спільні з головними моментами ідеології побратимства.

Подруге, в таких інститутах права, як опіка, зміст норм, які регулюють поступовання, наприклад, опікуна, склався між іншим не тільки під впливом принципу римского права bona fide, але можливо також під впливом ідей побратимства.

Нарешті, нині, в добі можливостей перебудови цілого життя українського суспільства в Україні, маємо підставу розглядати побратимство (чи власне певні ідеологічні рештки, що залишилися після нього) в площині конструктивних чи деструктивних його якостей в процесі витворення нового українського національного ладу.

В цьому відношенню погоджуємося з проф. В. Доманицьким, що, зводячи принципи урбанізму та руралізму до синтетичного рурбанізму, дуже влучно пригадує в своїй соціяльній програмі також побратимство, як комплекс ідей, що, заховуючи та навіть поширюючи свій вплив, могли б сприяти перевихові українського суспільства, а зокрема перевихові молоді, як головній передумові відродження Українського Народу.[28])

———

[27]) В літературі зустрічаються неясні згадки відносно випадків передачі справ про побратимство судам церковним, а у Ореста Левицького підкреслюється факт присудження суддею певного маєтку померлого - якомусь побратимові, одначе ці згадки не міняють цілої справи та наших висновків.

[28]) Проф. В. Доманицький: Рурбанізм. Прага, 1939.

ZUSAMMENFASSUNG.

Das „Pobratymstwo" und „Posesterstwo" (Schwesterschaft) ist eine althergebrachte Sitte, derenfolge zwei oder mehrere Personen männlichen oder weiblichen Geschlechts, einer oder verschiedener Konfessionen, Nationalitäten und Professionen, nach freiwiliger Erfüllung gewisser symbolisch-sittlicher oder religiöser Handlungen — oder aus anderen Gründen — sich gegenseitig moralisch verpflichten, sich untereinander als Bruder und Schwester oder Bruder und Bruder, oder wieder als Schwester und Schwester im idealen Sinne dieses Wortes zu behandeln.

Diese Sitte entstand zur Zeit der Familienherrschaft und der Blutrache. Die Sitte entspricht dem Bedürfnis eines jeden Menschen, sich vor allerlei Gefahren auf bestmögliche Weise zu schützen.

Formalles Hauptmerkmal bei der Entwicklung des „Pobratymstwo" ist das gemeinsame Trinken oder Lecken von Blut, was als Symbol der Blutmischung und der Aufnahme in die Familie gilt.

Die Genesis der formellen Seite des „Pobratymstwo" führt uns zur Annahme, daß diese Sitte bis in die assyrisch-phönizische Zeit reicht, wo die Anbetung von Adonis blühte. (In der Ukraine als „Kupalo"-Sitte bekannt.)

„Pobratymstwo" das sich am längsten unter den Südslawen erhalten hat, ist vielen anderen Völkern bekannt. Insbesondere erwähnt sehr viel von dieser Sitte die ukrainische historische Literatur und die Volkspoesie. „Pobratymstwo" wurde in der Ukraine als Sitte bis zur Hälfte des XIX. Jahrh. praktiziert, wobei nur moralische Pflichten auferlegt wurden.

Das kirchliche „Pobratymstwo" als „Akt der Brudergenesis" stammt aus der Byzanz (IX.—X. Jahrh.), von dort verbreitete es sich über Bulgarien in die Ukraine etwa im XIII. Jahrh., wo der „Akt der Brudergenesis" in der Byzanz schon verboten wurde. Trotz kanonischem Verbot praktizierte man diese Sitte in den Kirchen der Ukraine bis zum XIX. Jahrh., zur Zeit der Familienherrschaft war die „Pobratymstwo"-Sitte rechtlich bindend und behielt diese Eigenschaft überall dort bei, wo die Elemente dieser Sitte sich erhalten hatten.

Віктор Доманицький

НАПРЯМНІ УПРОМИСЛОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

На українських землях, особливо — в центрі й на заході української етнографічної території, до революції 1917 р. виявлялося в дуже яскравій мірі з'явище аграрного перенаселення. Це з'явище треба розуміти не просто, як існування великого числа мешканців на певній одиниці території, але передовсім як диспропорцію, невідповідність системи та техніки існуючого господарства напрямку та темпу його еволюції тим коефіцієнтам населенности та щорічнього приросту населення, що існують у країні. Східньо-европейська економічна-політична думка, напружено шукаючи шляхів і способів усунення, чи бодай злагіднення неґативних наслідків аграрного перенаселення на Сході Европи, спинялася на багатьох інститутах і заходах, що з цією метою були вироблені й випробувані в передових цивілізованих країнах світу. Особливо часто й сильно притягали до себе увагу східньо-европейської економічно-політичної думки дві групи заходів: 1. інтенсифікація й спеціяльно — збільшення працемісткости сільського господарства в країні та 2. відтягнення значного відсотку населення від сільського господарства до занять несільсько-господарських.

Процес відтягнення населення від сільського господарства найліпше означати терміном »індустріялізація« чи »упромисловлення«, розуміючи під ним не лише розбудову промисловости, але й розбудову транспорту, комунікації, торгівлі, банківництва, кооперації, культурно-освітніх установ і закладів, вільних професій, тощо. В такому розширеному вигляді цей термін дуже наближується за своїм змістом до терміну »урбанізація« країни, але він не має в собі того присмаку централізму й гноблення культури села, який завжди має в собі термін »урбанізм«.

Багатьма точними дослідженнями було доведено, що інтенсифікація сільського господарства не може розвиватися

в належній мірі та належно швидким темпом, якщо рівночасно не відбувається й індустріялізація країни. Тому саме індустріялізація країни стала головною мрією й змаганням чільних провідників економічно-політичної думки Сходу Европи дореволюційної доби.

Російська комуністична партія (ВКП), перебравши р. 1917 владу над Сходом Европи, поклала індустріялізацію в основу своєї економічної й соціяльної політики, хоч робила вона це не тому, що бажала піднести добробут і культуру народів Сходу Европи, а виходячи: 1. з власних партійних інтересів — стремління збільшити й економічно зміцнити ряди індустріяльного пролетаріяту, що завжди був головною базою цієї партії та 2. з необхідности підготовити технічне озброєння армії для неминучої боротьби з некомуністичним світом.

Кошти для такої »індустріялізації« країни можна було здобути лише з сільського господарства та з гірської добуваючої промисловости, які необхідно було поставити в найсприятливіші умови для якнайшвидшого їх відродження. Так звана »Нова Економічна Політика« (НЕП) в рр. 1921—25 цієї мети блискуче досягла. А вслід за нею почався період т. зв. »боротьби за індустріялізацію« (1926—30) та »суцільної колективізації й боротьба з кулачеством, як клясою« (1930—33), що своїми розмірами й темпом було нечуваним ще в світі перепомповуванням коштів і сил з сільського господарства в несільсько-господарські галузі народнього господарства. Якщо порівнювати дані переписів населення в кол. УРСР з р. 1926 і з р. 1939, то побачимо, що за 12 літ (1926—39) українське село примушене було відпустити на фізичне знищення, поза межи УРСР та до міст УРСР цілий свій природній приріст (приблизно 6 мільйонів душ), та ще майже 4 мільйони душ із вихідного числа 1926 р., — разом біля 10 (десяти) мільйонів душ, чи 42,25% сільського населення з р. 1926. Так що р. 1939 питомий тягар міського населення кол. УРСР зріс до 36,2%, а питомий тягар сільського населення впав до 63,8%. Це твердження ілюструють такі дані:[1])

Населення колишньої УРСР — душ:

Дата	Міське	Сільське	Разом
На 17. XII. 1926 р.	5,373.553	23,669.381	29,042.934
На 17. I. 1939 р.	11,195.620	19,764.601	30,960.221
більше (+), або меньше (—) . . .	+ 5,822.067	— 3,904.780	+ 1,917.287
1939 р. у % до 1926 р.	208%	83,5%	106,6%

[1]) С. Сулькевич: »Население СССР«. Огиз. Москва-Ленинград, 1939, стор. 29.

Отже за 12 літ (1926—39) число міського населення кол. УРСР зросло на + 108,3%, число сільського — зменшилося на — 16,5%, а взагалі все населення кол. УРСР зросло на + 6,6%, хоча лише природній приріст мав би творити за цей час щонайменше 24%. В сучасний мент на східньо-українських землях нараховується 46 міст, що мають понад 50.000 душ населення, з них 23 міста мають понад 100.000 душ, а з цих останніх 6 міст мають понад 450.000 душ. Особливо буйно проходила індустріялізація в Донецькому Басейні (Донбасі), с. т. в кол. Сталінській (Юзівській) та Ворошиловградській (Луганській) областях. Тут до революції 1917 року було тільки 6 міст; нині на цій території є вже 52 міста й 144 міських селища. За своїм розміром вони клясифікуються так:[2])

Групи міст з населенням:	Число міст у році		
	1914	1926	1939
До 10.000 мешканців	1	—	—
Від 10.000 до 50.000 мешканців	3	4	39
Від 50.000 до 100.000 мешканців	2	3	8
Понад 100.000 мешканців	—	1	5
Разом	6	8	52

Деякі з міст кол. УРСР виказують надзвичайно швидкий і бурхливий темп зросту, що видно з наступних даних:[3])

Населення міст кол. УРСР:

Назва міст	На 17. XII 1926 р. душ	На 17. I 1939 р. душ	1939 р. у % до 1926 р.
1. Краматорське	12.348	93.350	756,0
2. Запоріжжя (Олександрівськ)	55.744	289.188	518,8
3. Кривий Ріг	38.228	197.621	517,0
4. Горлівка	23.125	108.693	470,0
5. Дніпродзержинськ	34.150	147.829	432,9
6. Красний Луч	12.425	50.829	409,1
7. Нікополь	14.214	57.841	406,9
8. Серго (Кадіївка)	17.224	68.360	396,9
9. Костянтинівка	25.303	95.087	375,8
10. Орджонікідзе	24.329	88.246	362,7
11. Маріуполь	63.920	222.427	348,0
12. Ворошиловськ	16.040	54.794	341,6
13. Макіївка	79.421	240.145	302,4
14. Мелітополь	25.289	75.735	299,5
15. Ворошиловград (Луганське)	71.763	213.007	296,8
16. Керч	35.690	104.471	292,7
17. Сталіно (Юзівка)	174.230	462.395	265,4

[2]) Там же, стор. 32—33.

[3]) С. Сулькевич: »Население СССР«. Огиз. Москва—Ленинград, 1939, стор. 32—33.

З цих даних бачимо, що індустріялізація, яку провадила в кол. УРСР радянська влада зводилася головним чином до творення великих міст та великих промислових осередків, с. т. — була індустріялізацією централізованого типу. Але існує й індустріялізація децентралізованого типу.

* *
*

Між тямкою »індустріялізація країни« та тямкою »творення великих міст« треба провести ясну межу, бо в українському суспільстві (та й не лише в українському) ці дві тямки часто змішують і ставлять одну замість другої, не уявляючи собі можливости індустріялізації країни без творення великих міст. В дійсності ж індустріялізація країни, с. т. в нашому розумінні — відхід населення до несільсько-господарських занять, не мусить обов'язково супроваджуватися творенням великих міст. Навпаки — велике місто з погляду соціолога та націолога має багато таких органічних дефектів, які майже неможливо усунути. Тому все більшого й більшого значення набирають спроби »децентралізованої індустріялізації« країни, спроби »урбанізму«, висловлюючись терміном іноц. А. Благи.

Ще знаний швайцарський педагог Песталоцці (Johann Heinrich Pestalozzi, 1746—1827) на своїй школі в »Нойгоф« привчав учнів у літі до сільсько-господарських праць, а в зимі — до ремесла. Він хотів згармонізувати виховання учнів із їх продукційною працею, мріючи в ідеалі охопити сільське господарство, фабричну промисловість і торгівлю.

Значно далі пішли соціялісти-утопісти початку XIX ст. Роберт Оуен (R. Owen) та Фурье (Fourier), особливо — Фурье в його »фаланстерах«, як він називав заложені ним сільсько-міські (хліборобсько-індустріяльні) комуни.

Щодалі, то яснішим ставав шкідливий вплив суспільного розподілу праці та творення великих міст. Вже в 60-их роках минулого століття російський економіст-соціолог Н. Г. Чернишевський (Чернышевскій) писав, що як би була прийнята форма виробництва, що дозволяла б почерговий перехід від одного заняття до іншого, то »збереження й зміцнення здоровля в робітникові, до якого спричинилася б різноманітність занять, склала б величезну вигру для виробництва . . . Робітник міг би переходити по сезонах року від хліборобської до фабричної праці і навпаки . . .«[4])

---

[4]) Н. Г. Чернышевскій: Журнал »Современник« в рр. 1857—1862, рівнож »Примѣчанія« до першої книги »Основанія политической экономіи Милля«.

Взагалі треба сказати, що в кол. Росії вищі інтелектуальні верстви (крім марксистів і неомарксистів) надзвичайно боялися пролетаризації мас. Починаючи з праці німецького вченого Гакстгавзена (Haxthausen), що вийшла р. 1847 і мала величезний вплив на російську науку, і слов'янофіли, і народники, і руралісти типу князя Васільчікова — всі висловлюються проти пролетаризації мас, цебто проти звільнення людини від землі та від нерухомого майна взагалі, бо на їх думку пролетаризація негативно впливає на психіку, філософію, мораль і етику людини. Ця думка проскакує вже в Герцена й Чернишевського, а цілком ясно сформульована в російських »руралістів« (Вольський, Тенгоборський, кн. Васільчіков), цебто в тої групи економістів і соціологів кол. Росії, що не будучи соціялістами, в 70-их роках XIX ст. недвозначно вказувала на негативні наслідки західньо-европейських метод індустріялізації. Наприклад, М. Вольський в своїй книзі: »История и народно-хозяйственное значеніе обработки крестьянами-собственниками« (Москва, 1865) пише: »якщо ми порівняємо цих дужих, хоробрих, фізично й морально здорових хліборобів, що обробляють більшу частину Німеччини, Франції, Бельгії, Швайцарії і почасти Італії, з бідним, фізично й морально розслабленим фабричним робітником мануфактурних околиць, то не тяжко вирішити, котрим з них треба віддати перевагу під оглядом громадським та державним . . .« Вольський вірив у селянина, як у »хранителя добрих старинних нравов . . .«. Князь Васільчіков (Васильчиковъ) в своїй книзі »Землевладѣніе и земледѣліе«, том I., 1881, дає негативну оцінку пролетаріяту за його »смути« (непокої, бучі).

Року 1896 в Парижі вийшла книжка французького антрополога й біолога де Ляпужа (G. Vacher de Lapouge) під титулом »Соціяльні добори« (»Les sélections sociales« — Paris 1896). В ній автор підкреслює ролю різних видів »соціяльного добору« і як один з цих видів називає »міську та сільську диференціяцію«. Розвиток міст та індустріялізація викликають стале переселення сільського населення до міст. Ці переселенці бувають здебільшого енергічніші, підприємчивіші, талановитіші, ніж ті, що залишаються в селі. Міста стало висмоктують найліпші первні сільського населення, а притягнувши їх у місто, роблять їх релятивно стерильними (неплідними) будьто в наслідок міської розпусти та хвороб, або — з власної волі — шляхом обмеження плідности, щоб таким способом захоронити вищий соціяльний рівень свого життя. Отже, — міський добір зменшує надію на розмноження релятивно ліпших первнів населення — він є шкідливий добір, що кінець-кінцем погіршує якість раси. Місто — це цвинтар людської еліти.

Німецький антрополог Аммон (Ammon) в своїй праці »Історія однієї ідеї« з р. 1898[5]) підтвердив твердження Ґеорґа Ганзена (George Hansen) про те, що міське населення без припливу нових переселенців із села, порівнюючи, швидко вимерло б,[6]) але рівночасно статистично довів, що визначений Ганзеном термін, протягом якого міське населення без припливу переселенців з села вимерло б, у дві ґенерації, є занадто коротким. Після Аммона переселенці з села до міста не дістаються там до середньої верстви (як твердив Ганзен), але в 75—80% випадків дістаються спочатку до верстви пролетаріяту. Щойно в наступних ґенераціях вони поступово висовують своїх потомків на вищі щаблі соціяльної драбини, при чому ці потомки стають все менш і менш плідними.

В новіші часи проти старого скупчення промисловости по містах практично виступив король автомобілевої промисловости в Америці Генрі Форд, який у своїй книзі »Моє життя — мої досягнення« засуджує великі міста на зменшення й завмирання. »Велике місто«, каже Форд, »нещасна безпомічна потвора. Все, що воно споживає, мусить бути йому достарчено. З розривом доставки, рветься його життєвий нерв . . .« І далі: »сучасне місто — марнотрат: сьогодні воно банкрот, а завтра перестане існувати . . .«.

Ці думки цілковито відповідають думкам сучасної американської соціологічної школи Карла Тейлора (K. Taylor) — Пітіріма Сорокіна (П. Сорокинъ). Сорокін у своїй праці »Принципи соціології села та міста« (»Principles of Rural-Urban Sociology«) твердить, що міста суть »грабіжниками« (»robber«); вони »висмоктують« соки села тому, що вони аморальні, а в селі є »сильний, здоровіший під оглядом моральним і фізичним людський матеріял . . .« На думку Сорокіна треба заховати ту саму пропорцію між містом і селом, бо »довге та успішне існування високо урбанізованого суспільства з недостатнім сільсько-господарським окруженням є дуже сумнівним . . .«. За дальшого розвитку урбанізації місто не зможе »вдержати балансу« й тоді йому загрожує: 1. з біологічного боку — вимирання (велика смертність, менше число народин); 2. з економічного — недостача предметів сільсько-господарського виробництва, недостача продуктів віджиплення та сільсько-госп. сировин; 3. з морального — занепад моралі, надмірний розвиток радикальних ідей і, найголовніше, — з огляду на відсутність поповнення з села та специфічні особливості міста — зменшення числа здібних людей і загаль-

---

[5]) Ammon: »Histoire d'une idée. L'Anthroposociologie« — в »Revue internationale de sociologie«, p. VI. 1898, стор. 145—181.

[6]) George Hansen: »Die drei Bevölkerungsstufen«. 1898

не зниження інтелектуального рівня; бо в зв'язку із зменшенням боротьби за існування буде виживати не ліпший, а середній тип. »Головне зводиться до того«, каже Сорокін, »що ніяких „залізних законів" розвитку нема, що все залежить від того, оскільки міське населення зрозуміє всі небезпеки надмірної урбанізації та іґнорації села, оскільки воно зуміє встановити гармонію в обслуговуванні культурних, гігієнічних та інших умов села, пам'ятаючи, що село — це необхідне джерело успішного існування міст . . .«

Надзвичайно цінні думки Сорокіна все ж мають і деякі дефекти: 1. він не углядне можливости піднесення рівня життя в »Hinterland-у« міст (села, аґрарні країни), а в наслідок того й розширення його ринку; ці додаткові запотребування Hinterland-у могли б обслуговуватися вже його власними містами чи його власним несільсько-господарським населенням; 2. порада про стримування урбанізації може відноситися лише до країн індустріяльних та країн двобокого типу — індустріяльно-аґрарних, але ніяк не до країн аґрарних, де індустріялізація до певної межі є конечною; 3. урбанізація в тій формі, як вона провадилася дотепер, означала здебільшого й знищення традицій села, зокрема його денаціоналізацію, а це спиняло процес гармонізації взаємин та піднесення матеріяльного й духового добробуту в державі.

* *
*

Свідомість антигігієнічних та антисоціяльних умов життя в місті породила й турботи та старання про асанацію міст. Одною з перших таких спроб є спроба Д-ра Шребера — навернути індустріяльних робітників до праці на власних невеликих городах й у власних садочках. Ця гарна ідея була належно оцінена й набула широкого здійснення щойно в добу війни 1914—1918 рр., революції та безробіття. Творець ідеї »робітничих городів« Д-р Шребер помер у Липську р. 1869.

Значно ширшою і глибшою акцією була праця вельми поважної групи европейських вчених, яку Оппенгайм уїдливо-іронічно охристив іменем »катедерсоціялісти« (»Kathedersozialisten«) і ця назва ввійшла відтак у літературу як назва даної соціяльно-економічної школи. Представниками її були: Schmoller, von Scheel, Schönberg, Held, Nasse та інші. Року 1872 ця група створила »Союз для соціяльної політики« (»Verein für Sozialpolitik«), а згодом почала видавати й свій орган — квартальник.[7]) Ця школа стояла на тій позиції, що

[7]) З українських учених членом цього союзу був професор Укр. Вільн. Університету в Празі О. Ейхельман.

не можна залишати господарське життя країни без контролі й реґулювання з боку держави та громадських чинників (проти школи лібералістичної, гаслом якої було »laissez fair, laissez passer«), бо в противному разі верстви соціяльно дужчі занадто пригноблюють і визискують верстви соціяльно слабші на шкоду нації, держави та людства.

На ґрунті цієї ініціятиви »катедерсоціялістів« розвернулася ціла ділянка людського життя, а відтак — і окрема дисципліна, що носить назву »соціяльна політика«. З окремих інститутів цієї ділянки можна назвати: інспекція умов праці робітників державними інспекторами, обмеження довжини робочого дня законом; асекурація робітників на випадок каліцтва, хвороби та старости; медична допомога, шпиталі, санаторії та літовиська для робітників, їх жінок і дітей; дитячі садки; культурно-освітні та розвагові імпрези й організації робітників, тощо. Рівнож наука та техніка багато зробила для асанації міст (міста — сади, вода, електрика, газ, кіно, тощо). Але треба признати, що в царині фізичної і духової асанації людства зроблено без порівнання більше для населення міст, ніж для населення сіл.

Це примусило цілу низку ідейних людей з особливою енерґією дбати про добро та побут села, як от, напр., Ґрундтвіґ та Кольд у Данії, Heinrich Sohnrey — в Німеччині, de Vuyst — у Бельгії, Plunkett — в Ірляндії, Butterfield — в Сполучених Державах Америки, Melin в Англії та інші. Цей громадський рух розвинувся здебільшого в XX ст. — переважно як боротьба зі втечою (екзодус) населення з сіл до міст.

Вельми цікавою спробою створити нову форму — »децентралізованої індустріялізації« є спроба короля американської автомобільної промисловости Ґ. Форда. Могутнє підприємство Форда, що в ньому працює біля 600.000 робітників, не скупчується в однім місці, а є розташоване по різних пунктах Сполучених Держав Америки, виробляючи поодинокі частини машини там, де ту частину можна виробити якнайдешевше, й потім звозячи їх на певні пункти до збирання (монтажу). Промисловість реорганізується в напрямку наближення її до дешевих, навіть сезонових, робочих рук і в напрямку близькости до дешевих сирівців. »Так, напр., фабрику клапанів (вентилів)«, розповідає Форд, »ми збудували на селі, в 18 милях від міста, щоб робітники могли в той же час займатися хліборобством. В багатьох галузях виробництва, де продукти невеликі обсягом, досить однакові, де ведеться виробництво за помічию сили води, на селі можна багацько зробити. Ми матимемо через те в значно ширших розмірах, ніж зараз, індустріяльну клясу, яка являтиметься в той же час селянською й працюватиме за максимально най-

ліпших господарських і здоровельних умовин. Сезонова індустрія вже добуває собі робочі руки в такий спосіб. Сільське господарство й промисловість — це доповнюючі, а не відокремлені комплекси; між тим і другим мусить бути й може бути якийсь рід сполуки . . .«

»Подекуди«, розповідає Форд далі, »ми здійснили злиття сільсько-господарських і фабричних робіт. У нас є фабрика вентиляторів, і дооколишнє населення працює частину року на фабриці, а частину — на фармах. Другу фабрику в 15 милях від м. Детройта розташовано в центрі сільсько-господарської округи. Одночасно з фабричною працею робітники оброблятимуть свої сади чи ниви, розташовані на 15—20 англ. миль в окрузі, приїжаючи на фабрику в самоході. Так ми створили злиття сільського господарства з промисловістю . . .«

Наводячи ці цитати, О. Мицюк[8]) додає від себе: »така найновіша орієнтація великого індустріяльного виробництва. Вона спирається на сильно розвиненім і працездібнім транспорті, несучи за собою замість гіпертрофічного (надмірного) зросту міст розселення більш дрібними оселями, — смертний вирок містам-кольосам, гегемонам над селом. Зазначується нова епоха розселення . . .«

За цією схемою розвивалося й величезне чеське підприємство для виробу взуття Баті (Baťa) в Зліні, відчиняючи спеціяльні філії (цехи) фірми в бідних передлюдних околицях.

Року 1920 вийшла в Москві утопія П. Кремнева.[9]) В ній ми знаходимо вже думку про необхідність свідомої децентралізації промисловости та свідомого знищення великих міст, щоб таким робом запобігти не лише посиленню рядів пролетаріяту, але — навіть самій можливості народження пролетаріяту. Боротьба з пролетаризацією сільського населення провадилася й у політиці кол. данського уряду (перетворення сільсько-господарських робітників у »гусманів«). Подібних же заходів уживав і кол. бельгійський уряд.[10])

Але найбільше зробив у напрямку »децентралізованої індустріялізації« країни фашистівський режим в Італії. Тут із одного боку радикально перебудовуються та асануються старі міста (Рим, Урбінс, Вітербо та інші) й села, а з другого — на змеліорованих площах (напр. на висушених Понтінських

---

[8]) О. К. Мицюк: »Селянство й економіка большевизму«. Львів. 1930, стор. 30—31.

[9]) П. Кремнев (псевдонім): »Путешествие моего брата Алексея в страну новой утопии«. Москва. 1920.

[10]) Dr. Antonín Prokeš: »Půda a národové«. Praha. 1939, str. 69—71.

багнищах) провадиться заселення хуторами (орендарі) та будуються нові модерні невеликі міста, що є адміністративними, господарськими, культурними й соціяльними осередками для доокольних хуторів (Сабавдія, Понтінія, Літорія, Апрілія, Помезія).

Сам Мусоліні проклямував конечність »ру р а л і з у в а т и І т а л і ю« — навіть у тому випадку, коли б на це треба було мільярди лір гроший та пів століття часу. Питання урбанізації, на його думку, мусить вийти зі стадії міркувань і мусить бути розрішене з усіх проблем найшвидше. Не треба ненавидіти великі міста, як осередки сили, але треба усвідомити собі, що в селі є великі резерви енергії, потрібної для життя цілого народу. Боротьба проти урбанізації, на його думку, мусить обмежитися на усування нездорового нагромадження населення в містах і розкладового впливу міста на село. В цьому дусі був розроблений законопроект проти втечі з села (урбанізації) предложений італійському парляменту. У цьому законі переселення (міграція) робітників мало бути підпорядковане п о т р е б а м ж и т т я с е л а й м і с т а. Закон старається недопустити, чи бодай загальмувати, вільне переселення до міських осередків осіб без засобів до життя і без сталої професії, особливо безробітних. Діяння закону обмежується на головні міста провінції та на міста з числом мешканців понад 25.000 душ, тобто на міста з розвиненою промисловістю. Переселення робітників обумовлюється двома передумовами: 1. якщо є недостача робітників у тому місті, куди вони хотять іти на працю, та 2. якщо буде на це згода чи то провінціяльних урядів (бюра посередництва праці), чи комісарів для міграції. До реєстрів на інший рід праці, що їх ведуть бюра посередництва праці, не можуть бути вписані (навіть і в тому самому селі) ті робітники, які без поважної причини залишили землю (на якій вони перед тим працювали). Префект має право винести рішення про виняткові випадки після переслухання старости місця побуту, головного інспектора праці та представника зацікавлених у цій справі організацій.

Цей законопроект є гармонійно пов'язаний з уже виданим законом Мусоліні з дня 22. грудня 1928 року про »і н т е г р а л ь н у б о н і ф і к а ц і ю (м е л і о р а ц і ю)« землі, в якому боніфікація (меліорація) землі не розуміється як лише висушення забагнених земель, переміна але управлюваної чи зовсім неуправлюваної землі на землю родючу, але — передовсім як зусилля а с а н у в а т и з е м л ю, звищити її видайність та пристосувати її до того, щоб вона вигодувала більше населення й тим способом відвернула нагромаджування населення в міських осередках, — у злих гігієнічних умовах, шкідливих

В країнах аграрно перенаселених є конечність з одного боку прискорити темп індустріялізації, а з другого — вести розбудову промисловости так, щоб вона передусім посилила та зміцнила сільське господарство в країні. Цій другій меті відповідає насамперед сільсько-господарська промисловість, що має за завдання перероблення й консервацію продуктів сільського господарства (цукроварська, гуральнича, броварська, крохмалево-декстринова, консервна, млинарська, олійна, молочарська, тощо). З цих видів промисловости лише млинарська, броварська та олійна промисловість переробляють сирівець малообсяжний — транспортабельний, стійкий щодо схоронення, — тому ці галузі промисловости можуть бути територіяльно віддалені від місця продукції сирівців. Решта видів сільсько-господарської промисловости мають до діла з сирівцями обсяжними, соковитими, нетранспортабельними, нестійкими щодо схоронення, — тому технічні підприємства цього роду мусять бути наближені до місця продукції їх сирівців, мусять бути розпорошені по сільсько-господарській території. Деякі види сільсько-господарської промисловости затруднюють робочі руки в холодну пору року, коли в сільському господарстві роботи мало і на селі фактично настає велике сезонове безробіття. Ці види промисловости за їх характером можна б було зарахувати цілковито, чи бодай частково, до сезонової промисловости. Напр., перероблювання цукрового буряку на цукроварнях, сушення цикорії, перероблювання бараболі на спірт, крохмаль і декстрину, консервація овочів та городини (ярини) переводиться здебільшого лише протягом осени, часом і впочатку зими; перероблення молока в масло й сири провадиться протягом цілого року, — отже — молочарська промисловість і в зимі дає багато праці як на самих молочарнях, так і в господарствах продуцентів молока; м'ясоконсервна промисловість може бути легко переведена на промисловість суто сезонову — зимової доби. Але значення цих видів промисловости полягає не лише в їх сезоновості; значно більше значення має те, що вони переробляють продукти працемістких галузь і культур. Одначе фінансові можливості нашого народу дозволяють передусім на розвиток дрібної-молочарської та овочево-консервної промисловости, почасти — крохмалевої.

Ще більше може забрати людської праці в холодну пору року промисловість хатня (домашня, кустарна). Крім місцевих сирівців, вона використовує ще одне багатство незмірної ціни — художні, артистичні нахили, вміння та смак населення. Правда, — велика міська промисловість своїми дешевими стандартизовано-машиновими (але рівночасно й інтернаціо-

нальними) виробами для багатьох виробів хатньої промисловости звузила ринок, деякі галузі хатньої промисловости (як і ремісництва) просто вбила. Але в останньому десятиріччі можна помітити й зворотні процеси: чимало споживачів тратять охоту до стандартизованих — машинових — виробів, вони готові платити за вироби значно дорожче, але мати речі, що носять на собі печать людського духа, артистичного смаку, національного стилю, тощо. В цілій низці країн і народів державні та громадські чинники з успіхом допомагають хатній промисловості на селі, маючи на увазі, що населення, заняте в ній, в добу хліборобських праць може працювати коло землі й тим способом звищується заробіток та рівень життя сільського населення.

В Італії інституція, що має назву »До праці« (»dopolavoro«, аналог. німецькій »Kraft durch Freude«), турбується про відпочинок та розвагу різних верств народу по закінченні праці; вона турбується й про дрібну хатню промисловість. В кол. Греції зорганізовані були державні майстерні для кустарів в Атенах. В кол. Югославії закладалися інституції та кооперативи для збуту виробів хатньої промисловости. В Еспанії спеціяльні школи (художньо-промислові) працюють над тим, щоб захоронити стародавню хатню промисловість. В Бельгії, що є надзвичайно індустріялізованою країною, рівнож хатню промисловість підтримують, — головне з метою зробити життя на селі принадніщим і таким чином спинити втечу з села до міста. В Швайцарії, де специфічні відносини та приплив туристів у надзвичайній мірі сприяють піднесенню хатньої промисловости, звертають на цю ділянку праці особливо пильну увагу. Так борються з шкідливим впливом модерної цивілізації, змагають до того, щоб вона не стирала специфічних рис хліборобського села. Спеціяльна напіндержавна організація »Швайцарська Побутова Промисловість« (»Schweizer Heimatwerk«) пляново старається про хатню промисловість; вона видає свій орган-квартальник; з нього видно, якими саме способами можна в цьому напрямку працювати та чого можна під цим оглядом досягнути (»Oeuvre nationale pour la montagne«, Curych). В Скандинавії зорганізовано ще наприкінці минулого століття інституцію »Husfild«. В Чехії на взірець цієї інституції ще р. 1900 заложено товариство »Zádruha«, що має за мету ширення та підтримку народньої (людової) промисловости — дуже часто єдиної можливости заробітку в бідних гірських околицях: мережки, килими, сіточки на волосся, вироби зі шкляних коралів, цяцьки (грачки), тощо. Ця промисловість надає часом певного стилю поодиноким околицям, в містечках тих околиць виникає багато крамниць, що продають вироби місцевої хатньої

для фізичного й духового здоровля цілого народу. Отже — меліорації в Італії (грандіозні) провадяться як засіб проти згубної втечі з села; вони мають на меті й поліпшення італійської раси, схоронення добрих властивостей люду та його дальший господарський і духовий розвиток.[11])

Подібне за своїми наслідками є й вельми розроблене »робітниче право« (Arbeitsrecht) сучасної Німеччини, гармонійно пов'язане з її земельним законодавством, що представлене чотирма головними актами: 1. про творення нового німецького селянства з дня 14. VII. 1933; 2. про тимчасовий устрій відживлюючого стану та заходи з метою регулювання ринку й цін на сільсько-господарські вироби з дня 13. IX. 1933; 3. німецький спадководворищний закон (Reichserbhofgesetz) з дня 29. IX. 1933 р., доповнений 4. розпорядженням з дня 21. XII. 1936. Головна ідея цих актів — асанація села й міста.

До давнозпаних арґументів проти великого міста, як от антигігієнічні та антиевгенічні умови, морально-психологічні особливості пролетаріяту, тощо, в самі останні роки прилучився ще один важливий арґумент — военностратеґічного характеру, а саме: модерна техніка війни, спеціяльно — застосування літаків-бомбовозів, термічно-запальних бомб та боєвих отруйних ґазів, роблять модерне велике місто та великий промисловий осередок вельми небезпечною й недоцільною формою розселення. За рівномірного розташовання промисловости й населення по території небезпека від модерних засобів війни зменшується.

З огляду на це все в найближчому майбутньому правдоподібно загальним стремлінням людства стане розселення великих міст і сіл, великих промислових осередків і підприємств — »д е ц е н т р а л і з а ц і я«, »х у т о р и з а ц і я« країни. Цьому сприяють також і нові великі винаходи в царині т р а н с п о р т у т а к о м у н і к а ц і ї (летунство, швидкі паротяги, моторизація залізниць, автобуси, людовий-дешевий автомобіль, мотоцикль, коло, удосконалення техніки будови гостинців та автострад, телефон, радіотелефонія та радіотелевізія, преса, тощо). Всі ці винаходи поборюють віддаль і час, нищать чи бодай зм'якшують розпорошеність та ізольованість поодиноких особин — сприяють консолідації та прискоренню темпа соціяльних процесів, — отже невтралізують шкідливі сторони та впливи »хуторизації«.

* *
*

[11]) Dr. Antonín Prokeš: »Půda a národové«. Praha, 1939, str. 65—67.

промисловости. Про збереження народнього (людового) мистецтва, зокрема в хатній промисловості, в Чехії турбується »Шкільний заклад для хатньої промисловости« (»Ústav školský pro domácký průmysl«) в Празі, який впоряджає виставки народнього (людового) мистецтва. Рівнож Художньо-Промислова Школа в Празі в значній мірі цьому помагає шляхом виховання майстрів застосованого мистецтва. Про народне (людове) мистецтво на провінції (в терені) дбає »Об'єднання прихильників стилю і народнього мистецтва« (»Sdružení přátel rázu a lidového umění«), яке має за мету організувати мистецькі здібності чеського люду, старатися про збереження в нього почуття краси (krasocitu) в найширшому розумінні цього слова і тим способом сприяти культурному, господарському та соціяльному піднесенню цілого краю. »Людова Мистецька Майстерня« (»Lidová umělecká dílna« — LUD) в Годоніні була заложена для підтримування та оживлення хатнього людового мистецького малювання дрібних речей та посуди; в ній під мистецьким доглядом працювали людові малярки, а їх вироби відтак продавалися. В значній мірі до цього оживлення в царині хатньої промисловости в Чехії спричинилася Етнографічна Виставка в Празі р. 1895, яка показала велике багатство народнього (людового) мистецтва й спричинилася до заложення сталого Етнографічного Музею (нині в Kinského zahradě).

Швидше академічну, ніж практичну, роботу в напрямку збереження народнього (людового) мистецтва та звичаїв і пам'яток ведуть численні чеські товариства та часописи, як от: »Český lid«, »Krása našeho domova«, »Agrární archiv«, »Sbor pro památníky«, »Dorost českého venkova«. Різні етнографічні товариства впоряджають з'їзди та етнографічні свята, як от, напр., в Добровіцах, Брні (27.—29. VI. 1925), Турчанськім Св. Мартині (1926), нині в Словаччині. Брнянський з'їзд випрацював на майбутнє таку робочу програму: 1. систематичне етнографічне дослідження; 2. наукова етнографія та рух національного стилю; 3. визначення кордонів етнографічних країв моравських і слезьких; 4. видання збірників з царини чехознавства (vlastivědy). В цьому ж напрямку вже давно працюють учительські кадри, що ширять чехознавчі збірники, спеціяльно між молоддю. Для поодиноких країв Чехії заклалися спеціяльні товариства: »Народній стиль Ходска« (»Svéráz Chodska«), »Етнографічне Т-во на Валашську« (»Národopisná společnost na Valašsku«), яке мало заложити музей та видати велику етнографічну монографію. Товариство »Всесвіт« (»Vesmír«) видало працю V. Vavroušek'a »Dědina«.[12])

[12]) Dr. Antonín Prokeš: »Půda a národové«. Praha. 1939, str. 94—96.

помітний ренесанс народньої вишивки, хоч і досить безпляновий. Замилування до вишивки можна помітити й у Белзщині та Чесанівщині.

Лемківщина зберегла народній побут: народня ноша, ткацтво, гончарство — все це тут ще живе. Дуже розвинена тут різьба з дерева, що має живу традицію в мистецьких здібностях лемків і добру сирівцеву базу.

Подекуди зустрічається кошикарство та плетення з рогози й соломи, виріб цицьок (грачок). З цих усіх галузей хатньої промисловости для посилення й зміцнення сільського господарства мають особливо велике значення ті галузі, які займаються перерібкою лену й конопель, в горах — вовни, а на землях ялових (багнищах, мокляках, пісках) — кошикової лози. Культура лену та конопель забирає багато людської праці, особливо жіночої, на первісне оброблення сирівців (мочення чи стлання лену й конопель, биття, чесання, тощо) і при умові раціональної управи (посів на цілині або на конюшинищі, вгноєння землі гноєм-обірником, помічними погноями, попелом, добре насіння) дає вельми поважні заробітки хліборобам.

Рівнож плекання овець та кіз у гірських околицях має дуже велике господарське значення для тих околиць; особливо велике значення могло б мати плекання анґорських кіз та анґорських кріликів, що дають надзвичайно дорогу вовну; але це раси дуже тендітні й вимагають уважного та розумного догляду — високої культури хліборобів (з анґорських кріликів живуть деякі повіти в Бельгії).

Війна примусила й в околицях переходових, де хатнє перероблювання лену, конопель і вовни вже вивелося, відновити виріб доморобного полотна, сукна, а то й зовсім нових відмін текстильних виробів. Подібно як у війні 1914—1918 рр., спинився на деякий час розклад і занепад давнього сільського побуту.[14])

Про стан хатньої промисловости на українській етнографічній території взагалі вельми цінні дані приносить праця Володимира Січинського: »Нариси з історії української промисловости« з року 1936.[15])

З неї ми довідуємося, що народнє гончарство найбільше поширене на Поділлі, Полтавщині й у Галичині; досить розповсюджене на Чернігівщині, Волині й Київщині, у меншій мірі відоме на Слобожанщині й Запоріжжі.[16])

---

[14]) Л. Бурачинська. Там же.

[15]) Володимир Січинський: »Нариси з історії української промисловости«. Львів. 1936.

[16]) Там же, стор. 52.

Велику працю щодо хатньої (кустарної) промисловости пророблено в кол. Росії. Була це спочатку ініціятива поодиноких ідейних особнів, що відчиняли спеціяльні школи, майстерні, закладали артілі кустарів, організували збут їх виробів, тощо. Велику роботу пробили в цьому напрямку самоврядні органи — Земства. В дальшому повстала ціла мережа кооперативів кустарів, що об'єднувалися в спеціяльні союзи і спеціяльну централю кустарної кооперації. З ментом організації Союзів Кустарної Кооперації стало можливим удержувати при них спеціяльних майстрів-інструкторів, люстраторів, техніків та інших необхідних фахівців, які в дуже короткому часі піднесли якість кустарних виробів і знизили кошти їх продукції. Навіть після примусової масової колективізації селянських господарств, коли цілі галузі кооперації в к. СРСР зовсім счезли (кредитова, сільсько-господарська), а споживча кооперація стала фактично розподільчим апаратом держави, кустарна кооперація нібито мала найсильніші позиції і релятивно найбільшу волю руху.

Все це говорить за те, що організована громадська поміч з боку суспільства народній хатній промисловості під кожним оглядом виплачується й є конечністю сучасної доби.

* *
*

Хатня промисловість українського населення в Генеральній Губернії (без Галичини) уявляє з себе різні степені розвитку від багатої — первісної до майже повного занепаду й забуття. На підставі даних, що подані в статті Л. Бурачинської,[18]) є тут околиці, де зберігся давній побут з натуральним господарством; є переходові околиці, де давнє хатнє виробництво зникає під упливом міської культури і, є околиці, де вже й сліду давнього побуту нема.

Підляшшя має ще первісні форми народньої промисловости. Тут ще існує давня народня ноша в щоденному вжитку. Ще плекають люди лен і коноплі та самі переробляють вовну. Домашня посуда ще давня, бо є тут свої гончарі й добра глина. Майже не можна зустрінути тут різьби з дерева.

Холмщина — це переходовий терен: є тут околиці, де ще в значній мірі зберігся народній побут, але є й села, де вже народню ношу залишили. Всеж ще тчуть полотно та вживають глиняної посуди. Різьби з дерева тут рівнож нема.

В Посянні давній побут зовсім виніся. З хатньої промисловости жина ще лише кераміка. Зате тут найсильніше

---

[18]) Л. Бурачинська: »Наше народне мистецтво в Ген.-Губернаторстві« — статтє в »Краківські Вісті«, р. II., ч. 4 (160) з дня 7. I. 1941, стор. 13.

Ці первісні кустарно-промислові кооперативи об'єднувалися в кустарно-промислові спілки (союзи), яких було:

1. I. 1922	22	союзи
1. X. 1924	8	„
1. X. 1927	24	„

В добу »суцільної колективізації« (1928—33) кустарів кол. УРСР примусово »кооператизовано«. Стан цього виду кооперації на рр. 1934—1936 був наступний:[20])

Число кооперативів промислової та лісової кооперації кол. УРСР та кількість членів у них у рр. 1934—1936 (за даними річних звітів Укоопромради й Укоопромлісосоюзу):

Число кооперативів взагалі:

	на 1. I. 1934 р.	1. I. 1935 р.	1. I. 1936 р.
Укоопромрада	2.132	1.999	1.996
Укоопромлісосоюз	364	333	328
Разом	2.496	2.332	2.324

Число кооперативів на селі:

	на 1. I. 1934 р.	1. I. 1935 р.	1. I. 1936 р.
Укоопромрада	937	945	875
Укоопромлісосоюз	213	207	204
Разом	1.150	1.152	1.079

Кількість членів узагалі:

	на 1. I. 1934 р.	1. I. 1935 р.	1. I. 1936 р.
Укоопромрада	205.131	216.032	244.476
Укоопромлісосоюз	18.810	19.668	22.813
Разом	223.941	235.700	267.289

Кількість членів на селі:

	на 1. I. 1934 р.	1. I. 1935 р.	1. I. 1936 р.
Укоопромрада	93.908	109.635	107.145
Укоопромлісосоюз	10.519	12.268	13.126
Разом	104.427	121.903	120.271

Ці кооперативи I. ступня об'єднувалися в кустарно-промислових союзах, мережа яких на 1. IX. 1936 р. мала такий вигляд:

---

[20]) »Радянська Торгівля УСРР« — статистичний довідник (1933—1936), за редакцією О. М. Асаткіна. Держ. В-о »Народне Господарство та облік«. Київ. 1936, стор. 44.

Селянське (народне) ткацтво відоме на цілій українській території, але найбільше розвинене на Поділлі й Полтавщині. Р. 1912 було на Поділлі 41.903 ткачі; на Полтавщині р. 1910 найбільше займалися ткацтвом селянки з середньо-заможних родин, що мали 3—6 десятин землі (36%). Нині — занепад.[17])

З великого колись ювелірського виробництва старих часів подекуди збереглися в нас ще рештки цього промислу по містах і навіть — селах, що відомі під назвою народнього золотарства й мосяжництва.[18])

Народне виробництво з дерева поділяється на теслярство і столярство, стельмашівство (возовництво), токарство, боднарство (бондарство), виробництво хліборобського й домашнього приладдя (зокрема — ложкарство), виробництво сит і решіт та плетені вироби (кошики, плетені меблі). Всі ці види виробництва рівномірно розповсюджені по цілій лісовій та лісо-степовій смузі України, найбільше — на Поділлі (біля 10% всього населення), Гуцульщині, Полтавщині й Київщині.[19])

* *
*

Кустарно-промислова кооперація на Україні є одним із найстарших і спонтанних видів кооперації. Після доби »воєнного комунізму« (1919—21), коли наступило раптове збільшення числа кустарно-промислових кооперативів в кол. УРСР аж до числа 6000 (очевидно — було багато »псевдокооперативів«), помічається р. 1923 так само раптове зменшення числа цих кооперативів до числа 571, яке, одначе, в рр. 1923—26 поступово зростає до числа 1979.

На р. 1927 було в кол. УРСР чотири головні види первісних кустарно-промислових кооперативів: 1. продукційні кустарно-промислові артілі, що об'єднували виробництво членів у загальному приміщенні (майстерні), й всі знаряддя виробництва та сировина належала артілі; 2. продукційні складошно-сировинні товариства — кожен із майстрів працював удома, кооператив постачав сировину й знаряддя виробництва; 3. ощадно-позичкові промислові (кустарно-промислові кредитові) товариства, що постачали грошовий кредит і вели посередницьку роботу (постачання, збут); 4. трудові артілі, що засновувалися з метою збувати в організований спосіб працю членів (артілі вантажників, візників, перукарів, тощо). Найбільше було продукційних артілей — на 1. X. 1926 р. — 1616.

---

[17]) Там же, стор. 71—80.
[18]) Там же, стор. 97.
[19]) Там же, стор. 103—104.

Мережа промислово-кооперативних союзів кол. УРСР та кількість артілей у них на 1. вересня р. 1936 (за данними Укрпромради):[21])

Назва союзу	Кількість союзів	Кількість артілей	У тому числі на селі	
			число	%
Торфсоюз	2	30	29	96,7
Гірнобудсоюз	6	268	172	64,2
Металопромсоюз	5	148	23	15,5
Склосоюз	1	6	4	66,6
Хемсоюз	4	58	1	
Шкіпромсоюз	6	256	123	48,1
Текстильсоюз	5	153	56	36,6
Художпромсоюз	2	52	49	94,0
Харчпромсоюз	5	100	25	25,0
Утільсоюз	1	19	3	
Багатопромсоюз	20	793	383	48,4
Трансоюз	2	53		—
Культпромсоюз	2	30	1	3,3
Побутсоюз	2	45	—	—
Ріпопромсоюз	3	96	17	
Вугільний союз	3	31	31	100,0

Конкретну роботу кооперативної промисловости кол. УРСР в рр. 1933- 35 статистичні джерела малюють так:[22])

	1933 р.	1934 р.	1935 р.
УКООПРОМРАДА			
1. Кількість виробництв	4.748	5.002	6.095
2. Пересічна річна кількість робітників	109.797	100.139	110.799
3. Крім того одинаків	31.304	33.162	27.801
4. Вартість основ. виробн. фондів на кінець року (у тис. карб.)	108.813	123.186	129.319
5. Потужність первісн. двигунів та електромоторів чужого струму (квт)	21.637	23.735	25.913
6. Валова продукція за незмінними цінами 1932 р. (у тис. карб.)	831.780	1,068.974	1,387.641
УКООПРОМЛІСОСОЮЗ			
1. Кількість виробництв	816	753	868
2. Пересічна річна кількість робітників	11.901	10.343	12.378
3. Крім того одинаків	2.220	2.096	1.706
4. Вартість основ. виробн. фондів на кінець року (у тис. карб.)	12.107	13.091	14.779
5. Потужність первісн. двигунів та електромоторів чужого струму (квт)	4.768	3.713	5.492
6. Валова продукція за незмінними цінами 1932 р. (у тис. карб.)	52.120	55.597	88.280

* *
*

[21]) »Радянська Торгівля УРСР«, стор. 42.
[22]) Там же, стор. 45—46.

програма та плян упромисловлення українського села узглядняли сучасний стан та світові тенденції щодо перебудови сіл і міст, — бодай так, як то намічено в загальних рисах у цій статті; щоб за ширення та пропаґування своїх ідей »Патронат« уживав найдоцільніших та найефектовніших метод шкільної і позашкільної освіти та пропаґанди — бодай тих, які вже знає громадська аґрономія.

В цій системі заходів особливо велику ролю міг би відограти спеціяльний Науково-Технічний-Мистецький Інститут (заклад), що, з одного боку, повів би справну науково-дослідчу роботу, а відтак і новаторську-творчу, а з другого — подбав би про виховання кадрів інструкторів і інструкторок, майстрів, фахівців, про уділення порад в ділянці упромисловлення села, тощо.

Завданням цього закладу було б і підкреслити та роз'яснити значення проблеми упромисловлення українського села для майбутнього розвитку українського життя на українських землях, як рівно ж і для життя та поступу цілої української нації.

Щодо масового перевиховання населення в напрямку упромисловлення країни, то тут поруч з ремісничо-промисловими та господиньськими школами, велику ролю в умовах українського життя могли б відограти жіночі організації, спеціяльно — Секції Господинь т-ва »Сільський Господар«, та організації молоді, спеціяльно — Хліборобський Вишкіл Молоді при т-ві »Сільський Господар«. Цей останній треба б було розділити відразу на два рівнобіжні Вишколи: 1. хлоп'ячий та 2. дівочий, давши кожному з них цілком відмінну програму праці, що відповідала б соціяльним і господарським завданням дорослого с.-г. населення: 1. мужчини-селянина й 2. жінки-селянки. До програми Дівочого Вишколу Хліборобської Молоді малося б ввести особливо багато завдань із царини упромисловлення села (молочарство на козах і вівцях, перероблювання й консервація садовини й городини, перероблювання лену, конопель і вовни — вишивання, ткацтво, килимарство, трикотажство, вироби з коралів, тощо). До програми Хлоп'ячого Вишколу далося б увести такі галузі, як кошикарство, різьбарство, гончарство, тощо. Цю обставину треба узглядняти вже за підготовлення учительок господиньських шкіл.

Велику ролю в справі упромисловлення села могли б відограти організації українських інженерів, від яких би мала виходити ініціятива. Проблема упромисловлення українського села в умовах українського життя є остільки складною й тяж-

Українська інтелігенція мусить використати цю обставину. Вона мусить уважливо й ретельно збирати, систематизувати й передавати місту всі ті первні стародавньої оригінальної народньої (людової) культури, що ще залишилася в українських родинах. На ґрунті цих первнів стародавньої народньої культури необхідно якнайшвидше створити нові духові, матеріяльні й соціяльні цінності — нову модерну, але суто національну культуру. Цей продукт перепрацьовання стародавньої народньої культури містом має негайно знову повернутися на село. В той спосіб місто (несільсько-господарське населення) стане своїм, рідним і цінним для українського села, в той спосіб зросте й скріпиться солідарність між українським містом і українським селом, збільшиться консолідація нації. Аплікація старих національних форм, старих взорів, визерунків, мотивів на нові — модерні речі щоденного вжитку може поширити й закріпити позиції української хатньої промисловости назавжди. Але в цьому напрямку є конечною широка плянова акція. Під цим оглядом намічаються такі етапи праці:

1. Дослідження сучасного стану всіх галузей хатньої промисловости на українських землях шляхом анкет, нарад, інспекційних та експедиційних обслідувань, тощо.

2. Збирання мистецьких первнів і матеріялів; організація етнографічних і художньо-промислових виставок та музеїв; публікація зібраних матеріялів.

3. Виховання кадрів інструкторів, люстраторів, майстрів та вужчих фахівців з поодиноких ділянок хатньої промисловости.

4. Організація промислових кооперативів, їх союзів та централей; організація збуту виробів української хатньої промисловости в краю та закордоном.

5. Організація кредиту для хатньої промисловости, поодиноких майстрів і їх кооперативних об'єднань.

Але, крім того, потрібний ще й організований громадський чинник, який би стало дбав про відновлення, поширення та розбудову української промисловости — про упромисловлення українського села, — свого роду »Патронат української промисловости«. Не є важливим, чи це буде окреме товариство з філіями та кружками на провінції, а чи окрема секція (»Упромисловлення села?«) якоїсь іншої української організації. Важливішим є, щоб поважність, першорядність та нагальність проблеми упромисловлення українського села усвідомило собі якнайбільше українців; щоб у провід цього »Патронату«, його філій та кружків дісталися люди з великим організаційним хистом, енергійні, рухливі, меткі; щоб

siven Kulturen, das Hausgewerbe gibt den freien Händen Beschäftigung und fördert den Kunstsinn des Volkes. Erfolgreiche Maßnahmen hiefür finden wir in Italien, in der Schweiz, Skandinavien, Böhmen, im ehem. Rußland, die mustergültig sein können. Organisierte öffentliche Hilfe für das Hausgewerbe ist eine Zeitnotwendigkeit.

5. Das ukrainische Heimgewerbe ist in Genossenschaften schon seit langem organisiert. Nach dem J. 1928 wurden die Genossenschaften für das Heimgewerbe für alle Heimarbeiter zur Pflicht; die Genossenschaften sind in Verbände organisiert.

6. In der Ukraine haben sich zahlreiche Elemente der ukrainischen Volkskunst aufbewahrt erhalten; die Aufgabe der ukrainischen Intelligenz ist, diese Elemente der Volkskultur zu sammeln und sie an die Stadt weiterzuleiten; die Stadt wird auf Grund dessen neue moderne Kulturwerte schaffen, die im Wesen echte Nationalkultur sein wird. Das Produkt der umgearbeiteten Volkskunst muß den Weg in das Dorf zurückfinden. Dadurch wird zwischen der Stadt und dem Dorfe bindende und wertvolle Wechselseitigkeit erwachsen sowie die Solidarität und die Konsolidierung der Nation gefestigt. Die Applikation der alten nationalen Kunstformen und ihrer Elemente an die modernen Gebrauchsartikel wird die Hausindustrie besonders fördern. Es ist notwendig:

a) den jetzigen Stand des Hausgewerbes festzustellen;
b) das Material der Heimkunst zu sammeln;
c) ein Kader der Gewerbeinstruktoren heranbilden;
d) Genossenschaften der Hausgewerbe zu organisieren;
e) Kredite für dieselben zu verschaffen.

Endlich ist es notwendig, eine öffentliche Organisation, die über diesen Gewerbezweig das Patronat führen sollte, zu bilden und ein Kunsttechnisches Institut zu schaffen; die Umschulung der Masse besorgen die Gewerbeschulen und die spezielle Ausbildung der Bauernjugend in Jugendvereinen.

кою до розв'язання, що довколо неї необхідно згуртувати всі живі сили нації. Бо ж стає ясним, що це не лише велика — нагальна господарська, але рівночасно й першорядна культурна та соціяльна проблема. Від швидкого та доцільного розв'язання її в значній мірі залежатиме швидкий та справний розвиток української нації, її дальший поступ чи занепад.

KURZE ZUSAMMENFASSUNG

1. In den ukrainischen Ländern machte sich bis zum J. 1917 die agrarische Überbevölkerung stark fühlbar. Die Wissenschaft suchte Auswege hiefür. öfters verwies sie auf die Intensität der Landwirtschaft, die von der Industrialisierung des Landes gefördert wird. Deshalb stand die Industrialisierung im Brennpunkt dieses Problems. Das Räteregime setzte sie in die Tat um. Im Laufe von 12 Jahren (1926—1939) verlor das ukrainische Dorf seinen natürlichen Zuwachs (6 Mill. Seelen) und etwa 4 Mill. Seelen von der Anzahl der Landbevölkerung vom J. 1926, — insgesamt 10 Mill. Seelen oder 42.25% der Landbevölkerung vom J. 1926. Die Industrialisierung ging im Wege vom Aufbau von großen Städten also zentralisiert vor sich.

2. Aber es gibt auch eine dezentralisierte Form. Versuche einer solchen finden wir bei Pestalozzi, Fellenberg, R. Owen, Fourier. Auf die schlechten Folgen der Arbeitseinteilung und der Großstädte verwiesen: Haxthausen, Tschernyschewskij, Herzen, Wolskij, Tengoborskij, Fürst Wassiltschikoff, de Lapouge, George Hansen, Ammon, Ford, Sorokin u. a.

3. Die Defekte der Großstadt riefen Assanierungsbestrebungen hervor. Hier waren bahnbrechend: die Ideen des „Vereines für Sozialpolitik", Dr. Schrebers Arbeitsgärten und die weitere Entwicklung der Sozialpolitik und der Technik. Für das Land wurde weniger geleistet; das hatte die Bewegung »Ländliche Wohlfahrts- und Heimatspflege« besonders in den industriellen Ländern zur Folge. Von Interesse sind die Versuche der Dezentralisierung in der Industrie bei Ford, Bata, die beispielgebend sind. In Italien und Deutschland wurde in den letzten Jahren für die Dezentralisierung der Industrialisierung vieles geleistet.

4. In den Agrarländern ist es notwendig, das Tempo der Industrialisierung zu beschleunigen und diese Industriezweige aufzubauen, die die Landwirtschaft stärken könnten. Diesen Zwecken entspricht die landwirtschaftliche Industrie, das dezentralisierte Haus und Saisongewerbe. Die landwirtschaftliche Industrie begünstigt die Vermehrung der lokalen arbeitsinten-

жадної охоти. Що Дорошенко не мав із свого боку серйозного наміру провадити переговори, видно з усеї його тактики: вимагання закладників з польського боку за своїх послів, проволікання з їх висилкою і нарешті повне здержання від участи в переговорах. І польські комісари мали певну рацію, коли в своїм звіті урядові писали, що всі його писання до польського уряду »не мали в собі щирости і правди, а скоріше мали явну зрадуе, та що Дорошенко »не за-для того хотів комісії, щоб привести її до скутку, а за-для іншої мети: перша, — щоб, забезпечивши себе від польського збройного нападу, здійснювати свої замисли; друга, — щоб на випадок, як не вдасться йому з турецькою протекцією, не цілком настроїти проти себе Польщу«. Дорошенко, як амбітна людина, за порадою митрополита Тукальського, задумав здобути собі титул господаря або удільного князя, щоб володіти Україною, поневолюючи козаків. А щоб легше цього було досягти, прийняв турецьку протекцію.[2])

Зрозумівши, що з Дорошенком договоритись не вдасться, польський уряд, іґноруючи Дорошенка, визнав гетьманом правобережної України Михайла Ханенка й заключив з ним договір,[3]) про який Костомаров справедливо зазначив, що в ньому з боку козаків давалось більше зобов'язань, ніж з боку поляків; унія залишалась у повній силі, ніякого вилучення України в окрему територію, власники маєтків поверталися без ніяких обмежень, гетьман позбавлявся права зносин з чужими державами і мав ходити в походи з наказу корунних гетьманів, а не короля, як того вимагав Дорошенко.[4])

Дорошенко так мало дорожив установленням якихсь тривалих приязних відносин із Польщею, що в той самий час, як польські комісари, сидячи в Острозі, дожидались приїзду його послів, він зробив збройну демонстрацію під Білою Церквою: 2000 сердюків під командою німця Бідермана, що колись служив у польській залозі Чигирина, а тепер був капітаном ґвардії Дорошенка, обляли Білу Церкву, щоб не дати звезти збіжжя з поля. Собеський вислав проти нього 2500 війська, при наближенні якого Бідерман відступив, і 12. VIII. польське військо повернулось уже до свого обозу під Золочевом.[5])

---

[2]) Biblioteka Raczyńskich, Nr. 360, лл. 139—140, і Archiwum Główne Akt Dawnych, Libri Legationum Nr. 25, лл. 50—57.

[3]) Оригінал в Б-ці Замойських у Варшаві, cod. 1807, л. 126; копії в Б-ці Akad. Umiejęt. в Кракові, Nr. 1070, л. 301—302 і Arch. Gł. у Варшаві, кн. 25, л. 49—50 і 68—77. Надруковано в Актах Ю. З. Р. IX, 351—355 і у Величка, Лѣтопись, т. II, 263—271.

[4]) Костомаровъ, Собраніе Сочиненій, кн. VI, ст. 167—168.

[5]) A. Helel, Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry, Kraków, 1860, ст. 197—199; A. Grabowski, Ojczyste spominki, t. II, Kraków, 1845, ст. 323—324; Акты Ю. З. Россіи, т. IX, ст. 285.

Дмитро Дорошенко

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА 1671 РОКУ

(До історії гетьманування Петра Дорошенка.)

Загострення відносин між Дорошенком і Польщею по невдалій Кокісії в Острозі. Дорошенко готується до війни з Польщею. Корсунська рада. Польський уряд піддержує козаків проти Дорошенка. Місія Рачковського в Чигирині. Дорошенко осягає заміни хана в Криму. Похід Дорошенка під Білу Церкву. Польський наступ на Поділля. Ханенко прилучається до польського війська. Оборона Кальника. Запорожці проголошують Ханенка гетьманом. Контр-наступ Дорошенка. Погром поляків під Тростянцем. Припинення кампанії на зиму.

Що Дорошенко, приступаючи до переговорів в Острозі літом 1670 року, не сподівався прийти до якогось остаточного порозуміння з Польщею, а бажав тільки виграти час і підготовитись до дальшої акції — вже збройної, це видно з тих умов, які він поставив польській стороні: в інструкції своїм делеґатам, генеральному писареві Михайлові Вуйховичеві й колишньому генеральному судді Германові Гапоновичові, стояли такі пункти, на які Польща ніяк не могла погодитись, наприклад: повна свобода православної церкви на просторі цілої Речі Посполитої, »поки язик народа руського засягаєт«, місця в сенаті для митрополита й п'яти епископів, обсадження всіх посад — сенаторських, двірських і земських — у Київському воєводстві тільки особами православної віри, а в Чернігівському й Брацлавському по черзі православними й католиками; права для українського міщанства, національно-територіяльна автономія для козацької України в межах Київщини й Брацлавщини і т. д.[1]) Обставини для Польщі в 1670 році здавались іншими, ніж в 1658, і договорюватись з Дорошенком, який мав за собою лиш частину правобережної України, на основах Гадяцького трактату, коли Виговський нортрактував в імені цілої України обох боків Дніпра, поляки не мали

[1]) Акты Южной и Западной России, т. IX, ст. 196—206.

Легко зрозуміти обурення Дорошенка, коли він довідався про визнання з боку Польщі гетьманом його найбільшого ворога — Ханенка. Одначе, ситуація, покищо, складалася для Дорошенка настільки несприятливо, що він не міг відразу зірвати з Польщею: позиція Ханенка, за яким стояло Запорожжя, дуже скріплялася отим визнанням його з боку Польщі. Хан кримський був до Дорошенка настроєний вороже і пропонував Польщі свої послуги проти нього.[6]) Справа турецької допомоги ще не була остаточно вирішена; принаймні, маємо відомості про самі лиш переговори в тій справі.[7]) Отже, доводилось ще чекати. І Дорошенко продовжує зносини з Польщею так, мов би нічого не сталось, і тільки в листах до Яна Собеського, з яким його в'язали якісь особливі, майже інтимні відносини, скаржився на ріжні прикордонні інциденти.[8]) Собеський і сам був крайньо незадоволений з визнання Ханенка, побоюючись, що цим Польща сама штовхала Дорошенка на тісніший союз із Туреччиною.[9]) Не зовсім задоволені з того були навіть підканцлер Андрій Ольшевський,[10]) керовник тодішньої польської політики, і примас Польщі Миколя Пражмовський.[11])

Дорошенко вислав навіть на осінній сойм 1670 р. до Варшави одного з своїх найкращих дипломатів Ярему Петрановського й генерального осавула Михайла Харлана, що теж виконував дипломатичні доручення, їздивши, наприклад, до Царгороду. Він дав їм інструкцію, яка зовсім повторювала умови, що їх Дорошенко ставив був на острозькій комісії, з тим лиш додатком, що тепер він домагався ще запровадження в державних канцеляріях Корони і Литви української мови, як урядової, при зносинах з українськими сторонами, та щоб вищі духовні посади: митрополита, епископів і архімандритів обсаджувались людьми без огляду на їх шляхетське чи нешляхетське походження.[12]) Ясна річ, що це робилось лише для демонстрації й задля заманіфестування змагань Дорошенка, як в очах польської сторони, так і своєї, української.

---

[6]) Acta historica res gestas Poloniae Illustrantia, т. I, Kraków, 1880, ст. 536—537.

[7]) Acta historica, I, 535—536; B-ka Raczyńskich, Nr. 360 — реляції острожських комісарів; J. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches XI, ст. 465, № 1673; Лѣтопись Самовидца, Київ 1878, ст. 108—109; Лѣтопись С. Величка, кн. II, Київ 1851, ст. 253—254.

[8]) Acta historica I, 599—600.

[9]) Helcl, Listy Sobieskiego, ст. 208; Acta historica, I, 618—619.

[10]) B-ka Raczyńskich, cod. 360, лл. 157—159.

[11]) B-ka Raczyńskich, cod. 360, лл. 161—162.

[12]) Archiwum Główne, Libri Legat., Nr. 25, лл. 58—63; надруковано в Актах Ю. З. Росіи, т. IX, 300—311.

Що Дорошенко сам не покладав ніяких надій на те, що справа договору з ним буде перерішена в Варшаві, видно хоч би з того, що він не дав своїм послам ніяких повновластей для заключення договору, і, коли вони були вже в дорозі, вислав за ними наздогін записку, в якій нагадував їм ще раз про це.[13]) Хоча Собеський і писав до Дорошенка, що його послів король прийняв »по батьківському«,[14]) але на всі умови, поставлені в гетьманській »Інструкції« вислухали лиш чемну відмову, як каже Величко, »збули їх фіглями і комплімен-тами«,[15]) а король видав 23. XII. 1670 спеціяльний універсал, в якому, так би мовити, публично виясняв, чому в Острозі договір заключено не з Дорошенком, а з Ханенком.[16]) Щоб скомпромітувати митрополита Тукальського, король опублікував окремою грамотою текст присяги, зложеної 29. XI. 1665 Тукальським на вірність Речі Посполитій — тоді, як ішла мова про звільнення його з польського арешту.[17]) Обидві грамоти були видруковані, так само, як і соймова конституція з затвердженням Острозького пакту були доручені Петрановському.

Петрановський повернувся до Чигирина десь у лютому 1671 року. Ще на початку року сталася подія, яка дуже загострила відносини між Дорошенком і польською стороною: вислані ним до Собеського посланці — хорунжий Паволоцького полку і сотник Подільського полку були вбиті, перший за Заложцями на галицько-волинському погряниччі, а другий під Деражнею в околиці Бару. Пізніше виявилось, що замордування подільського сотника було ділом якогось Кавецького, сина подільського судді. Звістка про вбивство послів викликала з боку Дорошенка гарячий протест у формі листа до Собеського 18. I. 1671.[18]) Пізніше, коли Дорошенко довідався, що виновником був Кавецький, він вислав 28. II. 1671 спеціяльного листа до Собеського, вимагаючи покарання справців убивства й повороту пограбованих при тому розбої коней, риштунків, грошей і накуплених ріжних речей.[19])

Така сама доля, що й забитих послів, трохи не спіткала самого Петрановського, коли він вертався з Варшави: так само й на нього напали в Ямполі на Волині, в маєтку князя

---

[13]) Записка ця з датою 9. X. 1670 була доручена Петрановському в Межибожі на дорозі. Вона переховується в Архіві Чарторийських у Кракові, cod. 844.

[14]) Acta historica, I, ст. 608.

[15]) Лѣтопись Величка II, ст. 232; Archiwum Ciżowne, Nr. 25 лл. 68—75.

[16]) Акты Ю. З. Россіи IX, 348—357; Величко, Лѣтопись II, 255—280.

[17]) Величко, Лѣтопись II, 291—294.

[18]) Acta historica I, 613—614.

[19]) Acta historica I, 625.

Костянтина Вишневецького: при його проїзді через містечко вдарили на гвалт у дзвони й хотіли його вбити, і він врятувався, пробивши собі шлях оборонною рукою, але позбувшись своїх речей.

Про враження, яке зробили привезені Петрановським з Варшави документи, оповідає наочний свідок єпископ Шумлянський. Він об'їздив свою єпархію і на Богоявленський ярмарок заїхав до Могилева на Дністрі. Тут його захопив Дорошенко й казав привезти до себе до Чигирина.[20]) За кілька день потому прибув Петрановський і насамперед розповів про свою пригоду; коли Дорошенко це почув та коли побачив привезені Петрановським документи, де його самого називано зрадником, а Ханенка гетьманом, де так само зрадником названо й Тукальського, »котрого духом живе гетьман і вся Україна«, то зараз-же вночі скликав раду.[21]) На другий день він запросив до себе Шумлянського, і тут обидва, і гетьман, і митрополит, »з великим плачем і присягаючи«, почали казати, що вони щиро прагнули миру й вірного підданства королеві й Речі Посполитій; що давши слово під Підгайцями і склавши присягу, вони обоє вірно додержували слова і, коли шукали турецької протекції, то тільки на те, щоб оберегти свій край від татарських наїздів. »Але, казав Дорошенко, коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитись християнська кров. Ти, отче владико, тікай як-найшвидше, бо вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!«[22])

Давши Шумлянському листа до короля, Дорошенко відпустив його, і обидва — гетьман і митрополит радили йому поспішати, щоб не попасти в татарські руки, а Дорошенко ще дав йому зпід себе коня. Потім ще в дорозі наздогнав його післанець Тукальського, даючи знати, що в Україну ввійшла Білгородська Орда, і щоб Шумлянський поспішав, або щоб сховався десь в укріпленому місті.[23])

Шумлянський повернувся до Львова 14. III. і здав звіт із своєї подорожі Собеському. Він писав, між іншим, що скрізь, де не зупинявся в Україні, не чув злого слова про Дорошенка, що це неправда, ніби він втратив у народа довір'я. А самий Чигирин справив на нього таке враження, що це вже не хлопи, а самостійний народ, і зникло вже там грубіянство, тиранство, пияцтво і всяке варварство. Гетьман завжди відбуває раду з митрополитом вночі або вранці. Достатки, пишність, полі-

---

[20]) Лѣтопись Самовидца, 110.
[21]) Acta historica, I, 630.
[22]) Ibid.
[23]) Acta hist. I, 628—631.

тика — все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського магната. Козаки найбільше сміялися з того пункту Острозької комісії, де стояло, що духовенство й пани можуть вертатись до своїх маєтків, і питали: чому ж пани не їдуть, адже теперішній гетьман Ханенко їм дозволив? Дорошенко перебуває в порозумінні з лівобережним гетьманом Многогрішним і з тим Степькою, що царя московського воює, зноситься частими листами.

Одночасно з реляцією Шумлянського одержав Собеський донесення з Бару, що на Польщу йде Білгородська Орда під проводом Суін-Кази аґи, що колись брав участь в боях під Варшавою за часів шведської війни, а з ним козаки під проводом наказного гетьмана Гоголя.[24]) Як виявилось пізніше, татари перейшли Дністер по льоду і під містечком Стіною з'єднались із козаками, яких було з тисячу серденят і деяке число городових козаків. Татар було 4000. З-під Стіни рушили під Бар і Меджибож, попалили багато сіл, набрали ясиру, а коли верталися, то напали на них мешканці Бару і одбили багато ясиру й здобичі.[25]) Собеський писав до жінки, що причиною відступу татар була весняна розталь. Козаки попалили села Кавецького з помсти за вбивство своїх послів.[26]) Отже, це був звичайний наїзд, а не справжня війна, хоч обидві сторони приготовлялись уже до тої війни.

Але готуючись до війни і ждучи лиш весняного часу (того року зима була довга й холодна), Дорошенко й тоді ще не зривав з Польщею дипломатичних зносин, а в себе переводив тимчасом, коли так можна висловитись, моральну мобілізацію козацтва. Зразу ж по повороті Петрановського він скликав у Корсуні раду з старшин і військової черні. На цій раді читано королівського листа до війська. Сам Дорошенко прибув на раду під самий її кінець, щоб не в'язати її своєю присутністю.[27])

Рада відбулася правдоподібно 22. II. ст. стилю, бо цим днем позначено всі документи, що були її наслідком. Передусім лист самого Дорошенка до короля, де він підкреслював свою неприсутність на раді — маючи на увазі, що в листі короля було кинуте на нього підозріння, ніби він рішає всі справи без відома ради.[28])

Можна думати, що Корсунська рада була відповіддю не тільки на королівський лист з його спробою дискредитувати

---

[24]) Acta hist. I, 630—631.
[25]) Acta hist. I, 635—636.
[26]) Helcl, 225—226.
[27]) Acta hist. I, 622.
[28]) B-ka Narodowa, cod. 135, лл. 90—100; Acta hist. I, 622—623.

правительства. З цього погляду дуже цікавий лист Ольшевського до Висоцького, переслані останньому з Варшави через якогось каноніка (»canonicus Tornacensis«), який в січні 1671 приїхав був до Варшави з Адріянополя й привіз од Висоцького реляцію.[30]) Лист цей з датою 3. II. 1671 доручає вияснити великому везірові, що Дорошенко й Тукальський дурять Порту, дбаючи тільки за свої власні інтереси.

Ольшевський доручав сказати везіру, що Дорошенко зовсім не має тої поваги, як старі гетьмани, бо на Запорожжі сидить Ханенко, при якому більшість воєвничого козацтва, а третій гетьман — Многогрішний сидить на Задніпров'ю. Найслабший серед них — Дорошенко, що держиться тільки головою й пером Тукальського, маючи всього ледве 6000 війська, так що поза Чигирин і висунутись не може. Держиться самими серденятами, але й ті охочі перейти до короля. Це все скоро виявить чорна рада, яку король скликає на Росаві і шле туди свого комісара Рачковського. Так доведеться Дорошенку або згинути, або тікати до Порти в компанію до Юрія Хмельницького й Тетері, бо деінде протекції мати не може, а московський царь прийняти його не хоче.[31])

Розуміється ця вся акція Ольшевського не залишалася таємницею для Дорошенка і не могла не підкопувати його довір'я до всіх поєднавчих спроб з боку Польщі. Щоб спаралізувати цю акцію, здискредитувавши її в очах самого польського уряду, Дорошенко й круги, що стояли за ним, організують висилання листів з протестами в імені козацької старшини й всього війська. Нам невідомо, чи був висланий до короля якийсь спільний лист від учасників Корсунської ради. Збереглися тільки листи від окремих полковників, писані в імені їх полків, та від обох генеральних суддів: Прокопа Бережецького й Семена Половця. Головною метою всіх листів було засвідчення повного довір'я з боку Війська до гетьмана Дорошенка й висловлення впробати його політиці.

З Корсунської ради вислані були листи не тільки до короля: зібрана на раді старшина вислала ще від себе колективного листа й на Запорожжя на ім'я кошового й усього товариства. Як слушно завважив дослідник цієї доби, той лист особливо цікавий тим, що, коли листи до короля були стилізовані більше в урядовому тоні, то лист до запорожців має характер, так би мовити, домашній, свобідний; тут старшина, вірна ідеям Дорошенка, висловлює досить ясно свою програму, закидаючи партії Ханенка »сервілізм« та занадто велику

---

[30]) Про цього каноніка див. Acta histor. I, 609—610 і Załuski A. Ch.: Epistolae historico-familiares, t. I. 1709, ст. 292.

[31]) Arch. Główne, Libri Leg. XXV, 198—199.

Дорошенка в очах Війська Запорозького, але й на акцію польського уряду, скеровану до того, щоб підбурити проти Дорошенка козацькі маси й кинути гасло чернецької або чорної ради. Цю акцію інсценізував на початку 1671 року підканцлер Ольшевський, висилаючи в Україну, як королівського комісара, Миколу Рачковського, королівського дворянина, додавши йому в помічники Тарасовського сотника Леська Руданина. Цей Руданин довго служив при Дорошенку, зробив йому значні услуги підчас боротьби з Суховієм, був на раді полковників у Чигирині, де вирішувалася справа турецької протекції і де »примушувано« їх підписуватись під ухвалою цю протекцію прийняти; але, коли він спостеріг »зраду Дорошенка« королеві, то »одірвався« від Дорошенка, дав знати в Польщу про всі Дорошенкові »фракції«, прибув сам до Варшави, й тут йому доручено було їхати знов в Україну, агітувати проти Дорошенка й за скликання чорної ради.

Рачковський і Руданин виїхали, дістави з королівської канцелярії цілу пачку документів, виданих в один день 24. I. 1671.[28]) Перш за все два королівські універсали про чорну раду, один »на цілу Україну«, другий на ім'я Ханенка. Король рекомендував Ханенкові Леська Руданина, як людину, що відкинулась від Дорошенка за його »зраду« і за турецьку протекцію. Далі — королівський універсал самому Руданину з обіцянкою ласки; універсал короля до козаків »Друковців« у Білій Церкві — видно, якогось охотницького полку; Ольшевський писав від себе до Ханенка, до київського воєводи і до Гізеля. Нарешті, сам Рачковський дістав інструкцію, якою доручалося йому разом з Леськом Руданином підбурювати козаків проти Дорошенка й агітувати за скликання чорної ради, що її постанови король обіцяв негайно затвердити.

Місія Рачковського й Руданина, як видко, не мала успіху. Хоч йому й доручалося заїхати до Собеського, щоб поінформувати про своє завдання, але в листуванні Собеського ми не знайшли про Рачковського якоїсь згадки. Натомість Дорошенко, пишучи до Собеського, з великим обуренням згадує і про Рачковського, і про Руданина.

Стараючись підкопати становище Дорошенка в самій Україні агітацією за чорну раду, керівник польської зовнішньої політики того часу, підканцлер Андрій Ольшевський, старався також підірвати до нього довір'я з боку турків, доручаючи польському послові в Царгороді Висоцькому скомпромітувати й здискредитувати Дорошенка в очах турецького

---

[28]) Усі вони в копіях знаходяться в Arch. Głów., Libri Legationum, кн. XXV, лл. 191—197 (раніше переховувалися в Моск. Главн. Архіві Мін-ва Закордонних Справ, а по ревіндикації повернуті до Варшави).

податливість у пертрактаціях в Острозі з польськими комісарами.[32])

Із козацьких листів підканцлер Ольшевський зрозумів, що Дорошенко і його прихильники хотять не чого іншого, як тільки того, щоб »Народ руський і провінцію руську зробити самостійною і незалежною«. Але з огляду на тяжкий стан Польщі, яка не могла на той час виставити в поле більше, як 7000 війська, Ольшевський не вважав за можливе відкидати мирові пропозиції Дорошенка і зрікатись спроби полагодити конфлікт мирним способом. Так писав Ольшевський до воєводи люблинського Рея 14. IV.,[33]) а до Собеського писав 10. IV., що для нього ясно, що козаки не дотримають навіть Чуднівської умови і хочуть зовсім скинути панування над собою Речі Посполитої.[34])

Дуже скептичний погляд на стан військової обороности Польщі висловлював примас Польщі, Микола Пражмовський; він пригадував королю, що Польща має тепер вже не таке військо, як було колись під Хотином, Берестечком і Жванцем,[35]) що шляхта не хоче дозволяти нових податків на збільшення війська, якого фактичний стан, коли одрахувати залоги й офіцерський корпус, не виносив більше, як 7000 людей.[36])

Вже як тільки надійшли реляції Шумлянського й Мочидловського про появу на границях Польщі Білгородської Орди й козаків, Собеський наказав чернігівському капителинові Сільницькому вирушити для охорони Волині й Поділля на лінію Кам'янець—Бар—Меджибож з кількома кінними хоругвами й драгунськими полками, а також з охочим полком Пива; до ближчих воєводств розіслав універсали з осторогою про татарську небезпеку.[37]) 12. IV. Собеський видав до шляхти універсал, в якому оповіщав, що по повороті з Варшави в Україну козацького посла Петрановського, Дорошенко розпочав ворожу акцію; в Україну вийшли орди білгородські, буджацькі, добруцькі й очаківські й злучилися під Стіною з козаками, над якими наказним гетьманом призначено Гоголя; напевно він має замисел іти, не дожидаючи воєнної пори, далі вглиб королівства. Через те Собеський остерігав шляхту про цю небезпеку.[38]) Сам Собеський, одначе, ще не думав, що вже

---

[32]) О. Целевич, »Записки Наук. Тов. ім. Шевченка«, т. 25, Львів 1898, ст. 14.
[33]) B-ka Raczyń., 360, лл. 157—159.
[34]) Acta hist. I, 648.
[35]) Acta hist. I, 632.
[36]) B-ka Raczyń., 360, лл. 161—162.
[37]) Acta hist. I, 629, 638.
[38]) Acta hist. I, 641—646.

великого попередника Богдана Хмельницького.[44]) Щоб зробити уступчивою Москву, він завів зносини з Стенькою Разіном, що захитав був самі основи соціяльного ладу в Московській державі.

Що саме спонукало Дорошенка звернутись до курфюрста бранденбурзького? Як ми вже зазначили, Дорошенко, що вийшов із школи Богдана Хмельницького, знав уже про зносини й намірений союз великого гетьмана з Бранденбургом. Як каже німецький історик Дройзен, в 1668 році, перед самим зреченням Яна-Казимира, появилась була у бранденбурзького посла в Варшаві Оербека якась делеґація від українських козаків, зложена з православного духовенства, з просьбою прийняти Україну під протекторат курфюрста. Козаки обіцяли дійти аж до Торня, щоб так сполучитись із військами курфюрста.[45]) Довідавшись, що в Польщі, на ґрунті незадоволення з недолугого Михайла Вишневецького, повстала думка віддати королівську корону Фридрихові-Вільгельмові,[46]) Дорошенко пропонував тепер йому свої послуги, цілком слушно надіючись, що курфюрст, здобувши польський трон, дасть, яко польський король, максімум бажаної автономії Україні; та навіть, якби плян осаження курфюрста на польському троні й не мав успіху, зв'язок України з Бранденбургом мусів спонукати польський уряд до як-найбільших уступок в домаганнях Дорошенка. Але увесь плян Дорошенка розвіявся з тої причини, що лист його не потрапив до рук курфюрста й замість того опинився в руках короля.

Дорошенко, видно, не дуже прийняв до серця пригоду з своїм листом до курфюрста, який по суті був лиш тактичним ходом з його боку, — і так це й зрозуміли в польських кругах; принаймні у своїм листі з дня 27. VII. 1671 р. до Собеського він зовсім спокійно писав, що звернутись до курфюрста спонукав його сам польський уряд своєю непирою і незичливою до України політикою.

Одночасно з спробою нав'язати безпосередні зносини з курфюрстом бранденбурзьким, задумав Дорошенко зашахувати другого свого противника — Москву своєю інтеренцією в справу Разіна. Саме в березні того ж таки 1671 р., користуючись з переїзду через Україну македонського архиепископа Манасії, просив Дорошенко запропонувати цареві

---

[44]) І. Кревецький. Під протекцією курфюрста. »Записки Н. Т. ім. Ш. т. 117—118, Львів 1914, ст. 127—129.

[45]) J. G. Droysen, Geschichte der preussischen Politik, B. III. Leipzig, 1865, S. 259.

[46]) Кревецький здогадується, що Дорошенко міг про це повідомити колишній генерал артилерії В. Кн. Руського, Ст. Немирич, що під ту пору перебував при дворі курфюрста. Див. op. cit., ст. 132.

зразу почнеться справжня війна з участю турків. Він гадав, що султан турецький, наказавши татарам і козакам зробити наїзд на Польщу, хотів лиш випробувати козаків, чи вони дійсно зрікаються підданства королю й Речі Посполитій. »Ось до чого довела козаків відправа Петрановського й замордування Дорошенкових послів« — додає він в листі до Ольшевського.[39]) Якраз тоді дістав Собеський листа від Дорошенка й копії листів козацької старшини до короля. З цих листів він дорозумівався, що козаки не зрікаються мирних способів полагодження конфлікту, і тішився з того, бо вважав, що, коли Річ Посполита кілька років тому, ще не бувши так виснажена, погодилася на Чудніївську умову, то тим більше повинна шукати мирного виходу тепер, коли вона так знищена. Та все-таки, не вірячи, що Україна піддасться вповні, він уважав за необхідне бути готовим і до війни.[40])

Властиво, сили Дорошенка були невеликі, а міжнародне становище його було дуже непевне. Основою його військової сили були п'ять сердюцьких полків, приблизно яких 10.000 людей.[41]) Зруйновані й виснажені довголітньою війною й усобицями, городові полки правобережної України ледве чи могли виставити хоча б других 10.000. Союзником була тільки Білгородська Орда. Кримський хан був вороже настроєний до Дорошенка, і його посол у Варшаві заявляв, що він готовий власною рукою стинати татар, які тепер напали б на Польщу.[42]) В тилу в Дорошенка були запорожці з Ханенком, готові кожної хвилини нанести удар в спину. Ольшевський писав Ханенкові, щоб він не допускав білгородських татар до з'єднання з Дорошенковими козаками, сповіщав, що сам король наближається до України і скликає посполите рушення; що кримський хан вже вдруге прислав свого посла до Варшави з освідченням приязні; радив Ханенкові зноситися з Польщею через Білу Церкву.[43]) Щоб відтягти турків од Дорошенка, Ольшевський писав до польського посла в Туреччині Фр. Висоцького, щоб він з'ясував везірові, що Дорошенко й Тукальський не мають сили й обдурять Порту, а що Польща сильна й має союзників.

Дорошенко добре здавав собі справу з труднощів своєї ситуації і розвивав дипломатичні зносини на всі боки. Щоб запахувати Польщу, він звернувся навіть до пруського курфюрста Фридриха-Вільгельма, пов'язуючи до традиції свого

---

[39]) Acta hist. I, 634.

[40]) Acta hist. I, 634—635.

[41]) Полонений козак з полку Жеребила казав, що їх в полку 2000 людей. Acta hist. I, 636.

[42]) Acta hist. I, 636.

[43]) Acta hist. I, 637.

вом. Король сам заявив, що 10. VII. виїде з королевою до Львова, щоб бути ближче до фронту.

Одною з ухвал ради було рішення продовжувати переговори з Дорошенком. З цією метою доручено Миколі Рачковському поїхати до Чигирина. Тимчасом обговорювано план нової комісії, на якій королівські комісари разом з представниками Дорошенка обміркували б його пропозиції й спробували б прийти до порозуміння. Вже була уложена інструкція Вацлавові Тележинському, що мав їхати в Україну і там спільно з Рачковським організувати з'їзд комісарів з обох боків. Комісія мала відбутися в липці місяці. Якби з боку Дорошенка знову виникли якісь сумніви щодо безпечности його комісарів, то Рачковський з Тележинським мали б залишитися у нього закладниками.[56])

27. V. 1671 р. Дорошенко вислав до короля листа, в якому сповіщав, що прийняв Рачковського »під титулом комісара«, але привезену ним інструкцію, видану з малої коронної канцелярії, він вважає і буде вважати за доказ і документ неласки до його з боку короля і Речі Посполитої. Хай впадуть загони орди на голови тих, хто потурав звірствам Пива, який стинав, випалював українські міста й містечка, хто дозволив йому величатись Божим бичом на Русь, хвалитись наказом від короля й коронних гетьманів на знищення наших церков та манастирів (а Печерський манастир зруйнувати до щенту й самі печери завалити). Чого шукали, чого прагнули й прагнуть весь час, того й досягли. Нехай же король не бере того за зле, що, знати, сам Господь Бог постановив помститись за довготерпеливість нашу, за невинну кров і сльози людські, пролиті через того безбожника.[57]) Дорошенко у відповідь на пропозиції Рачковського уложив сім »Пунктів«, які в головних своїх рисах були повторенням »Інструкції«, посиланої з Петраковським в кінці 1670 р.

Прислані від Дорошенка пункти вже 19. VI. 1671 р. читалися в королівській раді в манастирі отців камалдулів на Білянах під Варшавою, де король перебував літньою порою.[58]) Кілька день згодом (24. VI.) надійшов лист із Чигирина від Рачковського, писаний в дуже оптимістичному тоні. Рачковський радив сповнити бажання Дорошенка як-найскоріше, бо вже новий кримський хан стоїть на поготові й тільки жде наказів від Дорошенка.

Згадка Рачковського про нового хана в Криму, властиво, дає нам ключ до зрозуміння певної зміни політичної ситуації

---

[56]) Arch. Główne, Libri Leg. XXV, 206.
[57]) Grabowski, II, 307—308.
[58]) Grabowski, II, 308.

його послуги, щоб привести до послуху Стеньку Разіна, що вже другий рік загрожував Москві своїм грізним бунтом. Те саме, що й Дорошенко, говорив Манасії в Каневі м. Тукальський.[47]) Певна річ, що ці просьби були лиш тактичним ходом, якому в Москві не надавали великого значення,[48]) а пропозиція щодо Разіна ледве чи могла припасти московським політикам до смаку, як це слушно зауважив один з наших істориків.[49])

Дорошенко дійсно зносився з Разіним,[50]) посилав до його листи й одержував від нього. Ще в кінці 1667 року прибула до Чигирина від Разіна делегація з 10 козаків, яка пропонувала спільну акцію проти Москви. Але Дорошенко був занятий тоді іншими справами. На початку 1670 р. зносини відновились. Адамович доносив, що в Кременчузі спіймано Дорошенкового агента, сотника Михайла Карачевського, який віз від гетьмана листа до Разіна.[51]) На цей раз Дорошенко закликав Разіна до спільного виступу проти Москви, і звістка про це дуже стривожила московські круги. Карачевського москалі замордували на допиті.[52]) Дорошенко умовлявся з донським отаманом навіть про побачення. Одначе, шляхи їх розійшлися: як каже спеціяльний дослідник зносин українського гетьмана з Разіним, Дорошенко дбав про національне визволення й про незалежність України, а Разін мав на меті тільки соціяльне визволення. Хоча Дорошенко готовий був послуговуватися Разіним, як політичним союзником, щоб зробити Москву більш уступливою, але він боявся, щоб соціяльна боротьба, яку провадив Разін, не перекинулась на Україну; страх перед соціяльною революцією примусив Дорошенка зірвати зносини з Разіним.[53]) На раді в Корсуні 25. IX. 1670 р. Дорошенко читав листа від Разіна й, прочитавши, розірвав.[54]) Є відомості, що Разін зносився також і з Хаченком.[55]) Але й Хаченкові, видно, було з Разіном не подорозі.

13. V. 1671 р. відбулася у Варшаві воєнна рада в присутності Яна Собеського. Рада постановила скликати посполите рушення на половину лиця, і мало б воно зійтися під Льво-

---

[47]) Акты IX, 390—393.

[48]) В. Эйнгорнъ, Сношенія малорос. духовенства съ москов. правит., М. 1899, ст. 722.

[49]) Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, СПБ. 1897, 36—37.

[50]) Про зносини Дорошенка з Разіним писав і Шумлянський, див. Acta hist. I, 630—631.

[51]) Эйнгорнъ, Сношенія, 727—28, 730, 797.

[52]) Д. Кравцов, Отголоски Разинщины на Украине, »Труды Института Славяноведенія Академии Наук СССР. 1934, т. II, 87—88.

[53]) Д. Кравцов, 98—99.

[54]) Эйнгорнъ, 722.

[55]) Эйнгорнъ, 706.

на користь чигиринського гетьмана, а через те, мабуть, і зміни тону в листі Дорошенка до Собеського, висланого з Чигирина того самого дня 24. VI., що й лист Рачковського. Діло в тім, що Дорошенкові удалося добитися від Порти зміни на кримському троні: Аділ-Ґірай, що помагав Ханенкові, був скинутий, а на його місце був посажений Селім-Ґірай, який на початку квітня вже прибув до Криму.[60]) Селім-Ґірай, ще молодий і добре, як на східні поняття, освічений, був у душі тайним полонофілом, але лояльно помагав султанові й українському гетьманові в їх боротьбі з Польщею. Калґою став брат Селім-Ґірая Селамет-Ґірай, а нуреддином його брат у-других Сафа-Ґірай.[61]) Тепер становище Дорошенка дуже скріплялося, він міг сміливіше провадити активну політику супроти Польщі.

В половині червня Собеський прибув до свого війська до Золочева. Він не знайшов, одначе, нічого наглого й небезпечного. Правда, неприятель вибрався був трьома шляхами: один відділ мав іти на Покуття і Підгір'я, другий на Волинь і Полісся, третій просто на Львів; але, натрапивши на коронне військо, яке прикривало всі шляхи, подався назад, захопивши польського язика й одбивши в одної хоругви табун коней. Побачивши бойову готовість війська, Орда подалась назад; вислана за нею погоня не змогла її здогнати.[61]) Ця сутичка сталася 18. VII. Собеський виїхав був на один день до Жовкви, але скоро повернувся до обозу, прибувши туди 22. VII.

Тимчасом у Варшаві відбулася сенаторська рада, про постанови якої довідуємось з листа Ольшевського до Собеського з 10. VII., де він пише, що справу миру чи війни з Україною рада здає цілком на Собеського. На пропозиції Дорошенка в справі Білої Церкви найкраще нічого не відповідати й закинути йому в листі зносини з курфюрстом. Остаточні умови угоди з Дорошенком будуть подані по приїзді короля до Львова. Рачковського краще б відкликати від Дорошенка й вислати на його місце Тележинського.[62]) Але Рачковський був уже відкликаний листом короля 12. VI.[63]) Його діяльність викликала багато нарікань. Комендант Білої Церкви закидав йому, що він повидавав усіх вірних королю козаків, довідавшись про них від Ханенкового сотника Порубовського, і одного з них — Улиновського Дорошенко казав розстріляти.[64])

---

[60]) Hammer, GOR. VI, 281—282, 695—696.

[61]) Д. Смирновъ, Крымское ханство, СПБ. 1887, ст. 586—587; Hammer, GOR. IX, 445, Nr. 1675, 1676 і 1680.

[61]) Heid, 233; Acta hist. I, 657.

[62]) Akademja Um. 1070, a. 359.

[63]) Arch. Gł. L. Leg. XXV, 218.

[64]) Akad. Um. 1070, 367—369.

Переговори в справі комісії, яка мала б привести до згоди між Дорошенком та Польщею, згоди, в яку не вірила вже ні одна, ні друга сторона, не перешкодили тому, що війна фактично розпочалася без усякого формального виповідження. Розпочав її Дорошенко походом під Білу Церкву, яку він таки конче хотів мати в своїх руках. Як доносив 24. VIII. комендант Білої Церкви, Дорошенко заповів свій похід на Петра і Павла, цебто на 29. VI.[65]) Не маємо точних дат цієї кампанії під Білою Церквою, але вже 27. VIII. датує Дорошенко згаданий вище лист до Собеського: »з табору під Білою Церквою«.[66]) Перед тим, як приступити до облоги фортеці, Дорошенко мав якусь раду і потому стягнув свої полки під Білу Церкву.[67]) Про число війська, яке було при йому, подавано ріжні відомості: за одними звістками він мав при собі »всіх правобережні полки,[68]) за другими — сім полків,[69]) за третіми 10.000 піхоти (серденят), кінноту і артилерію.[70]) Орди (білгородської) було при ньому небагато, хоч з польського боку й приходили звістки, ніби її 30.000.[71])

Перед приходом під Білу Церкву, з табору між Ставищами й Володаркою на Київщині остерігав Дорошенко населення, наказуючи всім ховатися до укріплених міст.[72]) Післанці Многогрішного, що виїхали з Батурина 3. VIII., оповідали у Москві, що Дорошенко з усіми своїми полками пішов до Білої Церкви і став коло неї табором, але »приступу ще не чинив, і боїв ще ні з ким не було«.[73]) Один київський обиватель, який пробув у Дорошенка в обозі цілий тиждень, оповідав 24. VIII. у Києві, що Дорошенко не штурмував Білої Церкви, а тільки остріловав її з гармат. Поляки робили часті вилазки з замку і зводили з козаками бої.[74]) Комендант фортеці Гергард Фітінгоф, який був призначений замість Лобеля, спалив передмістя, і ціле населення Білої Церкви, з жінками й дітьми скупчилося в замку, і від того повстав голод: запасів у замку було для самої лише залоги всього на 3—4 тижні; населення, зігнане до замку, не маючи хліба, вимагало від коменданта, щоб він або почав переговори з Дорошенком або здав йому фортецю.[75]) Та, видно, Дорошенко сам не хотів

---

[65]) Ibidem.
[66]) Grabowski, Ojcz. Spom. II, 319.
[67]) Akad. Um. cod. 1070, л. 360.
[68]) Акты IX, 419.
[69]) Acta historica, I, 659.
[70]) Акты IX, 437.
[71]) Acta I, 667.
[72]) Акты IX, 413.
[73]) Акты IX, 419.
[74]) Акты IX, 437.
[75]) Акты IX, 414.

добувати замку штурмом, щоб його не руйнувати, а сподівався примусити капітулювати голодом. Про це свідчать його листи до коменданта і до населення Білої Церкви, в яких він намовляв піддатись йому.[76]) На його бік передавалось багато людей із замку, в тому числі й старший пушкар, який присягав, що найдалі за три тижні здобуде фортецю.[77]) З-під Білої Церкви Дорошенко провадив оживлені зносини з Кримом; як каже польський посол в Криму Карвовський, від Дорошенка »бігали до хана посол за послом«; між іншим, зустрів там Бускевича, який перед тим побував у сілістрійського паші; турки із свого боку налягали, щоб хан скоріше давав Дорошенкові допомогу, але його стримувала небезпека з боку запорожців, які вже розпочали ворожу акцію проти Криму, пустошачи околиці замків на нижньому Дніпрі — Кизи-Керменя й Шан-Керменя — і заступивши всі шляхи від Очакова до Перекопу.[78]) Щоб помогти ханові боронитись від запорожців, а разом із тим довести йому свою вірність турецькій орієнтації, вислав Дорошенко до Криму Кальницький полк, який залишився в Криму аж до половини грудня.[79]) 11. VIII. прийшла до Дорошенка звістка, ніби хан вже стоїть над річкою Цибульником, цебто зовсім близько від Чигирина, і 13.VIII. він вислав кальницького полковника Лобойка назустріч ханові.[80]) Але диверсія з боку запорожців затримала кримську поміч, а тимчасом надійшла звістка про польський наступ і загрозу з боку поляків Григорієві Дорошенкові.[81]) Це примусило Дорошенка зняти облогу Білої Церкви, яка тяглася 3—4 тижні.[82]) 20. VIII. Дорошенко рушив зпід Білої Церкви виручати брата, залишивши в її околицях лише невеликий татарський загін в 400 душ для обсервації. Перед відходом він написав до коменданта листа, пояснюючи свій відступ тим, що почув про зближення коронних гетьманів і хоче йти до них, шоб пертрактувати про справи Війська Запорозького, і перестерігав, щоб комендант не зачіпав околишніх містечок.[83]) Фітінгоф писав до київського воєводи Козловського по відступі Дорошенка, ніби-то козаки мали великі втрати підчас облоги, а польська сторона хіба тільки те, що було спалене місто кругом замку.[84])

---

[76]) Акты IX, 331—334.
[77]) Акты IX, 416—418.
[78]) Acta hist. I, 662—663, 666; Акты IX, 448.
[79]) Про Кальницький полк у Криму див.: Акты IX, 414, 445—446, Held, 289; Acta hist. I, 692, 749; Grabowski, Ojez. Spom. II, 144, 155.
[80]) Acta hist. I, 666.
[81]) Акты IX, 637.
[82]) Akad. Um. 1070, л. 365.
[83]) Акты IX, 436—437.
[84]) Акты IX, 444.

План Собеського полягав у тому, щоб узяти Дорошенка в два вогні: від заходу мало наступати коронне військо, посилене підкріпленнями з Польщі і, в разі небезпеки з турецького боку — посполитим рушенням; з півночі мало прийти литовське військо, а з півдня мав здержувати татар Ханенко й робити диверсію в тилу в Дорошенка. Але йдучи на завоювання правобережної України, Собеський не залишав думки договоритись із Дорошенком, якщо той, бачучи себе стиснутим з усіх боків, погодиться на подиктовані йому з польського боку умови. В листах Собеського до різних високих достойників у Польщі раз-у-раз пробивається страх, щоб Дорошенко, доведений до »десперації«, не впустив до себе турецьких залог і не втягнув через те Польщу в війну безпосередньо з Туреччиною, яка досі, абсорбована війною за Крит і з арабами, обмежувалася тільки погрозами, спонукуючи до помочі Дорошенкові своїх васалів: господарів Молдавії й Валахії, Кримського хана й Білгородську Орду.

Загроза Білій Церкві прискорила, очевидячки, наступ польського війська. Кампанія мала провадитись під спільною командою обох гетьманів — коронного Яна Собеського і польного князя Дмитра Вишневецького. Але фактично керував операціями сам Собеський, який, дарма що був хворий, виявив справді надзвичайну енергію і зручність у провадженні війни з невеликими, порівнюючи, силами, маючи не більше 10.000 війська, якщо не рахувати запорожців Ханенка. Коронне військо було поділене на дві частини: одна стояла під Кам'янцем, друга, разом з польним гетьманом, князем Дмитром Вишневецьким, між Збаражем і Тарнополем.[86]) Було його разом 12—14.000. Собеський перебував в половині липня в Яворові. Коли прийшов лист від коменданта Бару з дня 16. VII. про те, що в околицях Бару появилася Орда в числі 40.000, яка поділилась на кілька загонів з наміром напасти на польські провінції. Головна її частина в 20.000 зупинилась з своїм обозом разом з кількома полками козаків коло Вінниці.[87]) Собеський того самого дня виїхав до армії під Збараж. По дорозі в Жовкві він одержав 21. VII. нові відомості, що татари вже в кількох місцях зробили напади. Висланий з Бару підїзд під Брацлав привіз звістку від одного селянина про те, що сотник брацлавський голосно казав своїм людям, що вони будуть облягати Бар, і звелів пильнувати, щоб нікого не випускати з міста, щоб хто не доніс ворогові.[87]) В Тарнополі Собеський дістав 23. VII. звістку аж з Відня про те, що

---

[86]) Akad. Um. 1070, л. 362—363.

[87]) Ulryk Werdum, Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671. Scriptores rerum polonicarum, t. IV. Kraków 1878, st. 209—210.

[87]) Werdum, 210; Akad. Um. 1070, л. 363.

султан обіцяв прислати Дорошенкові в поміч 6000 яничарів. Він скликав військову раду при участі кн. Вишневецького і вищих офіцерів, і було рішено, що частина війська залишиться стерегти границь Галичини й Волині, а сам Собеський з більшою частиною негайно рушить під Кам'янець. 30. VII. був Собеський вже під Кам'янцем і оглядав його укріплення. Кам'янецька фортеця була в дуже лихому стані й не витримала б натиску турків і три дні. Собеський наказав привести її на спіх до порядку. Армія розташувалася під мурами Кам'янця. Собеський розсилав на всі боки під'їзди, щоб довідатись про ворога. 3. VIII. він вислав у Крим до нового хана ротмістра Карловського з подарунками, а в дійсності для того, щоб розвідати, що, властиво, у татар і турків на думці.[88]) 7. VIII. прийшла звістка з Бару, що Дорошенко з своїми козаками й татарами облягає Білу Церкву. Собеський написав до Дорошенка листа, де висловлював своє здивування, чому він противно всім своїм запевненням у приязні до польської республіки нападає тепер на Білу Церкву. Як каже учасник походу, німець Вердум, справжньою метою посилки цього листа було бажання дізнатись, скільки війська в Дорошенка, і що він задумує.[89])

Тимчасом прибув 15. VIII. гонець від Ханенка в 30 конях. Він пробився з великими зусиллями й небезпекою через Україну. Взагалі зносини з Ханенком, цебто з Запорожжям, були дуже утруднені. Так одного гінця, висланого від князя Вишневецького кружним шляхом через Полісся, полковник Пиво виправив з Димера човном — на щастя, згідно, як він висловився, з українським прислів'ям: »я тебе не чаю (?) і не убезпечаю.[90]) Цей гонець на ім'я Ковалевський, мало що не дістався до рук Дорошенкової варти, одначе втік і привіз на Запорожжя листи.[91])

16. VIII. Ханенків гонець мав авдієнцію у Собеського. Він переказував, що Ханенко має 16.000 козаків і 5000 комликів, з якими хоче вдарити на Дорошенка ззаду; нехай тільки польське військо скоріше йде на Україну, щоб узяти Дорошенка в два вогні. Дорошенко посилав у Крим за допомогою, але звідти йому значної помочі дати не можуть, бо в Криму йде усобиця між старим ханом і новим Селім-Гіраєм, і татари бояться, щоб, коли їх багато піде на Україну, то Ханенко з своїми запорожцями скористується з цього і вдарить на Крим. Післанець Ханенка дістав відповідь, що поляки саме так і хочуть зробити і тільки ждуть, поки повернуться гінці,

---

[88]) Werdum, 212.
[89]) Werdum, 218.
[90]) Acta hist. I, 866.
[91]) Акты IX, 415—454.

ську. Але захопити Григорія Дорошенка не вдалось: його попередили про наближення польського війська, і він відступив до укріпленого Брацлава.[100])

24. VIII. поляки дійшли до с. Ворошилівки над Бугом. Тут передова сторожа донесла, що показалися татари. Але вони втікли, поки надійшло військо. Негайно направлено міст через Буг, зруйнований татарами, і військо рушило лівим берегом в погоню. Нарешті 26. VIII. дійшли до Брацлава. Це було доволі значне місто, колишня столиця воєвідства, торговельне; мало воно чотири церкви, і мешкали в ньому самі козаки. Місто ділилось на верхнє, добре укріплене, положене на досить високій горі, що круто обривалась над Бугом, і нижнє; між обома був широкий став; нижнє місто було обведене земляним валом, сухим ровом і палісадами.[101]) Того самого дня 26. VIII. почалися бої під Брацлавом.

При наближенні ворога козаки встигли замкнутись у місті, а татари стали обозом коло міста під охороною його гармат. Тимчасом зав'язалася з обох боків перестрілка. Головним завданням Собеського було роз'єднати татар і козаків. З цією метою, коли не вдалося виманити татар в поле, він вдарив на нижнє місто й запалив його; тому що воно було ціле з дерева, то воно скоро згоріло. В той самий час польське військо, не зважаючи на сильну канонаду з верхнього міста, врізалось між ним і татарським табором. Бачучи себе звідусіль оточеними, татари кинулись навмання тікати, і тут стався їх страшний погром. Полягло 500 простих татар і кілька мурз. Ясир і багата здобич дісталися полякам. Самих коней погубили татари 3000, за іншою версією навіть 7000. Щоб швидше втекти, татари покидали не тільки рушниці, шаблі, луки, але й кожухи, сідла, скидали з себе навіть усю одежу і так гнали голі. Поляки без утоми гналися за ними, сам Собеський брав участь у цій погоні. Гнали їх аж за Бершадь, де починався вже дикий степ. Спочили аж на Батоґськім полі, де колись Хмельницький розгромив польську армію де тоді поляг і старший брат Собеського Марко.[102])

Погром татар справив велике враження на околишні містечка, і цілий ряд їх піддався Собеському: Батог, Четвертинівка, Немирів, Ладижин, Красне, Шаргород, Браїлів. В ніч з 27. на 28. VIII. Собеський повернувся з погоні під Брацлав, де залишені ним гусари, драгуни й артилерія пильнували, щоб Дорошенко не вдарив на поляків з тилу.

---

[100]) Acta hist. I, 668—69; Helcl, 239; Grabowski, I, 175.

[101]) X. Liske, Cudzoziemcy w Polsce, II. Werdum 1670—1672; Lwów 1876, s. 143—145.

[102]) Werdum, 217—218; Acta hist. I, 694; Helcl, 230; Grabowski, Ojcz. Spom. I, 176.

послані до Дорошенка на розвідку.[92]) Тимчасом прийшла звістка, що полковник Пиво »зніс« на північній Київщині два містечка: Чорногородку і Бишев.[93])

17. VIII. над вечір одержано з Бару відомості, що там коло міста появилася була тисяча татар, в яких удалося захопити в полон 8 бранців. На допиті вони показали, що серед татар настав був переполох: розійшлася чутка, ніби з Польщі йде на них ціле посполите рушення шляхти, і тоді вся маса Орди кинулася додому в Крим, ведучи з собою ясир і захопивши здобич. В Україні залишилося всього дев'ять чи десять тисяч татар, з них 3000 поставлені коло Умані, бо Дорошенко боїться, щоб уманці як-небудь не порозумілися з Ханенком, що був у них довго полковником. 3000 відіслані під Білу Церкву; решта стоїть між Вінницею і Браїловом. Разом із ними знаходиться 1500 козаків під командою Григорія Дорошенка. Вони дожидають підкріплень з Криму.[94]) Полонених татар припровадили до Кам'янця, і сам Собеський допитував кожного з них поодинці. З інших джерел довідався він, що Григорій Дорошенко підступає з 2000 козаків і 6000 білгородської орди до Бару з боку Стіни.[95])

Собеський рішив заскочити ворога несподівано. Він вислав князеві Вишневецькому з Збаражу наказ вирушити негайно на сполучення з ним в означеному наперед місці й сам виступив 20. VIII. зпід Кам'янця до Бару, взявши з собою 4000 кінноти і залишивши всю піхоту, артилерію й обози в таборі коло Кам'янця.[96]) Але його плани розстроїло місцеве населення, яке сповіщало Дорошенкові й доносило йому про кожен рух ворогів. В дорозі припровадили до його двох селян, які пристали були до козацького війська; не вважаючи на тяжкі муки на допиті, вони не дали ніяких відомостей про своїх.[97]) Собеський скаржився на запеклість населення в листах до короля і до жінки.[98]) Підчас маршу прилучився до його полк кінноти воєводи брацлавського Потоцького, а коло зруйнованого села Маньківці прилучився й князь Дмитро Вишневецький з своєю кінотою і драгунами.[99]) Собеський так тихо пройшов вночі з 23. на 24. серпня повз Бар, що в місті й не спостерегли того. Щоб швидше йти вперед, в містечку Станіславчику покинули легкі польові гармати, що були при вій-

---

[92]) Werdum, 213—214; Akad. Um. 1070, лл. 365—366.
[93]) Akad. Um. 1070, л. 365.
[94]) Werdum, 214; Grabowski, Ojczyste Spominki, I, 174.
[95]) Acta hist. I, 659; Акты IX, 419; Grabowski, I, 174.
[96]) Grabowski, I, 174; Werdum, 215.
[97]) Werdum, 215.
[98]) Hekl, 238; Acta hist. I, 668.
[99]) Werdum, 215.

з Дорошенком в надії, що може вдасться прийти з ним до порозуміння, або принаймні виграти час.

8. IX. одержаний був од Дорошенка лист, писаний 25. VIII./4. IX. »з табору« під Ставищами. Він писав, що був дуже здивований нападом польської армії на Україну, що це йде всупереч з договором, заключеним у Підгайцях; він мав надію, що Собеський приступить до заспокоєння Війська Запорозького, натомість бачить, що він вдерся з військом в Україну... Дорошенко запевняв, що його ніщо інше не віддаляє від Польщі, як тільки непевність королівської ласки, і це примушує його шукати чужих протекцій, щоб передати Україну своїм наступникам визволеною з неволі. Не потребує хвалитися, що має досить військової сили, але волів би, щоб кров християнська не проливалась.[109])

Собеський відповів того самого дня 8. IX., що нема чого дивуватись його приходові з військом, скоріше б слід дивуватись вчинкам Григорія Дорошенка, що разом із ворогами святого хреста почав нападати на Волинь і на Поділля. Та й самому Петрові Дорошенкові дорога до комісії лежала зовсім не через Білу Церкву! Але що сталося — нехай іде в непам'ять. Краще взятися обома руками до святого діла миру. Нема чого ждати відповіді короля щодо комісарів: за комісарів визначені обидва коронні гетьмани, а місце для переговорів хай буде тут, у Барі.[110]) 9. IX. Собеський прийняв Дорошенкового посла і передав йому цього листа.[111]) Разом із тим послом поїхав і післанець від Собеського, щоб швидше дістати відповідь. В листі до А. Требізького з 15. IX. Собеський признався, що мусів поводитись із Дорошенком так лагідно просто тому, що мав мало війська — не ставало навіть для залог по здобутих містах: якби було досить війська, то розправився б з Дорошенком інакше![112])

Але поки прийшла ця відповідь, військові операції не припинялися з обох боків. Дорошенко знову впровадив свої залоги до Немирова, Ладижина й Печер, які піддалися були полякам, а сам »скочив« на короткий час до Чигирина.[113]) Облога, чи краще сказати блокада Брацлава провадилася далі. 14. IX. Єронім Любомірський, висланий від Собеського, здобув Вінницю; всі оборонці міста полягли. 120 козаків засіли в мурах Єзуїтського костелу й завзято боронилися; коли їх залишилось живих всього 23, вони здалися, і поляки зараз же 15-ом постинали голови, а вісім — сотника з старшиною —

---

109) Acta hist. I, 673—674; Werdum, 224—5; Grabowski, II, 320—321.
110) Acta I, 680—81; Grabowski, II, 321—322.
111) Werdum, 225.
112) Acta historica I, 682.
113) Acta histor. I, 683, 684.

Григорій Дорошенко замкнувся в Брацлаві з цілим Брацлавським полком, серденятами й значним числом узброєних селян. Собеський скликав військову раду, на якій вирішили, що, не маючи піхоти ані важкої артилерії, не можна ані штурмувати міста, ані його облягати. Не даючи змученому свойому війську відпочити, Собеський наказав негайний відворот до Бару. Перед своїм відступом він вислав листа до гетьмана Дорошенка з датою 27. VIII., пишучи, що татарські наїзди на Волинь і Поділля привели його аж під Бар; він запевняв, що польське військо скрізь по-людськи поводиться з населенням, як про це можуть засвідчити міста Печери, Ладижин, Четвертинівка, Красне та інші; прохав приступити до переговорів і відпустити його офіцера Скшетуського, що попав у полон під Брацлавом. Одночасно вислав листа й до Григорія Дорошенка з тою самою просьбою. Григорій Дорошенко дійсно відпустив одного польського бранця, але не того, за якого прохав Собеський, бо той уже був одісланий, як »язик«, до гетьмана Дорошенка.[102])

31. VIII. Собеський вже був під Баром, який став на довший час його головною базою, звідки він керував операціями. Становище поляків серед зруйнованого краю було досить важке. Багато жовнірів загинуло в боях і в дрібних сутичках. Українське населення, хоч і піддавалося, але було настроєне дуже вороже. Хоча сам Собеський і наказував поводитись гуманно, але його підвладні не завжди це виконували. Так сучасний свідок оповідає, що мешканці м. Ялова, рішивши піддатись, вислали до польського війська депутатів, але поляки постинали їм голови й кинулись добувати місто. Мешканці ставили розпачливий опір, але поляки за шостим штурмом опанували місто й вирізали все населення, крім жінок та дівчат, яких поділили між собою. Довідавшись про це, Собеський наказав випустити всіх бранок на волю.[104]) Серед польського війська розвинулась дезерція, на яку гірко нарікав Собеський.[105]) В здобутих містах довелось ставити залоги, і це зменшило контингент польської армії до 5000 людей.[106]) Біла Церква була блокована.[107]) Собеський в листі до своєї сестри гірко скаржився на короля й на Річ Посполиту, що завели його в надіях на поміч і залишили самого »з горсткою людей« здобувати Україну.[108]) При таких обставинах вважав Собеский необхідним не переривати переговорів

---

[103]) Acta I, 664—665; Grabowski, I, 177; Werdum, 221.
[104]) Werdum, 221—222.
[105]) Acta hist. I, 674—675.
[106]) Acta hist. I, 668—669.
[107]) Acta hist. I, 675—677.
[108]) Acta hist. I, 678.

служби, сповіщав про комісію в липні місяці й заповідав свій приїзд в Україну.[121]) Сірко пробрався на Січ в товаристві дев'яти людей, зрадивши Дорошенка, до якого пристав був 1669 року. Вже 7. VIII. рибалки, що ходили на Низ, оповідали в Голтві, що бачили Сірка на власні очі, і що січовики прийняли його з великою радістю й видали йому з січового скарбу одежу та просили бути вітажком.[122]) Сірко порозумівся з Ханенком,[123]) і вже в половині вересня за старим календарем київський воєвода Козловський мав із Корсуня й Канева відомості, що Сірко з Ханенком заступили кримському хану, що йшов до Дорошенка, переправи і билися з ним три дні; після того, мовляв, замирились на тих умовах, щоб хан ішов воювати Дорошенка.[124]) У своїм листі з дня 27. IX. ст. стилю до Многогрішного скаржився Дорошенко, що його »хлібоїдець« Сірко, давній зрадник своїх старших, злигався з таким самим зрадником Ханенком і пішов помагати ляхам.[125])

Одночасно з приїздом Ханенкових послів Собеський дістав відомості, з Молдавії, що Сірко з Ханенком дійсно напали на білгородські татарські улуси й порубили там великі шкоди.[126]) Собеський щедро обдарував Ханенкових послів і відправив їх назад з такою відповіддю: щоб Ханенко як мога швидше пробірався до нього з своїм військом, щоб почати спільний наступ; а коли б до цього не дійшло, то щоб прислав до нього Сірка, хоча б сам-другого, щоб Сірко міг збірати військо на ім'я короля й Ханенка, особливо серденят, серед яких багато таких, що бували з ним на Запорожжі; та щоб боронив переправи від кримських татар і післав по комликів, а сам щоб залишався на Низу, щоб серед тамошнього нестатечного люду не зайшла яка-небудь зміна. Разом із Ханенковими післанцями відправив Собеський і тих Ханенкових послів, що повертались від короля, але не могли пробратись через Полісся. Для конвою дав їм кілька сот людей під проводом Скшетуського, який провів їх аж до самого Дикого Поля. Вислав з ними Собеський і свого довіреного, щоб той на місці познайомився з Ханенковим військом.[127]) Посли везли з собою королівського листа з дня 25. IX., який був відповіддю на Ханенків лист до Собеського з I. VIII.[128]) Король писав, що кожне посольство від Ханенка й Війська

---

[121]) Arch. Gł., L. L. XXV, s. 218.
[122]) Акты IX, 415.
[123]) Kochowski каже про давню дружбу Сірка з Ханенком. Ціп. Klimact. III, L. IV, S. 166.
[124]) Акты IX, 445—446.
[125]) Акты IX, 454.
[126]) Acta histor. I, 689.
[127]) Acta hist., 689; Werdum, 226.
[128]) Grabowski, II, 142—143.

одіслано до Бару.[114]) Поляки захопили багато жінок і дітей, яких забрали в неволю. Але Собеський звелів усіх випустити. Вердум оповідає, що одна мати, не маючи ніякої змоги прогодувати в спустошеному місті своїх семеро чи восьмеро дітей, залишила при собі двох, а решту продала по дукату за дитину польським офіцерам. Вона гірко плакала не так над тим, що віддає дітей в неволю, як над тим, що їх повернуть з православія на католицтво.[115]) Не довіряючи своїм воякам, Собеський сам перевірив усі вози, де було знайдено захованих жінок і дітей, в тім числі кілька гарних козацьких дівчат. Собеський усіх випустив на волю.[116])

Коли був висланий під'їзд під Могилів, то зараз же з другого боку Дністра переправились волоські хоругви й помогли відбити поляків. При цьому був поранений син полковника Гоголя, а сам старий Гоголь разом із Кіяшкою »uektobal«.[117]) Тоді ж таки озвалися з підданством Стіна, дуже сильна кріпость; потім піддався Ямполь. Тим способом увесь край понад Бугом від самого Меджибожа аж за Вінницю до Брацлава схилився до підданства королеві. Собеський вважав, що минуть цілі століття, поки трапиться друга така оказія до повороту України під Польщу.[118]) Польські під'їзди тривожили безперестанно ввесь край між Дністром та Бугом, а ротмистрові Рущицові вдалось захопити Дорошенкових післанців, що поверталися з Криму.[119]) 16. IX. прибули до Бару нові посли від Ханенка. Ханенко сповіщав, що стоїть з 8000 війська недалеко від Чигирина і нав'язав таємні зносини по цілій Україні, та що до нього прибув Іван Сірко. Разом з Сірком Ханенко збирався іти громити татарські улуси в околицях Тягині, щоб зробити диверсію в тилу у Дорошенкових союзників — білгородських татар. Він просив Собеського прислати свій універсал на Січ, щоб заохотити запорожців до боротьби з Кримом.[120])

В особі Сірка придбав собі Ханенко надзвичайно цінного союзника. Король ще на початку червня дістав від Сірка через козака Олексу Полеранку листа, де Сірко запевняв, що ніколи не брав участи в ребеліях проти Польщі і хоче й тепер вірно її триматись. Король відповів листом 12. VI. 1671, де похваляв Сірка за його вірність, заохочував до дальшої

---

[114]) Grabowski, I, 178, 179; Acta hist. I, 682—83, 694, 696; Werdum, 225.

[115]) Werdum, 226.

[116]) Werdum, 227.

[117]) Grabowski, I, 178; Acta I, 697.

[118]) Grabowski, I, 178—179; Acta I, 689, 690, 693.

[119]) Acta I, 683.

[120]) Grabowski, II, 143—144; Acta I, 689; Werdum, 226.

Запорозького справляє йому велику приємність, дякував за присилку ханського листа, з якого було видно, що хан не воюватиме з Дорошенком, як із турецьким підданим; хвалив Ханенка й »правдиве« Військо Запорозьке за те, що вони гнуються турецькою протекцією; інтенція короля була така, щоб з'єднати сили польські та козацькі, ставити чоло бісурманам.

Та не встиг Собеський упоратись з одними козацькими послами, як прибули 19. IX. другі — від Дорошенка: приїхав з двома товаришами Василь Хилькевич, литовський шляхтич, »великий франт«, як називає його автор польського діярія (за іншою версією він називався Чишкевич, а за третьою — Фалькевич). Він привіз листа від Дорошенка, якого залишив недалеко від Умані в таборі під Ціммерманівкою, разом з Суінказі-агою, начальником помічної білгородської орди.[129]) В своїм листі Дорошенко запевняв, що хоче згоди і трактатів, але одночасно грозив, що має великі сили: 100.000, а то й більше, козаків, мультян, волохів і татар.[130]) Привіз Хилькевич і листа від Суінказі-аги, але то був, як писав Собеський до Ольшевського, »скоріше пасквіль і сатира, тільки дуже простацька й дурна«.[131])

В »приватній« авдієнції Дорошенків посол говорив зовсім в іншому тоні, ніж у часі офіційного прийому. Він запропонував в імені свого гетьмана, щоб Собеський відступив з своїм військом назад; бо, як тільки прийдуть великі підкріплення, доведеться наступати на Собеського, а цього гетьман не бажав би. Коли б Собеський відступив, то можна б татар направити куди інде, наприклад на лівий берег Дніпра, вимонившись незручним для війни часом, а тимчасом можна покінчити трактати. Собеський на це відповів, що не відступить і перед самим турецьким цісарем. Тоді Хилькевич заявив довірочно, що Дорошенко просить від себе і в імені Війська »асекурацію«, що він залишиться при булаві, а Тукальський при митрополії, тоді він зі свого боку обіцяє »nie trudnić condicjami y coś znacznego uczynić dla Rzeczypteу«. Собеський не дуже вірив у щирість цих пропозицій, але бажану асекурацію видав.[132])

21. IX. Собеський давав у честь Дорошенкових послів бенькет. Поляки старалися напоїти Хилькевича з його товаришами, щоб у них розв'язалися язики; козаки випили сильно, але нічого не зрадили.[133]) Того самого дня Собеський писав

---

[129]) Grabowski, I, 178; Acta hist. I, 690; Werdum, 226.
[130]) Grabowski, I, 179.
[131]) Acta I, 690; самий лист Суінказі там само, ст. 671.
[132]) Acta histor. I, 690.
[133]) Werdum, 227.

до жінки, що має багато клопоту з Дорошенковими послами.[134])

Коли з Дорошенком Собеський тільки політикував, то звістки про Ханенка мусіли його дуже підбадьорити. Тепер він міг розпочати новий наступ. Добрим знаком здався йому також і лист від полковника Михайла Зеленського про його перехід на польський бік.[135]) Собеський гадав, що цей заслужений в козацькому війську полковник, співробітник Богдана Хмельницького, «людина в Україні значна«, як писав про його сам Собеський, своїм переходом зробить Речі Посполитій великі прислуги.[136]) Вердум каже, що Зеленський гнівався на Дорошенка за те, що той двічі його арештовував і випустив лиш за великий викуп. Пригадаймо, що в кінці 1667 року польські посли в Криму писали до Собеського про якусь »факцію« Зеленського: що він наче б то сягнув по гетьманську булаву.[137]) А ще 5. V. 1667 р. московський агент Тяпкін доносив свому урядові, що »полковник Зеленской за вартою.«[138]) Зеленський, як каже Вердум, був вдячний Собеському за те, що він визволив у Львові з тюрми зятя Зеленського, якого мали за щось стратити. За це Зеленський завжди виявляв свою прихильність до Собеського.[139]) 29. IX. він здав полякам Стіну, яка вважалася за найміцнішу, після Кам'янця, фортецю на Поділлі. Слідом за нею пішли Ямполь, Туманівка, Яруга. Могилів був блокований. Собеський робив заходи, щоб підкупити полковника Костянтина, обіцяючи йому нобілітацію.[140])

Тимчасом прийшли нові післанці від Ханенка й Сірка, даючи знати про наближення їх до Бершаді на повороті з Білгородщини, де вони загорнули велику здобич, головно в худобі. Коло Саврані (малий доплив Буга з правого боку) Ханенко зійшовся з Дорошенком, але той, ніби-то, не зважився на його напасти.[141]) А сам Дорошенко в листі до Многогрішного з 27. IX.—8. X. писав, що він застукав був Сірка з Ханенком, але через великий розлив Буга не міг переправити своєї піхоти ані кавалерії і, пробуючи переправи, поніс значні втрати в людях. Якби це ця причина, додавав він, то вже був би кінець війні.[142]) Отже, довелося »з жалостію немалою« зрік-

---

[134]) Heiel, 241.
[135]) Про Зеленського див. W. Lipiński, Z dziejów Ukrainy, 1912, 278—279.
[136]) Acta hist., I, 692.
[137]) Acta hist. I, 325—326.
[138]) Акты VI, 185.
[139]) Werdum, 230—231.
[140]) Acta hist. I, 676.
[141]) Acta histor. I, 692.
[142]) Акты IX, 454.

тися дальшої операції й перепустити Ханенкове військо. Про цю свою невдачу згадував Дорошенко і в другому свойому листі до Многогрішного з 9./19. IX., кажучи, що розлив Буга перешкодив йому напасти на Ханенка.[143]) Коло того часу відділ Дорошенкового війська в 1000 козаків і 3000 татар зробив спробу відбити Вінницю, але й тут став на перешкоді великий розлив Буга. Проте, поляки залишили зруйновану Вінницю.[144])

28. IX. повернувся висланий від Собеського його післанець, що мав оглянути Ханенкове військо. Він розповів, що Ханенко має всього 6000 людей, але таких бравих, що не уступлять 15.000 Дорошенківців. За його відомостями, Дорошенко відступив так поспішно до Чигирина ніби тому, що татари, зачувши про наступ поляків, так швидко його покинули (окрім мурзи Суїнказі), що він і сам мусів поспішно відступити, навіть покинув частину возів з обозу. Той самий післанець розповів, що Дорошенко, в сподіванні татарської допомоги, вислав до Криму цілий Кальницький полк, ніби закладників, та що він дав наказ не досить добре укріпленим містам — піддаватись Собеському добровільно, щоб уникнути руїни.[145]) 29. IX. повернувся й висланий разом із Хилькевичем жовнір, який привіз від Дорошенка листа, з якого було видно, що він готовий до переговорів, але мусить із деяких причин трохи з цим почекати.[146])

Підбадьорений цими вістями Собеський вирушив 29. IX. на Могилів. Він звелів переправлятись через греблю в Барі навмисне цілих три дні й волочив за собою човни, спроваджені з Меджибожа й Литичева, щоб навести на ворога страх, ніби йде величезне військо.[147]) Його воєнні хитрощі мали успіх. Могилів захоплений був без бою. При наближенні польського війська, полковники Гоголь і Кішко втекли на молдавський берег. Так само й Костянтин, якого не вдалося переманити на польський бік. Підчас поспішної переправи потонуло багато людей.[148]) Кілька сот козаків таки втікло на другий бік Дністра й отаборилося в Молдавії, дістаючи від господаря »стацію«. Одначе, Гоголь і Костянтин прислали за кілька день, коли прибув до Могилева сам Собеський, листа, заявляючи, що готові йти з своїми людьми до Ханенка, і тільки прохали видати їм »асекурацію«, яка й була їм видана.[149])

---

[143]) Акты IX, 600; Akad. Um. 1070, л. 677.
[144]) Acta histor. I, 694.
[145]) Werdum, 230.
[146]) Werdum, 232.
[147]) Acta histor. I, 699—700.
[148]) Acta histor. I, 700.
[149]) Acta histor., I, 702; Grabowski, II, 147.

Собеський прибув до Могилева 5. X. Підчас його маршу наздогнала його делегація з Брацлава — 4 сотники, які заявили, що місто готове піддатися.[150]) Собеський оглянув укріплення Могилева, наказав інженерам направити їх і заборонив своїм воякам грабувати населення.[151]) 7. X. вирушив Собеський до Стіни, але полковник Зеленський вже виїхав звідти, та не до коронного війська, а просто до Ханенка.[152]) Обсадивши Стіну залогою, Собеський рушив до Брацлава, який уже здався Ханенкові й був обсаджений його козаками. Перед тим обсадив Ханенко Ямполь і не впустив туди польської залоги.[153]) Ще 2. X. прийшли звістки, що здалася на королівське ім'я Умань.[154]) Залишивши в Стіні залогу, Собеський рушив під Брацлав і 8. X. прибув до польського обозу коло Брацлава. Тут відбулася його перша зустріч із запорозькими союзниками.

До намету, де засіли обидва коронні гетьмани (Собеський і Вишневецький) впровадили Ханенка, Сірка, Зеленського, Лисицю, Іскрицького та іншу старшину; Ханенко держав промову, ознаймуючи свою вірність Речі Посполитій і піддаючись коронним гетьманам. »Козаки робили багато оферт, каже свідок, але те все було нещире.« На другий день Собеський шанував Ханенка бенькетом, при чім стріляно було з усіх гармат. 9. X. відбули спільно воєнну раду, на якій ухвалено було йти добувати Кальник. Після наради відбувся у Собеського беньket, на якому і поляки, і козаки сильно випили.[155])

Вердум, який був свідком усіх цих подій, залишив дуже цікавий опис, як виглядав Ханенко, й подав його характеристику і дуже важні біографічні подробиці. »Була це, каже він про Ханенка, людина років сорока,[156]) середньої, але кремезної статури з жовтим обличчам і кучерявим, чорним, як смола, волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо. Ті, що мають з ним постійно до діла, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не визначається якимись особливими здібностями. Він народився в Умані, одному з важніших міст України, був там полковником, але попав у неласку в Дорошенка і перейшов до запорожців разом із іншими, що втекли від Дорошенка. Має трьох

---

150) Werdum, 233.
151) Werdum, 234.
152) Acta histor. 700.
153) Werdum, 235.
154) Werdum, 233.
155) Grabowski, II, 146—148; Werdum, 236.
156) Дорошенко писав 2. XII. 1672, що Ханенко десять років був полковником в Умані. Див. Акты XI, 86—87. Маємо відомості, що Ханенко вже 1660 р. був полковником в Умані. Див. Arch. Gł., L. L. XXV, л. 111.

синів і жінку; старший із матір'ю в полоні в Дорошенка; другий попав у полон до татар на Чорному морі, одісланий до Царгороду, де й сидить у Семибаштовім замку; третій перебуває під доглядом у княгині Замойської, матері короля.«[157]) Про жінку Ханенка є відомості, що вона була полька з роду Лукомських.[158])

В своїй реляції підканцлерові Ольшевському Собеський також подає коротку характеристику обох запорозьких ватажків. »Ханенко, писав він, є людина добра і королеві жичлива, але, маючи над собою силу інспекторів, мусить до них підлажуватись і ходить сам не свій; через те мусить бути дуже обережний, бо не певен свого життя; та й війська при ньому небагато, і воно голодне й голе. Сірко людина дуже тиха, лагідна, лицарська; здається, — дуже жичлива і має велике довір'я у Війська Запорозького. Низові козаки заступаються за найменшу кривду тутешніх людей і раз-у-раз, при найменшій оказії кажуть: підемо назад до Січі. Обсадження фортець (польськими залогами) дуже їм не до вподоби. Про Острозьку комісію говорять, що вона не вдовольняє городових козаків, і тому, мовляв, її треба змінити. Одним словом, всі козаки однакові, одна віра, і ворон воронові очей не виклює«.[159])

Дійсно, в справі залог зразу ж почались непорозуміння: козацька старшина, і навіть сам Ханенко, й слухати не хотіли про те, щоб впустити до Брацлава польську залогу. Вони казали: »Доволі того, що ми вам клапяємось і беремо вашу протекцію, але залоги не приймемо.« Собеському довелося піти на хитрощі: за таємним порозумінням з Ханенком виманили старшину з міста, ніби на нараду, а тимчасом польське військо опанувало брами й після короткої сутички з козацькою вартою заволоділо містом. Це сталося 12. X. Сам Собеський признавався в листі, що захоплення цього майже неприступного замку було якимсь чудом.[160]) Ханенко дуже каявся, що допоміг полякам опанувати місто, бо через це, як каже Вердум, його популярність серед козаків дуже підупала.[161])

Ханенко привів з собою всього 6000 запорожців, але до нього що-дня приставало багато козаків, навіть серденят, на яких, як і писав комендант Могилева Прушковський, Дорошенко покладав свою останню надію.[162]) Як доносив 1. X. хо-

---

[157]) Werdum, 236.

[158]) Ал. Маркович, Рус. Біогр. Словарь. Фаберъ-Цявловскій, СПБ. 1901, ст. 272.

[159]) Acta histor. I, 700.

[160]) Acta hist. I, 699—701; 704—705; Grabowski, II, 148.

[161]) Werdum, 238.

[162]) Akad. Um. 1070, 378.

тинський буркулаб (що, очевидячки, був таємним прихильником Польщі), козаки тікали від Дорошенка і приставали до Сірка, »як було колись за Хмельницького, що всі до нього липли, так тепер пристають до Сірка, і міста йому піддаються«.[163]) Той самий буркулаб повідомляв, що Білгородська Орда, яка була при Дорошенку, повтікала від його, почувши про наїзди Сірка на її улуси, а Крим помагати не може, бо сам у біді: проти нього об'єдналася Московська Орда знад Волги, комлики і черкеси. Султан-калга пішов проти них з військом, але сам ледве втік, а військо його було знесене. Просив допомоги в хана, але в хана самого залишилося не більше 20.000 людей, і він не міг через те рушитись. Дорошенко вислав ханові на поміч 2000 своїх козаків, які й досі перебувають у Криму. Хан ординував було до Дорошенка свого султана-нуредина, але той йому заявив: »Ти виряжаєш мене з одною тисячею людей, хочеш мене погубити!« — і не схотів іти, бо боявся.[164])

Подібні відомості про скрутне становище кримського хана подавав З. Х. з Лабуня в листі до підканцлера Ольшевського пан Пшеоровський: він писав, що проти хана Селім-Гірая виступив колишній хан Аділ-Гірай, який закликав собі на поміч донських козаків Степана Разіна, Астраханську Орду й комликів, і тепер між ними точиться міжусобна війна.[165])

13. X. Собеський, намовлений Ханенком, перейшов із військом на лівий берег Буга і рушив під Кальник. Це було досить значне полкове місто — Кальницького городового полку — і добре укріплене. Воно складалося з двох міст і замку, досить обширного й добре уфортифікованого. Від заходу і від сходу захищали місто два глибоких стави і річка Соб, роблячи його майже неприступним з цієї сторони, а від поля місто було оточене глибокими ровами, валами й палісадами. В Кальнику засіла частина городових козаків його полку під проводом наказного полковника Олександра Урбановича, що колись в 1668 році бив москалів під Глуховом підчас повстання Бруховецького, і тисяча серденят. До міста збіглося багато людей з околишніх сел і містечок, з жінками й дітьми. Козаки самі спалили місто й засіли в замку разом із усім народом. Вони хотіли понищити й усі сади, але поляки перешкодили тому.[166])

Собеський не збирався штурмувати Кальника, маючи з собою дуже небагато піхоти і незначне число гармат легшого калібру; він боявся, за його власними словами, що покладе

---

[163]) Akad. Um. 1070, 377.
[164]) Akad. Um. 1070, 377.
[165]) Akad. Um. 1070, 377; Акты IX, 576.
[166]) Werdum, 289.

хати, але серденята зганяли народ, чоловіків і жінок, і ті гасили вогонь. Підчас обстрілу вбито чимало людей у місті, але кальничане оборонялись геройськи: »ми засіли на смерть«, вигукували вони. На бомбардування вони відповідали вогнем із гармат і гаківниць, і одна куля трохи не влучила в самого Собеського. Вердум каже, що поляки стріляли не дуже влучно: з понад 120 випущених гранат ледве 7—8 попало в місто, а з 8—9 кинутих бомб, попала лиш одна. Натомість кальничане постріляли багато людей і коней із ворожого війська.[173])

Бачучи, що не можна взяти місто штурмом, Собеський рішив узяти його голодом. 19. X. він відступив зпід Кальника до Іллінців, де став табором і Ханенко, який мав при собі 3000 козаків, кінних і піших разом.[174]) Тимчасом поляки спалили всі околишні хутори і хліб на полях, не залишивши, як каже свідок, »ані одного снопка на полі«. Польські жовніри вишукували ями, де люде переховували збіжжя, а часом і цінніші речі, і забирали все, що знаходили. Козаки робили два випади з міста, щоб перешкодити цьому нищенню, але були відбиті. Залякані цією руйнацією міста Дацків, Монастирисько й Галабанівка піддалися полякам добровільно.[175]) 18. X. піймали козака, який віз листа до кальничан від Дорошенка, писаного під Лисянкою. Дорошенко підбадьорював кальничан, щоб держались кріпко і запевнив, що до них іде сильна допомога, і не тільки козаки, але також брат кримського хана з 40.000 татар, щоб вигнати ляхів із України. Того самого дня, нарешті, Ханенко й Сірко злучили свій табор із польським, маючи 4000 людей.[176])

Тимчасом справи Дорошенка, видно, трохи покращали. Він побував у Чигирині і, повернувшись на фронт, почав підготовляти нову офензиву. Він звернувся до Многогрішного за допомогою, апелюючи так би мовити до його патріотичного почуття. Многогрішний, не зважуючись дати поміч одверто, з огляду на Москву, дозволив охотникам зпід свого регіменту вступати до Дорошенкового війська.[177]) Москва дивилася на це крізь пальці і навіть заборонила підвозити з Лівобережжя провіянт на Січ — свого роду репресія проти запорожців, які служили польським інтересам.[178]) Та головна річ — Дорошенкові удалося знову дістати підмогу з Криму. Турецький султан інтервенював з одного боку перед Польщею за Дорошенка,

---

[173]) Grabowski, I, 181; Werdum, 241—242.
[174]) Acta historica, I, 708.
[175]) Lilke, Cudzoziemcy w Polsce, 151—152; Werdum, 242.
[176]) Werdum, 242; Grabowski, I, 181.
[177]) Акты IX, 457—458.
[178]) Акты IX, 613—615.

як свого підданого,[179]) а з другого — наказав кримському ханові прислати йому поміч. Дорошенко посилав у Крим полковника Федора Коробку, який привів, як йшла чутка, 40.000 татар (число безперечно прибільшене), які розложилися між Корсунем та Городищем. Дорошенко з братом Григорієм стояв у Лисянці й дожидав, поки до нього зберуться козацькі полки.[180]) Він навіть рішив допомогти Кальникові, посилаючи туди військо, але в той самий час, звичаєм козацької дипломатії, провадив і переговори, очевидячки для того, щоб виграти час.

На виручку Кальника Дорошенко вислав одного з найкращих своїх полковників, Ярему Петрановського, з відділом козаків і 2000 вибраних кримських татар. 20. X. о третій годині вночі Собеського збудили, даючи знати, що під Кальником запалали великі вогні, та що наближається якесь військо. Собеський ще вдосвіта вирушив зі свого табору і на ранок вдарив на Петрановського. Одначе, Петрановський встиг впровадити своїх козаків до міста, а татари скупчились біля греблі, яка вела через став до замку. Між верхнім містом (замком) і нижнім був став, а на ньому гребля й млини; гребля була з обох боків огороджена такими високими палями, що не те, щоб її перекопати, її навіть бачити не можна було. На татар упав цілий удар польської кінноти у вузькому місці, де вони не могли розгорнути свого шику. Козаки робили з замку вилазки, щоб допомогти своїм союзникам, але поляки їх відбили. Татари билися завзято кілька годин, та нарешті були розбиті. Багато їх потонуло в ставу, коло 300 загинуло в бою, кілька десятків попало в полон, в тому числі тяжко поранений мурза Урак.[181]) Серед убитих було також кількох мурз. Від полонених поляки довідались, що Дорошенко вже з'єднався під Смілою з нуреддином і жде тільки приходу Білгородської Орди.

Саме тоді прибули з Польщі до табору Собеського королівські післанці, які привезли гетьманські клейноди і тисячу червоних золотих для Ханенка. Собеський зараз же поділив гроші: 300 дав Ханенкові, 200 Сіркові («na którym tu wszystka rzecz zależy«), а решту поділив між старшиною і черню. Але Ханенко не наважився сам узяти булаву, бо це б означало його затвердження на гетьманстві, а тимчасом король у своїх універсалах запевняв козакам вільний вибір гетьмана. Тому то Ханенко й боявся, щоб ця королівська ласка »не зіпсула йому кредиту серед черні й посільства«. Через те вирішили

---

[179]) Акты IX, 149—450, 458, 577—578.

[180]) Akad. Um. 1070, 413.

[181]) Acta hist. I, 708—709, 713; Grabowski, I, 182; Werdum 246—248; I. A. Chrapowicki, Dyatyusz, Warszawa 1845, ст. 265.

стриматись з передачею булави, поки біля Ханенка збереться більше городових козаків, бо досі його визнав один лише Брацлавський полк, або, як каже Вердум, усього 4 або 5 городів в Україні. Одначе, не так склалося, як міркував Ханенко та його старшина, яка радила розписати листи по городах, щоб зібрались на раду для вибору гетьмана. Запорожці почали вимагати, щоб Ханенко перебрав клейноди для Війська. Собеський зі свого боку умовляв їх не робити виборів, поки зберуться козаки з усіх полків. Але притьмом збіглася тисяча запорожців і, як тільки каштелян Лужецький передав урочисто раді клейноди, козаки підхопили Ханенка на руки й проголосили гетьманом. Після того запорожці почали стріляти на радощах з гармат і мушкетів, а потім сильно напилися. Сталось це все 27. X.[182])

Вердум каже, що на раді були голоси й за Сірка, і завважує від себе, що коли судити безсторонньо, то булава скоріше личила Сіркові, ніж Ханенкові, бо Сірко був далеко розумніший, мав більший досвід і в усіх випадках показав себе витриманішим і сміливішим. Але йому пошкодило те, що він придбав собі підчас цілої тої кампанії більше пошани й слави, ніж хто інший зпоміж козацької старшини, і вона нацькувала на нього козацьку чернь, яка мало не порубала була його одного разу шаблями, а деякі просто вимагали, щоб його вбити.[183]) »Як та елекція сподобається городовим полкам, яким король запевнив вільний вибір, писав з приводу вибору Ханенка Собеський, не трудно догадатися«.[184]) Взагалі він був дуже незадоволений з проголошення Ханенка гетьманом і з наділення його клейнодами з королівської руки.[185]) Між ним та Ханенком не склалось особливо приязних взаємин і, мабуть, відчуваючи це, Ханенко старався шукати собі опертя у самого короля. Між ним та королем зав'язується дуже жвавий обмін листами.[186])

Саме в день імпровізованої елекції Ханенка прибув до табору Собеського післанець від Дорошенка з-під Лисянки, якийсь вихрест з жидів. Він привіз, як писав Собеський до підканцлера Ольшевського, »просто неймовірні пропозиції й обіцянки«, передані, до того, устно, а не на письмі: Дорошенко, мовляв, прохав тільки, щоб йому була ґарантована безпека його життя. Собеський каже, що він не повірив усьому тому, що перед гонцем була затаєна елекція Ханенка

---

[182]) Acta hist. I, 712; Акты IX, 576; Лѣтопись Самовидца. 111; Werdum, 251.

[183]) Werdum, 251—252.

[184]) Acta historica, I, 712.

[185]) Grabowski, II, 342.

[186]) Arch. Główne, Libri Legat. XXV, лл. 298—310.

й його відправили назад до Дорошенка з обіцянкою, що Дорошенко за всі свої пропоновані послуги дістане забезпечення не тільки свого життя, але й фортуни.[187]) Докладніше про місію цього післанця оповідає нам у своїм щоденнику Вердум. Він каже, що післанець, що прибув 27. X., передав на другий день Собеському свої »кредитиви« і висловив бажання, щоб була призначена якась довірена особа комісаром, бо він має переказати про дуже важні справи. Собеський призначив Марка Матчинського, старосту грабовецького. Тоді післанець »узяв повний кулак пороху з землі й поклав собі на голову, проказавши закляття, що нехай Господь оберне його самого і всю його справу вніве́ць, у порох, якщо він не буде казати правди від серця, бо це у греків і в русинів найбільша клятьба«. Після того він почав казати, що Дорошенко тепер зрозумів свої тяжкі провини перед польською республікою, і, коли б тепер дійшло знову до примирення з Польщею, *то він видав би полякам* султана Нурадина і всіх його мурз та значніших татар. Одначе, тому що саме під цей час Ханенко дістав листа з погрянничя про те, що вже 30.000 білгородської орди вирушило для сполучення з Нурадином, то польські полководці вирішили, що це все лиш хитрощі з боку Дорошенка, щоб приспати чуйність поляків, виграти час, поки він збере докупи всі свої й татарські сили. Тому вирішили одноголосно, щоб уникнути небезпеки, відступити з усією армією до Браслава, під охороною якого можна було стояти спокійно. Разом із тим прийнята була ухвала розложити військо в Україні на зимові квартири.[188])

З Кальником не могли нічого вдіяти. Ще 22. X. він дістав від Дорошенка нову допомогу, яких 2000 людей. Натомість татари, які ще залишались в Кальнику, не маючи паші для коней, вимкнулись вночі потихеньку з міста й помчали прямою дорогою до Чигирина. В Кальнику залишилось усього 160 поранених татар.[189]) Поляки перехопили якогось цигана з листом від Дорошенка до Рашківського сотника, якому гетьман доручав вишукати спосіб, як вигнати з Рашкова польську залогу, яку рашківці прийняли були до себе, і обіцяв подати від себе поміч.[190]) Кальничане держались твердо, і сам Собеський скаржився, що за цілий тиждень не можна було намовити ані одного сердюка, щоб передався на польський бік. Тимчасом надійшли вісті, що Дорошенко з Нурадином стоять усього в десяти милях від Кальника, під Кам'яним Бродом. Собеський дожидав з години на годину приходу

---

187) Acta historica, I, 712.
188) Werdum, 252.
189) Werdum, 249—250.
190) Acta historica I, 714.

тут решту свого війська, і взагалі він ішов під Кальник лише тому, що його дуже намовляв до цього Ханенко,[167]) який взагалі тягнув Собеського вглиб України, щоб там засісти на гетьманстві.[168]) На Білгородщину для диверсії вислали ротмістра Рущица з кількома польськими хоругвами и 2000 запорожців. 15. X. військо наблизилось до Кальника; проминули велике й добре укріплене містечко Іллінці і отаборились на березі Соба коло високої могили Сороки, звідки можна було далеко оглядати цілу околицю. Кругом було багато стародавніх могил. На полях було ще багато незвезеного збіжжя в снопах.[169]) Поляки захопили в Іллінцях багато збіжжя і великих запасів, покинутих населенням. Вони хотіли сплюндрувати три місцеві православні церкви, але Собеський не допустив до того.[170])

16. X. Собеський відбув воєнну раду з участю Ханенка. З огляду на те, що Кальник був сильно укріплений, а польське військо ослаблене, рішили не здобувати міста штурмом, а спробувати почати переговори. Вислали до начальника міста, полковника Урбановича, пропозицію піддатись добровільно, обіцяючи залозі й мешканцям міста повну недоторканість життя й майна, мовляв, зі волос нікому не спаде з голови«. Урбанович відписав, що без наказу свого гетьмана здати міста не може, тим більше, що з Кальницького полку пішло до Криму 3600 козаків, які позалишали в Кальнику свої сем'ї і майно, отже, коли б хан довідався, що місто піддалося добровільно, то побрав би тих козаків у неволю.[171]) Вердум оповідає трохи інакше. Він каже, що Ханенко дуже налягав на те, щоб перед містом зробити збройну демонстрацію, що в його є багато таємних прихильників у Кальнику, і, коли польське військо почне наступати, вони здадуть місто. І Собеський пристав на це, наслідком чого на другий день почався обстріл Кальника. Вже аж потім, як це не вплинуло на кальничан, Собеський з Ханенком написали до їх, щоб вони піддалися, бо інакше ціла околиця буде спустошена вогнем і мечем.[172])

Інший учасник походу каже, що після того, як побачили, що не візьмуть кальничан просьбою, рішили взяти грозьбою і почали 17. X. (за іншою версією 18. X.) бомбардувати місто з 12 польських гармат і 2 міждірів, та ще з 5 гармат Ханенкових, які він забрав у Брацлаві. Від гранат запалилися деякі

---

[167]) Acta Hist. I, 701.
[168]) Helcl, 242.
[169]) X. Liske, Cudzoziemcy w Polsce, 151.
[170]) Werdum, 238—239.
[171]) Grabowski, I, 180—181; Акты IX, 573.
[172]) Werdum, 241—242.

литовської армії, яка вже зібралася в Дубенці над Західним Бугом. Але явився тільки Андрій Потоцький з десятком хоругов. 30. X. прийшла звістка, що перекреслювала всі плани Собеського: литовське військо, якому не виплатили платні, збунтувалося, покинуло свої корогви й розійшлося на всі сторони. Собеський сподівався, що з приходом цих свіжих сил він вирушить просто на Дорошенка й положить кінець не тільки цій кампанії, але й українській війні взагалі. Тепер ці надії розпіялись. Собеський був дуже пригноблений: вже вдруге одурила його Річ Посполита, не додавши в рішучий момент помочі; уперше під Підгайцями, а оце вдруге під Кальником. Він писав, що мільйон разів скоріше б сподівався смерти, ніж того, що сталося з литовським військом.[191])

А тут вдарили морози. Наступала зима, і треба було припиняти операції. Собеський зробив перегляд війська і 30. X. відступив до Брацлава. Тут 1. XI. відбулося генеральне коло, на якому військо вибрало своїх депутатів на сойм. Собеський зробив дислокацію війська на зимові квартири, суворо наказавши, щоб по людяному поводились із населенням і нічого дурно не забирали. Ханенкові надав право вибирати індукту й евекту з Брацлавського воєвідства, і сам виїхав до Львова, здавши команду Вишневецькому. Але й Вишневецький, хворий на подаґру, не залишився й виїхав також, здавши свої обов'язки реґіментаря Вижицькому. Військо було розложене по цілому краю між Дністром та Бугом, від Меджибожа на півночі до Рашкова й Бершаді на півдні, по всіх значніших містах.[192]) Ханенко вибрав для себе Бершадь, а Сірко Ладижин. Вважали, що Ханенко вибрав для своїх козаків найкращі зимові квартири, і Собеський »з ріжних решпектів« мусів на це пристати.[193]) Взагалі польські жовніри були незадоволені з того, що доведеться зимувати в спустошеному краю. На півночі, крім Білої Церкви, польські залоги станули в Лимирі, Борщагівці, Погребищах, Володарці, Антонові та по інших містечках.[194])

Поляки не почували себе певно в здобутому краю. Не почував себе певним і Ханенко, бо перед самим від'їздом Собеського заявив йому, що спостеріг щось недобре серед сотників Брацлавського полку і просив дати йому для особистої його охорони десять польських хоругов.[195]) Серед запорожців уже йшли нарікання, що вони на королівській службі нічого не заробили, і вони на весну збіралися покинути Сірка

---

[191]) Acta hist. I, 714.
[192]) Acta hist. I, 702—703.
[193]) Acta hist. I, 712.
[194]) Acta hist. I, 702.
[195]) Acta hist. I, 713.

й Ханенка. Запорожці воліли бути в підданстві у московського царя, ніж у короля.[196]) Між козаками Ханенка й польськими жовнірами раз-у-раз доходило до сутичок. Поляки нарікали, що козаки — погані товариші, які роблять все лиш за гроші та ще й вимагають, щоб їм платити доброю срібною монетою, тоді, як польські жовніри діставали свою платню в поганих мідяних грошах. Між самим Ханенком і Сірком відносини ставали напружені. Сірко під рукою інтригував проти Ханенка, очевидячки, завидуючи, що йому дісталася гетьманська булава; серед запорожців мав Сірко значно більшу повагу, ніж Ханенко, що боявся за своє життя і боявся власних старшин. Коли Ханенко почув, що Дорошенко робить пропозиції свого підданства Польщі, то зовсім одверто заявив, що він готовий уступити Дорошенкові свою булаву, аби лиш Дорошенко випустив на волю його жінку й старшого сина, та щоб король надав йому в Польщі добра, з яких він міг би вижити. Вердум не без іронії завважує, що Ханенко вдовольнився б і невеликими достатками, бо звик до простого життя, заробляючи за молодих літ кушнірством.[197])

За таких обставин до польського командування надходили де далі, то все тривожніші вісті про те, що до Дорошенка вже прибули значні татарські сили на поміч, та що він замишляє наступ на поляків. 6. XI. прийшов лист від Сірка, який сповіщав, що всі буджацькі й білгородські татари стоять на поготові, щоб прилучитися до султана Нурадина, і дожидають тільки, поки замерзнуть річки. Щодо Кримської Орди, то невідомо, чи вона прийде до Нурадина, бо в Криму тягнеться усобиця, яку роздмухує колишній хан, спіраючись на черкеських татар; через те нинішній хан завернув у липні 60.000, які вже були в дорозі в Україну, і сам Дорошенко мусів тоді, згідно з договором про союз, вислати своїх кращих людей до Криму. Щоб обдурити поляків і своїх людей, Дорошенко розпустив чутку, що він вислав козаків до Криму, як закладників за ті значні сили, які ось-ось мають прийти до нього на поміч.[198]) Багато міст, які спочатку поневолі піддалися Ханенкові, тепер знову почали схилятись до Дорошенка, навіть Умань, яка так прив'язана була до свого земляка Ханенка. Козаки проклинали Ханенка за те, що він впровадив польську залогу до Брацлава. 20. XI. одержано в Барі вісті, ніби сілістрійський паша з наказу султана перейшов 13. XI. Дністер коло Тигині і вже сполучився з Дорошенком під Лисянкою і став табором коло Кальника. Його прихід вплинув так на

[196]) Акты IX, 647—648.
[197]) Werdum, 257—258.
[198]) Werdum, 257—259.

українську людність, що вже добрих два десятка менших міст між Бугом і Дністром, які влітку піддалися були Польщі, тепер знову вернулись до підданства Дорошенкові. 21. XI. прийшла звістка, що паша привів з собою три або чотири тисячі турків і тисячу татар, та що козаки Ханенкові в Ладижині, Рашкові та інших містах бються трохи не що-дня на шаблях із польською залогою.[199]) Все це дуже тривожило польське командування.

Дорошенко, як це він сам двічі підкреслив у своїх листах до Многогрішного, дожидав, поки замерзне Буг і поки підійдуть до його татари, щоб почати офензиву проти поляків і Ханенка.[200]) З огляду на непевність і неточність вказівок, які походять здебільшого з московського боку, досить тяжко встановити докладний образ його рухів протягом жовтня—падолиста 1671 року. З тих усіх звісток, які потверджуються й вістками, добутими від полонених татар поляками, можна зробити висновок, що Дорошенко майже цілий листопад провів під Лисянкою й Корсунем, що мобілізація козаків проходила дуже помалу, і козаки взагалі не виявляли великого запалу до війни; татар було небагато, і Крим затримувався з висилкою допомоги. Але наприкінці місяця сподівана татарська поміч таки прибула. Дожидаючи приходу татар, Дорошенко розіслав 16./26. XI. універсал з-під Лисянки до наказних полковників корсунського, канівського, черкаського й чигиринського, і до всеї старшини і всіх посполитих людей по городах та містечках, щоб були дуже обережні з огляду на наближення татарських і турецьких військ; щоб люде »не плутилися по гостинцях« та щоб з товарами своїми й набитками трималися в обережності по містах коло свого добра, бо голодне й сильне військо може шарпати живність. Гетьман наказував, щоб цей його універсал усі, перечитавши, негайно пересилали далі »і вдень, і вночі«.[201])

На початку грудня московські розвідчики, що їх висилав з Ніжина воєвода Ржевський, донесли, що 18./28. XI. прибуло 20.000 білгородських татар і 10.000 турецьких яничарів, і що Дорошенко дожидався з часу на час кримського хана, до якого їздив полковник Урбанович.[202]) Щодо числа татар і турків, правдоподібнішою здається цифра, що її подав пізніше на допиті в Москві полонений мурза, який казав, що всієї орди, ногайської і кримської, було при Дорошенку 20.000, а турецької кінноти всього одна тисяча. Той самий мурза

---

[199]) Werdum, 260.
[200]) Акты IX, 600.
[201]) B-ka Krasiń, kod. 330, k. 215.
[202]) Акты IX, 612—613.

казав, що Дорошенко мав 22.000 серденят і 15.000 кінноти, — правдоподібно городових козаків.[203])

Діставши татарську поміч, Дорошенко міг розпочати новий наступ. 24. XI.—4. XII. він вирушив під Ладижин, куди його закликали місцеві козаки й міщане, присланши сказати, щоб він ішов до них, а вони видадуть йому Ханенка з запорожцями. Московські розвідчики чули, наче б то до Дорошенка приходили в Лисинку посли від коронних гетьманів з пропозицією миру, але Дорошенко відмовив, сказавши, що буде миритися під Львовом, а не тут в українських містах.[204]) З польської сторони довідалися, що Дорошенко в перших двох грудня стояв із 7000 козаків і 20.000 татар під Цибулевкою й Скибінцями. З Брацлава були вислані під'їзди, щоб добути язика, але Дорошенкове військо так міцно трималось купи, що за цілий тиждень поляки не могли здобути ані одного язика.[205])

Дорошенко підступив до Ладижина. Але Ханенко зачинився в замку з своїми запорожцями і з польською залогою. Була чутка, що Ладижинці таки справді хотіли його видати.[206]) Але ця чутка не справдилася. Дорошенко не мав із собою важких гармат і не міг штурмувати замку. Він одійшов од Ладижина і став табором між Кальником і Монастирищем, розсилаючи звідти під'їзди. Поляки почали стягати свої менші залоги до значніших і краще укріплених міст: до Могилева, до Рашкова, Бару. Цілий ряд міст, які піддалися були полякам, тепер знову перейшли до Дорошенка: Тульчин, Черниховці, Вінниця, Ямполь, Кам'яниця.[207]) Начальник польських військ на Побужжі, київський хорунжий Вижицький, що заступав польного гетьмана Вишневецького, вислав гетьману тривожне донесення. Сповіщений був і Собеський, який видав 5. I. 1672 універсал, щоб усі офіцери й рядові товариші коронного війська негайно повертались до своїх полків, поспішаючи і вдень, і вночі.[208])

Тимчасом Дорошенко перейшов Буг і підступив 24. XII. н. ст. під Тростянець, маючи при собі 12.000 війська, в тім числі 2000 орди. На самий день латинського Різдва серденята і городові козаки взяли штурмом місто, вирізавши польську залогу; тільки невелика частина встигла укритись в замку, але там не було ні дров, ані води; знайшли в замку порох, але не було куль. Один запорожець викрався з замку і про-

---

[203]) Акты IX. 623—624.
[204]) Акты IX, 612.
[205]) Grabowski, II, 154.
[206]) Акты IX, 612.
[207]) Grabowski, II, 156.
[208]) Acta hist. II, 752—753.

брався через ворожий табор в Ладижин до Ханенка; але Ханенкові козаки не схотіли йти на одсіч, і Ханенкові удалося тільки передати обложенцям запас куль. Дорошенко здобув у Тростянці великий запас одежі, так що зміг приодягти своє військо, і забрав багато коней.[209]) »Часу нема писати, тільки — плакати над таким розливом крови нашої братті, як це сталося в Тростянці« — писав один учасник облоги. Але й Дорошенкові тяжко було провадити облогу серед глибокої зими, з татарами, які взагалі не любили облог. 30. XII. він відступив від Тростянця.[210]) Не став він добувати й Могилева та Брацлава, де позамикались поляки.[211]) Татари понабирали багато ясиру. Дорошенко сам віддав їм у неволю мешканців містечка Соболівки і ще одного, які, правдоподібно, занадто тримались Ханенка.[212]) 3. січня 1672 року за старим календарем Дорошенко повернувся до Чигирина з чигиринським полком і 200 серденятами, решту козаків розпустив додому, а ще перед тим повернувся з Криму кальницький полк. Частина татар пішла додому, а частину Дорошенко залишив зимувати в Україні, лаштуючись до весняної кампанії; він розмістив їх на території корсунського, канівського й черкаського полків.[213])

Серед польських кругів поражка під Тростянцем зробила гнітюче враження. По містах, де позачинялись польські відділи, не було куль і пороху, не було запасів сіна для коней, не було грошей.[214]) При таких обставинах звістка про відступ Дорошенка являлася для польської сторони рятунком. Ходила серед поляків чутка, що Дорошенко тому повернувся до Чигирина, що там за його відсутности полковник паволоцький хотів заволодіти булавою.[215]) Але відступ Дорошенка зовсім не означав, що він припиняє боротьбу. Він припинив лише на зиму бойові дії, щоб підготовитися до весняної кампанії проти Польщі в спілці з далеко потужнішим союзником, ніж татари: турецька Порта ще 6. IX. 1671 заключила з Венецією мир, який віддав їй острів Крит і поклав кінець довгій, виснажуючій війні. Тепер у турків були розв'язані руки, й султан міг узятися до порахунків із Польщею. Справджувалася погроза Дорошенка, що він подвигне на Польщу самий Ахерон!

---

[209]) Grabowski, II, 156—160; Acta hist. II, 753—754.
[210]) Grabowski, II, 159.
[211]) Акты IX, 628.
[212]) Акты IX, 628.
[213]) Акты IX, 625.
[214]) Acta hist. II, 754.
[215]) Grabowski, II, 161.

DER POLNISCH-UKRAINISCHE KRIEG VON 1671.

(Zur Geschichte der Hetmanschaft Peter Doroschenkos.)

Von Dmytro Doroschenko.

Als Doroschenko im Sommer 1670 im wolhynischen Ostroh Verhandlungen mit Polen anknüpfte, hatte er nicht die Absicht, zu einem Übereinkommen zu gelangen, vielmehr wollte er nur Zeit gewinnen, um Vorbereitungen für eine bewaffnete Aktion zu treffen. Das geht aus den Bedingungen hervor, die er durch seine Abgesandten an Polen stellte und die für dieses offenkundig unannehmbar waren. In der Überzeugung also, daß eine Verständigung mit Doroschenko ausgeschlossen ist, erkannte Polen den Rivalen Doroschenko's, den Umaner Obersten Michael Chanenko, als Hetman der rechtsuferigen Ukraine an. Das verschärfte nun Doroschenko's Beziehungen zu Polen, namentlich nachdem die Polen zwei Abgesandte Doroschenko's bei deren Rückkehr aus Polen ermordeten und seinen Gesandten Petranowśkyj, der aus Warschau heimkehrte, um ein Haar totschlugen. Doroschenko rüstete zum Kriege, ohne einstweilen die diplomatischen Beziehungen zu Polen abzubrechen. Der Kosakenrat, der am 23. II. 1671 in Korsuń zusammentrat, stellte sich uneingeschränkt hinter Doroschenko's Politik. Die Kosaken protestierten gegen die Versuche der polnischen Regierung, Doroschenko's Stellung zu untergraben und gegen ihn zu agitieren, und richteten an den polnischen König ein Protestschreiben, das gleiche tat auch der Kosakenrat. In Konstantinopel glückte es Doroschenko, eine Neubesetzung des Thrones in der Krim herbeizuführen: an Stelle Adil-Gireis, der Chanenko unterstützte, wurde Selim-Girei zum neuen Chan bestellt. Zugleich versuchte Doroschenko, mit dem brandenburgischen Kurfürsten Friedrich Wilhelm in Verbindung zu treten, um einen Verbündeten gegen Polen zu haben, ja er bahnte sogar den Weg zu Stepan Razin, der eben einen Aufstand gegen den Moskauer Zaren in Szene gesetzt hatte, um mit dessen Hilfe Moskau in Schach zu halten, aber dieser stieß den ukrainischen Hetman durch das Gespenst der sozialen Revolution ab, die er heraufbeschwören wollte.

Die Kriegshandlungen gegen Polen eröffnete Doroschenko im Juli 1671 mit dem Versuch, die Festung Bila-Cerkwa zu erobern. Die Belagerung mußte allerdings aufgehoben werden, weil die Polen inzwischen unter Führung des Kronhetmans Jan Sobieski gegen Podolien vorrückten. Das Kriegsglück war zunächst den Polen günstig. Ihre Heeresmacht erhielt Zuzug durch den Anschluß Chanenko's mitsamt dem Otaman der Zaporoger

Kosaken Iwan Sirko. Die Verbündeten eroberten Braclaw, Nemyriw, Ladyžyn, Scharhorod, Brailiw, Mohyliw am Dniestr sowie andere feste Plätze — alles in allem das ganze Land zwischen dem mittleren Dniestr und dem Buh. Sie wurden jedoch durch die tapfere Verteidigung der Stadt Kalnyk aufgehalten. Doroschenko schickte ihr zur Hilfe Petranowśkyj, einen seiner besten Oberste, und die Polen mußten die Belagerung aufheben. Ende November eröffnete Doroschenko die Gegenoffensive, nachdem die verbündeten Tataren zu ihm gestoßen waren. Bei Trostjanec' schlug er die Polen samt Chanenko aufs Haupt, inzwischen jedoch war der Winter eingetreten, und Doroschenko stellte die Kampfhandlungen ein, um die Frühjahrskampagne vorzubereiten. Diese führte er bereits im Bunde mit der Türkei, die Ende 1671 ihren langwierigen Krieg mit Venedig abschloß und von ihm die Insel Kreta erhielt, was ihr nun freie Hand ließ, um Doroschenko in seinem Kampf gegen Polen tatkräftig zu unterstützen.

Олександер Іванов

ПСИХОЛОГІЧНА АНАЛІЗА СЛУЖБИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Психотехнічний вибір відповідних людей для певних покликань виходить із двох науково утрунтованих дійсностей: по-перше, що між людьми існують велики різниці що-до їх душевного рівня — загальної інтеліґенції, окремих здібностей, властивостей вдачі та цілковитого характерового успосіблення, які зумовлюють собою не однакову та різну працівну здатність поодиноких осіб і не однакову можливість пристосувати їх до певної праці; по-друге з того, що окремі покликання, або групи покликань, кладуть на людину та її працівну здатність дуже різноманітні вимоги.

З цього походить цілком зрозуміле зусилля, щоб при організації людської праці досягнути відповідної згоди між вимогами кожного покликання та здібностями одиниці, яка цю працю виконує, або змагання до того, щоб кожна людина виконувала лиш таку працю, до якої найбільше надається.

Велику вагу має тут те явище, що таким гармонійним погодженням досягнеться не лише об'єктивної мети, — а саме найліпшої виконности одиниці, — але рівночасно й мети суб'єктивної, — себто внутрішнього задоволення людини своєю роботою та своїм покликанням. Обидва згадані погляди спливають під оглядом практичним в один творчий вислідок. При цьому треба підкреслити й ті морально-соціяльні наслідки, які з такого гармонійного полагодження проблеми людської праці, випливають для цілого суспільства та його колективної життєздатности.

Важливість застосувати психотехнічний вибір в ділянках служби громадської безпеки — поліції та жандармерії — очевидна тому, що ця служба вимагає від своїх кандидатів попереднього складного фахового вишколення. Успішність закінчення такого вишколу є одначе зумовлена душевним рівнем, відповідними здібностями та характеровими властивостями кандидатів. Окрім цього є й такі спеціялізовані фун-

кції служби громадської безпеки, що вимагають спеціяльних здібностей, їхня ж точна діягноза є можлива тільки психологічним дослідженням.

Попередній психотехнічний іспит подасть надійний та об'єктивний перевір припущення, що прийдешні фреквентанти поліційних та жандармських шкіл, дійсно задоволять вимоги успішного теоретичного та практичного вишколу, як рівнож і вимоги самої активної служби. Це дасть нам можливість запобігти випадкам необхідного звільнення кандидатів служби громадської безпеки з причини їх незадовільних успіхів при вишколі, чи навіть осіб, що перебувають уже в активній службі, але цю службу невідповідно виконують. Зрештою такий психотехнічний вибір дасть можливість призначувати на спеціяльні функції лиш такі особи, які для цього найліпше надаються своїми ж спеціяльними здібностями.

Методологічною передумовою психотехнічного вибору про окремі покликання, як рівнож і психотехнічної поради при виборі певного покликання, має бути добре знання тих психологічних вимог, які кладе праця в певному покликанню на людину.

Дослідження цих вимог, або психологічна аналіза покликань, це окрема ділянка психотехніки, а саме професіографії. Вислідом психологічної аналізи покликання має бути з'ясування та перелік основних душевних здібностей та властивостей характеру, — отже тих психічних передумов, які зумовлюють найліпше виконування певного покликання.

Ця моя студія з ділянки психологічної аналізи служби громадської безпеки повстала в висліді того, що я був поставлений у Чеському Психотехнічному Інституті в Празі перед завданням розробити наукові психологічні методи для психотехнічного дослідження та вибору здібних кандидатів для поліційної та жандармської служби.

Для методичного переведення цих дослідів було необхідно спочатку простудіювати усі основні функції та вимоги служби громадської безпеки з боку психологічного, — себто встановити яких же поодиноких здібностей, властивостей характеру та цілковитого успосіблення вимагають окремі ділянки цієї служби та її певні функції. Інакше кажучи було треба з'ясувати та встановити відповідні цій службі психограми, бо існуюча до того часу професіографічна література з цієї ділянки, була так обмежена та скупа, що не давала потрібного оперття для встановлення змісту й розсягу психотехнічного іспиту та застосування відповідних метод і необхідних тестів.

Завдання психологічної аналізи покликань є дуже відповідальна робота, бо від її якости залежить остаточний результат цілого психотехнічного дослідження. Таке дослід-

ження досягне свого успіху та свою мету тільки тоді, коли здібності, що досліджуємо психотехнічним іспитом, дійсно зумовлюють виконування праці в відповідному покликанню. Коли ж воно в дійсності не є цілком так, тоді психотехнічне дослідження зможе лише частинно осягнути свою мету, хочби з боку методичного та тестового іспит був переведений точно та бездоганно.

Для психологічної аналізи покликань існує цілий ряд різних метод. Одній із них, — а саме методі вільного опису покликання тими особами, які це покликання виконують, — недостає необхідного психологічного підкладу при всій її привабливості для неспеціялістів. Через те цією методою не можна допрацюватися до відповідної та надійної психограми покликання, бо вона має багато своїх недостатків.*)

Через те я використав методу аналізи покликань, яка основується на психологічнім спостеріганню праці самим психологом. Крім того поєднував її ще з колективною методою, що є сполучена з одного боку з усними запитами психолога, що досліджує покликання, в самих органів служби громадської безпеки про найскладніші явища їх праці, та з другого боку зв'язана із спільним обміркуванням і з'ясуванням складних службових питань. Такий спосіб аналізи дає нам можливість найглибше проглянути до внутрішньої функціональної істоти покликання.

Психологічна аналіза поліційної служби обіймала наступні функції та працівні ситуації:

1. працю поліції догляду,
2. руху безпеки на улицях,
3. службу на поліційній станиці з усім її внутрішнім технічно-субординаційним змістом та розв'язуванням найрізноманітніших громадських переступків і конфліктів.

У всіх випадках я студіював працю органів безпеки, виконувану як у день, так і в ночі.

Аналіза жандармської служби торкалася таких її функцій:

1. Перебіг праці звичайної жандармської станиці в місті та на селі.
2. Праці станиці розшуку, а то і при допомозі вислідженючої собаки, — яка охоплювала найрізноманітніші випадки.

---

*) Це докладно з'ясовано у моїй праці в чеській мові: »Psychologie povolání« (Психологія покликань), що вийшла у збірній публікації »Encyklopedie výkonnosti« частина I. »Člověk« ст. 159, видавництво »Sfinx«, Прага 1934.

На підставі переведеної студійної праці дійшов я до такої загальної психологічної характеристики служби громадської безпеки:

Зміст учинків служби громадської безпеки є дуже різноманітний та вимагає від органів цієї служби в кожнім окремім випадку особливо швидкої орієнтації що-до ситуації, наміру, карної та соціяльної істоти кожного випадку, коли часто-густо не можна механічно вжити шабльонових, усталених взірців. Відповідна душевна спритність, спостережливість, готовість, далі тактовне поводження та моральна засадничість, як також твердість і стійкість вдачі, при соціяльній чуйності та відповідній загальній освіті мають творити цілість особовости кандидатів служби громадської безпеки. Служба кожного органу громадської безпеки має переважно самостійний характер і вимагає невідкладного чину на підставі власного міркування та рішення. Для цього зовсім не вистарчить тільки поверхово-формальне й бездухе завчення службових приписів, але, навпаки, є потрібне продумане, розумне та відповідаюче конкретним обставинам пристосування цих приписів в інтересах громадської безпеки та ладу.

Отже, які душевні здібності потрібно вимагати від того, хто хоче вибрати собі покликання поліціянта, або жандарма?

Ці вимоги з боку психологічного поділюємо на три категорії, що зумовлюють душевну структуру кожної особовости, — а саме вимоги що до загальної інтеліґенції, спеціяльних здібностей та властивостей характеру.

Вимоги що-до загальної інтеліґенції: Тут треба передусім рішуче відкинути традиційне легковаження поліційної функції громадянством і недоцінку, що з цього випливає, психічного габітусу носіїв цієї служби, особливо на її нижчих щаблях. Необхідно собі усвідомити, що держава зміряє до рук органів громадської безпеки виконавчу та регулятивну силу, яка може бути вжита не тілки для користи чи на шкоду державі, але й для добра чи евентуально і покривдження окремого громадянина. Це залежатиме не лише від якости його характеру, про що буде мова нижче — але часто-густо і від його розумового збагнення ситуації та оцінки окремого випадку.

Тому відповідний оптимальний інтеліґенційний рівень кандидата є основною вимогою служби громадської безпеки. Цей рівень, звичайно, міститься навколо пересічної інтеліґенції популяційного середовища. Коли інтеліґенційний рівень кандидата є помітно нижче пересічного, то він не буде здібний зрозуміти істоту понять і правничу істоту приписів а тому й правильно користатися ними в службовій практиці.

З другого боку надто великий надбуток інтеліґенції над відповідний оптимум не є сам від себе запорукою і ліпшої службової здатности кандидата до служби громадської безпеки, коли йому бракують додатні властивості вдачі, відповідне зацікавлення та спеціяльні здібності. Знову ж таки цей вищий рівень інтеліґенції є добрим симптомом здатности для вище-кваліфікованої та провідної служби.

Вимоги що-до спеціяльних здібностей: Спеціяльні здібності, що окрім загальної інтеліґенції спільно зумовлюють практичну здатність кандидата до служби громадської безпеки взагалі, без огляду на те, який саме рід цієї служби буде він виконувати, належать до функцій пам'яти та спостереження.

При встановленню цих здібностей уважав я на те, щоб їм належала з боку функціонального відповідна структурально-диференційна властивість, а саме, щоб працю, яку виконує така певна окрема здібність не було можливо легко заступити та компенсувати працею іншої здібности, чи евентуально й цілим комплексом душевних здібностей.

Окрім того мусів я рахуватися з експериментально-психологічними умовами гуртового досліду кандидатів служби громадської безпеки, тому що індивідуальний іспит вимагав би багато часу та коштував би відносно дорого. Отже, маючи на увазі згадані моменти, дійшов я до висновку про необхідність для кандидатів служби громадської безпеки таких спеціяльних здібностей.

Диспозиційна пам'ять: Є це здібність запам'ятати собі на короткий час службові директиви, накази та інструкції, що даються усно, та яких зміст і форма бувають зумовлювані різними ситуаціями при виконуванню служби громадської безпеки. За складніших службових обставин такі накази даються звичайно лише один раз, а додаткові запити є неможливі та і небажані задля зайвої страти часу.

Добра диспозиційна пам'ять є отже часто одною з конечних умов службового діяння. Ця пам'ять є зумовлена інтенсивним зосередженням уваги, сполученим з одноразовим цілковитим загальмуванням усіх вражінь та уявлень, що заважають.

Диспозиційну пам'ять відрізняємо від пам'яті тривкої, яка переховує нам матеріял, що ми заприйняли на довший час і набувається повторюванням. Добра тривка пам'ять не мусить іти в парі також із доброю диспозиційною пам'яттю й навпаки.

Здібність спостерігати. Функціям спостерігання належить зокрема важливе завдання при виконуванню служби громадської безпеки. Спритне та всеобхопне спостерігання є передумова правильного та вчасного діяння та поступовання

органів служби безпеки. Воно уможливлює зрозуміти дійові обставини певної ситуації, швидку орієнтацію у головних складниках випадку і заприйняття конкретних фактів у їх цілісній ситуаційній співзалежності.

Така здібність спостерігати є складною душевною функцією, яку гуртом зумовлюють: дистрибуційний тип уваги та сприймання, зорова пам'ять, теми аперцепції, — внутрішнього, душевного спрацювання вражінь, — як рівнож і компоненти характеру особовости.

Об'єктивність заприймання й опір що-до чужого впливу: Ця вимога мотивується тим психологічним досвідом, що звичайно люди, які спостерігають те саме явище, заприймають його у своїй психіці дуже суб'єктивно, так що їх погляди, на те що сталося значно відрізняються від себе. Це зокрема відноситься до таких подій, що їх спостерігаємо тільки один раз і які швидко розвиваються перед нашими очима, як особливо це буває при виконуванню служби громадської безпеки.

Правильний і відповідний засяг та втручання органу громадської безпеки до перебігу якоїсь події, залежить також і від об'єктивности заприймання, що не має бути змінене пересадженням аж до фантазії уявою. Тут має велику вагу саме те, що орган громадської безпеки звичайно буває першим, який занотовує, фіксує й стверджує, як урядовий чинник, річевий, переступний, чи навіть карний характер випадку й події. Він виступає також перед судом, як свідок, і його зізнання отже впливає на розмір покарання. Тому його заприймання мають відповідати дійсності та не підлягати модифікації його суб'єктивного світовідчування. Чуйність про чисту дійсність та опір що-до можливих сторонніх впливів є отже зрозуміла вимога в службі громадської безпеки.

Пам'ят для фізіогномій: Це є здібність пізнавати особи, які ми вже раз бачили на підставі рис їх обличчя. Таке пізнавання полягає в ідентифікації вражінь, що повстають від повторного побачення певної особи з тими вражіннями, які ми придбали, коли цю особу бачили поперше, та з того випливаючого нашого переконання, що тут ходить про ту ж саму особу. Здібність так пізнавати особи є важлива в багатьох випадках виконування служби безпеки та буває надійною вказівкою для евентуального засягу й інтервенції.

Характерове успосіблення та властивості вдачі. Здатність виконувати службу громадської безпеки є звичайно зумовлена не тільки сполученням окремих здібностей, про які була мова вище. Таке розуміння функціональної істоти покликання та психологічного вибору для покликання було б безперечно незадоволяюче. Мусимо пам'я-

тати, що праця людини в покликанню є не тільки результатом співчинности його поодиноких здібностей, але й засягу тої верстви особовости, яка переховується у глибокому нутрі людини та творить її істоту, — а саме її вдачу.

Сюди належать передусім нахил до певної чинности, дійсне зацікавлення працею покликання, охота до праці, воля до поборювання різних труднощів і невигод, що з покликанням сполучені, далі внутрішнє переживання праці та почуттєве відношення до неї, як і цілий ряд, додатніх до певного покликання, окремих властивостей характеру.

Якщо кандидат служби громадської безпеки вибирає собі це покликання тільки з зовнішніх мотивів, або лише з припадкових обставин, то ці моменти можуть бути іноді перешкодою для повного використання в праці певних його додатніх здібностей і душевного злиття з покликанням.

З другого боку присутність дійсного зацікавлення працею, що походить із справжнього нахилу до цієї роботи, потім витривалість і воля можуть в окремих випадках компенсувати і нижчий рівень, певної здібности потрібної для праці.

Ці засади та завваження, як я це спостеріг із власного психологічного досвіду, мають загальне значення для успішної праці в багатьох покликаннях. У службі громадської безпеки мають вони одначе свою особливу вагу, а то саме завдяки її соціяльно-суспільному завданню й експонованості праці. Через те при цілковитій психологічній оцінці результатів психотехнічних дослідів беремо під увагу не тільки окремі здібності, але також і те, до якої міри скерованість вдачі та цілісна душевна структура певної особовости є дійсно у співзвучности з вимогами служби громадської безпеки.

Отже які ж тоді ближчі вимоги що-до характеру кладе служба громадської безпеки? Передовсім не є занадто відповідним гостро-виразний інтровертований тип вдачі, тому що ця служба відбувається у соціяльнім середовищі та вимагає частих стосунків із людьми. Також не є цілком відповідним аж до крайности екстравертований тип вдачі, носії котрого легко і через міру охоче стоваришовуються та сплиивають з іншими.

При потрібній мірі громадсько-товариського поводження, орган громадської безпеки мусить мати порозуміння про певну віддаленість та стриманість, а то тому, щоб одоліти припадкову спокусу заанґажованих громадян перевести службову справу на приватне громадянське поле. З цих міркувань необмежено піддайний та »балакучий« тип вдачі є безперечно небажаний для служби безпеки.

З дальших потрібних окремих рис характеру треба зазначити субординаційність, готовість до чину, сполучену при

Борис Крупницький

БІОГРАФІЯ ГЕТЬМАНА ДАНИЛА АПОСТОЛА В НІМЕЦЬКОМУ ЖУРНАЛІ З 1728 Р.

При пошукуваннях за матеріялами до історії України першої половини XVIII в. трапилося мені знайти цікаву біографію Данила Апостола, надруковану у відомім ляйпціґськім журналі »Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Stand der vornehmsten Höfe entdecket« (1702—1756). Вона появилася в 1728 р. в 315-тім номері журналу, очевидно з нагоди вибору Данила Апостола гетьманом України (1. жовтня ст. ст. 1727 р.). Тут же на заголовку журналу поміщено портрет гетьмана, що його передруковуємо в нашій статті.

Біографія приносить чимало нового. В ній подано цікаві відомості про молдавське походження Апостолів (рід їх названо в біографії »Catarrcu« — Катаржи?) та про зв'язок їх із своєю батьківщиною. В загальному звичайно відомо, що Апостоли походили з Молдавії, але ні Модзалевський,[1]) ні Лазаревський[2]) нічого певного про це сказати не можуть. Останній обережно доводить, що »Апостоли вийшли, по преданію, з Молдавії (з Волох) й поселились в Миргородськім полку«.[3])

Новими являються й відомості про батька гетьмана, миргородського полковника Павла Апостола, що йому уділено в »Актахъ Южной и Западной Россіи« чимало уваги,[4]) але не про перші кроки його в Україні. З біографії виходить, що Павло Апостол, виїхавши з Молдавії, подався в 1648 р. на

---

[1]) В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, Кіевъ 1908, I, 6, і його ж Къ родословной гетмана Даніила Апостола, Кіевская Старина 1904, XII, 140.

[2]) А. Лазаревскій, Очерки малороссійскихъ фамилій, Русскій Архивъ 1875, I, 91 й д.

[3]) А. Лазаревскій, 92. Тільки один М. Маркевич (Исторія Малороссіи, Москва 1842, II, 591) називає цей рід »Апостоли-Катаржи« як і у біографії.

[4]) Акты Южной и Западной Россіи, VII, 171, 302; VIII, 139; XIII, 54; XV, 22, 46, 48, 56, 59, 389 й т. д.

тому з поміркованістю поступовання і відчуттям відповідної міри, певність та сумлінність. Треба підкреслити й чесність. Ця риса важлива тому, що органам громадської безпеки часто даються під догляд і довіряються під сторожу різні матеріяльні речеві цінности, де без моральної стійкости та чесности було б нераз тяжко одоліти спокусу привласнення звірених вартостей.

Питання фізичної здатности кандидатів служби громадської безпеки належить до компетенції лікаря-фізіолога. Тут звернемо увагу тільки на такі фізичні властивості, які і з боку психологічного творять необхідну основу цілковитої службової здатности. До них належать головно загартованість, витривалість та моторність. До сфери фізичної здатности треба також зарахувати і вимоги що-до відповідного загального вигляду кандидата, на якій складається як постать, так і фізіогномія.

Для перевіру влучности переведеної мною аналізи служби громадської безпеки, та правильности на підставі цієї аналізи побудованого професіограму, застосував я ще кореляційну методу для психологічної аналізи покликання. При цій методі наперед встановлюємо ряд здібностей та властивостей, які, на нашу думку, є важливі для виконування певного покликання. Після досліджуємо їх у більшої скількости носіїв цього покликання, і висліди дослідження порівнюємо із службовою кваліфікацією згаданих осіб, що її придбали за якість своєї праці у покликанню. Таке порівняння переводимо у формі кореляційного обрахунку.

Обрахунок торкався 284 осіб, — поліціянтів трьох службових рангів. Була порівнювана цілісна оцінка, здобута на підставі психотехнічного досліду, з цілісною урядовою службовою кваліфікацією. Обрахунок дав відносно високий кореляційний коефіцієнт, а саме: 0,72 при правдоподібній помилці 0,0384. Такий же самий обрахунок, що торкався 39 жандармів, — з курсів для начальників станиць, — дав нам кореляційний коефіцієнт ще вищий, а саме 0,85 при правдоподібній помилці 0,04422.

Таким чином кореляційна метода підтвердила безперечну практичну вартість переведеної нами психологічної аналізи служби громадської безпеки. Здобутий психограм цієї служби дає певну основу для методологічних міркувань і застосування окремих метод та тестів у справі психотехнічного вибору здібних кандидатів до цієї служби.

Durzet Anastol
Fähnrich der Zweyten Schaar

Не можна назвати біографії зовсім достовірним джерелом. Тут немало досить сумнівних пунктів або навіть і помилок. Так, напр., усунення Самойловича і вибори Мазепи відбулися не в 1689 р., як подано в біографії, але в 1687 р. Невірогідно, щоб Данило Апостол на 19-тім році свого життя став миргородським полковником.[9]) Також ледви чи був Павло Апостол, батько гетьмана, генеральним осавулом, та ще й зараз же після переходу на українську службу.[10])

Гетьман Скоропадський чомусь називається не Іван, але Ілля (Eliä). Також каже біографія, що в Данила Апостола були 2 сини, старший Павло і молодший Петро. В дійсності мав гетьман трьох синів (по старшинству Івана, що помер в молодості, Петра і Павла) та п'ять дочок.[11])

Взагалі біографія має, так би мовити, пропагандивний характер. В ній старанно підкреслено всі ті моменти, які говорили на користь Апостолів. Знатний молдавський рід,[12]) батько Д. Апостола — генеральний осавул уже на початку своєї української служби, европейська освіта сина Петра[13]) — все це мало очевидно свідчити про аристократичність гетьманського роду. Також із військової служби Д. Апостола подані тільки такі події, які атестували його як здібного полководця й заслужену перед російським урядом людину. Промовчано звичайно участь його в шведській акції Мазепи, якого він був свого часу одним з найгорячіших прихильників; так само не згадуються протимосковські виступи Полуботка, в яких Д. Апостол грав досить помітну ролю, за що й мусів з іншими старшинами роками відсиджувати в Петербурзі (за Петра І. навіть у в'язниці).[14]) Зате зустрічаємо виразні натяки на те, що вже Петро І. ставився з повним признанням до його заслуг і мав намір зробити його гетьманом України. Характеристично, що в біографії малоросійська колегія (1722—1727) вважається тільки тимчасовою, що правила Україною лиш до виборів нового гетьмана, яким і став Данило Апостол. Тут

---

[9]) Порів. А. Лязаревскій, 92; В. Модзалевскій, Малор. Родосл., I, 6.

[10]) Ще в 1658 р. Павло Апостол був сотником хомутецьким, як це видно з Актів Южной и Зап. Россіи, XV, 22.

[11]) В. Модзалевскій, Малор. Родословникъ, I, 7—8; порів. А. Лязаревскій, 91.

[12]) Цікаво, що батько гетьмана, Павло Апостол, не вмів писати, як це видно з одного акту 1658 р., надрукованого в Актах Южной и Зап. Россіи, XV, 48.

[13]) Про европейську освіту Петра Апостола дійсно свідчить його писаний по-французьки дневник. Див. Дневникъ Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. — май 1727 г.), Кіевская Старина 1895, VII—VIII, 115, 116, 117, 123, 126, 128, 129, 130, 132 й т. д.; також А. Лязаревскій, Дневникъ гетьманича Апостола, Кіев. Стар. 1894, XI, 300—303.

[14]) Див. передмову А. Лязаревського до Дневника П. Д. Апостола, 102—104.

польську службу, був сотником у відомого князя Яреми Вишневецького, дістав від нього маєток Хомутець і тільки пізніш перейшов на українську службу.[5]) Коли саме, залишається неясним. Він ніби опинився в козацьких рядах після смерти князя, що припадає на 1651 р., хоч її в біографії зазначено 1655 р.[6]) Також очевидно не Юрій (Georg) Хмельницький як у біографії, але Богдан прийняв його в козацькі ряди і повернув забрані було йому за службу у Вишневецького маєтності. Цікава вказівка про участь Павла Апостола в Чигиринській війні (1677—1678) і про смерть його в 1678 р. на 60-тім році життя, що дає нам й рік його народження.

Що до Данила Апостола, то біографія подає цілий перебіг його військової служби, в якій знаходимо між іншим цікаву звістку про те, що Д. Апостол розбив шведський авангард під Stagnitz саме перед тим, як московсько-козацьке військо під проводом Шереметева нанесло поразку шведському генералові Шліппенбахові в 1701 р. під Ерасфером. Особливо докладно описано церемоніял вибору Данила Апостола гетьманом України.[7])

Наприкінці біографії знаходимо відомості про шлюб Д. Апостола з Юліяною Іскрицькою, який мав відбутися в 1677 р., та про його синів, Павла й Петра. Новиною є вказівка, що Павло в 1717 р. одружився з молдаванкою, »Schwägerin« генерала Кантакузена. Коли це так, то наведена Модзалевським Федора Миколаївна Енгельґардт мала б бути другою жінкою сина гетьмана.[8])

Добре відомо, що Петро Апостол був високо освіченою людиною свого часу, але біографія приносить й тут дещо нового, напр., що він учився у академіка Шеслера (Schesler), родом з Дрездена, й особливо добрі успіхи мав у математиці й фортифікації.

---

[5]) Коли б признати ці відомості за вірогідні, то тоді відпадає припущення В. Модзалевського, ніби реєстровий козак Андріївської сотні Миргородського полку Апостол, зазначений в реєстрі 1649 р., але без імени, був »безпомильно« одною особою з Павлом Апостолом. Див. В. Модзалевскій, Къ родословной, 140.

[6]) Можливо, тут друкарська помилка, бо той же Павло Апостол мав згідно з біографією підписатися під переяславським пактом (1654 р.).

[7]) Цей опис цікавий вже тим, що він значно ріжниться від опису, який дав нам Яков Маркович в своїм Дневнику. Див.: Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича, Кіевъ 1895, т. II (1726—1729), 179—180. Більш подібний є він до надрукованої Окиншевичем »Записки... о обраніи Гетмана«, джерела, яке що до виборів Апостола треба поставити на перше місце (Л. Окиншевич, Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. Праці Ком. для вивчув. історії зах.-р. та ук. права. Київ 1929, VI, 422—425 (додаток)).

[8]) В. Модзалевскій, Малор. Родословникъ, I, 8: дружина (а 1733 р.) Федора Миколаївна Енгельґардт, дочка стольника Смоленської шляхти.

якої залишилося два екземпляри: один в був. імперат. бібліотеці в Петербурзі, а другий в бібліотеці полтавського поміщика, барона de Launitz. Згадку про цю брошуру подає й Д. Дорошенко в статті »Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des XVIII. und der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts«.[20]) З огляду на те, що цієї брошури я не міг знайти, залишається невідомим, чи вона являється ідентичною з біографією Данила Апостола в Europäische Fama чи не. Рік видання той самий (1728), та ж сама нагода, яка звернула увагу на Д. Апостола, — його вибори в гетьмани в 1727 р.; тільки місто видання інше: в однім випадку Ляйпціґ, в другім Берлін.

Вплив біографії, надрукованої в Europäische Fama, позначився на деяких пізніших виданнях. З них я подаю тільки деякі мені відомі зразки. Її використав відомий Вебер. Він подає в своїй праці (ст. 147—148) »Des veränderten Rußlands Dritter Theil. Die Regierung der Kayserin Catharina und des Kaysers Petri secundi und sonst alle vorgefallene Merkwürdigkeiten in sich haltend« (Hannover 1740) біографію Д. Апостола, беручи в скороченню відомості з Europäische Fama. Але він мусів мати під рукою й інші джерела, на що ясно вказує слідуюче речення: »Наймолодший (син гетьмана), Петро, живе з своєю дружиною з польського роду Храповицьких в Петербурзі, і саме як козацький заложник. При нагоді одного »herrlichen Tractaments«, яке в серпні 1728 р. дав його батько Данило дворові (царському), подарував йому цар козацький лубенський полк, якого населення виносить 6.000 людей« (ст. 148). В біографії в Europ. Fama промовчується про те, що Петро Апостол (так само як попереду і батько) був заложником в Петербурзі; також тут нараховується в Лубенськім полку не 6.000 населення, а 30—40.000.

Що до виборів Д. Апостола гетьманом України, то тут у Вебера (ст. 112—114) подібности з вищезазначеною біографією тільки самого загального характеру. З деяких подробиць видно, що він користався й іншими відомостями. Так у нього один з моментів виборного церемоніялу вимальовується значно реальніше ніж у біографії: »Зараз же схопили його (Апостола) полковники країни (des Landes) на свої плечі і понесли його на трибуну (Gerüst), щоб показати його цілому народові, який на те кидав шапки вгору . . .« (ст. 113).

Коротку згадку про біографію в Europ. Fama подає й Schmidt gen. Philsedeck, говорячи в кількох реченнях про ви-

[20]) Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, Berlin 1927, I, 14.

в біографії позначається навіть виразна тенденція довести традиційну преємственність гетьманської влади.

Залишається невідомим, хто був автором цієї біографії. Редактор ляйпціґського журналу зазначає тільки, що він отримав її від одного високого мецената в Петербурзі. Можна було б припустити, що її склав син гетьмана, Петро Апостол, що роками проживав у Петербурзі. Але біографія закінчується відомостями з 1. березня — 7. квітня 1728 р., і саме тоді Петро Апостол знаходився разом з гетьманом і братом в Москві на коронації царя Петра II.[15]) Потім він мусів із наказу царя й далі залишатися в Москві, аж поки не дозволено йому виїхати на Україну (1730 р.)[16]) Також і деякі помилки, що їх ми знаходимо в біографії, ніяк не можна приписати синові гетьмана. Можливо, що Петро Апостол дав певні інформації якомусь доброму знайомому або навіть меценатові в Петербурзі, який склав їх докупи, а щось додав і від себе. Недурно ж на прикінці біографії так виразно висувається наперед особа самого Петра. Також і вислів біографії, що Петро вже 4 роки сидить у Петербурзі »und daselbst die Angelegenheiten seines Vaterlandes besorgt«, викликає про нього уяву як про свого роду дипломатичного представника України, якого ділом могла звичайно являтися й пропаганда.[17])

Як бачимо, припущення про можливу посередню участь Петра Апостола в складанню біографії є тільки здогадом, який не має за собою ніяких певних підстав.

Цікаво, що в 1728 р. появилася біографія Д. Апостола і окремим виданням. Борщак у своїй книзі »L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale«[18]) згадує про берлінську брошуру 1728 р. під заголовком »Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kosacken Daniel Apostol, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen«,[19])

---

[15]) Петро Апостол був у Москві вже в першій половині лютого 1728 р. Див. М. Судієнко, Матеріалы для отечественной исторіи, Кіевъ 1853, I, 5. В біографії сказано, що на банкеті у гетьмана в Москві Петро Апостол отримав від царя лубенський полк. Цей банкет відбувся за Судієнком (I, 32—34) 7. квітня 1728 р.

[16]) Сборникъ Импер. Русскаго Истор. Об., С. Петербургъ 1863, т. 84, ст. 492—493; Судієнко, I, 120 й д.; Дневникъ Якова Марковича, Кіевъ 1895—97, II, 248, 258, 262, 271, 273, 275, 280, 293, 298; III, 82.; Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка 1727—1753 г., Кіевъ 1884, ст. 7.

[17]) Те, що Петро Апостол був в Петербурзі накладником на місце свого батька, зовсім не дискваліфікувало його в столиці. Він обертався в найвищих петербурзьких колах, був близький до князя Меншикова і навіть служив йому перекладачем в 1726—1727 р. Про останнє див. Дневникъ П. Д. Апостола, 149, 150, 153, 154.

[18]) Paris 1935, ст. 65.

[19]) Berlin 1728, 8°, 8 ст.

бори Д. Апостола та посилаючись й на Вебера.[21]) Johann Christian v. Engel в своїй »Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosacken« (Halle 1796) посилається майже дослівно на Вебера, коли торкається виборів і життя Д. Апостола (ст. 338—340). В такий спосіб попадають в його »Історію« і біографічні відомості, взяті Вебером з Europ. Fama.

А тепер подаємо саму біографію в перекладі на українську мову.

»Деякий час тому назад прислано нам з ласки одного високого мецената (Gönner) в Петербурзі таку звістку про рід і особу Данила Апостола (Daniel Apostel), що його цар вибрав 1. жовтня минулого року гетьманом[22]) або полководцем запорозьких козаків. Його портрет бачимо (на заголовнім листі) цієї частини (журналу).[23]) Нас просили (verlanget) цю (звістку) помістити в »Fama«, що ми робимо з тим меншим застереженням, бо такого роду достовірні звіти можуть послужити для вияснення нової історії цих далеких країн.

Данило Апостол, малоросійський гетьман (General von Klein-Rußland), походить зі старого і знатного роду »Catarreu« в Молдавії, який з давніх давен займав в цій провінції найважніші урядові посади; так само і тепер один з цього роду має звання великого канцлера.

Павло Апостол Catarreu, батько Данила, шукаючи військової слави, подався в 1648 р. на службу до польської республіки, яка мала тоді багато ворогів. Після того як він виявив свою хоробрість (у війнах) проти князя Ракочі, який разом з шведським королем Карлом Густавом дбав про скинення з престолу короля Яна Казимира, також у Курляндії проти шведів, — став він сотником в полку князя Яреми Вишневецького і служив деякий час під проводом цього князя. Він (Вишневецький) ставився до Апостола з виразною повагою (viel Hochachtung) і подарував йому за заслуги на службі республіці маєток Хомутець (Chomuley), який був власністю князя в Україні й тепер ще належить Данилові Апостолові. Через те й Апостол залишався князеві постійно вірним і ніяк не хотів покидати служби в нього, хоч саме тому козаки забрали йому його маєтності в Україні. Втративши через смерть князя в 1655 р. (свого) значного протектора (Wohltäter), задумав він знову заволодіти своїми маєтками і отримав їх

---

[21]) (Schmidt, gen. Philsedeck) Materialien zu der russischen Geschichte seit dem Tode Kaisers Peters des Großen. Riga 1777. Erster Theil (1725—1730), S. 395.

[22]) Тут дійсно вживається назва »Hetmann«, пізніш тільки »General«, яку я перекладаю більш відповідною назвою »гетьман«.

[23]) З нього (цього портрету) видно, що цей полководець втратив одно око. Примітка редакції »Europäische Fama«.

дійсно від гетьмана Юрія (Georg) Хмельницького. Зараз же після того отримав він звання генерального осавула і урядував (на цій посаді) кілька років підряд з значним успіхом (mit großem Ruhm). Далі став він миргородським полковником і підписав разом із іншими полковниками переяславські »Pacta Subjectionis«, через які мешканці Малоросії наново зобов'язались бути підлеглими російським царям. Після повороту з Чигиринського походу, в якім він виявив значну хоробрість проти татар, умер він в 1678 р. на 60-тім році свого життя.

На 19-тім році свого життя Данило Апостол, єдиний спадкоємець його титулів, був затверджений гетьманом Самойловичем (на посаді) миргородського полковника. Незабаром він здобув собі загальну повагу цілого народу й був би перебрав звання гетьмана Самойловича, якого скинено в 1689 р., коли б його (Апостола) не післали з 10.000 людей на кордони України, стежити там за рухами татар. Військо (Die Völcker), що було під його командою, почувши про скинення гетьмана, хотіло вибрати його на місце (Самойловича), але він не рішився (trug Bedencken) прийняти це (звання) без згоди російського уряду й (українського) народу (des übrigen Volcks).

Тим часом Мазепа, хитра й лукава людина, що тоді займав посаду генерального осавула або референдарія, усунув із (свого) шляху Самойловича і так (влучно) перетягнув на свій бік найвидатніших панів (Herren), яких слабодухість (Schwäche) він добре зумів використати, що його в 1689 р. поставлено було з загальної згоди цілого війська гетьманом. Через те, що він вбачав в Данилові Апостолові небезпечного претендента (Neben-Buhler) і добре знав, що ціла нація прихильна до нього (Апостола), то він з цього часу зараз же став його невблаганим ворогом, одначе дбав про те, щоб цю нехіть по можливості сховати.

В 1695 р. Мазепа отримав наказ іти з своїм військом у похід проти Кизикермена, фортеці, що належала туркам і знаходилася у берегів Дніпра, бо цар Петро І. прийняв рішення стати паном Азова і мусів перед тим заволодіти цією фортецею. Апостол провадив наступ, після чого незабаром прийшло до передачі міста.

Коли цар у 1701 р. опинився в стані війни з шведським королем, то він післав рік пізніш фельдмаршала Шереметева з значною армією в Ліфляндію.[24]) Мазепа також дістав наказ вислати туди кілька тисяч козаків під проводом досвідченої у військових справах людини. Для цього призначено Апо-

[24]) В дійсності війна між Росією і Швецією почалася в 1700 р. Перший похід Шереметева в Ліфляндію разом із Апостолом відбувся в 1701 р.

лом ногу, і майже цілий його відділ здебільшого знищено (in Stücken gehauen).

Між тим шведський король задумав заволодіти Полтавою. Зараз же післав цар цілу свою армію туди ж. Також і Апостола з його військом післано в тім же напрямі, і він і в цих обставинах не марнував.

Після того як турки в 1711 р. почали діяти проти карловицького перемирря (Stillstand), пішов цар із своєю армією аж до Прута. Також і Апостол з 6.000 козаками там появився. Хоч цей похід закінчився тільки сутичками (mit lauter Scharmützeln), то все ж цар був цілком задоволений зі служби Апостола, бо цей кілька разів відбивав турків, коли вони непокоїли московський табор.

В 1712 р.[26]) цар повернув частину своєї зброї проти бунтівників »Cirkassischen« князів і післав значну кількість своєї армії, якою він сам командував, до Астрахані. В той же самий час і Апостол отримав наказ там же з'явитися, в наслідок чого він вирушив у похід (з армією) в 11.000 ч. Коли він ще був у дорозі, (почав) бригадир Veterani — його цар вислав з драгунським полком, щоби вигнати бунтівника, »Cirkassischen« князя султана Махмута, і зруйнувати його країну — заслати до Апостола кур'єра за кур'єром з повідомленням, що він знаходиться в найбільшій небезпеці. Хоч князь Махмут після твердого спротиву і залишив свою резиденцію Andreow, а нею заволодів Veterani, то (перший) прийняв міри, щоб його там обложити. Тим самим він безперечно виморив би цілу російську залогу, коли б не прибув своєчасно Апостол і не примусив його зняти бльокаду.

Бачучи, що не сила далі противитись царській зброї і що крім того Дербент і всі »Cirkassische« провінції піддались цареві, князь Махмут просив Апостола заступитися за нього перед царем. Той виклопотав йому амнестію і представив його цареві.

Після щасливого закінчення цього походу цар подарував Апостолові в подяку за його вірну службу (під час походу) свій діямантами обсаджений портрет і заявив публично в присутності міністрів, що він має покищо задовольнитися цим малим в очікуванню на щось важніше.

В 1722 р. незадовго перед смертю гетьмана Ілії Скоропадського (Eliä Skoropadski)[27]) цар заснував у Глухові Раду-Колеґію (ein Raths-Collegium), яка була діяльна до 1727 р.

---

[26]) Тут певно друкарська помилка: похід відбувся в 1722 р.

[27]) Цей (Скоропадський) через глибоку старість не був уже в стані виконувати свої обов'язки. Примітка редакції »Europ. Fama«.

і повинна була до виборів нового гетьмана розбирати всі біжучі справи і (про них) рішати.

Після смерти Петра І. і цариці Катерини вступив на російський престол теперішній цар Петро II., який зараз же виявив свою батьківську прив'язаність (Zärtlichkeit) до цілого царства. Малоросія теж мала участь в цій ласці свого наймилостивішого пана, бо він повернув (їй) всі її старі привілеї і дав дозвіл на вибір нового голови (Haupt).

Військовий і державний міністер (Der Kriegs- und Staats-Minister) пан Федір Наумов отримав наказ бути присутнім при цих виборах, які відбулися 1. жовтня 1727 р. за слідуючим церемоніялом.[28])

Коли пан Наумов приїхав 25. вересня до Глухова, то він знайшов всіх, кого він перед своїм приїздом запросив на вибори, в зборі. 30. вересня прибули всі особи високого стану (Stands-Personen) до нього, і він дав їм знати про причину свого прибуття та призначив день виборів. Між тим майор глухівської залоги[29]) в супроводі деяких підлеглих під звуки сурми (bey Trompetenschall) оголосив по всіх вулицях міста про надходячі вибори, які мали відбутися 1. жовтня. У вечері оповіщено всіх полковників, що розмістилися в околицях міста, що вони мають в 6-ій годині, як тільки почують 3 гарматні вистріли — це мав бути (умовний) знак — направитися в місто.

1. жовтня в 6-ій годині ранку був даний такий (умовний) знак через триразові гарматні стріли. Після того стала ціла залога до зброї, виставила свої призначені пости на великій площі при Миколаївській церкві і зайняла місце навколо спорудженої в середині трибуни (Gerüst), що була три ступні висока і покрита кармазиновим сукном (Cramoisin-Tuch). Козацькі полки також зайняли свої пости. У 8-ій годині подався на площу секретар пана Наумова в колясці (Wagen), запряженій 6-ма кіньми. Попереду нього йшли 24 салдати з їхніми рушницями в руці; за ним марширувала (folgte) така ж кількість (салдатів), що несли царську виборну грамоту (das Ozaarische Wahl-Diploma).

Один вищий старшина ніс булаву або Commando-Stab гетьмана на кармазиновій шовковій подушці. Велику корогву, яку цар має звичай давати кожному малоросійському гетьма-

[28]) Як інші вістки подають, деякий час тому назад прийшло між козаками до великих суперечок: деякі з них хотіли відмовитися від російського протекторату (Schutz) і піддатися польському. Для полагодження цієї незгоди післано було в Глухів Наумова, який мусів всім росіянам заборонити під загрозою смертної кари вміщуватися у вибір козацького полководця. Примітка редакції »Europ. Fama«.

[29]) російської.

стола. З'єднавшись з фельдмаршалом в Ліфляндії, він пішов на його наказ назустріч генералові Шліппенбахові, знайшов його біля Stagniz, розбив шведський аванґард, після чого й Шереметев своєчасно надійшов і здобув повну перемогу над цілою шведською армією.

Коли поляки оголосили в 1704 р. Interregnum, цар післав у цю державу — в силу своєї дружби і союзу з польським королем Августом — генерала Паткуля з 12.000 людей; також і Апостол з 5.000 козаками опинився згідно з наказом там же. Перше, що зроблено, була (операція) проти генерала Горна, який для безпечности засів у варшавськім замку; після кількаденної бльокади він був примушений до капітуляції. Після того наказано було Апостолові наблизитися до шведів і їх затримати; дізнавшись, що останні збирали контрибуцію біля Ляхович (Latowiczy), він рушив проти них, вдарив на них в передмістях цього міста, розбив їх після кількагодинного спротиву на голову і захопив при цій нагоді 500 полонених, не рахуючи офіцерів, яких було видано польському королеві.[25])

Коли шведський король в 1708 р. ввійшов на Україну, Мазепа став на його бік. Шляхетство (der Adel) примушено було йти за ним, бо випадок (Exempel) з Кочубеєм і Іскрою, яким Мазепа відібрав життя — їх обвинувачено в порозумінню з шведами — його (шляхетство) налякав. Але Апостол залишився вірним цареві, своєму законному панові, втік до Гадячого і прибув до царя в Лебедин. Цар прийняв його ласкаво і публично заявив, що все залежало тільки від (самого) Апостола: коли б він раніше прибув, то отримав би звання зрадника Мазепи. Після того він дав йому багаті подарунки і доручив команду над усіма донськими і кількома тисячами українських козаків. Також залишив йому вільну руку на вибір належного місця для опору ворогові, після чого Апостол признав найзручнішим для цього місто Голтву на річці Псьолі у своїй власній місцевості.

Шведи, які хотіли пробити собі дорогу, щоб мати комунікацію з армією їхнього короля, що стояв в полтавськім районі, саме тому кілька разів пробували вибити Апостола з цього важливого пункту, але їх відкидали кожного разу з значною втратою. Між іншим так само і Oberst-Lieutenant Creutz мусів з соромом відступити, коли він із відділом в 500 ч. захотів штурмувати Голтву. Йому відірвано гарматним стрі-

---

[25]) Тут щось перекручене. В дійсности Палюєв і Апостол поспішали в квітні 1706 р. на допомогу полковнику Мировичу, якого облогали шведи в Ляховичах. Але їх допомоговий відділ зустріли шведи під Клецьками і розбили на голову.

нові, також несли знатні особи, а бунчук або Pferde-Schweiff, а також і велику печать, два старшини.

Після них показалися там же на площі пан Наумов і пан Апостол в колясці, запряженій 6-ма кіньми. Коли вони прибули, вийшов секретар пана Наумова на трибуну і прочитав сильним голосом царську грамоту. Потім появився й пан Наумов на трибуні і довів до відома зібраних, що, після того як цар ласкаво дозволив мешканцям Малоросії вибрати собі нового голову, це їх справа знайти заслужену особу, після чого ціле зібрання виставило (на гетьмана) миргородського полковника Данила Апостола. Пан Наумов запитував три рази, і голоси випали без найменшого заперечення цілком на користь згаданого полковника.

Останній спочатку вибачався своєю глибокою старістю, але зібрання попросило його не зважаючи на це прийняти булаву, після чого до нього наблизились всі полковники і повели його на трибуну, щоб представити його всьому військові, яке вигукувало: Хай живе Данило Апостол, малоросійський гетьман! Безпосередньо по тім дано трихразовий салют із всіх гармат фортеці, а далі пан Наумов передав нововибраному гетьманові булаву й інші ознаки його звання.

По закінченню направився гетьман з своїм оточенням до Миколаївської церкви, де архиепископ київський в асистенції чернігівського і переяславського єпископів заспівали (anstimmten) Te Deum Laudamus. Після того гетьман зложив присягу вірности на руки архиепископа, який за тим відслужив літургію in pontificalibus. Один монах Печерського манастиря, що лежить близько Києва, проголосив проповідь у слов'янській мові (in Selavonischer Sprache) на (текст із) »Hebr. 8, v. 4«.

Відсіля подався гетьман до свого палацу (Pallast), де він прийняв ґратуляції від духовенства, шляхетства (Adel) і всіх осіб високого стану. По закінченню запросив він на обід пана Наумова, духовенство і всіх старшин (Officiers), під час якого пили заздравиці при 24 гарматних (салютах) аж до глибокої ночі.

Цей гетьман Апостол одружився в 1677 р. з польською панною (Frauenzimmer), Юліяною Іскрицькою, і мав від неї двох синів. Старший Павло став на місце батька миргородським полковником, після того як він в 1717 р. взяв шлюб із одною молдаванкою, »Schwägerin« генерала Кантакузена. Він не має дітей. Другий Петро одружений з смоленською панною, з дому Храповицьких (Chrapowicki), з якою він уже 4 роки живе в Петербурзі і там же дбає про справи своєї батьківщини. Цар дав йому на однім банкеті, що улаштував його батько цареві і цілому дворові, лубенський полк, який

Der Verfasser dieser ziemlich breiten biographischen Notiz (S. 217—230) ist nicht zu ermitteln. Der Herausgeber sagt nur, daß er die Biographie aus der Hand »eines vornehmen Gönners in Petersburg« erhalten hat. Es ist nicht ausgeschlossen, daß die Materialien für die Abfassung des Lebenslaufes nebst der Wahl vom Sohne des Hetmans, Petro Apostol, geliefert worden sind.

Die Quelle bringt nicht wenig Neues. Hier finden wir interessante Nachrichten über die moldawische Abstammung des Geschlechts »Apostol«; aus ihr lassen sich die bis jetzt ganz unbekannten Anfänge der Tätigkeit des Vaters des Hetmans, Pavlo Apostol, in der Ukraine erklären; manches Neue erfährt man auch über die Familienverhältnisse des Hetmans selbst. Bemerkenswert ist die ausführliche Schilderung der Tätigkeit D. Apostols als Obersten von Myrhorod.

Die Biographie wurde schon von Weber in seinem »Veränderten Rußland« (Hannover 1740, T. III) benutzt; durch ihn kam sie auch auf die Seiten der bekannten »Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken« v. I. Chr. v. Engel (Halle 1796). Es bleibt unbekannt, ob die Biographie mit der in Berlin 1728 als Broschüre herausgegebenen und kaum vorzufindenden »Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kosaken Daniel Apostol, nebst dessen Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen« (8⁰, 85) identisch ist oder nicht.

по тамошній краєвій мірі має населення в 30—40.000 ч. І хоч він ніколи не робив подорожей,[30]) то він говорить і пише цілком добре по латині, французьки, італійськи, німецьки, російськи і польськи. Батько дав йому у всіх фахах найзручніших учителів, і він добре визнається у всіх науках, особливо в математиці і фортифікації, яких навчив його член Академії Наук Шеслер (Schesler), родом з Дрездена.

До цих відомостей не маємо нічого добавити, хіба тільки те, що згаданий гетьман був минулого 1. березня прийнятий на авдієнції у царя в Москві, і що герб малоросійського війська таким чином виглядає.

Російські слова навколо цієї печати такі: »Печать Малої Росії Війська його Імператорського Величества Запорозького«.

ZUSAMMENFASSUNG

In der bekannten Leipziger Zeitschrift »Europäische Fama« (1702—1756) befindet sich in der Nummer 315 des Jahrganges 1728 eine bis jetzt kaum beachtete Darstellung des Lebenslaufes des ukrainischen Hetmans Danylo Apostol, die wir hier in der ukrainischen Übersetzung darbieten. Sie ist anläßlich der Wahl D. Apostols zum Hetman der Ukraine (1. Oktober a. St. 1727) geschrieben worden und bringt die Wahlprozedur besonders ausführlich zum Ausdruck. Auf dem Titelblatt der Zeitschrift ist auch das Portrait des Hetmans abgedruckt worden.

---

[30]) Очевидно за кордон.

засуджені або на повільну смерть або на рабське наподоблювання чужих зразків. Кожен слов'янський нарід мусить знайти собі сам йому властиву ділянку духової творчости, що найкраще відповідає основним елементам його психічної структури. Філософія кожної нації має свої окремі завдання, що може не все ясно виступають у формі остаточно зафіксованих понять, одначе інстинктовно відчуваються кожним її представником.

Ці думки знайшли дальше оформлення у викладі, який я мав 4. грудня 1929 р. в товаристві ім. Канта про головні риси та основні проблеми слов'янської філософії.[4]) До цього причинилася моя праця про »Месіянізм у Слов'ян«, отже ту ділянку духового життя, що в ній висловились найсильніше та найяскравіше національні якості більшости слов'янських народів.[5]) Мій реферат на міжнародньому З'їзді філософів у Оксфорді в р. 1930 про відношення метафізики до релігійности в слов'янській філософії творив лиш окремий причинок для переведення цього загального плану.[6])

Усі ці реферати з обсягу слов'янської філософії були лиш підготовчою роботою, що її треба було конче зробити, щоб дістати то загальне тло, на якому тим ясніше мусять виступити специфічні прикмети української душі та головні складові частини національного світогляду українців. Що ця підготовча праця для пізнання духового обличчя українців була обов'язково потрібна, не заперечить хіба ніхто, бо навіть і цілком поверховна аналіза історичного матеріялу мусить нас навести на прадавні, незвичайно сильні, духово-культурні взаємовідносини між поодинокими слов'янськими народами, що знову не могло залишитись без впливу на пізніше формування національної »душі«. Дослід цього загального тла це »conditio sine qua non« для правильної оцінки та пізнання власного »я«.

Питання, чи та в якому обсягу можна говорити про національний світогляд якогось народу, зв'язане безпосередньо з іншою не менш цікавою проблемою »національної філософії« взагалі, бо ж філософія у розумінні старших та новіших систематиків (Дільтей) означає не що інше, як науку про світогляд.

Ще до недавна деякі філософи відкидали національний характер філософії, виходячи з заложення, що філософія як об'єктивна наука має стояти вище понад усіми виявами що-

---

[4]) »Die slavische Philosophie in ihren Grundzügen und Hauptproblemen« у »Kyrios«. Річник 1936, зшиток 2, Königsberg.

[5]) »Der Messianismus bei den Slaven«, Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Slaven. Річник 1931, Breslau.

[6]) »VII. Міжнародний фільософічний конґрес в Оксфорді« у Богословії, науковому тримісячнику. Львів 1931, т. IX, книга 3.

Іван Мірчук

СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Спроба характеристики.

Тема і зміст цієї праці це вислід довголітніх студій над філософічними питаннями, що мають своє джерело не в загальних поняттях, які відносяться до цілого людства, а глибоко закорінені в специфічних прикметах кожної нації зокрема та особливих силах народнього духа. Вже мій вступний виклад в українськім університеті у Празі в р. 1921 був присвячений українському філософові Сковороді, цій безперечно своєрідній появі на тлі духового життя України у XVIII стол., постаті, якої даремно будемо шукати в інших европейських народів.[1]) Через Сковороду, пізніш Петра Лодія — визначного українського вольфіянця при кінці XVIII століття,[2]) через філософічно-педагогічну діяльність Могилянської Академії в Києві[3]) та подібні теми дійшов я до проблеми слов'янської філософії, що була предметом мого реферату на пленарнім засіданні конґресу слов'янських філософів у Варшаві в 1927 р. Тут я заступав погляд, що слов'янська філософія, як цілість духової творчости в межах філософічного думання має деякі спільні риси, притомі їй цінності й хиби, чим різко відрізняється від філософії західньо-европейських народів.

Тому не є доцільне перенесити сліпо й безнастережно на слов'янський ґрунт духові течії та філософічні проблеми, що мають своє повне оправдання на Заході. Такі появи, як трансцендентальний ідеалізм, позитивізм, емпіріокритицизм, прагматизм та інші напрямки західньо-европейського філософічного думання, перенесені на невідповідний ґрунт, не знайдуть відгуку в душі поодиноких слов'янських народів і тим самим

---

[1]) Г. С. Сковорода: »Замітки до історії української культури«. Прага 1925. Збірник істор.-філологічного Т-ва, т. I.

[2]) Петро Лодій та його переклад: »Elementa philosophiae« Баумейстера у Abhandlungen des Ukrain.-Wiss. Instituts in Berlin. T. I. 1927.

[3]) »Christian Wolf und seine Schule in der Ukraine« у Germano-slavica. Річник III, ч. 3—4. Prag 1935.

денного життя і позбувшися усяких елементів не загального характеру іти тільки за законами власного логічного розвитку.[7])

Цей погляд зовсім рішуче був висловлений ще підчас останнього міжнародного з'їзду філософів у Празі в р. 1934 з нагоди реферату Гельпаха про »центральний предмет соціології — нарід як природне явище, духова постать і вияв волі«.[8])

Твердженню про знаціональний характер філософії можна протиставити думку, що філософія так само, як і наука представляють собою не витвір бездушного механізму чи незалежної від оточення одиниці, а твір живої людини, якої приналежність до спільноти (Ґемайншафт), в цім випадку нації, мусить відбиватися в її творчості. Коли сьогодні навіть у таких науках, як математика, фізика, хемія т. ін. відшукують рисів національного характеру в писаннях учених, що працюють у цих ділянках знання, коли приймається, що н. пр. майже одночасно, але різними відповідаючими їх національному характерові шляхами дійшли до неевклідової, гіперболічної геометрії російський учений Лобачевський та мадяр Боліяй, — коли подумати, що також Ляйбніц і Нютон, хоч і рівночасно, але різними методами взялися до вирішення діфференціяльного рахунку, то що ж доперва говорити про значення суб'єктивних елементів у філософії, яка куди тісніше зв'язана з живим життям як н. пр. математика. Суб'єктивні елементи, що знаходять свій вияв у філософії залежать не тільки від їхнього логічно-систематичного розвитку та матеріяльної і духової організації автора, але вони обумовлені також його приналежністю до народу й раси.

Незалежно від багатьох історичних праць у різних мовах про німецьку, англійську, французьку, італійську, голяндську, данську і т. д. філософію, повстала ще перед першою світовою війною, а головно після неї досить багата література програмового характеру на цю тему як на пр. »Німецький світогляд« Макса Вундта та інші.[9]) Я хочу тут звернути увагу тільки на статтю Павля Менцера про »Німецьку філософію як вияв німецької душі«,[10]) в якій автор, виходячи з загальних завдань

---

[7]) Пор. I. Benrubi: »Gibt es nationale Philosophie?« Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik, Bd. XI (1917), S. 726—746.

[8]) »Zentraler Gegenstand der Soziologie — Volk als Naturtatsache, geistige Gestalt und Willenschöpfung.«

[9]) Max Wundt: »Die deutsche Philosophie und ihr Schicksal«. Langensalza 1926.

[10]) Paul Menzer: »Deutsche Philosophie als Ausdruck deutscher Seele«, у Kantstudien Bd. XXXIX, Heft 3/4. Berlin 1934.

Український нарід — виразно селянський, що протягом століть втратив на користь сусідів провідну верству шляхти, а з різних історичних причин не зміг витворити в містах сильного власного міщанства. Теперішня інтелігенція, як духовий провідник народу вийшла в подавляючій більшості з селян, а міський елемент, робітник, так само як і міщанин, повстали через приплив із села — або представляють собою чужонаціональний чинник. Український селянин цілою своєю істотою врісся в ту землю, на якій він працює від тисячів літ і в цім органічнім зв'язку з землею бачить свою найсильнішу зброю, при помочі якої йому вдалося без огляду на жорстокі численні навали давніших і новіших номадів не тільки закріпити свої позиції на призначеному йому долею просторі, але окрім цього розвинути сильну, назвім, експанзивну політику. Заселення Сибіру, східньо-азійських районів, Канади, селянська еміграція до З'єдинених Держав, це все підтверджує наше твердження. Що з цієї тисячлітньої інтимної сполуки зі »скибою« мусіло витворитися і відповідне психічне наставлення українців — це річ само зрозуміла.

Духове життя України в минулому й сучасному дає нам для підтримки цієї тези майже невичерпаний матеріял, що при виборі найпереконливіших арґументів робить нам труднощі тільки через свою кількість та різноманітність. В письменстві, мові, побуті і звичаях, в проявах релігійного життя, в перебігу культурного процесу, в музиці, в пластичному мистецтві, філософії, скрізь з недвозначною ясністю кидається нам у вічі незвичайно сильна органічна залежність людини від ґрунту, який вона обробляє та який її живить.

Геній української нації, персоніфікація оцих ідеалів, що присвічували цілому народові в часі його історичної мандрівки, поет Тарас Шевченко був у повному значенні цього слова зв'язаний із рідним чорноземом: »Glebae adscriptus«, закріпощений селянський син, якого приятелі мусіли викупити за 2.500 карбованців з підданства, щоб фізично-матеріяльно звільнити його від цих кайданів. Одначе духове відірвання від матері-землі було взагалі неможливе, бо ціла душа поета всіми своїми коренями врослась у цю батьківську скибу, так що відірвання від неї, від її сил, означало б хіба його духову смерть. На чужині, на вигнанні згадує поет зворушливими словами загублену батьківщину:

»Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають
Що не в Україні буду жить
Людей і Господа хвалить.«

(Кобзар, за ред. Симовича. Стор. 370, II т.)

Або:

»Не кидай матері« казали
А ти покинула, втекла,
Шукала мати — не найшла
Та вже й шукати перестала
Умерла плачучи!

(Стор. 359.)

Це не розрахована на зовнішний ефект поза, а факт, який має своє символічне значення, що український пророк і національний герой, пізніше вже не кріпак, а відомий мистець і поет, якого радо бачили у найвищих суспільних колах російської метрополії, являється на численних портретах в селянській одежі і в такому вигляді перейшов у свідомість пізніших поколінь. »Шевченко як поет, писав Костомарів, це сам нарід.« Таким способом набирають ці чисто зовнішні риси з Шевченкового життя символічного значення для цілої нації.

Безупинно бренить із поезій Шевченка, що повстали чи то у Петербурзі, чи підчас заслання, його найсердечніше бажання, бути похованим після смерти у його укоханій Україні, в рідній землі.

Хотілося б (тай то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого)
Аби хоч крихотку землі
Із Дніпра мого святого
Святії вітри принесли . . .
Та і більше нічого!

Кобзар, за ред. Сімовича, II т., стор. 391.

Чудовий вираз знайшло це побожне, глибоко відчуте бажання поета у його »Заповіті«, який земляки виконали з повним пієтизмом.

Теж і Франко, після Шевченка найбільш маркантна постать в межах українського письменства, проголошує цілком отверто і щиро свою солідарність із селянським станом, як основою нового періоду розвитку людства:

Я син народа, що в гору йде, хоч був запертий в льох,
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог — не епілог.[13])

Розуміється, що »український Сократ«, Григорій Сковорода тільки тоді не буде для нас загадочною появою на тлі тодішнього життя на Сході, якщо поставимо його особу та його діяльність у безпосередній контакт із цими силами українського чорнозему, з якого черпав він свої життєві соки.

Теоретичне оформлення та оцінку цього тісного зв'язку з землею знаходимо у визначного історика-соціолога сучас-

[13]) Сергій Ефремов: Історія українського письменства. Видання третє. Київ 1918, стор. 353.

філософії та їхніх розв'язок, старається схарактеризувати особливості німецького думання. Таким способом хоче він кинути нове світло на деякі основні риси німецької вдачі, що були вже раніш предметом дослідів. Коли питатимемо за цею формою вияву німецької душі, в якій вона нам представляється найчистіше, то тут передусім мусимо назвати німецьку ідеалістичну філософію з великими її представниками Кантом, Шеллінгом і Фіхтем. Істоту німецької філософії можна зрозуміти на підставі знання німецької душі з її запзяттям, з її змаганням до чину, з відвагою в думанню, з її питомою повагою та етичним наставленням.[11])

Українська філософія, так само як російська, польська чи чеська філософія в протилежність до західньо-европейського мислення, це філософія життя. Її ціль — шукання життєвої правди, її суть ніколи не знаходить свого вислову в чистій абстракції, в безінтересовнім пізнаванню річей, а прагне виявитися практично в чуттєво-релігійному наставленні життя, в етичному ладі, в роз'ясненню світових подій. Але саме ці чинники мимоволі приносять із собою сильніший зв'язок з національними моментами, ніж це буває при абстрактних, відірваних від життя спекуляціях европейського думання.

Якщо ми після цих вступних заміток загально-теоретичного характеру повернемо до конкретного питання про основні елементи національного світогляду українців,[12]) виринає перед нашими очима з переконливою силою, як складова частина духового обличчя цілої нації — незвичайно тісний внутрішній зв'язок із тією землею, що на ній живе споконвіку нарід.

---

[11]) »Das Wesen der deutschen Philosophie versuchte ich aus der deutschen Seele zu verstehen. Aus ihrem Ungestüm, ihrem Tatendrang, ihrem Mut zur Gefahr, ihrem eigentümlichen Ernst und ihrer sittlichen Haltung. Es wird für alle Zeit richtig sein, daß die deutsche Seele im deutschen Idealismus ihren tiefsten Ausdruck gefunden hat.« Стор. 284.

[12]) Іван Нечуй Левицький: Світогляд українського народа. Львів 1878.

Ѳ. Р. (ильський): »Къ изученію украинскаго народнаго міровоззренія«. Кіев. Старына, 1888, 11, 1890, 9—10, 1905, 4—5.

Ѳ. Булашовъ: Космологическія воззренія украинскаго народа. Кіевъ 1908.

Володимир Антонович (Низенко): »Три національні типи народні«. Правда 1888 р.

Микола Костомарів: »Дві руські народности«. Українська накладня. 183—184. Київ—Ляйпціг.

Чижевський Д.: »Головні риси українського світогляду«, в Українській культурі, Подебради 1940. Стор. 121—122.

Mirtschuk I.: »Die geistigen Merkmale des ukrainischen Volkes« im Handbuch der Ukraine, Leipzig 1941. Стор. 74—83.

ці здобутки при влаштуванню хати, при виготуванню одежі та предметів щоденного вжитку. Але так само й незвичайно багата народня музика і не менш багата й оригінальна народня поезія відповідають у рівній мірі законові естетичної досконалости, естетичної насолоди, законові, що може постати лиш як продукт цього інтимного споріднення з природою та переживання її краси.

В модерному розумінні вважається нарід органічною, біологічною одиницею, природньою спільнотою тільки тоді, коли не лише земля-рілля, але також кров, раса творять його головні основи (Blut und Boden). І також у цім відношенню відповідає український нарід усім вимогам новочасних напрямків. Не лише супроти чужих расових елементів, але навіть у відношенні до інших слов'янських народів — своїх сусідів виказує він величезну силу відпорности, теоритично цілковито необґрунтованої, несвідомої, але безперечно сильно закоріненої в глибинах душі. В пограничних областях відомі випадки, що в одному й цьому самому селі живуть українські та російські родини, але мимо цього між представниками обох національностей не приходить до мішаних подруж. Також німецькі колонії в Україні були позбавлені з цеї причини приливу чужої крови й тому підлягали асиміляційним впливам української маси куди повільніше ніж це мало місце на польській та російській території.

На цьому тлі виринає розуміється також і жидівське питання, яке одначе в українській дійсності приймає дещо відмінні форми, як це буває в інших европейських народів. У внутрішньому житті нації жидівська проблема ніколи не існувала по нинішний день, бо на протязі цілої історії не було ніколи психологічних підстав для зближення чи расового перемішання цих обох народів. Засадича різниця між цими обома чинниками під оглядом культури, раси, світогляду — це різниця між кочовниками, а осілим хліборобським населенням, яке спираючись на своїй господарській і соціяльній структурі мусіло виступити до тяжкої боротьби, зв'язаної з великими жертвами для обидвох сторін. Перший знаний в українській історії погром жидів з р. 1113, криваві розрахунки з жидами підчас польсько-козацької війни з часів Хмельницького, жорстокі вияви народньої пімсти підчас гайдамаччини, врешті в найновішій добі переслідування жидів у українській визвольній боротьбі XX стол. — це все докази на те, до якої гостроти дійшли взаємні відносини між обидвома таборами, що з природи спокійне сільське населення мусіло таким способом дати вияв споконвічній, глибокій ненависті. А для цього почування дало жидівство на українських землях аж надто багато причин. Відомі факти тягну-

лися з найдавніших часів аж до сучасної хвилини, коли то мільйони населення вмирали з голоду, а ціла верхівка народу винищувалась систематично на приказ жидівських керівників большевизму.

Не треба думати, що ці вияви народнього гніву мають своє джерело в почуттю нищости чи заздрости в відношенню до матеріяльно краще поставлених жидів. Навіть найбідніший селянин, що ледви кусок землі може вважати за свою власність, відноситься з погордою до жидівства, яке назагал не має доступу до селянської спільноти. Із свідомости соціяльної вищости цієї селянської аристократії слідує з логічною конечністю неможливість кровного перемішання між обома расами. Тут непотрібна віяка пропаганда, в українському світогляді є це природний закон, який не спирається на ніяких доказах, бо він лежить в крові та в тисячелітнім досвіді.

Як жиди ставляться до українського населення, про це можемо переконатися з численної літератури на цю тему, з якої я наводжу тільки два джерела. Авраам Геллер говорить у своїй праці про »положення жидів у Росії«,[15]) про »стару національну ненависть« українського народу до жидів, а жидівський соціялдемократ Саломон Гольдельман признається цілком щиро, що »у всіх жидівських колах стрічався він усе з однаковим наставленням до українського питання без огляду на їх соціяльну приналежність. Чи це були соціялісти, чи сіоністи, всі ставилися рішуче ворожо до ідеї української державности. ... для всіх закордонних жидівських політиків і високо поставлених осіб серед провідних кол не було найменшого сумніву, що незалежности України не треба признавати та що жиди не повинні причинитися до цього ні в якому разі«.[16])

В основі українського світогляду лежить виразна, ідеалістична риса. Ідеалістичний світогляд спирається виключно на свідомості й старається звести всі явища цього світу до психічних елементів. Наше »я« творить без зовнішних причин тільки з власної ініціятиви зображення, що відповідно між собою пов'язані складаються на картину цього світу. Але не тут місце говорити про ідеалізм в розумінню теорії пізнання. Українці так само як і інші слов'янські народи не показують надто великого зацікавлення для теоретичних міркувань та абстрактних спекуляцій, а натомість тим сильніше звертають увагу на ділянку практичної філософії та питання етики. Ідеалістичне наставлення українців проявляється головно в то-

---

[15]) Abraham Heller: »Die Lage der Juden in Rußland«. Breslau 1935. (Doktordissertation.)

[16]) Salomon Goldelman: »Die Ukrainer und die Juden«. Wien 1920.

му, що всіми їхніми думками й учинками керують не загальні категорії розуму, а в першу чергу суб'єктивні чинники, що своє джерело мають у почуванні та волі. Отже не об'єктивна правда, якою вона представляється нашим очам, а »правда« з сильними домішками фантазії, »правда« така, якою ми хочемо її мати, творить підставу наших рішень та вчинків. Для закріплення цього твердження можемо навести з української історії сотні прикладів.

Український історик Костомарів під впливом месіяністичних ідей поширених тоді головно в польському та російському громадянстві пише відомі »книги битія українського народу«, в яких він старається представити післанництво України та її ролю в майбутній історії людства. Твір, що мав за завдання, викресати нові сили з погибаючої майже нації, що мав дати їй новий зміст життя хоч би серед дуже тяжких обставин сумної дійсности, поринув так у хмари ідеалістичних міркувань, так знехтував дійсність, що перехід до справжнього життя навряд чи був ще можливий. Це не значить, що нарід мусить обмежуватись до потреб буденщини і може обійтися без ідеалів, навпаки ніякий поступ, рух вперід неможливі без недосяжної в суті речі, остаточної мети, але вихідна точка для цього змагання, прямування в гору мусить лежати в межах конкретної дійсности.

Також Франко, без уваги на найгірший досвід у своєму житті, вірить у своїм ідеалізмі в людину, її вроджену доброту, її гін до краси й моралі. Змальовані в його творах характери виказують усе деякі добрі сторінки, або що найменше сліди позитивних рисів, які можуть дозволити одиниці повернутися на шлях правди. Що люди з природи не злі, а тільки під впливом обставин змушені до поганих вчинків, це для нього річ зовсім ясна. Деякі критики думають — що саме ця ідеалізуюча віра в людство дала Франкові помимо найтяжчих розчарувань та наклепів з боку своїх же земляків, моральну силу витримати на пості та божевільно багато працювати для добра власного народу і рідної культури.

Інший приклад із найновішої історії. »Знайшовши оцій новій долі, відповідно до всього руху останнього часу, шлях в автономії та федерації, в повному національному житті Грушевський яскравими рисами позначує внутрішню вагу автономії України в федеративній Росії. Насамперед воля України не значить панування українського народу над іншими на України сущими — над національними меншостями. Ми не на те — пише Грушевський — цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилею, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету — приборку-

вання слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі.«[17])

Тенденція ідеалізувати виявляється в українців теж у відношенню до жіноцтва, яке в українському громадянстві займає упривілейоване місце. В письменстві виступає жінка в таких шляхетних ідеалізованих постатях, що мається враження, неначе б то її хиби служили не для обниження її вартости, але скоріш для підвищення її принади. »Українська жінка в поезії українського народа змальована такою духово прегарною, що й у самому упадку свойому виявляє постично свою чисту натуру й соромиться свого пониження.«[18]) Типів наскрізь негативних, таких як на пр. у драмі Карля Шенгерра: Дер Вайбстойфель, або в Мекбеті Шекспіра — тут взагалі немає. Поза повним фантазії порывом душі спрагненої ідеалів зникає майже цілковито розуміння справжньої дійсности. Драматичне письменство XIX віку приносить нам багатий вибір жіночих постатей, розуміється позитивних — національні героїні як Маруся Богуславка, чарівні дівчата, як Наталка Полтавка, жертви чоловічої злоби, як Шевченкова Катерина, або головна фігура відомої мельодрами: »Ой не ходи Грицю« і врешті овіяні трагізмом пророчиці, як українська Кассандра. Треба ще згадати, що ці перестарілі, за виїмком останньої, п'єси, ще й досі мають в українському суспільстві велике поводження й до сьогодні виставляють їх із великим успіхом не тільки на сценах сільських театрів, але також у головних містах української національної території.

Західній світогляд спирався від давен давна на особистому »я«, на індивідуальній свідомості. Вже в античній Греції в Платона, а ще виразніш у новітній філософії від Декарта почавши особиста свідомість творить вихідний пункт для всяких дальших філософічних міркувань, як єдино певна, ніколи не оспорювана дійсність, що н. пр. у Берклі логічно-консеквентно, хоча в парадоксальній формі обіймає все реальне буття. Подібний хід думок бачимо теж у Канта, якого не без деякого оправдання перші критики з нагоди появи головного його твору порівнювали з Берклім. Виразна я-філософія творить основу системи Фіхте, а позатим »я« у новішій філософії виступає як внутрішньо замкнена в собі, незалежна від інших чинників суверенна величина та як джерело реальности в межах духовости.

В цьому відношенні українці в протилежність до Росіян тримаються західньої орієнтації. Хоч вони не мають власних

---

[17]) Сергій Ефремов: Історія українського письменства. Видання третє. Київ 1917, стор. 398.

[18]) Микола Костомаріш: »Дві руські народности«. Загальна бібліотека. Київ—Ляйпціґ, стор. 183—184.

філософічних систем, в яких »я« знаходило б свій конституючий принціп, або як підстава дальшої спекуляції, то все-таки ціле їх духове життя, їх філософічне думання, їх розуміння моралі, творення правових норм — а передовсім практична діяльність випливають з поняття особистости, що її обмеження відчувається завше болюче навіть у інтересах загалу.

Індивідуалістичне наставлення українця виявляється цілком виразно в його розумінню суспільного ладу, або принціпу спільноти в суспільному житті. Він відкидає з цілою рішучістю всі форми співжиття, яких передумовою є сувора дисціпліна й повне підпорядкування волі вищого, забуваючи зовсім, що це звичайно має погубний вплив на інтереси загалу, а в дальшій консеквенції на його власну користь. Вже сама інтерпретація цього слова »спільнота« виказує характеристичний, національно забарвлений тон.

»Громада це добровільне товариство людей; хто хоче — належить до громади, а не хоче — виходить з неї; так водилося й на Запоріжжі: хто хотів, приходив на Січ, хто хотів виходив звідтіля з власної волі. Народ розуміє, що кожний громадянин є сам про себе людина незалежна, самостійний господар; обов'язки його супроти громади не йдуть дальше поза сферу тих відносин, що їх установляє зв'язок її членів ради спільної безпечности й добра кожного.«[10])

В нашій історії маємо на жаль аж надто багато прикладів на те, як вибуялий індивідуалізм у великій мірі придушував витворення традиції як державнотворчого чинника і тим самим перетворював історичне існування цілої нації в гру нескоординованих, відосередкових сил, що із-за браку поважніших змагань до скупчення мусіли стати катастрофою для майбутнього цеї людської спільноти.

Розуміється, що джерела цього психічного наставлення треба шукати в дуже давних, на кожний випадок передісторичних часах. Гіпотетично можемо приняти, що матріярхат, як організаційний принціп родинного життя у хліборобського населення України в добі неоліту знайшов свій вираз у теперішньому індивідуалізмі українського типу.

Основно інакшою, цілком протилежною є структура російської спільноти, званої »мір«, що як духовий вияв загального бажання впадає в другий екстрем і до решти нищить усяку особисту незалежність. Суть, провідна думка »русского міра« це примус, що виходить від зверхньої влади, як органу божої волі. Кожен бунт проти цього Богом освяченого примусу, це тяжкий гріх, на який не може собі позволити простий »русскій человек«.

---

[10]) Микола Костомарів: Op. cit. Стор. 94—95.

В протилежність до західньо-европейського мислення характеристичною прикметою російського світогляду являється виразна нехіть до виявів власного »я« і рівночасне захоплення свого роду духовим колективізмом. Не зважаючи на старанні зусилля деяких сучасних російських учених, пояснити, або цілком заперечити існування цієї риси російської душі, треба визнати справедливим твердження »слов'янофілів«, що російський дух наставлений колективістично в тім значенню, що йому ненависні особиста свобода, приватна власність, особисті договори між одиницями та що він схиляється в сторону колективних форм господарки, які показала нам в минулому питома, російська »община«. Також події найновіших часів, колективістичні експерименти, що переводилися Совітами при мільйонових, людських жертвах, показують найкраще, що дотичні зарядження уряду в самій Росії не стрічалися з більшим спротивом, тоді як український селянин готовий був вести й вів боротьбу на життя й смерть за збереження принципу приватної власности як підстави західньої культури, не оглядаючись цілковито на своє дуже часто розпучливе становище.

Якщо хочемо правильно пізнати головні елементи українського світогляду, мусимо звернути також увагу на основи психічної структури українців і підкреслити ці властивости й функції психічні, які своїм питомим кольоритом витискають виразне п'ятно на чинності даної одиниці. І тут при цій нагоді кидається нам у вічі сильна перевага чуттєвого елементу, емоціонального над чинником розумовим, раціональним. Не розум, ratio, res cogitans, цей для цілого західнього світу та його мислення й філософування характеристичний і рішальний чинник, а чуття первісне, сильно закорінене в глибинах душі є основним мотивом усієї їхньої діяльности. Ця властивість специфічна не тільки для самих українців, характеризує в однаковій мірі всі слов'янські народи, яких почування хитаються в широкій амплітуді між самими протилежними крайностями. Слов'яни взагалі, а українці зокрема, здібні до безмежного захоплення, одушевлення, одначе після першої невдачі зневірюються в можливість остаточного успіху й з такою самою скорістю попадають у стан повної розпуки й цілковитого знеохочення до дальшої праці. Замість триматися розуму, який каже йти витривало й уперто крок за кроком на вибраному шляху до остаточної мети, кидаються вони в обійми почувань, що самі, без обмеження реґулюючими законами розуму, приносять і одиницям і спільнотам величезні шкоди. Українці приступні найглибшим відрухам любови, що грає провідну ролю в їх духовому життю, але часто це чуття обертається з якоїсь маловажної причини в свою протилеж-

них часів В. Липинського, що перший поміж українськими мислителями і раніш від аналогічних навчань у інших европейських народів у своїх »Листах до братів хліборобів« у рр. 1921—1926 свідомо підкреслив дуже виразно цю основну складову частину національного світогляду, а розвиваючи дальше цю думку підніс селянство до ролі носія модерної української державности.[14])

Просту, але незвичайно глибоко подуману синтезу селянської філософії, виростаючої з духа землі, знайдемо в малім, але майстернім оповіданню Стефаника »Вона Земля«. Розуміється, що Стефаник, це тільки найсильніший представник цієї селянської духовости; коли придивимось одначе ближче, прийдемо до переконання, що майже все українське письменство XIX і XX стол. виросло на ґрунті цих інтимних відносин людини до землі — так що навіть у межах большевицької дійсности ця для народу характеристична риса зовсім не стратила своєї сили.

З таким самим оправданням можемо для цього твердження навести замість позитивних, цілий ряд неґативних арґументів. Таким »argumentum a contrario« є наш філософ Юркевич, що в Києві, на батьківській землі, розвинув широку діяльність, перенесений одначе на університет у Москві, замовк майже цілковито стративши ґрунт під ногами.

Праця на ріллі ставить людину в дуже близьке відношення до природи взагалі, яке є знову рішаючим чинником для розвитку культури (не цивілізації). Модерна людськість відійшла занадто далеко від оточення, від природи, мимоволі витворився між цими двома таборами ворожий настрій, який веде до упадку культури і тому в майбутньому мусить бути усунений. На мою думку, найбільше зло страшної большевицької дійсности було роздвоєння-антагонізм між внутрішнім та зовнішнім світом, між суб'єктом а об'єктом, між природою а людиною, якого ціллю була побіда над природою, а не її повне зрозуміння. І тут виринає перед українським народом роля світового масштабу, а саме привернення цієї світової гармонії, згоди між одиницею та її оточенням, як підстави дальшого розвитку культури. Але поминаючи цю думку, яку треба би розвинути ширше, мусимо ствердити, що з цього зв'язку з природою виросло дуже тонке відчування її краси, якого зовнішним виразом є народне мистецтво. Наслідком цього на ідеалах природи виробленого естетичного змислу є бажання, красу форм, гармонію фарб і оригінальність мотивів перенести на безпосереднє оточення й використати

[14]) В'ячеслав Липинський: »Листи до братів хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму«. Відень 1926.

ність, у розумово незбагнену, але чуттєво зрозумілу ненависть. Ця невирівнаність, ці великі хитання чуттєвого життя поміж протилежними екстремами перешкоджають у великій мірі вдержанню внутрішнього ладу й стабільности й творить велику, може головну перешкоду в процесі системізації нашого думання.

Велику ролю в усіх сферах духового життя українця відіграє любов, яка в першу чергу виступає як своєрідна поява в відносинах між матір'ю та дитиною. Материнська любов у всіх можливих формах творить цю призму, через яку багато явищ приватного й публичного життя дістає своєрідне забарвлення. Любов обхоплює велику кількість мотивів, що стало знаходять свій вираз у письменстві, пластичному мистецтві та музиці.

Я залишаю на боці обговорення виявів цього принципу любови в щоденному життю, але не можу поминути мовчанкою факту, що серед небагатьох заступників філософії в Україні в XIX столітті Юркевич створив систему, sit venia verbo, філософії серця, яка стояла в яскравій протилежности не тільки до модного тоді матеріялізму, але також до скрайнього раціоналізму, чи інтелектуалізму. Аналізуючи сучасну йому філософічну проблематику прийшов Юркевич до переконання, що виявлена в категоріях розсудку філософічна думка не в стані обхопити цілого й правдивого буття. Він у своїй скромності бачить межі людського пізнання, які існують тому, бо поза розсудком та його здібністю, пізнавати світ, скривається глибша чи вища функція людського духа, що служить за підставу розсудкові й створює щойно йому можливости розвитку. Ця прафункція, що згадується вже в К. Т. Ставровецького в XVII стол., якої значення підкреслювали пізніше Гоголь і Сковорода, це людське серце. Філософія серця розвинена Юркевичем у його праці: »Серце та його значення в духовім життю людини«[20]) творить незвичайно характеристичне переходове явище від платонізму до філософії новіших часів, але вона стоїть у явному противенстві до Канта та його послідовників.

Юркевич тому характеристичний для філософічного мислення українців, бо в його творчости виступають ясно типові риси української вдачі. Учень Юркевича, відомий російський мислитель Володимир Соловйов слушно підкреслив у своїй характеристиці філософа його українське обличчя. »Юркевич родом з Полтавської губернії, був отже україн-

[20]) »Сердце и его значение въ духовной жизни человека.« Труды Киевской Духовной Академіи. Р. 1860, 1, стор. 63—118.

цем, й це залишило тривкі сліди в його мові та способі його думання.«[21])

Я не хочу тим казати, що українці недоцінюють значення розумового чинника; навпаки деякі визначні представники українського письменства в XIX столітті, як Драгоманів і його школа, або Леся Українка радо признаються до раціоналізму, а Іван Франко видвигає навіть горде гасло »ratio vincit«. Одначе, якщо ми розглянемо докладніше психічний склад цих людей, переконаємось цілком певно, що їх інтелектуалістичне наставлення є лише обов'язковою жертвою принесеною духові часу; але поза цією для зовнішнього світу призначеною маскою криється глибоке почування, якого приявність на перший погляд непомітна.

Своєрідність української вдачі можемо зрозуміти найкраще через порівняння її з основним характером німецької духовости. »Своєрідність німецького думання — каже Павль Менцер у свойому творі про суть німецького духа[22]) — можна без сумніву найкраще розглянути на прикладі німецької філософії. Характеристичною для неї є віра в систему, переконання, що всю дійсність можна втиснути в схему понять. Ця наївна віра у всесильність поняття виступає найвиразніш у Християна Вольфа, який свято переконаний у тому, що в межах нашого знання, наших вчинків і вражінь розум може видвигати різні питання і давати на них задовільну відповідь. Ціле наставлення до життя мусить бути диктоване розумом, усі рішення під безпосереднім впливом почувань є заборонені. Немає сумніву, що таким способом життя тратить у великій мірі на своїй вартости, але з другого боку не дасться заперечити величність такої спроби системізації нашого духа. Історично взяла філософія Вольфа німецьку людину в педантичний вишкіл, що мало також корисний вплив, як стверджує це сам Кант у відомій своїй похвалі для »духа ґрунтовности«.[23]) Якщо ми тепер перед ці видвигнені Менцером прикмети німецького духа поставимо математичний значок — себто пересунемо їх на протилежну частину системи ординат, отримаємо характеристичні риси української зглядно слов'янської духовости. Про надмірну якусь систематичність і мови бути не може, скоріш дасться ствердити певна безсистемність (Сковорода — філософ без системи), але за те дуже часто геніяльний зрив інтуїції, що несвідомо чи підсвідомо спираючись тільки на могутніх почуваннях творить свої конструкції. Трудно говорити в українців про »духа ґрунтовности«, про вглиблювання в предмет, що зв'язане звичайно з обмеженням

[21]) Соловьов В.: Сочиненія. Том 8, стор. 425.
[22]) Paul Menzer: Das Wesen des deutschen Geistes. 1925.
[23]) Op. cit. Стор. 8.

сфери інтересів, натомість на кожному кроці можемо завважити якнайдальше йдуче поширення діяльности, що знову ж силою факту веде до поверховности. Прикладів саме для цеї риси нашої вдачі можна б знайти у великій кількости. Сильні індивідуальності, що скупчуючи свою духову енергію в одному напрямку, могли б дати твори світового масштабу, розгублюють свою енергію — не все примушені зовнішними обставинами — в різних ділянках і творять речі пересічні або не багато вартніші. Не бачимо розумового, опертого на поняттях підходу до теоретичних і практичних питань, а тільки чуттєве схоплення дійсности, вирішування й найтяжших проблем безпосередньо на підставі почувань і нарешті перемішання теорії й практики.

В зв'язку з цими міркуваннями треба хоч короткими словами, узглядити третю ділянку духового життя, а саме хотіння, волю. Тому, що всі три функції — розсудок, почування й воля стоять між собою в тісній залежности, то перевага першого або другого чинника необхідно впливає і на діяльність третього. Кермована почуттям а не розсудком воля не виказує твердости, витривалости, плановости, а підлягає хитанням змінливих почувань, які в короткому часі попадають з одної екстреми в другу. В результаті бачимо побіч періодів напруженої майже надлюдської активности й захоплення, часи повної пасивности й неоправданої нічим розпуки.

Перевага почуття й панівна роля любови творять перехід до дальшого основного елементу українського світогляду — глибокої релігійности, що є в усіх слов'ян головною складовою частиною їх національно-психічної структури. Численні праці минулого століття підносять як головну рису ментальности не лише теперішних слов'ян, але ранніших і пізніших їх предків власне цю перевагу почувань і ролю релігійного чинника в їх духовому життю. Були навіть спроби, підкреслити плястично історичну своєрідність слов'ян через порівняння їх з народами германської та романської ґрупи. Коли представники германської раси відзначаються філософічним наставленням до життя, а романські народи політичним хистом, творять слов'яне в повнім цього слова значенні плем'я релігійне.

Без огляду на це, чи ця характеристика правильна чи ні, не можна заперечити факту, що всі майже провідні одиниці у слов'янському світі зраджують недвозначно виразну хоча б і різно забарвлену релігійність, яка проявляється у їх творчости, чи то в ділянці гарного письменства чи філософії, чи в плястичному мистецтві. Навіть такі революціонери як Бакунін, Герцен та інші, що згори відкидали всяку віру, були настроєні неменш релігійно, а їх завзяття в боротьбі з релігією було лише відворотною неґативною формою релігійного на-

тосу. Атеїзм у Росії це вираз незаспокоєного бажання віри, бажання, яке невдоволене існуючими формами релігії у своїй розпуці відкидає самого Бога.

На цьому загальному тлі показують вияви релігійного життя у поодиноких слов'янських народів різне забарвлення. Українці у своїх переконаннях ніколи не є засліплені, вони не тримаються невільничо самої форми, зовнішніх признак, а стараються збагнути суть самої віри. Кожен, хто хоч трохи заглибився у духовість українського народу, хто пізнав його рушальні сили, мусить признати, що церковно-релігійний спір, боротьба за зовнішні форми ритуалу така, яка лютувала на Московщині, серед українців взагалі неможлива.

Цікаві та повчальні приклади дає нам українська історія. Коли київська держава з прийняттям християнства з Візантії прилучилася до східньої церкви і з конечности попала у вир релігійних суперечок, українські князі свідомо стараються обходити догматичні розбіжності й помимо приналежности до східньої церкви і культури зберегти контакт з ворожим заходом. Не маючи найменшого інтересу для догматичних тонкостей, не зважаючи цілковито на гієрархічну залежність від Царгороду посилають вони посольства до німецьких цісарів, до папи, приймають та обдаровують присланників з заходу, входять в родинні зв'язки з католицькими князями та панами, одним словом вони творять сприятливі умови для пізніше актуальної ролі України, як посередника між сходом і заходом Европи. Що правда у XVI і XVII віках розгоріла релігійна боротьба теж на українських землях. Але й тепер спір між прихильниками православ'я і унії служив лише гаслом для велетенського змагання двох світоглядів, східньо-консервативного та західньо-постулового, що крім релігії обхоплювали цілий ряд інших чинників як національне наставлення, політичну та культурну орієнтацію. Також і в сучасності не творить церковна приналежність майже ніякої перешкоди у зрештою важкому співжитті українців між собою. Виходячи із свойого надто сильного індивідуалістичного заложення, використовують українці кожну нагоду для розрахунків з противниками, одначе релігійне почування глибоко закорінене в душі має таку пошану, що нікому навіть на думку не прийде робити з нього предмет взаємних спорів. Український Сократ Сковорода, якого духове обличчя відзеркалює доволі вірно характеристичні риси національно-психічної вдачі українського народу, дає цьому релігійному наставленню простий може занадто ясний вираз словами: »Языческіе кумирницы или капища суть тожъ храмы Христоваго ученія і школы; въ нихъ и на нихъ написано было премудрѣйшее и блаженнѣйшее слово, γνῶθι σεαυτόν, nosce te ipsum«. (»Поганські

храми та ідоли були також ознаками християнської віри, на яких стояло написане святе і мудре слово: Пізнай самого себе.«)[24])

На думку Сковороди Бог виявив не тільки християнам і жидам свою правду, а в рівній мірі також і поганам. Таксамо мораль не можна вважати за монополь християнського світу, бо вона знаходить визначних представників також і серед античних народів. Універсальність, пошана перед кожним глибоко відчутим релігійним патосом, терпимість супроти приклонників іншої віри, зацікавлення не формою а в першу чергу змістом церковної догми — ось характеристичні риси українського духа на релігійному полі.

Я спробував у моїх міркуваннях представити головні елементи українського світогляду у їх найважніших виявах, не запускаючись цілковито в їх оцінку з історичного або психологічного становища. На це не дозволяє розмір цієї праці, бо правильна оцінка зайняла б безперечно більше місця як саме представлення головних рисів духового обличчя. Тільки кількома словами хочу натякнути, що поодинокі складові частини національної вдачі, які на перший погляд можуть нам бути симпатичними та видаватись навіть корисними, при зрілішій розвазі виявляються як дуже небезпечні для долі народу явища. Надмірний ідеалізм, що цілковито не оглядається на вимоги дійсности, — непогамований індивідуалізм, що відкидає всякий авторитет, заперечує значення традиції, а власні інтереси ставить вище від добра спільноти, — перевага чуттевости над розсудком, — ба навіть це в нинішних часах дуже популярне прив'язання до землі, до скиби, а наслідком цього домінуюча роля селянства в складі українського громадянства — це назагал беручи поважні хвороби, які при несприятливих умовах можуть довести до катастрофи.

Безперечно, коли візьмемо останній приклад, маємо право думати, що перевага хліборобського стану з цілим його питомим способом думання дає цілій спільноті підстави стабільности, забезпечує її від несподіваних кріз, запевнює фізичний розвиток громадянства і. т. п. Можна б навести багато інших корисних моментів цього хліборобського наставлення, але з другого боку ніхто не заперечить існування цілої низки шкідливих наслідків цього одностороннього складу української спільноти. Брак рухливости духової і фізичної, так потрібної для усяких купецьких трансакцій, був причиною, що вся майже торгівля перейшла в чужі руки на наших землях, що знову було причиною відчуження наших міст і. т. д. Це

[24]) Разговоръ дружескій о душевномъ мирѣ. Сборникъ Х. И. Ф. О. Том VII, стор. 94.

тільки одна сторінка що правда дуже важна, але таких моментів можна б знайти значно більше.

З таких і подібних дослідів випливає як дальший крок намагання, усунути вогнище хвороби або що найменше унешкідливити її чинність в народнім організмі, а це можна осягнути пляновим, наставленим на далекі цілі вихованням.

UKRAINISCHE WELTANSCHAUUNG.
Versuch einer Charakteristik.

Nach einleitenden Bemerkungen über die Möglichkeit einer solchen Problemstellung werden die Grundzüge der psychisch-nationalen Struktur der Ukrainer, die in ihrer Weltanschauung ihren äußeren Ausdruck erhalten, zur Darstellung gebracht. An erster Stelle steht Blut und Boden, also die Verbundenheit mit der Scholle und das rassische Bewußtsein anderen Bewohnern ihres Volksgebietes gegenüber. Ein ausgesprochen idealistischer Zug, der jedoch wenig Verständnis für richtige Erfassung der objektiven Wirklichkeit zuläßt, die persönlichkeitsbetonte Einstellung als Bindeglied mit der westlichen Kultur im Gegensatz zur russischen Welt, das starke Überwiegen des Emotionalen über das Rationale und die Rolle der Liebe in allen Erscheinungen des privaten und öffentlichen Lebens, schließlich tiefe, nicht auf äußere Formen, sondern auf das Wesen des Glaubens gerichtete Religiosität — das sind in großen Zügen die Grundelemente der ukrainischen Weltanschauung. Ihre Untersuchung und Wertung auf Grund des geschichtlichen Materials ist eine Forderung des gegebenen Augenblicks.

насамперед Аристотеля і Платона, давали вихованцям між інш. знання й з того циклу економ. думки, який нині, за періодизації історії економії, називається аристотелівською політичною економією. Рівнож не могла їм зостатись незнаною канонічна політична економія середньовіччя. Поруч із тим в Академії провадженo виклади ще й з »сільської та домашньої економії«. З-за такої уваги до питань господарства Академія постачила тогочасній Росії не лише українських єпископів та взагалі освічених людей, але й кадр перших аґрономів-економистів, які полишили глибокий слід в розвитку аґрономічно-економічної культури Сходу Европи.

На першому місці серед києво-могилянців аґрономів-економістів стоїть о. Андрій Самборський (1732—1815). Як пан-отець при російському посольстві в Лондоні він в додачу до знань, набутих в Академії, вивчив й англійське сільське господарство з його передовими течіями і передав свої знання російському суспільству. В його час в галузі сільського господарства Англії видатним авторитетом був Артур Юнг (1741—1820), якого уважають головним пропагатором польової травосійби й травопільної системи хліборобства. Самборський передає науку Юнга в своїй публікації »Описаніе практическаго англійского земледѣлія« (1781 р. Москва), ставши ідеологом »англійської системи«, тоб то системи великого інтенсивного сільського господарства. Його впливовість залежала від близькости до царського двору. Високоосвічений він, повернувшись із Лондону, став виховником престолонаслідника Павла Петровича, також вчителем великих князів Олександра — пізніше царя Олександра I — та Костянтина.

Другий із києво-могилянців, М. Ліванів, як і Самборський, прожив якийсь час в Англії. Простудіював тогочасне англійське господарство на місці і написав та видав три сільсько-господарські книжки.[1]) З них третя з черги — »О земледѣліи, скотоводствѣ и птицеводствѣ« (1789, Миколаїв) — була переказом твору »економиста-експериментатора« Іогана Хрістіана Шуберта Фон Клесфельда. Задумуючи заснувати Катеринославський університет, Потьомкін збирався запросити на проєктовану на ньому катедру аґрономії Ліванова. З 1799 р. Ліванов завідував сільсько-господарською школою в Миколаєві; вмер 1800 р.

До києво-могилянців належала ще низка аґрономів. З них згадаємо Є. Десницького, що по студіях в Англії, з 1768 р. був проф. Московс. у-ту. Він р. 1780 видав »Наставник земледѣльческій или краткое англійскаго хлѣбопашества показаніе«

[1]) Першою була: »Наставленіе къ умозрительному и дѣлопроизводительному земледѣлію«, СПБ. 1786; другою — »Руководство къ разведенію и поправленію домашняго скота«. СПБ. 1794.

Олександер Мицюк

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ДУМКИ НА МОСКОВСЬКУ

Політичний гніт Російщини над Україною, розуміється, тяг за собою й московські національно-культурні впливи на нашу народність. Що ті московські впливи вкінці виявлялися в формі »общерусскості«, то не міняє суті справи. Наявність тих впливів на освічені шари українського народу насамперед Наддніпрянщини (але позатим і Галичини та так званої Угор. Руси) за останні півтораста літ уважається за річ остільки очевидну, що то не потребує доказів. І ми з свого боку не збираємося тому заперечувати.

Однак, поруч із тим і одночасно був і відворотний процес: культурний вплив освічених українців Наддніпрянщини і то як на москалів, так і на общеросів. Вплив не тільки тих одиниць із нашого народу, що силою обставин влилися й під оглядом національним потонули в загально-російськім морі, цей вплив просто колосальний. Але виявлявся вплив і національно-свідомих синів українського народа на наших північних сусідів. Тільки цей вплив української культури на московську й опісля на »общерусску« мало обслужений літературою і тому недостаточно знаний та не вповні усвідомлений. Тим часом в кожній галузі наукового й прикладного знання можна було б знайти й простежити, як би було кому, ті українські впливи. Ми спробуємо тут стисло вказати на деякі з них для суспільно-господарської галузі знання.

Вони давні й сягають що найменше XVII -XVIII вв. і то коли обмежитися самою лише Києво-Могилянською Духовною Академією. Ця колишня висока школа в серці України довгий час — аж поки її не закрив російський уряд (1817 р.) — була осередком освіти не тільки для України, але, починаючи з доби царя Олексія Михайловича, й для Московщини. І не тільки в сфері духовно-релігійної освіти, але й по відношенню економії та агрономії. Глибокі студії грецької філософії в ній,

На першу половину XIX в. припадає пасішницька діяльність славного укр. бджоляра Петра Ів. Прокоповича (1775—1850). Р. 1800 він заводить свою пасіку; в 1814 р. приходить на епохальний у справі раціонального бджолярства винахід-розбірний рамковий вулик і конструкцію своєї власної (української) рямки. Правда, в Швайцарії розбірний чи т. зв. »книжний« вулик винайшов природник Губер, описавши його 1792 р. в книжці французькою мовою. Однак, за тодішнього стану комунікації — відсутности залізниць і пошти — про той губеровський винахід в с. Митчанках на Конотопщині, де тоді працював Прокопович, не могли знати, так що його винахід був самостійним для Сходу Европи. Р. 1828 Прокопович відчинив в с. Пальчиках недалеко Батурина першу на Сході Европи школу пасішництва. В ній був дворічний теоретично-практичний курс навчання. Школа проіснувала 51 р., доки не була (у 1879 р.) російським урядом закрита. Значення пасішницьких досягнень Прокоповича виходило за межі України, сягаючи не лише Московщини, але й Західної Европи: про пасішницьку методу і вулик Прокоповича видав його б. учень Журавка в Парижі французьку (р. 1841) публікацію, а в Липську — німецьку.

Вплив києво-могилянців в області суспільно-господарській був тільки одним з численних напрямів універсального впливу української культури на московську від часу приєднання України під протекторат московського царя, впливу, що в усій силі задержався приблизно до другої чверти XIX в.

Внаслідок всебічного впливу української культури на московську »та культура, яка з часів Петра живе і розвивається в Росії« — по недавньому признанню російського евразійця Н. С. Трубецкого — »є органічне і безпосереднє продовження не московської, а київської, української культури«. По словам того ж автора в XVII—XVIII вв. одбулася українізація великоруської духовної культури, лише »російська державність була своїм походженням великоруською«.[6])

З не києво-могилянців видатні заслуги в царині прикладної сільської економіки належать слобідсько-українському діячеві Василеві Назаровичеві Каразінові (1773—1842 р.), ініціяторові заснування Міністерства Народного Просвѣщенія в Росії і основникові Харківського університету. Монархіст, попавший за свої перебільшені чуття до царя, в царську »опалу«, Каразін проводить своє життя г. ч. в своїм селі Кручику (Богодух. пов.) на Харківщині, де ввесь віддається господарству, виказуючи надзвичайно багату економічну ініціятивність.

---

[6]) Н. С. Трубецкой, »Евразійск. Временник«, кн. V. 1917, ст. 617 та 170.

(переклад з англійського). Іван Комов теж по Академії студіював в Англії сіл. г-во і потім випустив підручник »О земледѣліи« (1788 р. Москва). В нім розвивав основи загального та спеціяльного хліборобства і зокрема вміло пропагував конюшинні сівозміни. Крім того видав книжку »О земледѣльческихъ орудіяхъ« 1785 р. Були ще Прокопович-Антонський, Петро Прокопович — про яких далі — й низка інших, складаючи так мовити аґрономічні осередки: Петербурзько-Павлівський, Московський, Батуринський, Харківський, Ніженський, Миколаївський тощо.

»Взагалі духовний стан і зокрема Київська Духовна Академія (названа »Училищем«) дала нам в XVIII в. — признає проф. Чаянов — »не мало учителів аґрономії«. (По його словам Самборський, Десницький, Ліванов та Комов репрезентували так звану »англійську систему«, почасти описуючи англійське хліборобство, а ще більше відбиваючи впливи Шуберта Фон Клеефельда.) Чаянов вказує, що »ціла низка вихованців Київської Академії, які стали професорами, аґрономами і аґрономічними фахівцями, як напр. вже згадані Десницький, Комов, Самборський та інші — давали нам дійсно цінні твори і переклади. Все це було увінчано заснуванням на Московськім університеті катедри »мінералогії і сільського домоводства«, на яку був запрошений також києво-могилянець Антон Прокопович-Антонський, який викладав »Сільське домоводство« по своїх записках.[2])

По значенню Самборського прирівнюють (В. М. Доманицький[3]) до ролі А. Теєра, а Прокоповича-Антонського до Фон Шверца в Німеччині. Впливу києво-могилянців, що знали й англійське сільське господарство, зобов'язана Московщина появі у неї практичних господарів передового типу, як напр. Ягора Ів. Бланкеннагеля (умер 1805 р.). Він одним з перших в Росії від 1792 р. практично насаджував травосійбу, від 1798 р. став переводити своїх селян (Звенигородщина, Моск. губ.) на хуторі. Можливо під впливом української хутірської форми, яку мав нагоду спостерігати, служачи 8 років у війську в Ялисаветі на Херсонщині. Він же першим збудував у 1801 р. цукроварню (в с. Аляб'єво на Тульщині), нарешті, в своїх реформаторських задумах уявляв собі поземельний устрій селян в англійській формі вічно-спадкової оренди.[4])

---

[2]) А. Чаянов, »Главныя линіи развитія русской сел.-хоз. науки за два столѣтія«. Надруковано, як додаток до перекладу кн. Ріхарда Коцімовського »Philosophie der Landwirtschaftslehre«, що вийшов у Москві 1927 р.

[3]) Він же звернув мою увагу на значення києво-могилянців у справі розвитку сільсько-господар. знань на Сході Европи.

[4]) Петр Струве, »Крѣпостное хозяйство«, 1913, ст. 320, 260, 268.

підприємчивість і різнобічне винахідництво. Він перший із поміщиків р. 1805 підготовляє своїх селян до виходу з кріпацької залежности: дає їм право на самоуправління, оброк зводить до 6% з капіталу (до якого відносив 9 дес. землі на родину, будови, дрова і матеріял для будови), надає право продавати чи заставляти селянські участки, лише з переводом на набувця 6% зобов'язання перед дідичем; т. ч. дідич ставав у положення англійського лендльорда, а кріпак — трудового фермера. В останнім пункті реформаторства можна помітити деяку ідеологічну подібність із задумами вище згаданого Бланкеннагеля, якому Каразін доводився зятем. Як проникливий господар, Каразін бачив необхідність інтенсифікувати сільське господарство, бо тільки інтенсифікація могла проживити селянські родини з недостаточним поземельним наділом і підняти добробут краю.

Про виробничу галузь Каразін у своїм Кручику робив досвіди з загноюванням нив, виписував з-за кордону, випробовував і ширив нові ґатунки збіжжя (пшениць, вівсів, жит), пропагував і ширив плекання ще мало знаної в той час картоплі. »Добрые украинцы! испытайте насадить хоть по полосѣ картофеля въ хлѣбныхъ поляхъ вашихъ. Увидите какъ это полезно.« — писав він, сподіваючись, що поволі введеться у селян і »турнет для корма скота, і цукровий буряк . . .« Важливість дощових і снігових опадів для хліборобства і нерегулярність їх підводить його до непорушеної ще проблеми метеорології. В доповіді московському »о-ву естествоиспытателей« 15. III. 1810 р. він перший підняв питання заведення метеорологічних стацій, що зреалізовано в Росії тільки 1833 р. По компетентному посвідченню Кеплена згадана доповідь Каразіна в науковім відношенні стояла дуже високо, »нею Каразін опередив учених Західної Европи«. У записці поданій цареві 1818 р. Каразін говорить, що можна наперед передрікати погоду на основі висновків масових реґулярних і систематичних спостережень над погодою, тоб то за постановки метеорології, як науки. Подібно ж вже у 1810 р. (в московськім об-вѣ естествоиспытателей) він висловив думку, що електричну силу верхніх шарів атмосфери можна пристосувати до потреб людини, використовуючи її для зміни погоди відповідно до бажання. До цеї думки він нераз вертався: напр. в листі до Аракчеєва 1814 р. він говорить »про возможность располагать по крайней мѣрѣ на нѣкоторомъ пространствѣ состояніемъ атмосферы, производить дождь и вёдро по своему произволу«. Не є виключено, що видатні, далеко попередивші свою добу, ідеї Каразіна відносно метеорології передалися в західну науку, як через опублікування його докладу з 15. III. 1810 в французькій мові, так ще більше через

німецького природника Гумбольдта (1769—1859), що перебуваючи якийсь час у Москві, з глибокою увагою вислухував широкі наукові плани К-на.

Що до збуту, то Каразін, знову попереджаючи свою добу й культурний рівень сучасників, прозорливо бачив, що не в збуті сирівців, а збуті переробок в »концентрати« полягає народогосподарська вигода. І з фанатичностю, істотною для його ентузіястичної вдачі, ввесь віддається справі переробок, виявляючи себе високоталановитим винахідником, хеміком і технологом. Він винайшов (1806) апарат парового винокурення. Р. 1810 в своїй лабораторії в Кручику йому вдається одержати новим способом салітру і, коли уряд не дав засобів на будову першого нового типу салітреного заводу (як в 1801 р. Бляйкеннаклеві на перший цукровар), то, щоб знайти капітали для цього й подібних підприємств, Каразін заклав на акційних засадах Філотехнічне т-во (1811—1820). Р. 1814 удосконалив салітроварення, уживши для виробництва електричного току. В тім же 1810 р. мав уже завод для обробу шкури й робив спроби сушення овочів теплотою водяних парів. Щоб замінити чужоземні привозні вина, став переробляти місцеві овочі на овочеві вина й у 1811 р. вже мав вишневе, крижовникове і смородинове вино; од перегонки вишневого вина одержав добрий спирт, а од проціжування його — добру червону фарбу. В тім же 1811 р. прийшов на обарвлення шерсти травою материнкою (origanum vulgare). З шерсти ж молодих іспанських і сілезьких овець став виробляти вату; також мав у Кручику мотузопрядільний завод. Р. 1814 Каразін заявляє, що він може обертати мед, як рівнож і патоку роблену з крохмалю, в цукор. В тім же році в Москві в присутності професорів Московського ун-ту й військових експертів за рецептою Каразіна роблять із згущених тримних продуктів пробну варку страви, — військові експерти висловились, що не лише в поході, але й в Москві були б раді такій їжі. В наступнім 1815 р. придумав препарат для приготування сухарів, що були в усіх відносинах вищими за сухий бульйон, яким тоді годували військо. Того ж року досвідами над грубими маслами прийшов до того, що міг по бажанню обернути масло якої небудь маслодайної рослини в сало, віск чи резину, з другого боку міг зробить його летучим пряним маслом і навіть перевести в невидимий пахучий газ. Сконструював особливу піч для перепалки вугілля і добував за процесу перепалювання деревляний оцет в очищенім вигляді; вживши за тих операцій холодільників одержав цілком нову речовину-коптильну рідину, якої парами коптилося м'ясо. Того ж 1815 р. зробив у Кручику спеціяльну піч для опалу будинку, що потім він розвинув в ідею парового опалу будов. В. 1838 р.

заслав до Петербурга свій проект парового опалу зимового палацу (що по пожежі перебудовувався); комісія його одхилила, а в 1841 р. німець Кімпферлінґ видав проект Каразіна за свій винахід. Каразін звернув увагу, що пари за раптового охолодження можуть служити движучою силою і, конкретизуючи свою ідею, р. 1809 почав ставити паровий човен, що мав рухатися тільки пароподіловачем, без усякого іншого механізму. Розкидаючись у своїх заінтересуваннях і діяльності на всі боки, він не мав часу довести до кінця свій задум і в р. 1842 довідався, що та ідея зреалізована за кордоном. Крім згаданих вище начислюється ще 22 дрібніших винаходів його по переробці продуктів; окремо стоять його винаходи ліків проти скаженини (1817) і холери (1830). Всі споруди для досвідів Каразін сам викреслював і конструював, надаючи їм великої простоти і стараючись кожній дати кілька призначень.

Мимо всього, про що вище сказано, Каразін був одним з перших укр. статистиків: р. 1816 випускає він свої »Краткія вѣдомости о Слободско-Украинской губ.«; в 1818 р. збирає на основі метричних і сповідних книг статистичні матеріяли по Кручику і чотирьом казенним селам про народження, смертність і шлюбність, розробляє його і приходить до цікавих висновків; в 1819 р. він закінчив »Статистическое обозрѣніе Слободско-Украинской губерніи«, порівнюючи з даними про інші губернії й міста. Він дуже високо ставив значення статистичних обслідувань, що по його думці »викликають державні заходи для добра людности й дають підставу до їх здійснення«.[9])

Само собою, що многобічна дослідницько-підприємсько-пропаґандистична діяльність Каразіна далеко не завжди зустрічалася в ту некультурну добу з розумінням і наслідуванням. Не раз здавався він сучасникам »прожектьором« і на нього писано сатири (напр. Гулак-Артемовським), його посміхливо називано »колдуном« (Аракчеєв). Тим часом цей »прожектьор« і »колдун« багато зробив не тільки во »благо любезной Украины и полуденного края Россіи«, як стоїть на його пам'ятнику, але й у багатьох напрямках впливав на московську думку, а де в чім навіть й на західньо-европейську.

В тій же першій половині XIX в. в області прикладної і соціяльної економіки видатною постаттю був енерґійний помічник Каразіна в заснуванні харківського Філо-Технічного т-ва Микола Степанович Стремоухів, дідич с. Милонидова коло Сум Слобідсько-Української губ. Уважають, що він перший завів в Україні многопільне (власне шестипільне)

[9]) Н. Тихій про Каразіна в »Кіевск. Старинѣ« за 1905.

господарство, комбінуючи його з травосійбою. Крім того був одним з піонерів в уживанню удосконаленого плуга (Смалева) й ін. знарядь, в тім числі й удосконаленої стодоли, — тут зробив він те ж, що й Каразін. Були вони однодумці й у заведенню шкіл для дівчаток кріпацького стану. Однак, його ім'я заховається в історії суспільних думок України завдяки тому, що виплекав ідеал кріпосного колективізму й переводив його в життя в своїм маєтку, Миловидові. Противник індивідуалізму, який він називав українським словом »опрічність«, Стремоухів стояв за »совокупне домоводство« в формі хліборобсько-ремісничих громад, чи артілів. На таку форму хазяйнування і перевів він з 1813—14 р. своїх кріпаків-миловидовців. Його »кріпосні артілі«, або, як він наз. їх, »дружини«, складалися кожна з 25 тяголів. »Дружини« існували в р. 1829 — коли він їх описав,[7]) — але, як довго по тім році невідомо. Умер десь 1844 чи 1845 р. і в оцінці заслуг небіжчика між інш. читаємо, що Стремоухів »зробив рідку і видатну спробу зреформування свого помістя«.[8]) Кріпосник-реформатор, С-в, в своїй оригінальності уявляє з себе »єдиний« у своїм роді »закінчений тип кріпацького соціяліста«, — чи »романтично-кріпацького соціяліста з поміщиків« (П. Струве). Він за оцінкою сучасника, Омелянченка, »сороклітніми трудами своїми зробив багато послуг російському господарству взагалі й місцевому зокрема«.[9]) Без сумніву, господарські новаторства практиків Прокоповича та Каразіна, й Стремоухова, хоч би останнього й в меншій мірі, ніж перших двох, мали значення й для сусідніх районів Московщини.

Цікаво, що спроба кріпацького колективізму Стремоухова не була в України єдиною. Приблизно на ту ж добу 1820—1830 рр., припадає широкий розмах поміщицького артільництва в історичнім Карлівськім маєткові на Полтавщині, що тоді належав граф. Марії Розумовській (удові гр. Льва Кириловича Розумовського, сина останнього гетьмана України). Там »на строго-артільних підставах« зорганізовано коло 520 бідніших »піших« селян-кріпаків — успіх, якому міг би позаздрити пізніший фанатик насадження селянських артілів, М. В. Левицький. Артільна філянтропія гр. Розумовської описана управителем Карлівки п. Кропковським.[10])

Українські спроби кріпацького колективізму й артільництва, здається, не пройшли без впливу на московську

---

[7]) Земледѣльческій Журналъ Импер. Моск. О-ва сел. хозяйства, 1829, № XXV.

[8]) П. Омелянченко, Журналъ Сел. Хоз. і Овцеводства, 1845, ст. 273—4.

[9]) Там таки, див. також П. Струве, вже цит. праця, ст. 178—195.

[10]) Земледѣльческая газета, 1835, № 62; теж П. Струве, там таки, ст. 195—202.

суспільну думку. В творі Акінфа Жукова »Начальныя основанія русскаго сельскаго хозяйства« . . . (1837) знаходимо теорію й практику (в приложенні до Саратовщини) кріпостного соціялізму; а вживання для артілів назви »дружини«, тої ж, що й у Стремоухова, певно не є випадковістю, а одбиттям знайомства з спробами сумського колективізатора.

В царині природознавства ми мали свого коли не Дарвіна, то предтечу дарвінізма. Був то Михайло Максимович (1804—1873), якого широка публіка знає, як укр. етнографа, словесника й історика. Професор ботаніки на Московськім університеті — з 1827 по 1833 р. — він за 24 роки до оголошення теорії походження видів Дарвіна висловлював вже ідею про еволюцію організмів на землі. От його формулювання тої засади (в листі до Є. В. від 1834 р.): »По своей внутренней врожденной силѣ, жизнь производитъ опредѣленные виды растеній, пользуясь силами внѣшней природы, съ которой она вступает в борьбу . . . а какъ стеченіе внѣшних пособій бывает весьма разнообразно, случайно, измѣнчиво, то жизнь сама становится измѣнчивою въ явленіяхъ своихъ . . . и неизбежно отступаетъ отъ своихъ первообразныхъ видовъ . . . Смотря по стеченію обстоятельствъ времени и мѣста, жизнь начинаетъ привыкать къ нѣкоторымъ изъ сихъ разностей . . .« Очевидячки, студентство московського університету знало ці погляди свого професора ботаніки. Однак, сам Максимович, перейшовши у 1834 р. на катедру словесности в Київськім ун-ті, не займався вже ботанікою, з б. слухачів не знайшлося нікого, хто б наслідував і розробляв ідеї вчителя про еволюцію видів, так вони й залишилися нерозвинені в цільну теорію, якої автором став пізніш Дарвін.

В комплексі соціяльних ідей першої половини XIX в. під нашим кутом зору заслуговує на згадку ідея федеральности й слов'янофільства. І федеральність і слов'янофільство виступають вже в громаді »Соединенных Славян« (1823—25 р.), яка ставила ціллю об'єднання всіх етнографічно слов'янських земель в федеративний союз. Південне товариство декабристів приймало ідею всеслов'янського федерального устрою під впливом членів громади »Соединенныхъ славянъ« і членів »Малоросійскаго общества«. У програмі Кирило-Методіївців ті ідеї слов'янофільства і федерації були основними. Відомо, що ідеологом серед них був М. Костомарів. Як історик минувшини, він, як каже Драгоманів, »зворушив думки про народоправство, про союзність (федералізм), про мужицтво (чернь)«. Він »дав наукові історичні основи демократично-федеральним стремлінням всих русских«.[14]) Кирило-Методіївці прибрали

[14]) »Громада«, Женева, № 4, 1879, ст. 174.

ідею слов'янофільства — згідно з Костомаровом — »у світлі форми федеративного союзу слов'ян«, з рівноправністю кожного з слов'янських колін і братерством у згоді з ідеалом великого поета і теж кирило-методіївця Шевченка — »щоб усі слов'яни стали добрими братами« ... Це українське слов'янофільство протистало московському, яке не ховалося з централістично-імперіялістичними зазіханнями Москви. Відомий напр. московський слов'янофіл Хомяков представляв в своїй уяві слов'ян, як »орлів«, однак не рівноправних, а таких, що »могучія глави склоняютъ передъ старшимъ сѣвернымъ (себ то московським) орломъ!« Московський панславістичний імперіялізм, за виразом Костомарова, мріяв »простереть когда нибудь царственную десницу на славянскіе народы, и уготовить имъ вожделенную судьбу Украины и Польши«. Московський панславізм в додачу обернувся в панправославізм і опостизування свого (московського) кулака, кулака »comme il faut«, що роздвигнув російську імперію на сьому частину світа ... З України йшов промінь ідеалістичного розуміння слов'янофільства. Тим ідеалізмом — щоб дати всім слов'янам рівноправність — продиктована була й програмова федеральність: по землям, а не народностям. На цій ідеалістичній концепції федералізму стояв і Драгоманів ... Однак, запанувавша після світової війни понура дійсність показала, що слов'яни по слов'янських державах до тої ідеальної рівноправности слов'янських колін не дозріли. Життя пішло в напрямку панування одних слов'янських колін над другими ... Слов'янофільство скрахувало.

На кінець 50-х рр. складається течія українських хлопоманів, що в виявах своєї платформи завпережала — і через те можливо й впливала — на російський лавризм і початкове народництво.[12]) Раніш, ніж у Московщині, з'явилися на Україні, як витвір свідомої громадської самодіяльности, і перші новітні, статутарні, кооперативи. Появившись на Правобережжі на 1860 рік, коли на Московщині ще їх не було, вони, мимо льокальности з'явища, могли в якійсь мірі впливати й на суспільну думку тодішньої північної Росії.

На початок останньої чверти XIX в. між українцями видвигається кілька інтелектуально величавих постатів. Перше місце серед них по впливовості належало М. П. Драгоманову. З інших згадаємо члена старої київської української Громади політика-економа Миколу Ів. Зібера (1844—1888) та однодумця Др-ва, молодого С. А. Подолінського, що давав одсвіт своєї високої талановитости гол. чин. в особистих сто-

[12]) Див. мою працю »Українські Хлопомани«, надруковану в »Самостійній Думці« (Чернівці) 1933 і видану сепараткою.

сунках. Його українські писання, що видані за кордоном, були мало приступні, знані та цінені сучасниками. Його твір — »Людська праця і єдність сили« (в французькій, німецькій та італійській мовах) міг залишити сліди впливу на Заході; однак, до оцінки високого значення виставленої в ньому концепції, нарешті підходять аж в наші дні, — на стільки він випереджав свій час.[13]) Сильним загально-російським тогочасним революційним партіям »землевольців« і »народовольців« Україна дала обґрунтування терору і найвидніших терористів (Желябов, Софія Перовська, Кібальчич тощо); українці ж були першими, що в тих партіях ставили програмовий постулят політичної свободи (Осінський), іґнорований і довго погорджуваний. »Взагалі южане-народники« — констатує Аптекман — »раніш північних одмовилися од неґації політичної боротьби для осягнення політичної свободи«.

Але найвпливовішим, як сказано, був М. Драгоманів, якого проф. Богдан Кістяковський цілком слушно уважає за »першоклясного соціяльно-політичного мисленника і діяча«. Його вплив сягав на всі відтінки російської громадської думки — від анархістів до монархістів. Як свідчить Аксельрод, Др-в мав »безсумнівний вплив« на членів редакції »Община«; редакція »Общини« в сильній мірі числилася з поглядами Др-ва«.[14]) Перед нами вплив Др-ва на романських і російських анархистів. В політичній еміґрації з Росії Др-в, як говорить Дейч, відограваз своїм розумом і ерудицією ту ж першу ролю, яка трохи раніш належала Бакуніну і Лаврову. Віра Засуліч, приїхавши у 1878 р. до Женеви, констатувала, що »Др-в стояв у центрі еміґрації«. Желябов пише у 1880 р. від себе і товаришів, поминаючи Лаврова, Тіхомірова і Плеханова, що теж були на еміґрації, пише імєнно до Др-ва просьбу, щоб той прийняв на себе захист поглядів відомого »Исполнительнаго Комитета« перед закордонним світом. Драгоманів своєю критикою впливав на соціялістів народників, — спочатку партії землевольців, потім (після її розколу) на »народовольців« і »чорноперсдільців«. Це відноситься насамперед до федерального принципу. То під впливом Др-ва, як свідчить Аксельрод, народовольці встанили у свою прогдаму ідею федералізму: »по основнымъ нашимъ воззрѣніямъ« — читаємо в тій програмі — »мы народники-федералисты«.[15]) Так само під його впливом група »Черный Передѣлъ«, яка складалася з Аксельрода, Засуліч, Плеханова, Дейча, стояла на засаді федералізму й свій

[13]) Див. мою працю »Піонір української економичної думки«, надрук. в »Кооп. Республ.« (Льв.) 1932 і видану сепараткою під назвою »Україн. економист-громадівець С. А. Подолінський« 1933.

[14]) »Вѣстникъ Европы«, октябрь, 1913, ст. 206.

[15]) Там само, ст. 226.

часопис стали звати органом »соціялістів-федералістів«. »Коли в рос. соціял.-революційній літературі кінця 70-х рр.« — слушно казав один з біографів Д-ва, Заславський »уділялося обласним союзам громад, в тім числі й українському, значно більше місця й уваги, ніж у пізнішій соц. демокр. літературі — то в значній мірі доводиться приписати впливу Др-ва«. Від Др-ва перейняли, кінець кінцем, російські соціялісти в свої програми постулят політичної свободи. По другім боці Др-в розбив їхній тогочасний фетиш-тероризм, коли другі (як Плеханов), не оправдуючи терору, не сміли одначе проти тероризму обізватися ані одним словом. Др-в учив соціялістів справжнього соціялізму, поборював містику старого народництва, тим справляючи його в новіше річище, не вгаваючи бив по бунтарстві, бланкізмі, якобінстві, вказуючи дійсно революційну тактику; протестував проти втягування в соціял-революційну боротьбу недозрілої молоді й узагалі з строгістю Катона при кожній нагоді повторяв своє облюблене правило: »чисте діло вимагає чистих засобів«. Спеціяльною його заслугою було те, що він знайшов синтезу соціялізму й націоналізму й тим проклав дорогу признанню національности в соціялістичних колах та організації соціялістичних партій по народностям, а не по державам, як то було раніш. Народовольці по джентельменському признали ті впливи Др-ва, надіславши на святкування 30-літнього ювілею Др-ва (1895 р.) привітання, в якім читаємо: »Україна . . . може гордиться тим, що в трудну епоху формування політичних партій в Росії, вона видвигнула одного з видатніших політичних мисленників нашого часу, котрий більш за кого б то не було із сучасників посприяв виведенню російської революційної інтеліґенції із того ідейного хаосу, в котрім вона знаходилася літ 15 назад. Свідомо чи несвідомо, охоче чи затикаючи уши, російські революціонери майже всею своєю масою йдуть по тому шляху, котрий Др-в передбачав і не переставав указувать із перших днів своєї появи за кордоном . . .«[16]) Новоповставша партія російських соціял-демократів »половину арґументів Др-ва слово в слово повторювала«, але в одрізнення від народників не признавалася в наслідуваннях Др-ву. Сам лідер соц.-демократів, Плеханов, напр., в арґументації проти якобінства і бланкізму, був безсумнівним наслідувачом Др-ва. »Правда« — іронично завважує Богдан Кістяковський — »Г. В. Плеханов належить до числа тих наступників, котрі не признаються в своїм родстві« . . .[17]) Стільки про вплив Др-ва на тогочасних російських і почасті західньо-европейських соціялістів.

---

[16]) Народ, 1895, ст. 24.

[17]) Б. Кистяковскій, »М. Драгоманов і Вольное Слово«, »Укр. Жизнь« 1912, № 1, ст. 107.

Не минули впливів Драгоманова й ліберальні кола тогочасної Росії. Його уваги до земсько-конституційної течії були одночасно і впливом на ту течію. Загально-російський конституційний лібералізм визнав за Др-вим заслугу першого теоретика державної конституції (його проєкт конституції відносився до України, як федерального складника Російської федерації). Нарешті, Др-в впливав і на царських міністрів. Найталановитіший із міністрів абсолютистичної Росії, граф С. Ю. Вітте, коли прийшлося складати записку цареві про земства в Росії, впрост списував з Драгоманова.

Тій же третій чверті XIX в. належить розцвіт многобічної науково-дослідницької та літературної творчости кубанського українця Ф. А. Щербини, що в кінці життя був проф. статистики на Україн. Університеті в Празі та в Укр. Господар. Академії в Подєбрадах. Ним зроблені на свій час нові внесення в область статистики, соціології, економіки, кооперації, історії та етнографії. Його професіональним ділом була статистика й саме в цій царині полягають найбільші його заслуги й впливи на загально-російську наукову думку. Досить вказати на колосальне значення його селянських бюджетів і на проложені ним методологічні шляхи в славній земській статистиці. В тім же часі пройшла й діяльність чернігівського статистика Олександра П. Шлікевича, що винайшов комбінаційну табелю, перейняту потім всією статистикою Росії.

На самий кінець XIX в. припадає виступ, а на перші два десятиліття XX в. — розцвіт наукової творчости в області суспільно-економічних знань політико-економа М. Туган-Барановського (1865—1919). Як історик капіталізму Сходу Европи, як дослідник господарської коньюнктури, давший початок сучасним статистично-графічним способам дослідів, одкривший циклічність коньюнктурних коливань тощо, як теоретик кооперації і як історик і теоретик соціялізму, — він полишив свої впливи не тільки на загально-російську соціяльно-економічну думку, але почасти й на европейську думку взагалі.

В перші ж два десятиліття XX в. видалася постать українського правника Богдана Олександровича Кістяковського. Драгоманівець у молодості він, як політичний еміґрант, простудіював право в Німеччині і, повернувшись в Україну, заняв катедру в Київськім університеті св. Володимира. З революцією в Україні став проф. Українського Університету в Києві і членом Української Академії Наук. Вже німецькими працями звернув на себе увагу, як філософ і методолог соціяльних наук і права. За книгу в рос. мові »Соціальныя науки и право« — йому присуджено (Харк. ун.) найвищий науковий ступінь.

Його впливовість на загально-російську наукову думку полягає в області філософічно-методологічній.

Російські патріоти в початку XX в., точніш у часі між двома революціями, не раз констатували деґрадацію і деґенерацію »великоруської« народности й заступлення її місця навіть у державо-громадськім житті »малороссами«. »Подивіться«, чули ми: »предсідник державної думи — Родзянко, предсідник бюджетової комісії — Алексеенко і т. д. — все і скрізь поналазило хохлів«. І тим з більшою настирливістю суґестіовано, що »є один російський народ, єдиний, лише в трьох іпостасях, що нема українців тільки русскіє . . .«

Зрозуміло, що й кожна з уведених у наш розгляд постатів уважається єдинонеділимцями »русской«. Принагідно та чи інша з них протестувала чи заперечувала проти зачислень межи »русских«. Драгоманів, напр., не раз голосно протестував: »Ми хоч і народилися від підданців російського імператора« — писав він 1880 р., »але ми не „русскіє", ані в однім з тих двох розумінь цього слова, в якім воно звичайно уживається. Ми не великорос, а українець«. Все ж в десяту річницю його смерти, напр., редактор заграничного »Освобожденія« Петро Струве писав: »Драгомановъ первый изъ русскихъ публицистовъ далъ русской демократіи широкую и ясную политическую программу . . .« Туган-Барановський заявляв »Развѣ я русскій. Я наполовину украинец, наполовину татарин«, а те, що з нього був »рьяный украинец«, російськими вченими поважалося »грустной чертой на челѣ все таки большого русскаго ученаго« (А. Білімович). Так насилується національне самоозначення тих, які прямо себе заявляли українцями. Що ж говорити про інших, що з загальновідомих причин не могли публікувати своїх праць у рідній мові й після кого тих заперечень або заяв не зосталося нащадкам?

Наведеним ми обмежуємося. Ми показали впливи української суспільно-господарської думки на московську й загальноросійську. Показали, повторимо, не вичерпливо. Відчуваємо, що ця тема могла б бути сильно доповнена іншими даними і постатями. Але ми особисто до неї не збираємося знову вертати. Будемо вірити, що цею темою зацікавиться хтось інший, зокрема з наступної молодшої генерації українських учених . . .

DER EINFLUSS DES UKRAINISCHEN SOZIAL-WIRTSCHAFTLICHEN GEDANKENS AUF DEN RUSSISCHEN

Die ins russische Reich einverleibte Ukraine mußte selbstverständlich auch russische, national-kulturelle Einflüsse kennen lernen. Nebenbei fanden jedoch auch umgekehrte Prozesse statt, die in der Literatur nur wenig bekannt sind. Diese Lücke hat der Autor einigermaßen ausgefüllt, indem er auf die Einflüsse der ukrainischen sozial-wirtschaftlichen Ideen und der Kultur auf die russische, angefangen vom XVII. bis XVIII. Jahrdt. hinweist. Es waren dies zunächst die Einflüsse der Kyjiwer Mohylaner Akademie, und einer Reihe ihrer Absolventen, A. Samborśkyj, M. Liwanow und anderer, auf dem Gebiete der landwirtschaftlichen Ökonomie und Agronomie. In der ersten Hälfte des XIX. Jahrdts. waren es die bedeutenden Errungenschaften des Prokopowytsch auf dem Gebiete der Bienenzucht, die in vielen Ländern auch weit außerhalb der Grenzen der Ukraine Beachtung fanden. In dieser Zeit und mit dem gleichen Erfolge, entwickelt außerordentlich vielseitigen Unternehmungs- und Erfindungsgeist auf dem Gebiete der Landwirtschaft und Technik (vor Verarbeitung ihrer Rohprodukte) W. Karasin. Sein in gewisser Hinsicht Mitarbeiter, M. Stremouchow leistete nicht nur viele Dienste der russischen Landwirtschaft, sondern schuff auch ein Ideal des Fronkollektivismus, aus welchem hierauf die Theorie und Praxis des Fronsozialismus für das Saratow-Gebiet abgeleitet wurde. Vereinzelt steht die Persönlichkeit des M. Maksymowytsch als eines ukrainischen Vorboten des Darwinismus. Aus der Ukraine stammt auch die idealistische Auffassung des Slawofilismus und Federalismus. In den 50er Jahren ensteht hier eine soziale Bewegung der »Chlopomanen«, die ideologisch dem russischen »Laurismus« und »Narodnyetwo« vorausging und dieselben vielleicht auch beeinflußte. Im letzten Viertel des XIX. Jahrdts. beeinflußte M. Drahomanow alle Zweige der russischen sozialpolitischen Anschauungen. Ebenso groß war der Einfluß von Schtscherbyna und O. Schlikewytsch auf die allgemein-russische wissenschaftliche Auffassung der statistischen Methodologie. Gegen Ende des XIX. Jahrdts. erfolgt das Auftreten und im ersten Dezennium des XIX. Jahrdts. die volle Entwicklung der wissenschaftlichen Tätigkeit des Tuhan-Baranowśkyj's. Derselbe beeinflußte als Historiker des Kapitalismus von Ost-Europa, Forscher der wirtschaftlichen Konjunktur, Theoretiker des Genossenschaftswesens, und des Sozialismus, nicht nur die allgemein russische, sozial-ökonomische, sondern zum Teile auch

Симон Наріжний

МАРШРУТИ МОСКОВСЬКИХ ПОСЛАНЦІВ В УКРАЇНУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ВІКУ

Московські посланці, дістаючи собі якісь доручення — чи то було стале призначення, чи якесь часове спеціяльне післанництво закордон, — насамперед одержували від свого уряду спеціяльні накази, що містили в собі докладні інструкції про їхню подорож, завдання, поступовання й виконання доручених їм справ. У цих інструкціях — і то звичайно на початку — зазначався час від'їзду посланців та маршрут, якого вони мали в своїй подорожі дотримуватися. Знаючи московські порядки тих часів, не доводиться дивуватися тому, що в цих наказах часто розписувалося все до дрібниць, рівно ж як і тому, що московські посланці виконували ці накази дуже ретельно. Це вповні стосується й їхніх маршрутів. Тільки в крайньому разі посланці відхилялися від приписаної їм у Москві лінії подорожі; при чому такі відхилення завжди мали свої поважні причини, що ними ті посланці й оправдувалися в своїх посольських справозданнях.[1])

Царські посольства в Україну в др. пол. XVII ст. з правила висилалися з Москви й тільки деякі з них були вислані з інш. міст. Це останнє пояснюється обставинами війни або якимись надзвичайними причинами, що внаслідок їх москов-

---

[1]) Ці посольські справозданні (статейні списки, вістові листи, різні донесення й т. п.) та згадані вже накази посланцям і послужили джерельним матеріялом для цієї студії. Що ж торкається літератури цього питання, то, на жаль, не можемо вказати нічого — навіть коротшої замітки, — що була б присвячена спеціяльно цій справі. Справа московських посольств в Україну в др. пол. XVII ст., так само як і справа московсько-українських дипломатичних зносин взагалі, в історіографії досі майже що не розробилася зовсім. Ця студія становить продовження вже опублікованих розвідок того ж автора: 1. Приняття московських посланців в Українській Державі XVII в. Праці Українського Високого Педагогічного Інституту в Празі, т. II. Прага, 1934 і окремо. 2. Розвідування московських посланців на Україні в др. пол. XVII в. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, т. III. Прага, 1941 і окремо.

die auswärtige Ideologie. In dieser Zeit erscheint auch die Persönlichkeit des B. Kistjakowśkyj mit seiner Beeinflußung auf dem Gebiete der russischen philosophisch-methodologischen Ideologie. In der Zeit zwischen den beiden letzten russischen Revolutionen verdrängten die Ukrainer die Russen sogar im staatsgemeinschaftlichen Leben in Rußland auf den zweiten Platz. Am Schlusse bemerkt der Verfasser, daß er das Thema nicht als erschöpft betrachtet, weshalb er die Aufmerksammkeit der jüngeren Wissenschatler auf dasselbe lenken möchte.

ський цар був поза своєю столичною резиденцією й відти мусів висилати своїх посланців на Україну. Тому й ми розглянемо спочатку справи тих посольств, що висилалися з Москви, а потім уже звернемося й до інших.

У наказах царським послам і різним »дипломатичним курієрам« особливо докладно визначався маршрут по московських землях, аж до українського кордону. Далі, за т. зв. »рубежом«, вже на самій Україні — »в государевих черкаських городах« — їм представлялося значно більше волі; тут вони могли вибирати собі дорогу, приміняючись кожного разу до місцевих обставин і умов, які — розуміється — в часах тодішніх безперестанних війн і заколотів не все були однаково сприятливі для їхнього подорожування. Про свою подорож по самій Московщині посланці в своїх відписах і справозданнях говорять, звичайно, значно коротше, ніж про свої митарства в Україні; зате про це є більше в наказах.

Царські посланці їхали з Москви в Україну найчастіше одною й тою самою дорогою, яка їм здебільшого приписувалася й у наказах і яку вони більш або менш докладно зазначають і в своїх справозданнях. Ця дорога вела до Путивля, де сидів царський воєвода, що перепускав »за рубеж«, і проходила через Калугу, Ліхвін, Белев, Болхов, Карачев і Сівськ.

Цією дорогою їхав у 1649 р. Григорій Неронов у супроводі піддячого Григорія Богданова з царською грамотою до Богдана Хмельницького. Сюди ж їхав стольник Родіон Стрепиньов і дяк Мартемян Бредихін у 1653 р. Сюди ж переїздило того ж таки 1653 р. численне посольство ближнього боярина Бутурліна, відомого героя Переяславської ради 1654 р. Користувалися цим маршрутом московські посланці й пізніше — за Виговського, Сомка, Брюховецького й інш. гетьманів. Цим шляхом їхав в Україну дяк Томила Порфиріев 1654 р., стряпчий Дмитро Рагозин 1657 р., піддячий Фирс Байбаков до М. Пушкаря 1658 р., туди ж стольник Алфімов 1658 р., піддячий Яків Портомоїнов того ж року, майор Булгаков і піддячий Байбаков, стряпчий Василь Строєв до наказного гетьмана Сомка в Переяслав 1661 р., дворянин Федір Протасієв до Сомка й полковника Золотаренка в 1661 р., стряпчий Свіязев до Брюховецького в 1666 р. і баг. інш.

Цей московський тракт Москва-Путивль був остільки вже звичайним для московських посланців, що вони — при всій своїй докладності й пунктуальності — в своїх справозданнях навіть не зазначають усіх його пунктів, а лише дату виходу з Москви й приходу в Путивль.

Час, за який проїздили посланці цю дорогу, був не все однаковий. Це залежало й від екстренности справи, коли по-

сланцям спеціяльно наказувалося »не мѣшкая нигдѣ« поспішати, й від постачання по дорозі підвод, що з ними посланці все мали клопіт і задержку, й нарешті від умов самої подорожі — від погоди, безпечности й т. п. Переглядаючи окремі справоздання, бачимо, що дехто з посланців переїхав цю віддаль за тиждень. Такими були: стольник Полтев, що виїхав з Москви 9. лютого 1654 р. а 16-го того ж лютого був уже в Путивлі, піддячий Фірс Байбаков 1658 р. (Москва 7. березня — Путивль 13. березня); майор Булгаков, що його в 1658 р. разом з піддячим Байбаковим посилали до Виговського (Москва 28. грудня 1658 р. — Путивль 4. січня 1659 р.); стряпчий Василь Строєв 1661 р. (Москва 15. червня — Путивль 22. червня); того ж року через кілька днів дворянин Федір Протасієв (Москва 29. червня — Путивль 6. липня); стряпчий Свінзев і жилець Болотніков 1666 р. (Москва 9. липня — Путивль 15. липня) і деякі інші. Все це здебільшого одинарні посланці в характері дипломатичних курієрів, що везли в Україну царські грамоти й мали наказ поспішати. Серед них маємо одного, а саме піддячого Григорія Старкова, що відбув цю подорож за нецовних 4 дні. Старкова посилано в 1654 р. з Москви до Б. Хмельницького з грамотами про військові справи. 4. червня йому видано наказ у Москві про поїздку а 7-го того ж таки червня бачимо його вже в Путивлі (Акти Ю. и З. Р., т. X, ч. 14). Коли не припускати, що тут трапилася якась помилка в датах при переписуванні наказу, або при виданні актів, то матимемо єдиний — свого роду рекордний! — випадок, коли віддаль майже в півтисячі кілометрів була проїхана за такий короткий час.

Загалом же дорога Москва—Путивль потребувала значно більше часу. Стольник Алфімов, що їздив з царськими грамотами до полтавського полковника М. Пушкаря в 1658 р., проїхав цю дорогу за 10 днів; те ж саме й піддячий Яків Пюртомоїнов, що в тому ж році їздив »на спіх« до Виговського (28. липня — 5. серпня); дяк Томила Порфіріев, їдучи на Україну в 1654 р., потребував на цю дорогу аж 15 днів (13.—28. квітня); стряпчий Дмитро Рагозин у 1657 р. ще більше, бо аж 18 днів (22. жовтня — 9. листопаду); те ж саме Григорій Неронов та Гр. Богданов у 1649 р. (5.—23. жовтня); стольник Родіон Стрешньов та дяк Бредихін у 1653 р. їхали по цій дорозі аж 19 днів (13. вересня — 2. жовтня); і нарешті найдовше, бо аж 22 днів, їхало цією дорогою численне посольство ближнього боярина В. Бутурліна (9. жовтня 1653 р. виїхало воно з Москви а 1. листопаду прибуло до Путивля) пояснювалося це тим, що в посольському обозі було багато людей (самих стрільців 200 чоловік!) і вони мали значні труднощі з підводами.

Труднощі з підводами для посланців у ті часи на Московщині були звичайним явищем, бо більш-менш реґулярна поштова служба навіть і на цьому так оживленому тракті була організована щойно пізніше. Ось що в цій справі дізнаємося, нпр., із статейного списка того ж самого боярина В. Бутурліна. Посольство останнього виїхало з Москви 9. жовтня 1653 р. й на шостий день прибуло до Калуги »на прежнихъ московскихъ подводахъ; а московскія ямскія подводи многія худи«. Коли приїхали до Калуги, то тут не могли так скоро знайти підвод, щоб продовжувати подорож, бо »калужскіе ямщики съ женами и дѣтьми всѣ розбѣжались и подводъ взять негдѣ«, т. ц. посланці мусіли в Калузі »виѣхавъ изъ посаду« за річкою стояти цілий день, і всеж калузьких візників »сыскали« тільки десять підвод, які й реквізували (»велѣли дать подъ твою государеву казну . . .« АЮ и ЗР, т. X, ч. 4, ст. 146).

Згадки про подібного роду труднощі зустрічаються й у відписах інших посольств. Про великі труднощі підводні при повороті з Путивля до Москви згадує, нпр., царський посланець до Мартина Пушкаря в 1658 р., Фірс Байбаков (АЮ и ЗР, т. XV, ч. 2). Тільки в 1672 р., 7. червня в зв'язку з козацькою радою для вибору нового гетьмана (це після усунення Д. Многогрішного) було видане в Ямський приказ спеціяльне царське розпорядження про те, щоб на час ради для скорішої їзди була зорганізована по калузькій дорозі пошта. В указі розписано де й на якій віддалі мають стояти »ямскія и сошныя подводы«: 1. від Москви в селі Воронові 45 та на р. Нарі 45 верст, в Недільному 35 верст; 2. в Калузі; 3. в Ліхвіні, від Калуги 40 верст; 4. в Белеві, від Ліхвіна 30 верст; 5. в Болхові, від Белева 40 верст; 6. Карачев, від Болхова 70 верст; 7. від Карачева 45 верст, в с. Чаянках; 8. від с. Чаянки до Сівська 75 верст; 9. в Сівську; 10. в Глухові, 60 верст; 11. в Путивлі (від Глухова до Путивля 30 верст); 12. від Путивля до Конотопа 30 верст (АЮ и ЗР, т. IX, ч. 169, ст. 891). Отже з цього розпису виходить, що віддаль Москва—Путивль становила біля 500 кілометрів.

В цьому розпису після Сівська стоїть Глухів. У раніших справозданнях про Глухів не згадується, зате в пізніших не згадується про Путивль. Чи то в зв'язку з перенесенням гетьманської столиці, чи в зв'язку з переміщенням московських порубежних воєвод, тільки царські посланці в Україну, доїхавши до Сівська, звертали до Глухова й дехто з них їхав на Батурин. Так, нпр., Йона Леонтієв, посиланий 1666 р. до Брюховецького, виїхав з Москви 19. серпня, 25-го того ж місяця прибув до Сівська а з Сівська поїхав у Глухів. Так само численне посольство, вислане в 1669 р. на Глухівську

раду (Матвеєв, Богданов і Ромодановський), їхало з Москви (10 днів) звичайною дорогою до Сівська, а з Сівська завернуло на Глухів, до місця свого призначення. Завертає з Сівська на Глухів і думний боярин Шакловитий, що їздив 1688 р. з Москви до Мазепи. А стольник Алмазов і Карандеєв, що їздили з дорученнями до Самойловича в 1677 р., у своїх відписах зазначають, як кінцевий пункт подорожі, Батурин — стольник Алмазов, що їздив зимою, витратив на цю подорож 7 днів (23. лютого — 2. березня), а Карандеєв серед літа 15 днів (21. червня — 5. липня).

З тих царських посланців, що їх посилали з Москви, як бачимо, майже всі користувалися цим головним калузьким трактом: спочатку Москва—Путивль, пізніше Москва—Сівськ (а звідти — Глухів і Батурин). Серед опублікованого актового матеріялу зустрічається дуже мало вказівок на те, що посланці з Москви в Україну їздили ще й іншими дорогами, хоч усе ж таки попадаються. Особливо докладно розписана така подорож стольника Федора Лодиженського, що його в 1662 р. посилали на Україну до Брюховецького, Сомка й козацьких полковників. Він їхав тижнів зо три, доки дістався до »першого черкаського города« Груня. З Москви Лодиженський виїхав 23. грудня 1662 р. на Тулу (26. XII.), Мценськ (28. XII.), Орел (31. XII.), Курськ (2. I. 1663), Білгород (5. I.), Болховой (9. I.), Хатмиш (9. I.), Волной, Ахтирской (11. I.) і з Ахтирки »у первой Черкаской городъ Грунь«. Через рубеж цього посланця перепускав правдоподібно білгородський воєвода. Чим була викликана така зміна маршруту Лодиженського на Московщині в цей час, коли всі ще їздили калузьким трактом, не знати. Єдине, здається, що можна було б припускати, це те, що він, їдучи до Гадяча, хотів виграти на віддалі, — але в дійсності його дорога через Тулу й Ахтирку не була коротшою від звичайного калузького маршруту.

Дуже нечисленними були також і ті посольства, що їх висилав цар не з Москви а з інш. міст. З таких знаємо всього три:[2]) в 1654 р. цар двічі посилав до Б. Хмельницького з-під Смоленська й у 1656 р. одно посольство з Вязьми. Перше посольство з-під Смоленська в складі дворянина Ржевського й піддячого Гр. Богданова виїхало з царської ставки 9. серпня 1654 р.; їхали вони на Рославль, далі на Почеп і на 10 день були вже в Києві. Друге посольство від царя до Б. Хмельницького з-під того ж Смоленська було висланe 7. жовтня 1654 р. в складі дворянина Дениса Тургенева та піддячого Якова Портомойнова. Ці вже докладніше зазначили свій маршрут

[2]) Сюди не зараховано тих, що їх висилали різні московські високі достойники — воєводи, »большіе послы«, тощо: таких було більше!

їхали вони на досутов, Мигновичі, Радомль; до Могилева прибули 12. жовтня, далі Старий Бихів (15. жовтня), Новий Бихів, Зимниця, Чечерськ, Томль, Чернігів, Козелеск і Київ (27. жовтня). І нарешті в 1656 р. цар посилав до Богдана Хмельницького полковника і голову стрілецького Аврама Лопухина з запевненням, що переговори з поляками не повернуться на шкоду для України. Лопухин їхав із Вяльми на Болхов, Сіньськ, Путивль, а звідти на »государеви Черкаскіе города« до обозу Б. Хмельницького.

Оце більш-менш і все, що можна довідатися з різних посольських актів про маршрути царських посланців на самій Московщині. Як бачимо, там головний маршрут Москва — Путивль (Сіньськ) був досить устійнений — ним користувалися протягом усієї другої половини XVII в., хоч були випадки, що царські посланці їздили й не цим головним трактом а іншими дорогами. Значно складніше представляється справа посольських подорожей у самій Україні — в цих »Литовських«, як їх спочатку в своїх відписах називають царські посланці, а пізніше в »государевих Черкаских городах«. Та перед тим, як перейти до знайомства з цими багатими на різні пригоди подорожами царських посланців по Україні, буде тут на місці зупинитися трохи на моменті самої переправи їх »за рубеж«.[3])

Перед тим як переїхати з Московщини на Україну, царські посланці звичайно мали являтися до порубежного воєводи (найчастіше це було в Путивлі), предявити там свої повноваження й прохати про пропуск за рубеж. Свої грамоти посланці мали предявляти воєводі й дяку (АЮ и ЗР, т. XV, ч. 2). Часто бувало, що до порубежних воєвод писали в справі пропуску спеціяльні грамоти з Москви. Про це маємо свідоцтво, напр., в наказі Сіязеву, якого посилали в 1666 р. до Брюховецького; цю спеціяльну грамоту в даному разі віз сам Сіязев (АЮ и ЗР, т. VI, ч. 45). Про таку ж грамоту до путивельського воєводи в справі перепустки й провожатих маємо згадку й у наказі Василеві Упковському, посланому 1650 р. до Б. Хмельницького (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33). Також у наказі стрілецькому голові Лопухинові говориться, що до Путивля послана з Москви грамота до воєводи Зюзина і до дяка про відпуск Лопухина за рубеж (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 46). Порубежні воєводи своїм пропуском мали не тільки контролювати посольства, а також і допомогати їм на місці, особливо при переході на чужу територію.

Щодо обсягу компетенції і обов'язків цих порубежних воєвод певний інтерес представляють деякі уступи із статей-

---

[3]) Про український кордон з Московщиною в XVII ст. докладні відомості подає, акад. Н. П. Василенко в статті »Територія України XVII в.«. Юб. зб. на пошану акад. Д. Багалія, Київ, 1927, ст. 112—132.

ного списка посольства Неронова-Богданова 1649 р. Цьому посольству було наказано їхати з царськими грамотами до Б. Хмельницького »на спѣхъ« на Калугу, Сівськ і Путивль, а з Путивля за рубеж »на которыя мѣста отпустить ихъ бояринъ и воевода князь Семенъ Васильевичъ Прозоровской съ товарищи« (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 32, ст. 303). Посланці згідно з цим наказом, діставшись до Путивля, подали воєводі Прозоровському грамоту й прохали, щоб він відпустив їх »не задержавъ, куди лутче и податнѣе, на которые бы мѣста отъ Полскихъ и отъ Литовскихъ людей пройти безстрашно«.

Крім того, вони прохали Прозоровського, щоб у той порубежний город (український!), куди їх направлять, написали до державця, щоб там московських посланців приняли, дали їм »кормъ и подводи и провожатыхъ и отпустили ихъ къ гетьману вскорѣ« (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 32, ст. 304). Прозоровський усе це й виконав. 24. жовтня 1649 р. він написав у порубежний город Ромен з »нарочним гонцем« до державця, а роменський сотник 27. жовтня відписав Прозоровському позитивно — що він московських посланців прийме й без затримки відпустить далі. Того ж дня (27. жовтня) Прозоровський вирядив посланців з Путивля на Ромен, виславши з ними своїх провожатих.

Дати подорожування деяких посольств з Москви на Україну виявляють, як і в даному разі, що інколи посли, прибувши до порубежного города, засиджувалися там на якихось два-три дні. Ця затримка пояснювалася найчастіше організацією самої переправи (підводи, провожаті, зносини з українською стороною й т. п.), хоч бували й інші причини (як напр., очікування якихось звісток для посла з Москви, тощо). Але частіше — власне зправила — було так, що посланці затримувалися в порубежних містах лише для виконання перепускних формальностей і їхали далі.

Бувало, що порубежні воєводи відпускали з посланцями своїх людей не для звичайного супроводу й охорони, а для виконування певних доручень в Україні. Так напр., із статейного списка стряпчого Дм. Рагозина, що їздив 1657 р. до Виговського, дізнаємося, що путивельський воєвода Зюзин послав з Рагозиним в Україну двох своїх людей (»Путивельца сына боярского Дениса Семенова, сына Мужецкова да Петра Рыжку«). Ці люди допомагали Рагозинові в Україні розвідувати про всякі справи. Вони, як свідчить в своєму статейному спискові сам Дм. Рагозин, »в Черкаських городах і містечках на торгах і рандах бували і про всякі вісті провідували, і козаки і міщани з ними розмовляли скрізь в містах і містечках і в Чигирині«.

Провожатих для посланців не завжди брали в порубежних містах а коли й брали там, то не завжди однакову кількість. З Нероновим та Богдановим Прозоровський вислав в 1649 р. 30 чоловік; стільки ж послав провожатих з Путивля »въ Литовскую сторону« (т. є. до Ромна) з Унковським у 1650 р. (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33, ст. 340). Піддячому Портомоїнову, що їхав 1658 р. до Виговського, путивельський воєвода Долгорукий дав провожатих тільки 2 чоловіки (АЮ и ЗР, т. IV, ч. 95, ст. 189). Цих путивельських людей царські посланці використовували в міру потреби для різного роду доручень, найчастіше для зв'язку з царськими воєводами а через них і з московським урядом. Інколи посланці брали у порубежних воєвод і більш кваліфіковані сили, якими ніби поповнювали склад свого посольства. Напр., дворянин Федір Протасієв, що в 1661 р. їздив до наказного гетьмана Сомка, записав у своєму статейному спискові, що він, прибувши до Путивля, взяв там із собою піддячого Василя Горбовцова й 4 пушкарів для розсилки (АЮ и ЗР, т. V, ч. 40). Стольникові Іванові Алфімову, якого посилали в 1658 р. з Москви до полтавського полковника М. Пушкаря, дали в Путивлі 5 чоловік провожатих (»Путивельців і Чернігівців, дітей боярських і козаків«) та ще »для письма съѣзжіе избы подьячого Логина Кузьмина« (АЮ и ЗР, т. VII, ч. 78, ст. 221).

В одному документі з 1654 р., а саме в наказі князям Куракинові та Волконському, які мали стати першими послами, акредитованими в Козацькій Державі Б. Хмельницького, читаємо й про надзвичайне поповнення московського посольства в Путивлі. З Путивля наказувалося бути в Києві з послами: »Черниговцомъ, дѣтемъ боярским, сту человѣкомъ«, стрільців 500 чоловік, салдат 2000 і пушкарів 5 чоловік (АЮ и ЗР, т. X, ч. 7).

Головним перепускним пунктом на українсько-московському »рубежі« в 50-х і 60-х р. р. XVII ст. був Путивль, де в цей час сиділи, як видно з актів, царськими воєводами Прозоровський (1651 р.), Пушкін (1653 р.), Зюзин (1657 р.), Долгорукий (1658 р.) і інш. Посланці мали вже з Москви наказ їхати до Путивля — »И Василью ѣхати съ Москви въ Путивль, не мѣшкая нигдѣ« як читаємо в наказі 1650 р. Василю Унковському (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33, ст. 38).

Через путивельського воєводу посланці звичайно діставали додаткові інструкції й накази від уряду, через нього ж вони зносилися з Москвою — посилали туди свої відписки й повідомлення та запити. З статейного списка Гр. Неронова та Гр. Богданова (1649 р.) довідуємося, що під час перебування цих послів у Чигирині, до них від Прозоровського з Путивля прибули гонці й подали їм відписку, щоб посли

негайно їхали в Путивль (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 32). Посольство Стрешньова-Бредихіна 1653 р. записує у своєму справозданні, що про добуті на Україні (в с. Карабутові й м. Красному) відомості вони писали до Москви й цю відписку послали в Путивль до воєводи, щоб він переслав її негайно до Москви »не задержавъ часа того« (АЮ и ЗР, т. X, ч. 3, ст. 98).

Згодом, вже в 60-х р. р., Путивль затрачує характер головного перепускного пункту — московські посланці переходять »рубеж« в інших місцях. Згадуваний уже Йона Леонтієв 1666 р. не їхав до Путивля, а з Сівська повернув на Глухів (АЮ и ЗР, т. VI, ч. 50). Тут уже сівський воєвода грав кол. ролю путивельського.

Часом траплялося — це було пізніше — що перепустка на Україну відбувалася не в порубежному пункті тамошнім воєводою, а якимось московським полководцем десь в його обозі. Так було напр., з перепусткою В. Тяпкина до гетьмана в Батурин. Його відпускав Гр. Ромодановський з Суджі, куди Тяпкин заїздив до нього, щоб розмовитися в різних справах (АЮ и ЗР, т. XIII, ч. 38).

Бували й такі випадки, що московські посланці діставалися на Україну й без жадної перепустки у порубежних воєвод. Спочатку це було явище рідке й незвичайне, пізніше ж стало практикуватися все частіше. Без перепустки, напр., їхали до Б. Хмельницького в 1654 р. царські посланці Ржевський та Богданов. Пояснювалося це тим, що їхали вони не з Москви, а з царського постою під Смоленськом, отже мали цілком інший маршрут, на якому московських порубежних воєвод не було зовсім. Зате, коли прибули вони до Києва, то там явилися до московського воєводи, подали йому грамоти й той подбав про підводи для них та провожатих, виконуючи таким чином значти функції порубежних воєвод (АЮ и ЗР, т. XIV, ч. 1).

Загалом же, спосіб і місце перепустки московських посланців на Україну згодом міняється. Зміна ця в значній мірі залежала від загальної зміни відносин між Московським царством і Козацькою державою, а також сталася внаслідок того, що козацька столиця з далекого Чигирина була перенесена до московського кордону (Глухів, Батурин), що з розташуванням на самій Україні московських воєвод із військом, затратилося значення московсько-українського рубежа й порубежних воєводських пунктів. Царські посланці вже прямо з Москви їдуть на Україну до місця свого призначення (чи то до гетьмана в столицю, чи до когось з полковників, чи нарешті до одного з московських воєвод в Україні), нічого вже не згадуючи в своїх посольських звітах про перепустку за рубеж, яка була раніше звичайним моментом їх подорожі. Зі зміною

умов відпадають і деякі інші функції цих порубежних воєвод: іншим способом відбувається вже курієрська служба — передача царських розпоряджень посланцям і пересилка останніми їхніх донесень і відписок до Москви.

Значно складніше, ніж на Московщині, виглядає справа посольських маршрутів на Україні. Коли б зазначити на мапі всі ті дороги, що ними їздили тут московські посланці протягом другої половини XVII ст., то вийшла б ціла мережа — треба було б закреслити ламаними лініями ціле Лівобережжя й сягнути б трохи й на правий бік Дніпра. Та при всій цій різнонапрямності все ж можемо зазначити деякі головніші тракти, що ними користувалося більше посольств і які різняться від випадкових маршрутів.

Перше хронологічно московське посольство до Б. Хмельницького, що про його маршрут збереглися відомості в актах, було посольство Неронова-Богданова при кінці 1649 р. Це посольство виїхало в Україну з Путивля 27. жовтня. Путивельський воєвода Прозоровський відпустив його з провожатими »въ порубежный городъ Роменъ«, куди воно й дісталося на другий день, 28. жовтня. З Ромна посланці направилися на Лохвицю, далі — Черкухи, Пирятин, Білошапки, Яготин, Переяслав; з Переяслава в Песошню й Домонтів; через Дніпро перевезлися вони під Сікерними, відти поїхали в Черкаси, Худяково, Боровицю й 19-го листопаду були в Чигирині.

Крюк на Переяслав це посольство накинуло через те, що мало воно порозумітися з гетьманом, який в той час перебував у Києві, й дізнатися, де саме йому буде призначене прийняття. З цією метою вони посилали з Переяслава до Києва спеціяльного курієра »о двуконь наскоро« (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 32, ст. 305). Богдан Хмельницький призначив цим посланцям прийняття в Чигирині, куди вони з Переяслава й повернули.

Назад з Чигирина вони їхали прямішою дорогою, а саме — через Воронково до Бужина, де переправилися через Дніпро, далі через Єреміївку, Буромлю, Оржицю, Лукомль, Лубні, Лохвицю, Ромен, Хмилово до Путивля. В дорозі з Чигирина до Путивля вони були 22 дні (27. XI.—18. XII.), але з того десять день простояли над Дніпром, — отже їхали всього 12 днів.

Ця дорога: Путивль—Ромен—Лохвиця—Лубні—Жовнин—Бужино—Чигирин і була властиво головним трактом для московських посланців в Україні в 50-х р. р. XVII ст., коли гетьманська столиця була в Чигирині. Правда, часом вони допускалися певних відхилів, іноді навіть досить значних (аж до Переяслава), але головний тракт для них всеж лежав по лінії цих міст: Ромен—Лохвиця—Лубні . . . Сюди їхало посоль-

ство Василя Упковського в 1650 р., піддячий Іван Фомин 1653 р., дяк Порфіріев 1654 р. і т. д.; цією ж дорогою поверталося з Чигирина й посольство Тургенева-Портомоїнова, що його посилав 1654 р. цар з під Смоленська до Б. Хмельницького. Сюди ж їхав 1656 р. стрілецький голова Лопухин, також посольство Матвеєва-Оловяникова до Виговського 1657 р., того ж року стряпчий Рагозин, потім у 1658 р. Портомойнов і ще дехто з посланців.

В цьому ж десятиліттї маємо кілька випадків, коли московські посланці йшли з Путивля не на Ромен а на Прилуки й Пирятин. Посольство Стрешньова-Бредихіна 1653 р., як довідуємося з його статейного списку, мало в Україні такий маршрут: Карабутово, Красне, Кропивна, Прилуки, Пирятин, Прохорівка, Боромль, Жовнино, через Дніпро до Бужина й Чигирин. Але назад із Чигирина це посольство їхало вже на Лубні, Лохвицю, Ромен. Стольник Полтев у 1654 р. їхав з Путивля на Карабутово, Красне, Іванець, Прилуку, Пирятин, Кропивну, Ірклїв і Чигирин.

Часом траплялося так, що гетьман в час приїзду московських посланців був десь поза своєю столицею — тоді й посли, або їхали до нього туди, або чекали, або мали зустріч десь в іншому місці. Напр., стрілецький голова Стрюков, що його в 1650 р. посилав до Б. Хмельницького білгородський воєвода Репнін, не застав гетьмана в Чигирині й бачився з ним за Дніпром у »Руклєи«. Значно далі довелося подорожувати посольству Протасієва-Богданова, посланому того ж 1650 р. до Чигирина. Не заставши там гетьмана, посли їздили до нього на побачення аж до Ямполя (АЮ и ЗР, т. III, ч. 311). А ще більше — можна сказати безпримірно багато — довелося поподорожувати на Правобережжі, шукаючи гетьмана, посольству Стрешньова-Бредихіна в 1653 р. Прибувши до Чигирина і не заставши там Б. Хмельницького, який саме тоді був серед свого війська, царські посланці продовжили з Чигирина свою подорож на с. Білозерово, Мглієво, Корсунь, Стеблево, Лисенці, Буки, Маньківку, Германівку, Умань і т. д., від міста до міста серед дуже небезпечних обставин (АЮ и ЗР, т. X, ч. 3). З Б. Хмельницьким їм всеж зійтися так і не пощастило. Але вони мали від царя наказ бачитися з Б. Хмельницьким (а без того не повертатися до Москви! — а то був московський наказ! . . .) і тому повернулися до Чигирина й там зачекали аж до приїзду гетьмана.

З цього ж десятиліття маємо посольства, що їхали до гетьмана в Чигирин через Київ. Таким було посольство Протасієва 1650 р., яке вже 15. серпня прибуло до Києва, але Б. Хмельницького там не застало. З Путивля на Київ (через Ко-

хом (на Прилуку-Пирятин, або Переяслав чи Київ); 4. в цьому десятилітті не було багато таких посольств, що посилалися б до Переяслава, або до якогось іншого пункту Козацької держави.

В дальшому, вже в 60-х р. р., ця картина цілком міняється. Московські посольства найчастіше приїздять до Переяслава, потім до Гадяча. При чому ці посланці мають часто доручення не тільки до гетьмана а також і до тих московських воєвод, що поставлені на Україні. Тому, напр., і бачимо, як такі посланці часом їдуть з Гадяча до Києва й звідти на Москву.

Окремо треба згадати про маршрути тих московських посланців, що їх посилали на Запоріжжя. Таких посольств в другій половині XVII ст. було кілька. На жаль, з них тільки деякі зазначили в своїх справозданнях маршрути та й то не дуже докладно. Для прикладу можна назвати царських посланців Чудуєва та Щоголєва, що 1674 р. їздили на Запоріжжя. З Батурина, де вони були у гетьмана Самойловича, вони разом з гетьманом поїхали до Гадяча й до Омельника, звідки Самойлович відпустив їх на Келеберду й Кишіньку, а з Кишіньки вони направилися вже на Січ. Дорога з Кишіньки до Січі тривала 9 днів. Повертаючись із Січі, ці посли їхали через Кобиляк до Переяслава.

Значного клопоту московським посланцям в їхній подорожі в Україні завдавала переправа через Дніпро. Особливо це стосується часів Б. Хмельницького й Виговського, коли московсько-українські дипломатичні зносини були досить інтенсивними, а гетьманська столиця була для Московщини за Дніпром, у Чигирині. При цих не завжди одинаково-безпечних переправах, посланці мусіли часом зупинятися біля Дніпра й вичікувати аж по кілька днів, найчастіше з-за несприятливої погоди.

Через Дніпро посланці переправлялися звичайно під Бужиним, хоч були й інші пункти як місця переправи, нпр. під Сікерниами, або в самому Києві. Стряпчий Дм. Рагозин, що їздив до Виговського в 1657 р., в свому статейному спискові пише, що він 14. листопаду прибув з містечка Жовнина до Дніпра »и стоялъ у Днѣпра погодою день да ночь« і тільки 16. листопаду переїхав через Дніпро й прибув до містечка Бужина на другому боці (АЮ и ЗР, т. IV, ч. 44). Теж саме було Рагозинові й на зворотній дорозі — з Чигирина до Москви: 22. листопаду він прибув з Чигирина до Бужина й мусів там ночувати, бо »за погодою« не можна було в той день дістатися на другий берег. Дворянину Ржевському та піддячому Богданову, що їздили в 1654 р. до Б. Хмельницького з під Смоленська, аж два дні довелося просидіти в Києві, бо

нотоп, Борзну, Ніжин, Гоголево) до Чигирина їхав 1657 р. і окольничий Бутурлін з Кикіним.

Деякі посольства, прибувші до Чигирина прямим шляхом, чомусь поверталися до Путивля через Київ. Для прикладу можна згадати стольника Полтева, який в 1654 р. з Чигирина поїхав на Київ, а звідти на Бровари, Гоголів, Світильну, Дівицю, Ніжин, Оленківку, Борзну, Конотоп, Путивль.

Ще з часів Б. Хмельницького маємо й посольства, що їхали не до Чигирина, а до Переяслава. Пізніше, в 60-х р. р. таких посольств було більше. Здається, що першим таким посольством було відоме з Переяславської ради посольство Бутурліна 1653—54 р. р. Це посольство з Путивля йшло на Карабутово, Красне, Кропивну, Іваницю, Городню, Прилуку, Дівицю, Биків, Баришівку, Войтовці до Переяслава. З Переяслава після ради воно поверталося до Путивля через Київ на Бровари, Гоголево, Ст. Басань, Бобровицю, Кабиджу, Дівицю, Ніжин, Чернігів, Борзну, Городище і Конотоп. Така ламана дорога цього посольства пояснювалася його завданням після Переяславської ради, а саме — бажанням привести як найбільше людей до присяги. В Переяславі ж відбулося 1659 р. й прийняття Виговським посольства Булгакова-Байбакова, яке прибуло сюди через Конотоп, Ніжин і Баришівку.

Але загалом Виговський приймав посольства не в Переяславі а здебільшого в Чигирині (на початку), а потім в своїх військових таборах, де він перебував під час війни. У військовий табор біля Голтви прибув до нього в середині 1658 р. стольник Петро Скуратов, що їхав сюди на Омельник. У військовому ж таборі приймав — і потім тримав! — Виговський трохи пізніше (того ж таки 1658 р.) і дяка Кикіна, що його потім відпровадили під охороною на Миргород (через Гадяч і Рашівку), далі на Миргородок, Лохвицю, Ромен і Сівськ.

В часи Виговського Москва розпочала й безпосередні зносини з козацькими полковниками. В 1658 р. вона висилає спеціяльних посланців до М. Пушкаря в Полтаву. Спочатку туди їздив піддячий Фірс Байбаков (з Путивля через Гадяч, а назад через Будища, Зіньків, Веприк, Гадяч, с. Подолке, Ольшанське, Шулешки до Путивля), а через пару місяців стольник Алфімов уже до обозу Пушкаря, бо це було в час війни Пушкаря з Виговським (через Костянтинів, Комишну й Миргород).

Переглядаючи маршрути московських посланців на Україні в 50-х р. р. XVII ст., бачимо, що — 1. кінцевим пунктом їх є найчастіше гетьманська столиця (Чигирин); 2. сюди вони їздять здебільшого головним трактом — з Путивля на Ромен, Лохвицю, Лубні й переїздять Дніпро звичайно під Бужином; 3. значно рідше їх посольства їдуть до Чигирина іншим шля-

не могли переправитися через Дніпро (АЮ и ЗР, т. XIV, ч. 1). Ще гірше було з переправою посольства Неронова-Богданова, коли воно в листопаді—грудні 1649 р. поверталося з Чигирина. Це посольство аж цілих 10 днів мусіло простояти над Дніпром (в с. Воронковім від 27. XI. до 8. XII.), доки переправилося на другий бік.

В справозданнях московських посланців згадуються деякі незручности їхнього подорожування на Україні також і через несприятливу погоду. Напр., Лодиженський 1663 р., повертаючись від Брюховецького з Гадяча, мусів 15. січня заночувати десь у глухому селі в 15 верствах від Гадяча, бо »въ степи замела метелица великая« (АЮ и ЗР, т. VII, ч. 121, ст. 353).

Труднощі й задержки з підводами царські посланці мали не тільки на Московщині — про що вже була мова — а також і на Україні. В своїх статейних списках вони записують про це досить часто.

Згадувані вже не раз дворянин Ржевський та піддячий Богданов, що їздили до Б. Хмельницького з царського »стану« під Смоленськом, добившись до Києва, звернулися там до московського воєводи. Той мав подбати для них і про підводи та провожатих. Воєвода звернувся за підводами до київського полковника, але без успіху: козацький полковник заявив, що підвод у Києві він зібрати не може, хоч в той же час не відмовляв послам у допомозі, — з його слів виходило, що коли посланці зачекають у Києві днів зо два — зо три, то для них можна буде за той час роздобути підводи в повіті. Посланці, з огляду на екстреність своєї місії, чекати не могли, тоді воєвода звернувся в цій справі до міських чинників — до війта й бурмистрів, але ті — хоч, певно, й мали можливість поставити потрібні підводи — відмовились так зробити, посилаючись на царську жалувану грамоту, яка забезпечувала їм звільнення від підводної повинности. Після всіх цих безрезультатних заходів посланці мусіли продовжувати далі подорож на своїх конях. (АЮ и ЗР, т. XIV, ч. 1.)

Більш-менш таку саму пригоду мало й посольство дворянина Дениса Тургенєва та піддячого Як. Портомоїнова, які так само їхали з-під Смоленська до Б. Хмельницького через Київ, були там у воєводи, так само не могли там дістати підвод і поїхали далі на своїх (АЮ и ЗР, т. XIV, ч. 4).

Труднощі з підводами для московських посланців виникали не тільки в Києві, а й в інших місцях. Стольник Федір Лодиженський, що їздив у 1662—63 р. р. на Україну з дорученням і грамотами до Брюховецького, Сомка й козацьких полковників, записує, що на зворотній подорожі він, їдучи з Ніжина до Чернігова, мав задержку з підводами: »А подводъ въ Дѣвицѣ не собрали до обѣда и за подводами про-

мешкали до 6 часу« (АЮ и ЗР, т. VII, ч. 121, ст. 371). Один із перших посланців царських до Б. Хмельницького, Гр. Неронов, з приводу своєї подорожі по Україні в 1649 р. зауважує, що його посольству доводилося їхати на своїх конях. Тамошні люди оправдувалися перед посланцями тим, що після війни, яка тяглася все літо, козацькі коні були на пасовиськах по селах, далеко від міст (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 32, ст. 306). Трохи пізніше, в 1650 р., царський посланець до Б. Хмельницького Василь Унковський в справі поставки для посольства підвод в Україні подає в своєму справозданні такі відомості: »А подводы даваны инде передъ государевыми подорожными, что по государеву указу даны, въ треть и въ полы, а инды и всѣ ѣхали на своихъ лошадяхъ« (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33, ст. 356). Але поруч із такими невтішними в цьому відношенні голосами в статейних списках московських посланців можна вичитати також і свідоцтва вдоволення. Так нар., посольство Стрешньова-Бредихіна (1653 р.), відписуючи путивельському воєводі з Красного про прийом посланців на Україні, повідомляло, що їх там приняли чесно »и кормъ и подводы дали« (АЮ и ЗР, т. X, ч. 3, ст. 97).

Московські посланці, що приїздили в Україну пізніше (від 60-х р. р.) в своїх справозданнях про такі справи, як поставка підвод мало що говорять. Це треба пояснювати тим, що з часу розташування на Україні воєвод із військовими залогами, московські посланці мали менше труднощів з підводами — що тоді поставка останніх була вже не так ділом доброї волі як примусу. З другого ж боку треба мати на увазі й те, що з перенесенням козацької столиці ближче до московського кордону підводна проблема на Україні для московських посланців в значній мірі просто зникла, бо для того, щоб дістатися з Московщини до Глухова або Батурина, можна було обійтися сівськими або путивельськими підводами.

Що торкається безпеки для московських посланців в Україні, то в цьому відношенні справа стояла не завжди однаково. Пізніше, коли московський уряд міцніше закріпився в Україні, розташував тут навіть своє військо, його посланці могли почувати себе тут досить безпечно. Не те було на початку. Тоді царські посли дістанали в своїх наказах спеціяльні інструкції остерігатися й тримати себе як найобережніше. Були для того й поважні причини.

Висилаючи в 1658 р. в Україну Портомоїнова, йому в наказ написали м. ін. таке: »ему (с. т. Портомоїнову) потомужъ ѣхати бережно и осторожливо и остерегатца, чтобъ на него гдѣ не напали Поляки или Татарожья« (АЮ и ЗР, т. IV, ч. 73). Далі йому дали й інструкцію на той випадок, коли б таке не-

щасти трапилося: »А будетъ какими мѣрами, ѣдучи къ гетману или отъ гетмана, наѣдутъ на него Поляки и Литва и учнутъ его спрашивать, для чего онъ къ гетману посланъ? И Якову (Портомойнову) говорити: что посланъ онъ отъ царского величества къ гетману о обидныхъ дѣлехъ. А сю наказную памятку начесться ему дорогою и вытвердить до Путивля наизусть, чтобъ было внятно и записать себѣ для памяти своею рукою короткими словами. А изъ Путивля сей памяти за рубежъ съ собой не имать, а оставить ее въ Путивлѣ у стольника и воеводы« (АЮ и ЗР, т. IV, ч. 73).

Про можливість нападу в дорозі на московських посланців з боку польських людей досить часто говориться в наказах послам в 50-х р. р. особливо до 1654 р., коли ще справа московсько-української унії не була довершена. Про це читаємо, нпр., в наказі Василеві Унковському, що їхав 1650 р. до Б. Хмельницького. Унковському наказувалося берегтися »накрѣпко, чтобъ его въ дорогѣ Полскіе и Литовскіе люди не переняли и задержанія не учинили« (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33, ст. 319). А наколи б трапилося таке, що Унковського десь »въ Литовской сторонѣ« таки »учнутъ задерживать или будетъ похотятъ государеву грамоту, взявъ у него, отослати къ Адаму Киселю, воеводѣ кіевскому, и къ гетману Богдану Хмельницкому, а ему велятъ побыть въ которыхъ литовскихъ городѣхъ, и Василью государевы грамоты никому не давати . . .« (АЮ и ЗР, т. VIII, ч. 33, ст. 319). А в іншому місці цього ж наказу, де говориться про зворотну подорож Унковського від Б. Хмельницького, знову повторено — »а ѣхати съ большимъ остереганіемъ, чтобъ на него не напали гдѣ Поляки и Литва«. Маємо про це аналогічні інструкції також і в наказах посольству Стрешньова-Бредихіна 1653 р. (АЮ и ЗР, т. X, ч. 3, ст. 31) і стольнику Полтеву 1654 р. (АЮ и ЗР, т. X, ст. 309), тільки що тут поруч з можливою небезпекою від польських і литовських людей згадано ще й про людей кримських.

Василь Орелецький

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ЦЕРЕМОНІЯЛ

На весні 1941 р. зорганізувала Секція українських правників у Празі цілий ряд викладів про українське дипломатичне представництво в Европі в часі українських визвольних змагань. Мені довелося прочитати реферат про звичаї, які існують серед дипломатичних представників поодиноких держав, себто про т. зв. дипломатичний церемоніял. Тому що я мусів був скоротити виклад через брак часу, прибіцяв я видати друком короткий витяг із дипломатичного церемоніялу, коли тільки буду мати до цього нагоду. Це й роблю з радістю тепер. Не можу я при цім видати ширший підручник дипломатичного церемоніялу, бо не збираюся дати прагматичну аналізу цього церемоніялу. Це в даний мент й неможливо зробити. Моє завдання далеко скромніше: хочу подати деякі доповнення — замітки до нашої мемуаристики в ділянці дипломатії. Ця мемуаристика досить бідна. Все-ж таки дають й ті нечисленні спогади певний образ тих звичів і правил, що практикуються в дипломатичному світі. А зацікавлення дипломатичним церемоніялом серед наших юристів було надзвичайно велике. Безумнівно треба буде в найближчій майбутності видати більший підручник дипломатичного церемоніялу, бо відчувається велика потреба такої книги не тільки серед українських юристів та українських дипломатів, але також серед ширших кругів українського громадянства. Всі повищі міркування спонукали мене дати саме цю коротку розвідку про дипломатичний церемоніял, хоч маємо в даний мент далеко більше актуальних питань із міжнародного права ніж тема, яку я собі вибрав.

I.

Неможливо добре зрозуміти ті всі звичаї, які панують серед дипломатів у зв'язку з їхньою діяльністю за кордоном, не давши хоч би й дуже короткий огляд організації дипломатичного представництва. Постараємося дати такий огляд бодай у головних рисах, обмежуючись до найконечніших даних, потрібних для ліпшого зрозуміння дипломатичного церемоніялу.

Інститут постійного дипломатичного представництва датується від вестфальського миру. Торговельні і політичні інтереси поодиноких держав та спроба вдержати рівновагу між ривалізуючими державами Европи, дуже спричинилися до устійнення та зросту дипломатичного представництва. Відси

супроти французького представника,, приміщено польського дипломатичного заступника в іншому готелю.

Той самий автор реферує нам про подібну подію із московською делеґацією. Року 1647 прибув до Амстердаму відпоручник одної держави — п. Сервієн. Робили все можливе, щоб виселити московських дипломатичних представників, однак вони не хотіли залишити готелю під ніякою умовою. Не лишалося нічого іншого, як примістити п. Сервієна де інде. Із-за таких не дуже то поважних причин приходило часто навіть до зірвання дипломатичних зносин між поодинокими державами.[5])

Справа комплікувалася ще й тим, що не була встановлена певна клясифікація закордонного представництва. До того держави вбачали в кожній дрібниці образу свойого дипломатичного представника, коли н. пр. його не допущено зараз-же до авдієнції в голови держави, чи коли їм здавалося, що інший дипломатичний представник має більші права при дворі і т. д.

В найновіших підручниках міжнародного права не маємо про це згадки, хіба що знаходимо короткі замітки про т. зв. »comitas gentium«, яка має дуже мало спільного з властивим міжнароднім правом та міжнароднєоправними нормами. Підручники міжнародного права нашого часу характеризують »комітас ґенціюм«, як свого рода певний ряд правил ввічливости в зносинах між державами, яких треба вправді придержуватися, але які не є обов'язкові в строгому змислі міжнародного права.

Щоб покінчити непорозуміння та спори між дипломатичними представниками держав, ухвалив віденський конґрес 19. березня 1815 р. правильник дипломатичного представництва, передовсім для всіх тих держав, які брали в цім конґресі участь.

Правильник віденського конґресу про ранги серед дипломатичного представництва висловлюєся ось як:[6])

»Щоб оминути всякі непорозуміння, які часто мали місце й які могли би ще й на майбутнє викликати різні дальші спори що до першенства між різними дипломатичними представниками, погодилися уповноважені заступники держав, які підписали паризький договір, на нижченаведених артикулах. (При цім вони дозволяють собі запропонувати й представникам інших коронованих осіб приняти цей правильник.)

---

[5]) Там-же. Автор називає царських амбасадорів »les Ambassadeurs Moscovites«, бо Московия прибирає назву »Россія« аж за царя Петра I.

[6]) Див.: Baron Charles de Martens: Manuel diplomatique ou précis des droits et des fonctions des agents diplomatiques, Paris—Londres, Bruxelles—Leipsic 1822, § 38, p. 84.

Арт. 1. Дипломатичні представники діляться на такі 3 класи:

а) амбасадори, леґати або нунції;

б) посли, міністри або інші акредитовані особи при начальниках держав;

в) повірені у справах при міністрах закордонних справ.

Арт. 2. Тільки амбасадори, леґати або нунції мають репрезентативний характер.

Арт. 3. Дипломатичним представникам, що повірені надзвичайною місією, не дає цей титул жадної вищої ранґи.

Арт. 4. Дипломатичні представники матимуть в кожній клясі між собою ранґу (першенство, старшинство) після дати офіційного зголошення свого прибуття до столиці.

Цей правильник не торкається представників римського папи.

Арт. 5. Кожна держава установить однаковий рід приняття для дипломатичних представників кожної кляси.

Арт. 6. Спорідненість, або родинні зв'язки між поодинокими дворами не потягають за собою жадного підвищення ранґи для дотичних дипломатичних представників.

Це саме відноситься до політичних союзів.

Арт. 7. Відносно виготовлення актів і договорів, в яких бере участь більше держав, вирішуватиме про те, в якім порядку відбудуться підписи, жеребок, якщо це є можливе.

Цей правильник включається до протоколу вісьмох держав, які підписали паризький договір, на засіданню з дня 19. березня 1815 р.«

(Слідують підписи в алфавитному порядку поодиноких дворів-держав.)

Цим ще не скінчилася остаточна кваліфікація дипломатичного представництва. Три роки пізніше доповнили представники Австрії, Франції, Великої Британії, Прусії і Росії, на своєму засіданні в Ахен дня 21. листопаду 1818 р., віденський реґулямін протоколом,[7]) що звучить так:

»Щоб оминути неприємні дискусії, які б могли постати в майбутньому відносно одної точки дипломатичної етикети (що не передбачав віденський кінцевий протокол, яким упорядковано питання ранґ), вирішено між п'ятьома дворами-державами, що міністри-резиденти творитимуть що до ранґи посередню клясу між міністрами другої кляси і повіреними у справах (chargés d'affaires, Geschäftsträger).

На мирових конґресах і інших зібраннях, на яких мається полагоджувати спори двох держав, має міністер держави,

---

[7]) Ibidem p. 84.

яка посередничить, першенство перед міністрами спорячих сторін, і то навіть тоді, коли ця держава є нижча що до ранґи.«

Інші держави приняли віденський реґулямін виразно, або мовчки. Але не кожна держава строго додержувалася артикулів віденського реґуляміну. Напр. Сполучені Держави Північної Америки мають дещо відмінний погляд на амбасадорів. Вони навіть відмовилися були визнавати клясу амбасадорів. Бельгія також висилала амбасадорів лише як церемоніяльних послів.

Українці не придержувалися строго віденської клясифікації послів,[8]) бо молода українська держава не мала часу, упорядкувати ранґовий поділ свого дипломатичного представництва. Великої різниці що до ранґи між українськими послами власне не було, хоч українське дипломатичне представництво було досить добре зорганізовано. Його можна було ще розбудувати, але з огляду на пізніші події — це вже стало неможливе.

Вище наведена клясифікація посольських ранґ торкається тільки т. зв. ділових дипломатичних представників, що являються фактичними дипломатами в чужих столицях. Крім цього висилають держави ще й т. зв. церемоніяльних послів, н. пр. з нагоди коронацій, смерти, вінчання в чужих державах чи на чужих дворах.[9])

Давно акредитовали в одній і тій самій державі більше дипломатичних представників. Тепер це робиться хіба з нагоди різних конґресів чи конференцій. Звичайно при такій нагоді стоїть на чолі цих послів перший уповноважений.

До всіх цих послів, чи вони є ділові, чи вислані тільки на короткий час в чисто-церемоніяльних справах, чи заступати інтереси своєї держави на міжнародніх з'їздах, відноситься різні привілеї, про які буде мова дальше.

Віденський реґулямін нічого не говорить про організацію дипломатичних представників, що акредитовані в одній і тій самій державі. А все ж таки протягом часу розвинулася організація дипломатичного тіла, знана як дипломатичний корпус, без якої тепер не можлива успішна робота чужих представників у столиці даної держави. Дипломатичний корпус не є юридичною особою. Він має завданням колективно піддержувати гідність заступництва держав та їх інтересів.[10]) На чолі дипло-

---

[8]) Український посол у Берліні назвав себе н. пр. по німецьки »Minister-Resident«, а по українськи »посол«, як виходить з документальних даних.

[9]) Dr. Alphons Rivier, Lehrbuch des Völkerrechts, Stuttgart, 1899, § 1. Martens, Manuel diplomatique, p. 14, § 1.

[10]) Dr. Rivier, Lehrbuch des Völkerrechts, S. 268.

матичного корпусу стоїть нунцій. Коли нема нунція, тоді стає деаєном дипломатичного корпусу найстарший амбасадор. Як нема й амбасадора, старшиною дипломатичного корпусу стає найстарший посол. Давніше не признавали права належати до дипломатичного корпусу для послів із Орієнту.[11])

При цім треба зазначити, що консули не є дипломатичними представниками, хоч бувають випадки, що вони можуть виконувати дипломатичну функцію.[12]) Бувають випадки, що їм віддають почесті нарівні з іншими дипломатичними представниками.[13]) Але це стається в досить рідких випадках.

Для кращого зорієнтування подаю нижче схему дипломатичного представництва.[14])

Як Струп справедливо завважує, не є міністер заграничних справ з міжнародньо-правної точки погляду автономним органом міжнародніх зносин: його діяльність трудно відді-

---

[11]) Baron Ch. de Martens, Manuel diplomatique, § 9.

[12]) Швайцарія повірювала н. пр. своїм консулам дипломатичні функції. Див.: Dr. A. Rivier, Lehrbuch des Völkerrechts, Stuttgart 1899, S. 267.

[13]) Le cérémonial officiel, Paris, 1868, p. 301.

[14]) Eléments du droit international public par Karl Strupp, Paris 1930, p. 210.

й походять права та привілеї дипломатичного представництва.[1])

Найперше дипломатичними представниками були духовні особи, що опановували добре латинську мову, яка в тих часах була дипломатичною мовою,[2]) хоч венецька республіка духовних осіб не допускала до дипломатичної служби. В 16. і 17. віках переважають між дипломатами докторі прав із нижчих суспільних верстів. Пізніше допускали до дипломатичної служби переважно осіб із знатних родів. По світовій війні знов виступають у дипломатичному світі люди скромного походження. У нас працювали в дипломатії інтелігенти середнього й селянського станів, але були також і аристократичного походження. Більшість їх говорили світовими мовами та добре визнавалися в міжнародніх зносинах.

Дуже скоро повставали спори між дипломатичними представниками поодиноких держав, які прибирали особливо гострі форми та нераз кінчалися навіть поважними інцидентами, а то й війнами. Історія багатьох держав вказує нам на такі конфлікти, які вдавалося полагоджувати з дуже великими зусиллями.[3]) Торкалися ці спори головно першенства дипломатичних представників у чужих державах, м. і. т. зв. етикети або дипломатичного церемоніялу.

Давніші теоретики міжнародного права написали на тему дипломатичних привілеїв та церемоніялу цілі томи. В своїх творах вони наводять сотки, а то й тисячі конфліктів між дипломатами, які непотрібно гальмували працю закордонного представництва та відбивалися негативно на торговельних і політичних зносинах держав.

Як тяжкі, ба навіть траґі-комічні були конфлікти, про це широко розписуються старші теоретики міжнародного права, як Бінкерсгок, Вікфор т. і. Wickefort наводить н. пр. випадки з польськими та московськими послами, до яких мусів вмішуватися навіть могутній тоді кардинал Рішеліє.[4]) До Парижу прибув в р. 1636 польський шамбелян і надзвичайний амбасадор Завадський. Не могли його примістити, тому що дотичний готель був занятий англійським амбасадором. Англійський представник не хотів виселитися. От тут не поміг нічого навіть сам кардинал Рішеліє. Побоюючись репресій у Лондоні

---

[1]) Henry Wheaton, Elements of International law, Oxford-London 1936, § 206, p. 248.

[2]) Як добрі дипломати вславилися духовні особи головно у Франції, Еспанії та інде

[3]) Le cérémonial officiel ou les honneurs, les préséances, les rangs et les coutumes civils, militaires, maritimes, ecclésiastiques et diplomatiques — Paris, 1868 — Librairie administrative de Paul Dupont.

[4]) Wickefort Abraham van: L'ambassadeur et ses fonctions, Amsterdam M. D. CC. XXX., t. I., p. 263.

лити від засягів голови держави в ділянці міжнародніх зносин.[15])

Про імунітет, екстериторіяльність годі згадувати на цім місці! Дотичні інформації можна знайти в кожному підручнику міжнародного права. Коли й згадуватиму про ці дипломатичні прерогативи, то тільки в зв'язку з дипломатичним церемоніялом.

Побіч правних норм, що творять властиве міжнародне право, існують між державами певні правила для зносин, які правно не зобов'язують, але яких вимагає потреба такту, ввічливости, ласкавости й доброзичливости. Ця потреба виходить із загальної користи приятельських зносин, бо таким способом влекшується і упляхотнюється життя народів. Треба надіятися, що ці правила міжнародньої ввічливости перетворяться з часом в міжнародньо-правні норми.[16])

На цім місці хочу зауважити, що давно вважали всі ці прояви ввічливости за складову частину міжнародного права. На цю тему велися палкі дискусії, аж вкінці переважила думка, що більшість цих правил етикети треба віднести до ділянки т. зв. міжнародньої куртуазії, себто дипломатичного церемоніялу.

Церемоніяльні звичаї практикувалися уже з давніх часів. Двірський церемоніял, який походить з Оріенту, особливо розвинувся на візантійському дворі. Також і римська курія клала дуже велику вагу на церемоніял. На европейських дворах розвинувся двірський церемоніял особливо за часів абсолютизму. При дворі французького короля Людвика XIV. прибрав був церемоніял прямо гидких і понижуючих форм, до чого причинилися у великій мірі французькі дворяни своїм несмачним плазунством. Рівнож в Англії й Еспанії зазнав двірський церемоніял великого розвитку. Далеко меншу вагу прив'язували до церемоніялу на німецьких дворах, не виключаючи й самих Габсбургів.

З повстанням численних нових самостійних держав та зорганізуванням дипломатичного представництва між цими державами розвинувся також міжнародній або дипломатичний церемоніял.

Дипломатичний церемоніял, як висловлюється Фласан,[17]) є досить маловажний в своїй філософічній аналізі, але справа з цим церемоніялом представляється зовсім інакше, коли по-

---

[15]) Karl Strupp, Eléments du droit international public, Paris 1930, p. 210.

[16]) Dr. A. Rivier, Lehrbuch des Völkerrechts, Stuttgart 1899, S. 8, § 8.

[17]) Flassan, Histoire de la diplomatie française, t. IV., p. 382 (за Manuel diplomatique par Ch. Martens).

думати, що тут є в грі гідність держав. Через забуття або занедбання цих, наоко малопажних, але по суті важливих справ повстає публична недоладність, якій можна запобігти тільки строгим придержуванням конвенційних форм.

Правила церемоніялу, каже інший теоретик міжнародного права, можуть нам здаватися навіть смішними і дитинчими, але при цім треба мати на увазі, що тут розходиться о важні міжнародні справи. Через це скомбіновано ці правила дуже тонко, щоб оминути непотрібні тертя між державами.[18])

Правила дипломатичного церемоніялу торкаються титулятури, різних знаків-емблем, стилю в листуванні, авдиенцій, візит, чергувань в привілеях, різних звичаїв етикети і т. д.[19])

Як уже було раніш зазначено, діляться дипломатичні представники що-до ранґи в кожній клясі після дати, в якій вони зголосили офіціяльно свій приїзд до чужої столиці. Папські нунції мають першенство перед іншими дипломатичними представниками, особливо в католицьких державах. Церемоніяльні посли мають звичайно першенство перед діловими послами. Що-до цього немя однозгідности у всіх держав. Деколи практикується т. зв. »pêle-mêle«, де ранґи не є міродайні.

Спеціяльні привілеї мають посли I. кляси, цебто амбасадори.[20]) Побіч загального дипломатичного церемоніялу існують особливі правила церемоніялу для амбасадорів. Це пояснюється тим, що амбасадори заступають прямо своїх суверенів і тому мають право на такі самі почесті, які належаться їх власним володарям, коли б вони були присутні на дотичному дворі. Проти такого твердження виступає др. Гефтер і висуває такі арґументи: амбасадор не є в чужій державі, де він акредитований, нічого іншого, як чужий підданий найвищої ранґи, що, як представник свойого володаря, стоїть вище ніж всі інші піддані, але нічого більше. Тому він не має права, домагатися першенства перед пануючими принцами, навіть як би вони були що до ранґи нижчі ніж суверен, якого він заступає.[21])

Дальші спеціяльні привілеї для послів I. кляси такі:

1. вони уживають титул »Ексцеленція« і мають право домагатися титулу від усіх тих, з якими мають до діла, з виїмкою суверена, в якого вони є акредитовані,

2. вони можуть мати в авдієнційній салі балдахін,

---

[18]) Grande Encyclopédie Paris, t. X., p. 35.
[19]) Див.: Ottův Slovník naučný, Praha 1892, svaz. 5, стор. 312.
[20]) Grande Encyclopédie, Paris — t. X., p. 35.
[21]) Dr. A. W. Heffter: Das europäische Völkerrecht der Gegenwart, Berlin 1881, § 220, S. 445.

3. не мусять мати обнажену голову відчас авдієнції у володаря,

4. мають право на екіпаж, запряжений шестерньо,

5. мають право на військові почесті.

Акредитивні грамоти амбасадора приймає чужий володар особисто в урочистій авдієнції. Амбасадор має право, говорити безпосередньо з самим сувереном, що практично не має особливого значення, головно в конституційних державах, де не можна оминути самого міністра заграничних справ.[22])

Кожна держава має вирішити, до якої кляси буде належати її дипломатичний представник. Звичайно удержують держави певну пропорцію що до кляс своїх послів: дипломат держави, яка висилає, належить звичайно до тої самої кляси, що посол приймаючої держави.

Віденський правильник завів т. зв. »альтернат«, то є чергування дипломатів в почестях. Щоб оминути різні спори що до першенства, які виникали і по віденськім конґресі, погодилися дипломати на таку процедуру: завішується деякі церемоніяльні приписи. Кожне місце стається в такому випадкові почесним. Чергування вирішують також жеребком, а це при підписах різних договорів. Рівнож підписують також в альфавитному порядку після французького альфабету, особливо при підписах договорів. Часто практикують ще чергування в головуванні.[23]) Способів у чергуванні є досить багато. Належить це властиво уже до двірського чи канцелярійного церемоніялу.

Треба згадати ще й про морський церемоніял, який полягає в тім, що кораблі різних народів повинні себе взаємно поздоровляти на морі. Цей церемоніял уважають уже пережитим, хоч деяких з його правил ще додержуються. Цей церемоніял повстав більше з претенсій на панування над морями, ніж через перівність держав.

Тісно з дипломатичним церемоніялом зв'язаний протокол, дипломатичний стиль та дипломатична кореспонденція взагалі.

Під протоколом розуміємо суму правил, яких треба додержуватися в дипломатичних (особливо писемних) зносинах. Є це церемоніял в листуванні між поодинокими державами. Називається цей протокол також двірський протокол, канцелярійний протокол, канцелярійний стиль, двірський стиль або коротко-дипломатичний стиль.[24])

---

[22]) Dr. Alphons Rivier, Lehrbuch des Völkerrechts, Stuttgart 1899, S. 267.

[23]) Rivier, Lehrbuch, Stuttgart, 1899, § 13, III. Теж Le cérémonial officiel, Paris 1868, p. 188.

[24]) Rivier, Lehrbuch des Völkerrechts, Stuttgart, 1899, § 46, II.

зголошення, прохаючи рівночасно міністра заграничних справ про вказівки від голови держави для передачі акредитивних грамот. Повірений у справах, що не акредитований в голови, зголошує свій приїзд в такий самий спосіб і просить міністра заграничних справ про авдієнцію у нього для передачі акредитивних грамот.

Для самого принятя чужих послів нема однакового церемоніалу. Однак, кожний шеф місії має право жадати, щоб його приняли з такими самими почестями, які належать його державі та суверенові й відповідають його власній ранзі.

Дипломатичних представників першої кляси приймає голова держави звичайно в урочистій авдієнції, хоч в останніх часах бували випадки, що приймали й в приватній авдієнції. В яких саме формах має відбутися урочиста, або т. зв. публична авдієнція, залежить передовсім від постанови голови держави. На загал має така авдієнція вже вжиті загальні форми.

Ось загально принятий церемоніял при урочистій авдієнції:

В день, який назначить голова держави, приїжджає до домівки посла шеф протоколу (також т. зв. »Zeremoniemeister« або »maitre des cérémonies«), або великий шамбелян в уніформі і в гала-екіпажі, в супроводі ескорти кавалерії. Як тільки амбасадор появиться внутрі будинку, віддає йому сторожа військові почесті. У великих сходів чекають на нього вищі двірські офіцери. Шеф протоколу просить посла до авдієнційної залі, до якої двері відчинені. Шеф держави, оточений високими достойниками й своїми міністрами, передовсім міністром заграничних справ, приймає так амбасадора, що в окруженні персоналу місії приближується до голови держави й три рази низько вклоняється. Коли голова держави сидів і мав покриту голову, він встає, обнажує голову і вказує рукою чужому послові, щоб покрив голову і заняв місце в фотелю напроти нього. При цьому суверен сам покриває свою голову і сідає. На авдієнціях у цісарівен і королівен посол вдоволяється тільки символічними рухами і остається цілий час із непокритою головою. На авдієнціях у папи не старається амбасадор навіть робити символічні рухи, що хоче покрити голову. Засівши, починає амбасадор свою авдієнційну промову, текст якої вже був поданий заздалегідь. В моменті, коли посол згадує про акредитивну грамоту, бере її з рук одного з своїх секретарів і передає голові держави за посередництвом міністра заграничних справ. Промова відбувається звичайно французькою мовою, що є дипломатичною мовою. По промові амбасадора відповідає йому голова держави. По цім амбасадор встає, відступає кілька кроків, знов

кланяється три рази, по чім його відпроваджують до його місця перебування з тою самою церемонією, що й перед тим.

Безпосередньо по авдієнції в голови держави представляється звичайно амбасадор дружині начальника держави.

При приватних авдієнціях є церемоніял менш строгий і менше комплікований: амбасадора не приймають в спеціяльній авдієнційній залі. Голова держави не сидить. Крім голови держави є присутній ще й міністер заграничних справ. Амбасадор передає акредитивні грамоти, при чім каже кілька конвенційних компліментів.

Дуже рідко приймають послів 2. і 3. кляси в урочистій авдієнції.

Прибувши до чужої столиці і вручивши акредитивні грамоти, відвідує посол своїх товаришів, членів дипломатичного корпусу, бо цього вимагає дипломатична етикета. Правила цеї етикети є загально установлені в цілому дипломатичному світі. Крім цього має кожний край ще свою власну етикету. Тому мусить кожний новоприбувший посол поінформуватися в своїх товаришів з дипломатичного корпусу, які спеціяльні форми етикети вживають в його новому місці призначення.[27])

Коли амбасадори, леґати й нунції оголосили офіційно свій приїзд до чужої столиці і вручили акредитивні грамоти, то повідомляють через своїх секретарів всіх членів дипломатичного корпусу, що вони приступили до виконування своїх обов'язків. По цім відвідують їх всі шефи місій, що акредитовані в того самого голови держави. Посли нижчих кляс повинні просити, щоб амбасадори призначили день і годину, коли вони мають йому склагти офіційну візиту. Амбасадор оголошує звичайно в пресі точний час, коли він приймає чужих послів, як також високих достойників краю, в якім він є акредитований.

Міністри другої і третьої кляси все відвідують перші послів вищої кляси.

Коли дипломатичного представника відкликали з чужої столиці, то відбуваєся той самий церемоніял, що й при його приїзді. Він повідомляє міністра заграничних справ про своє відкликання і передає йому копію дотичної грамоти. Він просить міністра виклопотати прощальну авдієнцію в голови держави. На прощальній авдієнції, яка також може бути урочиста або приватна, передає посол начальникові держави оригінальну грамоту відкликання. При цім виголошує чужий

[27]) K. v. Martens: том I., § 45: »Les formes d'étiquette varient pour chaque cour... la prudence conseille à tout diplomate qui arrive dans une capitale, de s'informer auprès d'un de ses collègues... des usages reçus pour le cérémoniel«.

посол прощальну промову, відповідно до того, які панують взаємні відносини між обома державами.

По цім складає посол прощальні візити іншим шефам місій. Коли посол знаходиться в моменті свойого відкликання поза границями краю, в якім він є акредитований і не може більше туди вернутися, тоді він звичайно прощається з головою держави листовно, присилаючи йому рівночасно грамоту свойого відкликання.

Для консулів не існує жадний спеціяльний церемоніял дипломатичний. Все ж таки мають вони згідно з міжнародніми конвенціями зголосити свій приїзд вищим урядам, з якими вони думають співпрацювати. Дальше мають скласти цим урядам перші візити. Так само й консул складає по своїм приїзді до чужого краю першу візиту своїм чужим товаришам (консулам). Але при цих візитах уже не придержуються того строгого церемоніяльного формалізму, що дипломатичні представники.

ДОКУМЕНТИ.[28])

I.

Авдієнційна промова французького амбасадора на віденському дворі барона де Бретей до імператора Йосифа II. дня 19. лютня 1775.[29])

Ваша Величносте! Маючи честь передати Вам королівські грамоти, уважаю за свій перший обов'язок, передати Вашій Величності найгорячіші побажання. Королівському дворові на нічім більше не залежить, ніж щоб переконати Вас про його постійну приязнь і про вагу, яку він прикладає всім тим посвяченим зв'язкам, що його лучать з Вашою Величністю. Король собі бажає і тішиться, що ці зв'язки ніхто не може порушити. Я буду, Ваша Величносте, дуже щасливий, коли мої старання і моя велика запопадливість для удержання і скріплення довір'я і приязни між обома домами, служитимуть Вам за новий доказ тої рішучости, з якою король іде за цею своєю метою. Що торкається мене, Ваша Величносте, я є більше ніж задоволений, що маю честь бути повіреним, стежити за так цінними інтересами, які поставлені на так солідній базі. Я працював в цій надії дуже багато літ. Не буду собі нічого більше бажати, як тільки щоб в цій моїй праці заслужив собі належне оцінення і прихильність Вашої Величности . . .

---

[28]) Публікую старші зразки авдієнційних промов. Про авдієнції українських дипломатичних представників з недавного минулого подаю невеличкий джерельний матеріял в кінці.

[29]) De Flassan, Histoire de la diplomatie française, т. VII, p. 122 (див. Martens, Manuel diplomatique 1822, p. 280—281).

Дипломатичні акти мусять бути об'єктивні, писані у ввічливій формі і незамотані. Зовнішний вигляд таких документів має бути бездоганний.

Прогріхи проти протоколу, т. зв. канцелярські хиби, потягають за собою строгу догану. Деколи ображена сторона жадає навіть сатисфакції.

Не без значення є також титулятура голов держав. Розрізняємо т. зв. титули гідности (titres de dignité), напр. цісар, король, воєвода і т. д. Дальше слідують т. зв. титули посідання (titres de possession). Ці титули є великі, середні і малі. Великий титул вичислює всі дійсні і фінґовані посілості суперена, середній — тільки вибір з них. Малий титул звучить напр.: Вільгельм з Божої ласки німецький цісар, король Прусії, або Леопольд, король бельгійців, Володимир, князь України ітд. Інший рід титулятури між головами держав, це т. зв. titres de parenté (титули споріднення). І так ословлюють католики папу, як святого отця; суверени називають себе взаємно братами, стриями, тощо. Є ще титули з куртуазії, як: святість, величність цісарська, королівська величність, високість і т. д. Уживають також чисто релігійних титулів: християнський король Франції (Roi très chrétien), король Еспанії називає себе католицьким королем, король Угорщини є апостольський король і т. д.[25])

Відносно різного рода дипломатичних актів, як ноти, протестації, маніфести, відсилаю зацікавлених до відповідних місць, наведених в цій розвідні теоретиків дипломатичного права: Карла Мартенса та д-ра Гефтера.

II.

Приїзд, приняття і від'їзд шефів місій.[26])

Коли прибуде дипломатичний представник на своє місце призначення, має зараз-же зголосити свій приїзд міністрові заграничних справ. Як є це амбасадор, леґат або нунцій, — отже посол першої кляси, — то зголошує їх приїзд один із членів місії (секретар амбасади, або секретар нунціятури), що представляє міністрові заграничних справ копію акредитивної грамоти (Beglaubigungsschreiben, lettre de créance) і прохає міністра про авдієнцію в голови держави для свого шефа. Міністри другої і третьої кляси подають тільки писемне

[25]) Ibidem, стор. 318.

[26]) Ці дані беру з французького офіціяльного церемоніялу »Le cérémonial officiel«, Париж, 1868. Є він трохи однобічний. Наполеон III. любив блеск свойого двору і дбав про те, щоб і церемоніяльні приписи були строго додержувані.

2.

Авдієнційна промова англійського амбасадора до французького короля.[30])

Ваша Величносте! Король, мій пан, мене вислав в характері надзвичайного амбасадора при Вашій Величності, щоб Вас запевнити, що він нічого собі так горячо не бажає, як щоб вдержати і закріпити абсолютну приязнь, яку він заключив так щасливо з Вашою Величністю. Він рівнож собі бажає закріпити і розширити союз і взаємне довір'я між обома народами, що є так корисне для них. Природа ограничила Велику Британію морем. Вона зрозуміло, користає зі спокою. Її інтереси, як також наклонність і мудрість короля, спонукають її, бажати своїм сусідам миру та щастя, рівнож праці в цьому напрямку. Ваша Величність має найкраще і наймогутніше королівство в Європі. Це королівство нічого більше не потребує, як тільки спокою й відпочинку, щоб бути найщасливішим і процвітати найкраще. Так як я мав щастя бути свідком цих наростаючих зв'язків, які лучать короля, мойого пана, з Вашою Величністю, я почувався б щасливим, коли би я міг по змозі моїх сил причинитися до вдержання цього щасливого союзу і його ще більше закріпити між обома націями.

3.

Прощальна промова амбасадора французького короля до російської цариці.[31])

Високодостойна Пані![32]) З великим зворушенням з'являюся сьогодня перед Вашою Цісарською Величністю, бо мушу залишити той двір, де я провів найкращі дні мойого життя. Зазнавши найбільші почести, я повинен цей двір покинути, і може вже ніколи не матиму щастя на нім ще раз перебувати.

На приказ короля, мойого пана, маю честь предкласти Вашій Величності грамоту, якою він мене зволив відкликати з Вашого двору. Ця грамота свідчить про незмінну приязнь і щиру відданість, з якою відносится король до Вашої Величности. Мене повірено, потвердити це тут Вашій Величності власними устами. Не міг би я покинути цей двір, не подякувавши Вашій Цісарській Величності іменем короля, мойого пана, за всі ті докази уваги, які Ваша Величність проявляла до інтересів короля. Буде для мене великою прием-

---

[30]) Mercure historique, т. 120, p. 66 (див. Martens, Manuel diplomatique, 1822, p. 283).

[31]) Мартенс (Manuel diplomatique ст. 288) не подає року, в якому ця авдієнція відбулася.

[32]) У французькому оригіналі »Madame«.

ністю, поінформувати про це докладно короля. Можу Вашу Величність запевнити, що король не промине жадної нагоди, щоб заступати з запалом інтереси Вашої посвяченої особи і Ваших підданих. Король рівнож змагатиме до ще більшого скріплення союзу. Йому дуже залежить й на дальших зв'язках приязни між обома коронами. Що до мене, Високодостойні Пані, то я не знахожу слів, які б могли хоч частинно висловити ту велику вдяку за всі докази приязни, які мені зволила Ваша Величність проявити. Ці почування, як також почуття великого респекту, будуть на завсіди глибоко вриті в моє серце.

4.

Прощальна промова амбасадора Франції, виголошена на урочистій авдієнції в Газі 1782.[55])

Коли б моє здоров'я могло видержати довший час підсоння, яке для мене шкідливе, не відбувалася б сьогоднішня авдієнція так скоро по авдієнції, яку мені уділили панове минулого року. Бачите, Високодостойні Панове, з грамоти Його Величности, яку я мав честь Вам передати, що Його Величність мене виразно повірила, щоб Вас запевнити в тім, що Його Величність дуже собі бажає постійного миру в Европі. Рівнож бажає собі Його Величність запевнити Вас про його постійну приязнь і увагу.

Почуваюся до милого обов'язку, Високодостойні Панове, а це тим більше з огляду на ті гармонійні відношення між нами, додати до цих запевнень ще мої власні запевнення пошани і повного признання за влекшення мойого побуту з боку правительства та його поодиноких членів. Ці мої почування не є слабші, ніж та моя велика вдяка за всі почесті, якими Ви мене, Високодостойні Панове, вшанували. Буде це для мене все дорогим спомином.

Що торкається мене, не можу знайти слів, щоб висловити Вам ту велику вдячність за Ваше відношення до мене і за довір'я, яким я у Вас тішився підчас моїх ділових зносин з Вами.

5.

Приклади з української історії з часів української державности. (1918—1921.)

1. Перша урочиста візита й офіціяльне представлення ген. Tabouis у голови Генерального Секретаріяту В. Винниченка 4. січня 1918 р. в присутності генерального секретаря міжнаціональних справ В. Шульгина.

---

[55]) Martens. Manuel diplomatique, стор. 287.

ausländische diplomatische Vertreter in einer fremden Hauptstadt im Verkehr mit dem Staatschef und den einzelnen Staatsbehörden verhalten soll. Es kommt dann zur Erörterung der sogenannten Privat- und öffentlichen Audienz und wie sich dabei der fremde Gesandte zu benehmen hat.

Einige Dokumente illustrieren die Form der Antritts- und der Abschiedsaudienz beim ausländischen Souverän.

Die ganze Abhandlung ist eine kurze Darstellung der gegenwärtig praktizierten diplomatischen Bräuche. Ein größeres Werk darüber muß aus verschiedenen Gründen unterlassen werden.

Іван Панькевич

УВАГИ ДО ВИЯСНЕННЯ ПРОЦЕСУ ІКАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ПІВДЕННО-КАРПАТСЬКИХ ГОВОРАХ

Проф. Владислав Курашкевич збагатив в останніх роках від 1931—1937 досліди над питанням українського ікання, т. є перезвуку старих *о*, *е* в замкнених складах в *і*, кількома цінними статтями, а в них же й бистрими думками та спостереженнями. Почав він статтею: Z badań nad gwarami północno-małoruskiemi, Rocznik Slawistyczny X, 1931, в якій на основі матеріялу з говорів північно-західніх (підляських) а то з околиць Володави, Парчева, Константинова підтверджує частину поглядів найновіших дослідників ікання в говорах чернігівських та взагалі поліських: Всеволода Ганцова та Олени Курилової про якість поліських дифтонгів, а то їх неодностайний звук, спосібний до зміни артикуляції, графічно представленої знаками *ŭо*, *ŭе*, *ŭу*, *ŭе*, *ŭи*, а в дальшому монофтонги: *и*, *у*, *і*. Різниця між говорами чернігівськими а володавськими та, що в говорах володавських цей процес відбувався в замкнених складах без огляду на наголос. При тому всупереч поглядам Ганцова та Курилової допускає він існування квантитативних різниць в добі затрати обох ерів, до чого ще вернув в окремій статті: Przyczynek do iloczasu małoruskiego, Lud Słowiański, III/I, 1933, де на основі нового матеріялу з пограничних північно-західніх говорів обґрунтовує тезу про існування квантитативних різниць між *о*, *е* в замкнених та відкритих складах. По його думці квантитативні різниці мусіли панувати на цілій українській мовній області з тим, що теж неодностайний сонант в роді дифтонга мусів панувати на цілій українській мовній області. Різниці між північчю та півднем, каже проф. Курашкевич, настали вже пізніше під впливом сильного експіраторного наголосу на півночі, який ослаблював ненаголошені сонанти аж до їх змішання з короткими *о*, *е*. (Op. cit. A 47—48.)

В цих обох статтях не видно однак ясно розвитку старого замкненого *о* до *і*. Згадано лиш про можливість чи там спосібність цей неодностайний сонант різно артикулювати. У другій згаданій статті маємо на це натяк, що північні монофтонги не представляють собою конечної стадії до *і*, а цей обильний історичний матеріял з різних південних і західніх областей, який свідчить, що там доволі довго панував на місці нинішнього *і* звук *u*, не взято під увагу. Деяке вияснення у цьому напрямі можемо найти в третій праці автора: Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku, Kraków 1934, де він знов доказує, що в старинних пам'ятниках укр. мови, а передовсім в грамотах, неоднакова передача старого замкненого о, раз через *u* то знов через о, має свою причину саме в тому, що цей звук був вже неодностайним сонантом, який передавався писцями раз через *u* а раз через о. Що це о не було вже однородне з о у відкритих складах, свідчить протетичне *v* на початку слова, де о було замкнене, а брак його при *о* у відкритому складі на початку слова: *овесъ* — *по вовсѣ*, хоча і наводить виїмки проти цього правила, а ці виїмки нині становлять майже правило. В дальшому твердить автор, що перехід неодностайних сонантів *uo* — *ue* — *ui* до *і* відбувається легко без стадії монофтонгічної (Op. cit. 44), а знову в цитованій його першій праці (стор. 192) підчеркує слушно, що перехід *ē* в *і* є значно легший, як *uo* в *і*.

Оцю трудність вияснення перезвуку *ō, ē* > *ī*, в якім криється аж два проблеми, 1. самої зміни *ō, ē*, 2. дороги, що привела до *і*, добачають всі мовознавці саме в тому, що історично немаємо записаних перехідних стадій за виїмкою *u* або *ы*, при чому не достає або найближчого артикуляційно *ü*, або інших неодностайних сонантів. Що більше, так Ганцов як і Курилова а перед тим теж і Лєгр-Сплавінський та Ст. Смаль-Стоцький обстоюють в південних говорах монофтонгічні переходові стадії а відкидають дифтонги.[1]) Тимчасом так північні говори як і говори карпатські, північні і південні, оце звено *ü* численно засвідчують, при чому на мою думку тяжко приняти, що це є фаза розвитку може так давня, як і *u*.

Курилова, свідома цих тяжкостей, пробувала розв'язати перший проблем так, що допускала в південно-українських говорах ділання асиміляції наступних обох єрів, що приво-

[1]) Всеволод Ганцов: Діялектологічна клясифікація українських говорів. УАН. Київ 1923, стор. 19. — О. Курило: Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах в південній групі українських діялектів. Київ 1928, Збірник Істор. Філ. Відділу ВАН № 80, стор. 1—2. — Stephan von Smal-Stockyj und Theodor Gartner: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien 1913, стор. 76, т. — Lehr—Spławiński: Rocznik Slawistyczny VIII (1918), стор. 212.

Відповідні ноти, а також промови, що ними обмінялися ген. Tabouis і В. Винниченко, див. у Д. Дорошенка: »Історія України 1917—1923 рр.«, том І., Ужгород 1932, стор. 231—240.

Ноти визнання ген. Tabouis, а також Picton-a Bagge, краще подані в »Demande d'Admission dans la Société des Nations de la République Ukrainienne, avec la préface de Roman Smal-Stocki, ancien Ministre d'Ukraine à Berlin«, 1930.

2. Про вручення акредитивних грамот на урочистій авдієнції посла Української Держави в Софії Ол. Шульгина у царя Фердинанда 7. вересня 1918 і про авдієнцію у гетьмана П. Скоропадського посла Болгарського Царства проф. Д-ра Івана Шішманова 1. серпня 1918 р., див. у Д. Дорошенка: »Історія України 1917—1923 рр.«, том II., Ужгород 1930, стор. 140—142.

3. Про дуже цікаву урочисту авдієнцію у останнього султана Мухамеда VI. в листопаді 1918 посла Української Держави в Царгороді М. Суковича є спогади О. Ратгауза: »Українці в останнього султана«. Літопис політики, літератури і громадського життя. Берлін 1924, ч. 11 (передрук у Д. Дорошенка там-же на стор. 143—144) і спогади д-ра Л. Кобилянського: »Українське посольство в Туреччині«. »Нова Україна«, Прага, 1925, ч. 2—3.

4. Про першу візиту посла Української Народньої Республики в Царгороді О. Лотоцького у Вселенському Патріярхаті р. 1919 див. спогади самого О. Лотоцького: »В Царгороді«, Варшава, 1939, на стор. 86—88.

DAS DIPLOMATISCHE ZEREMONIELL
(Zusammenfassung.)

Das diplomatische Zeremoniell stammt aus dem Orient (als Hofzeremoniell) und wurde weiter in Westeuropa zur Zeit des Absolutismus ausgebildet. Obgleich das Zeremoniell als solches keinen Bestandteil des Völkerrechts bildet, muß es in den internationalen Beziehungen seitens der diplomatischen Agenten eingehalten werden, widrigenfalls die Würde der einzelnen Staaten durch Unterlassung der zeremoniellen Formen beeinträchtigt und die guten Beziehungen der Staaten zueinander gefährdet würden.

Das Wiener Reglement vom 19. März 1815 regelt die Rangverhältnisse der diplomatischen Vertreter. Nichtsdestoweniger muß jeder Staat noch seinerseits für die Einhaltung und weitere Ausbildung der konventionellen Formen Sorge tragen. Weiter folgt die juridische Seite des Zeremoniells und wie sich der

сторони вокальна асиміляція, як сказано, відома теж в староболгарській мові, особливо при звуках ъ, ь, ѹ, але аналогії відносно о, е там не находимо.[6])

Проф. Курашкевич свою тезу про панування на місці $\bar{o}$, $\bar{e}$ неправдивих дифтонгів на цілій українській області примінив двічі до українських говорів південно-карпатських, не лишаючи їх без зв'язку з говорами північними карпатськими, а то в студії спеціяльній під титулом: Z badań nad ikawizmem w ruskich gwarach karpackich, Lud. Słow. IV/1 (1937), а теж в статті про говірку сіл Полянки та Комльоші в північному Шариші: Uwagi o łemkowskiej gwarze Polanek i Komluszy na Szaryszu, Sborník Matice Slovenskej XV/1, 1937. В першій праці на основі матеріялу дотепер зібраного різними дослідниками а теж на основі своїх власних записів із більш 40 сіл так східніх як і західніх частин південного Підкарпаття стверджує він лиш монофтонгічну вимову рефлексів старих о, е в замкнених складах, які дадуться звести до п'яти типів: *ы, ѹ, ü, ȳ, і*, поминаючи *ї̈ѹ* < $\bar{o}$, та всі вони за незначними виїмками не появляються мішано на одній і тій же області, але кожний тип занимає більшу або меншу суцільну область. Як виїмки подає проф. Курашкевич за моїми дослідами область ріки Руської, де побіч панівного *ѹ* < $\bar{o}$ появляється по губних *ȳ*, подібно, як в говорах гуцульських над Чорним Черемошем, дальше два села Земплині та Шариші, в яких рефлексом $\bar{o}$, $\bar{e}$ є *ü* серед загальних в Шариші $\bar{o}$ > *і*, або в Земплині *і*, чи *ѹ* (Звала з $\bar{o}$ > *ü* лежить на границі цих двох рефлексів), появу *ы* на області рефлексів *ѹ, і*, появу *ъѹ* < $\bar{e}$ в північних шариських говорах, замість ожиданого *і*, як паралельного явища до *ї̈* < $\bar{o}$ на цій же області, та інші дрібні явища, до яких ще прийдемо дальше. Цей стан, на його думку, дасться найліпше витолкувати, коли допустимо, що рефлекси $\bar{o}$, $\bar{e}$, в говорах карпатських розвивалися як звуки неодностайної артикуляції від заднього ряду до переднього подібно, як це бачимо ще нині в говорах поліських та підляських: *ŭо* — *ŭе* — *ŭу* — *ŭі*, а які мають склонність до зміни барви або до переходу в прості голосівки. Отсі карпатські так різні монофтонги супроти зберігання інших голосівок в системі вокалічній без більших пересунень найлегше дадуться вияснити тим, що то є упрощення, монофтонгізації неодностайного сонанту на різнім ступені його розвитку. (Op. cit. A 57.) З цього виходить ясно, що прим. монофтонг *і* поширений в Шариші, Земплині а дальше північною смугою верховинською жуп Ужанської, Березької, Мараморської враз із Гуцульщиною не є вислідком еволюції континуанта *ѹ* через *ü*,

[6]) Wenzel Vondrák: Altkirchenslavische Grammatik, zweite Auflage, Berlin 1912, стор. 286.

але монофтонгізацією неодностайного соканта (дифтонга) в його розвитку до ступня *і*; те ж саме можна сказати і про континуант *й*. Ще виразніше підчеркнено це в реченні, що всі відомі тепер з різних говорів карпатських рефлекси давних замкнених *о*, *е*, як *ы ѡ — и й — й — й — ᵘу у ї — і* не дадуться уложити у фонетичний ряд з актуальною тенденцією розвитковою від *ѡ*, *и* в напрямі загальноукраїнського *і*, пр. *чин н'ис — чін н'іс*, як би одна фонема випливала з другої.

Підхід проф. Курашкевича незвичайно приманчивий, і здавалось би найлегший до вияснення не тільки загального ходу розвитку старого замкненого *ō*, *ē*, але теж і побічних питань. Він однак натрапляє на труднощі різного характеру, подібні, як і на других південно-українських областях. По перше, на області південного Підкарпаття, ані теж на півночі не найдено до тепер ніякого сліду дифтонгів ні в сучасних говорах, ні в історичних записках. Запис в Урбарі мараморoськім з кінця XVIII в. *шуйсть*, який находимо у тексті, оголошенім Петровом в V. т. його »Матеріалів для історії Угорскої Руси«, ст. 30, не заслуговує на довір'я, і є радше описką, або відбиткою земплинсько-шарської фонеми *шыйсть*, яку заніс сюди редактор, що міг походити з цих околиць. Такого дифтонгу не найдемо в найстаршому пам'ятникові цієї области, Ужгородському »Півуставі« з XIV в.,[7]) ні в Нягінській Учит. Євангелії, найбільш народнім пам'ятнику, який відомий до тепер на області південно-карпатській, якого основа походить із XVI віку,[8]) ані в Угляньському Ключі, що теж походить із XVI в., ні в Тереблянському Прологі із XVII в.[9]) (подано це на основі виїмків, оголошених проф. Ю. Яворським), ані в покрайніх записах на церковних книгах, ані в грамотах чи то світських чи монастирських, які нам від XV в. до тепер відомі. Те саме можна сказати і про пам'ятники північно-карпатські.

По друге, проф. Курашкевич не взяв під увагу колонізаційних рухів, які діялися на південних узбіччях Карпат, про що я ширше розказав у своїй праці: Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей, стор. 14—30.[10]) Тепе-

---

[7]) Олександер Колесса: Ужгородський »Півуставъ« у пергаміновій рукописи XIV в. (1925). Записки НТШ, ім. Ш., т. 151—153.

[8]) А. Петровъ: Матеріалы для исторіи Закарпатской Руси. VIII, стор. 101.

[9]) Ю. А. Яворскій: Новыя рукописныя находки въ области старинной Карпаторусской письменности XVI—XVIII вѣковъ. Knihovna Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu v Praze, č. 2, Praha 1931, стор. 71.

[10]) Д-р Іван Панькевич: Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей. Knihovna Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu v Praze, č. 9, 1938.

рішній уклад українського населення закінчився по Ракоцієвих війнах в першій половині XVIII в., а до того часу приплив колоністів з північних сторін Карпат був значний в кількох етапах. По трете, історичні мовні дані підтверджують, що перед кількома століттями а навіть в XVI віці на нинішній області рефлексу *і* панував звук *и*, ³*и*. І так: *Венеція:* Пісня про Штефана Воєводу з перш. пол. XVI в.: *albo mé půgmi* (= пуйми, пійми), *půymil bychbé*; в рукоп. Служебній Минеї з кінця XVI в. (а не з XVII, як приводить Ю. Яворський) із села *Пітрони* на Шариші (або на Спиші, бо є згадка за Торіску) під роком 1560 записана така літописна вістка: *В Полской земли крол Француз . . . о у т ю к л;* р. 1572: *Поляци од Г р е к у в одлучилися . . .*; р. 1600: *М ю р велкыи;* р. 1619: *М о у р велкыи был;* р. 1621: *Была п о в у д великая . . . много мѣстечок д н о р у н ъ и всій . . . вода побрала.* (Ю. Яворскій: Историческія, личныя, вкладныя и другія записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI—XIX вѣков. Наук. Збір. тов. Просвіта в Ужгороді, річ. VII—VIII, стор. 191, і факсиміле стор. 214.) В Служебнику села *Шанбропу* в півн. західньому Шариші, Львів 1637 р., находиться вкладна без дати, але судячи по інших записах того роду, вона недалеко відбігає від дати печати, а в ній приміри на *и* з *ō*: *Лазоръ Г в о з ц и в к у н,* ко *церкви ш а н б р о в с к у й,* за своє отпущини г р ѣ х у в ъ и за п р е д к у в ъ нашых. (Др. И. Свѣнцицкій: Каталог книг церковно-славянской печати. Выдавництво Церковного Музея во Львовѣ, Жовква 1908, стор. 52, ч. 187.) Запис з р. 1725 в селі *Венеції* в півн. зах. Шариші в рукописній Євангелії Д-ра Н. Бескида: *того жъ року всліке землѣтрясѣня на планецкой долинѣ и на с о б і н ю с к ю и* (Всев. Саханев: Новый карпаторусскій епиграфическій матеріал. ІЗбТПр. р. IX, стор. 80). В Сонику Ракошинського Збірника західньо-карпатського походження XVII в. маємо теж кілька приміри переголосу *ō* > *и*, ³*и*: *раду[сть] звунъ, нужъ — грюм, мюд, нюж* (Ю. Яворскій: Новыя рукописныя находки в области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII вѣковъ. Прага 1931, стор. 127—129). У Московськім Співанику з XVIII в. у світській пісні з околиць Свидника—Бардіева находимо у одній світській пісні теж примір на перезвук, *ō, ē* > ³*и*: (V) *uhorskoji zemli vyše Bardova* | *Tam* (v) *Vyštjum Tvarjuscí.* В *Гаваю* жупи Земплин в Євангелії у вкладній з р. 1637: *повѣту с т р у п к о в с к о г о* (І. Панькевич: Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. НЗбТПр. р. VI, стор. 186). *Рафайнці,* вкладна у Требнику з р. 1736: *до села Р а ф а ю в е ц ь,* в Октоїху вкладна з р. 1758: *до церкве р а ф а ю в с к о и* (Op. cit. стор. 188—189). *Блажів* у метриці попри рефлекс *і* < *ō* находимо під роком 1785 теж рефлекс

дило теж до знуження попередніх голосівок, образ якого перед високими передніми або задніми (*і*, *и*) маємо в говорах карпатських а теж сліди його зберігаються ще дальше на сході в говорах подільських, правда не в таких самих умовинах, як в говорах карпатських. Через це *б*, *ē* наслідком антеципації тембра слабих півзвокалів звузилися. На її думку південно-українські рефлекси *б*, *ē* в нових замкнених складах розвинулися в тій групі південних українських діялектів, де була розвинена тенденція до вокальної асиміляції, а з цих діялектів ширилася і на ті південні діялекти, що не знали тенденції до такої асиміляції.[2]) Практично приміняючи цю тезу, ми можемо припустити, що вона ширилася від говорів карпатських та сусідніх південно подільських. Крім цього додає Курилова, що тенденція до вокальної асиміляції не могла діятися без впливу неслов'янського, а в українських говорах не без впливу тюрського або фінсько-угорського. (Op. cit. 83,87.) Доказів прямих на це Курилова не приводить, а лиш посередні, а це великоруські рязанські говори. Правда, фонетичне відношення тюрських племен, що заселювали східньо-европейські степи, до української мови не прослідковано, але нинішня мадярська мова, з якою стикається українська на південних узбіччях Карпат над рікою Тисою у продовж 100 км, могла б дати можливість порівнання. Мадярська мова знає закон вокальної гармонії, що полягає на асиміляції низьких голосівок до високих, або противно високих до низьких,[3]) язик задержує від початку до кінця те саме положення, високе або низьке.

В укр.-карп. говорах відома асиміляція *и*, *о*, *е*, на яку вказав О. Брох в описі говору села Убля[4]) та в студії про говір села Корумля,[5]) а яка за моїми дослідами обхоплює теж і інші голосівки, з котрих найяркіше зміноється середнє *у* до *і*: *zyma* — *zimi*.

Не рішаюся доводити, чи цей процес є пізнішої дати, коли давній передній *і* став більш середнім і затратив свою палятальність, значить по XIV ст., чи він є продовженням старих асиміляційних явищ, відомих нам і в староболгарській мові.

Пари широких та вузьких голосівок відомі в мові німецькій, з якою могли колись стикатися українські племена, але в новіших часах такої масової стичности не знаємо. З другої

---

[2]) О. Курило, Op. cit. як під 1, стор. 70—72.

[3]) Dr. Sigmund Simonyi: Die ungarische Sprache, Budapest 1906, стор. 36, 49.

[4]) О. Брохъ: Угрорусское нарѣчіе села Убля. Санктпетербургъ 1899. § 4, 10, 24—26.

[5]) Olaf Broch: Weitere Studien von der slowakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn. Kristiania, 1899, § 2, 43.

Haurilo; *Сухий:* Lazurczat Andri, Buczilu Andri, Sestakuv[13]) Ivan, Tekaluv Mihaly, Pup Vasil Batyko (читай: *битько*); *Ужок:* Belju Andri, Szinteju[14]) Simko, Lucsamicsuv Petro, Kovalu Gomba; *Люта:* Hotru Ivan; *Вишка:* Skibanin Fedur, Fenesu Pavel, Fenesu Vasko, Lazur Lukas, Pavlikuv Ivan, Sevariczkuv Ivanczo,[15]) Kosztu[16]) Vercsola, Koszticziu[17]) Fedur; *Загорб:* Petraskuv[18]) Fedur, Semku Jaczko, Kobiczuv Ivan, Kobiczuv Stephan; *Волосянка:* Kundratti Vasil, Kundraty Jurko; *Бистрий:* Andcas Lazurczuv, Hricz Gyaku, Fedinuv Simko; *Лубня:* Vasuv Ivan, Mecko Vasku, Szacskuv[19]) Ivan judex.

Попри рефлекс *и* < *ō* попадають зрідка теж рефлекси *і* < *ō*, як вже було приведено у Волосянці: Kundratti, Kundraty.[20]) А в покрайніх записах в Ужоку на Євант. з р. 1690: *при вшитъкни громадѣ ужанъскѣи.*[21]) Приведені приміри свідчать, що є певні категорії слів, які зберігають довше старий звуковий стан, хоча процес дальшого розвитку чи переміни даного звука піпов вже дальше. Це рід освячених слів, рід табу, від якого довго ще не відступають, та ставлять опір новій системі. А до цих освячених слів належать в першій мірі прізвища.

Такі дублети мали і верховинські говори жупи Березької, де перезвук *ō* > *і* в XVII віці теж зазначений. Попри приклади з Пилипця та Ізок з Мараморської верховини маємо теж примір на *ō* > *и* з недалекого села Гукливого Бер. ж., а то з літопису цього села. Під р. 1665: *на пудгорю из обоих сторон Бескѣда.* Попри це маємо і приміри на *ō* > *і*: р. 1660: *попѣд Бескѣд*, р. 1665: *ямиплѣ барзо мали было, плѣвцѣ на хромоту выгибли.* Маємо теж і примір на *ē* > *і*: р. 1702 *пріишов быв Раковціи Ференц изъ Полщѣ, когда утѣкъ быв пред нѣмецкым царем.*[22])

На області перезвуку *ō* > *й* маємо ще більш прикладів на доказ, що ця околиця зберігала довгий час первісний рефлекс *и* < *ō*. Маємо кілька грамот імстичівського манастиря, в яких находимо цілий ряд слів з рефлексом *и* < *ō*, *ē*: Грамота Улашина з р. 1654: *по моюй* смерти (два рази). Жалоба імстичівського шляхтича Зейкана з р. 1656: *отъ другихъ братувъ*

---

[13]) Читай: Шестакув.
[14]) Читай: Сінтеюв
[15]) Читай: Іванцю.
[16]) Читай: Костьов.
[17]) Читай: Костичин.
[18]) Читай: Петрашкув.
[19]) Читай: Жачкув.
[20]) Читай: Кундратів.
[21]) Всес. Саханевъ: Новый карпаторусскій эпиграфическій матеріалъ: Наук. Зб. тов. Пр. в Ужгороді, IX, стор. 86.
[22]) Я. Біласький: Угроруські літописні записки. ЗНТ. ім. Ш., CIV, стор. 76.

и < *ō*: *оувчара*. *Вишня Радвань*, вкладна в рукописній Євангелії з XVII в.: *Гаврилл Бакун*, а у вкладній з р. 1698 на Тріоді Постній находимо перезвук *ē* > *и*: перед м'яким складом: *тюстнацять* (Op. cit. стор. 184—185).

Не менше примірів маємо і на східній області, де нині є панівними рефлекси *и*, *й* а теж деякі сліди рефлексу *и*, що держиться прийменників *pod*, *od*, *po* — *pud*, *ud*, *pu*. *Осой*, вкладна у Євангелії з р. 1736: *Федуръ* (2 рази), *Федор Илянув золотыхъ вонашунъ* (4 рази). *Іршава*, вкладна з р. 1673 у Требнику: *у церквѣ иршанскуй*, *за его отпущеніе грѣхуп*, *при которумъ*, *у другумъ*, *Миклашу*, *бірулъ*, а теж *е* > *и*: *на нуи* (2 рази) (Op. cit. p. XII, стор. 21—22, 24), *Солочин*, вкладна у Євангелії по р. 1670: *Василь Клябішькувъ*. *Холмець* коло Севлюша, запис на дошці в церкві з р. 1791: *иереи иоан нусяник*. На області верхопинській, де нині панує *ō*, *ē* > *і*, находимо теж приміри на *ō* > *и*: *Суха*: *залотвьцювъ в селѣ сухум*, вкладна в Тріоді 1666 (В. Саханев, op. cit. 87). *Пилипець*, вкладна в Октоїху з р. 1696: *по Руступѣ*, *еденацят рокуп*. *Иски*, вкладна в Тріоді Цвітній з р. 1686 (Ю. Яворскій: Op. cit. НЗбТПр. VII—VIII, стор. 195—205); *Роман Грицакув*. *Тюшка*, над іконами запис з р. 1710: *Лязорь Ковалювъ*. *Требушани*, вкладна з р. 1646 у Євангелії: *олекса калинун*, *симиун*, на *второум пришествіи*, але *ē* > *у*: *поша сиаского*. (Запис мій печатається.)

Сліди давнішого рефлекса *и* < *ē* на області *ō* > *й* можемо теж спостерігати ще нині в номенклятурі сіл. Назва села *Кушниця* стоїть правдоподібно в генетичнім зв'язку зі словом *кісниця*, а це знов з дієсловом *косити*. Кісниці нині відомі ще на південнім Підкарпатті в значінні лугів, які призначені на кошення а не на пашення. (Слово *кіння* приводить теж Словник Желехівського I, 347, в значінню *косовиця*.) Назва села біля Мукачева *Куштановиця* тісно зв'язана з іменем *Куштан* а не знов з іменем *Кость*, румунське *Коста*, з чого дальше *Куштан*. В цій подобі воно держиться як прізвище ще і до нині. Ще цікавіший факт, що на області нинішнього перезвуку *ō*, *ē* > *і*, в селах Ужанської верховини при кінці XVII в. держиться рефлекс *и* < *ō*, *ē* саме у прізвищах, хоча в тих же селах маємо в тому ж часі докази на рефлекс *і*. В конскрипціях Ужгородської домінії з р. 1691[11]) записав урядник такі прізвища:

Тихий: Decsu Vasil, Moniez Procub, Rusaku Ivan, Rosiczu Ivan, Kovacs Fedur, Pup Mihaly,[12]) Hnatkovicz Fedur, Maczaku

[11]) Conscriptio Arcis et Bonorum Ungvár pro Fisco Regio per defectum Familia Drugeth de Homonna Sexus Masculini occupata die 23. Mensis Junii Anno 1691. — Краєвий Архів в Ужгороді.

[12]) Читай: Мигаль.

своихъ, нѣ вчумъ, данъ вувторокъ (Е. Сябов: Христоматія церковно-славянскихъ і угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ, Унгваръ, 1893, стор. 50—51). Остання грамота здраджує писця галичанина та приклади з неї заслуговують на тим більше довір'я, бо мусів він, пишучи протест для сторони, придержуватися місцевих термінів. Такі самі явища виказують ще другі манастирські грамоти з Імстичева, Заріччя та приватна грамота з Комлоші, які походять з першої половини XVIII в. В грамоті з р. 1707, котрою імстичівський манастир бере землю в заліг: *на залугъ, вусѣмъпадият*, при чому маємо теж фонему: *тилко*. В грамоті презвітера заріцького Григорія з р. 1726 находимо: *четвертая поперек долины кунцом на кругляку на вышнем поли нива една на мотруновуй загородѣ двѣ нивы на локти, двѣ на коновум дворищу*. Дарова грамота Марії Вараді з Комлоша з р. 1715: *въ млинѣ моюмъ власнумъ, почавши отъ темныхъ зуръ ранныхъ до темнои ночи, три днѣ заснулъ даю, тихъ днювъ* (А. Петровъ: Матеріалы ... IV, стор. 47). Натомість Купча ієромонаха Никефора, ігумена заріцького, з р. 1749 здраджує вже інший рефлекс: *оу вынинѣмъ поли зарицким, оу арданивского человѣка*. Передача *б* через *и* може свідчити, що це звук *ü*, наколи хочемо вірити, що писець передавав вірно місцеві назви, бо інакше другі знаки правопису, а то брак *н* і заступлення його через *и*, здраджують галичанина. (Грамоти находяться в архіві Мукачівського манастиря, тепер печатаються.)

На областях рефлексів *б, б* > *и*, *ᵊи*, засвідчують численні приклади так із покрайних записів, як і з літературних пам'ятників та грамот, живучість цих рефлексів і в давнині. Коли б писець Варадинських Реґестів записав під роком 1217 вірно звукову сторону нинішнього імени *Федір* з грецького Ѳеодор а то: *Chedur*,[28]) що відповідало б нашому *Хведур* — *Хведір*, то ми мали б один з найдавніших доложених доказів на зміну замкненого старого *е* на *и*. Латинські грамоти, що відносяться до областей, заселених українцями, взагалі не прослідженї, і з них нині не можемо ще черпати відповідних даних. Другим засвідченим приміром уважаю назву потока між Бичковом—Лугом та Требушанами: *Кузій* < *козьи*, яка приводиться в мараморoській грамоті з р. 1463: *fluvium Kuzy-*

[28]) Приводжу за книжкою Д-ра Ялора Стрипського: Гдѣ документы старшей исторіи Подкарпатської Руси, Ужгород 1924, стор. 21: Ruthenî castienses de villa Ban liberi, defensor eorum Chedur genere Ruthenus. — Подібну назву приводить і М. Грушевський в II т. Історії України-Руси, 2. в., стор. 501: duc cum filiis Fudur et Stephano, які дістали маєток в Броді, Берзької жупи (Codex Patr. VIII, c. 90). Непевність запису полягає в тому, що мадярський правопис міг *б* передавати теж через *и*.

pathuka, а теж назва Кушниці, про яку була бесіда, приводиться вже в тих же грамотах під роком 1388 *Kuchnyche*, під р. 1389 *Kusnicza, Kusnyicza*, 1419 *Kuchnycha*, 1451 *Kusnycza* і дальше 1466 *Kusnycza*.[24])

Запис в донаційній грамоті Драга і Балка грушівському манастиреві з р. 1404: *Тодѣр, Сигѣту*, який я уважав давніше за прояв ікання, не може мати переконливого значіння супроти справедливих виводів Г. Геровського,[25]) що тут маємо наглядні румунізми а теж супроти того, що найстарше свідоцтво українського ікання в молдавських грамотах: *на иткиля* показалося поправками дослідника цих грамот Вол. Ярошенка неправдивим.[26]) Так ми можемо твердити, що ціла східня область на південнім Підкарпатті стояла у тісному зв'язку з континуантами *ō, ē* > *и* на сході і на півночі Карпат, як це нам засвідчують численні галицькі та молдавські грамоти, а наглядним лучником можуть бути, а й були в давнині говори кітловини сигітської та ріки Вишави і Руської. Рефлекс *ō* > *и* стрічав я ще тепер на пограниччі говорів бойківсько-гуцульських в селі Суходолі в Галичині: *крузь*. Крім обговорених рефлексів *ō, ē* находимо теж на області південного Підкарпаття ще рефлекси *ō* > *ы, ȳи* (*ᵊи*), *ē* > *ō* (*ы*). Рефлекс *ы* < *ō* обіймає лиш кілька сіл на Спиші за Попрадом та одне село Якуб'яни перед Попрадом. Ізоглоси ведуть однак дальше на північ за Карпати, обіймаючи частину говорів лемківських, долівських та замішанців, цебто від Карпат аж до Перемишля, при тому спорадично виступає він і на області бойківській в поодиноких словах так на півдні, як і на півночі.[27]) В долині ріки Руської в селах Русь-Поляна і Русь-Кривий і Луг рефлексом *ō* є середній звук *ȳ*, що виступає лиш по губних, а ізоглоса його перебігає на північ в долину ріки Чорного Черемоша.[28]) Не маємо історичного потвердження чи цей рефлекс повстав дорогою фонетичною з давнішого *ы*, чи це була делябіялізована стадія *ȳ*. Єдиним покищо історичним доказом може бути запис із молдавської грамоти з р. 1467, на який покликується О. Курилова у своїй праці: Спроба пояснити процес зміни *о, е*, стор. 80, а це *вижь* на місці *вожь* < **vodjь*. Такий самий рефлекс зустрічається теж і в говорах північних

---

[24]) Mihályi János: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget, 1900; під відповідними роками.

[25]) Г. Геровскій: О языке грамоты 1404 г. Slavia XVII.

[26]) В. Ярошенко: Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв. Збірник для дослідження історії української мови т. I, ВАН, 1931, стор. 256.

[27]) І. Верхратський: Про говір долівський, ЗН. Т. Ш. XXXV стор. 10. Про говір Замішанців, ЗН. Т. Ш. 3, стор. 157.

[28]) Wł. Kuraszkiewicz: Z badań nad ikawizmem gwar karpackich, op. cit. стор. 50—51.

поліських та підляських, в найближчому сусідстві з говорами дифтонгічними чи там неодностайної артикуляції.

Можна поставити тут таке саме питання, як при *ü*, чи *ы* в нашім випадку є одною із перших стадій перезвуку, чи може в якійсь меншій мірі делябіялізований звук *ü*. Я склонився б до думки, що *ы* на місці замкненого *о* могло бути теж першою стадією зміни цього *о*, правда на якійсь ограниченій області, в цьому випадкові на області нинішніх лемків а може частинно й бойків. Артикуляція звука *ы* в карпатських областях є дуже задня і обертається близько *о* та *u*, по губних чути часто *о*: *boda* а в Ужанщині при сильній лябіялізації доходить відступ до *u*. Але грамота Алексія Мировича з р. 1606, яку приводить А. Петров в IV. т. Матеріялів стор. 46, має вже приміри на *ē* > *i* (*Палочанвъ*, *б* > *i* [*u*] *Ластивочка* [прізвище]), а в легенді про попа Івана, яку приводить І. Франко в »Студіях на полі карпаторуського письменства XVII—XVIII в.«, стор. 42 — находимо *пуп*, побіч *скилки*. Два слова з *ы*, *i*, в місцевому відмінкові однини чол. роду: *на грунту солтыскімъ*, въ самомъ дому моемъ *урядскымъ*, не дають доказів на фонетичну зміну *б* > *ы*, *i*, бо ці звуки перейшли сюди дорогою морфологічною, вони являються в закінченнях відмінкових, які в говорах лемківських для місцевого і орудного є однакові.

На одну обставину хотів би я звернути увагу а то на записи звука *ü* в тих самих селах двома різними людьми. В Ольшавиці та Н. Репашах в Шариші я записав в р. 1927 на місці *б* звук *ü*. Тимчасом словак Йозеф Штольц записав пізніше це *ü* як *ы* (у нього знак *y*).

Виходить із цього, як близькими акустично є оба звуки а тим самим заміна *ы* на стадію *ü*, яка засвідчена на цій області двома селами, а в Земплині селом Звала, що стоїть у тіснішому зв'язку зі селами на північній стороні Карпат, де таке *б* > *ü* чув я від селян Царинського. Спорадично чути це *ü* < *б* теж і в Ставному на горішньому Узі. Що простір поширення *ü* міг бути далеко ширший, свідчить граматик Іван Могильницький, який *ї* < *б* порівнює до французького *u* або німецького *ü*. До стадії *ü* на цьому просторі міг довести і рефлекс *ю* < *б*, передаваний графічно через *ю*, який, як доказують вже приведені записи, а теж записи з північної частини Огієнка, Лева і Свєнціцького, міг обіймати значнішу частину Лемківщини.[20]) Тим могли б ми легше порозуміти палиталізацію приголосівок перед *i* < *б*, які появляються в кількох лемківських селах в Ша-

[20]) Іван Огієнко: Псалтир половини XVIII в. в лемківськім перекладі. Записки НТ. ім. Ш. XCIX, 1930, стор. 106. — Д-р Василь Лев: Український переклад Хроніки Мартина Бельського. Праці Українського Наукового Інституту. Т. XXIX, Варшава 1935, стор. 12. — Д-р Іларіон Свєнціцький: Нарис із історії української мови, Львів 1922, стор. 79.

риші, а теж і мати доказ, що дорога до ікавізму могла бути на різних областях різна.

Дифтонгічну стадію перезвуку *o* > *u* в словацьких спиських говорах допускає вже згаданий Йозеф Штольц у статті: Zmeny *o* > *u* a *ie* > *i* v nárečí spišskom. Sborník Matice Slovenskej XV (1937) č. 1. На цьому відтинкові землі стикалися аж три слов'янські мови: словацька, українська й польська, обі послідні знають перезвук *ō* > *u*, але вплив цих обох мов Штольц відкидає, а приймає подовження *o* в наслідок страти ерів за прикмету словацьких говорів на цій області. Дорога до *u* вела по його думці дифтонгом *ṷo*, який ще нині в частині спиських говорів живий, подібно як *ṷu* в селі Завадці, а навіть в деяких селах словацьких. Цей дифтонг однак різниться від українських поліських та підляських тим, що він має дійсний характер дифтонга, а поліський та підляський є сонантом неодностайної артикуляції.

Не погоджуючись проте з проф. Курашевичем з його думкою, що в південно-українських говорах перезвук замкнених *ō*, *ē* > *i* ішов через дифтонги о неодностайній артикуляції, а приклонююся до думок О. Курилової та В. Ганцова, і згаданих їх попередників Легра-Сплавінського і Ст. Смаль-Стоцького, що цей процес ішов через монофтонги, при чому мусіли грати ролю ще інші чинники а то асиміляційні, які доводили до пересунення звуків середніх до переднього *i*. Такі асиміляції могли ставатися перед м'якими приголосівками, або *j*, а до того могла тут діяти аналогія рефлекса *ṷu* < *ē*, де наслідком налятальности приголосного перед *ṷu* перехід через м'яке *u* дуже легкий до *i*. Докази, що процес *ē* > *i* іде скоріше, маємо на південному Підкарпатті і то на кількох місцях, про які говорить сам Курашкевич і які я наводжу докладніше у своїй праці, а те саме є і у праці Геровського та монографіях Броха. До того ще мусіла причинитися колонізаційна стихія з півночі, яка тривала аж до половини XVIII стол. і яка несла з собою й інші рефлекси *ō*, *ē*, як вони були на півдні.

Через це я дивлюся на приведені деякі другорядні явища, а це захоплення у процес переголосу *ō* > *u* передовсім звука *u*, дещо інакше, як проф. Курашкевич. Приросток *vu* — в гуцульських говорах по обих сторонах Карпат, а навіть дальше до Дністра, фонетично змінився на *vi*-, яке творить паралелю до тих випадків, де в гуцульських говорах виступає *vi* із назвучного *ō* *vybraty* — *vibraty*, *vykno* — *vikno*. Натомість у говорах, де назвучне *o* не перейшло у *vi*- а тільки подібно, як і в других положеннях має рефлекс *y*, така приставка зберігається дальше, розуміється з переміною *u* на *y*. Є це явище виключно гуцульське, яке однак поширюється і на говори сусідні так на півночі, як і на півдні Карпат. Крім приростка

з *ō* > *ū* приставки-прийменники *pod, po, od*. Цей погляд проф. Курашкевича не може, на мою думку, встоятися, бо при приставці *вы* > *и* маємо до діла не з фонетичним процесом, але з процесом морфологічним. Приставка-прийменник *и-* переняла функції приставки *вы-*. Процес цей не ограничується на область всіх трьох рефлексів *ō* на південнім Підкарпатті, але відомий теж і на півночі. Верхратський приводить такі приміри з говорів долівських: *вуостриті* (Вуйковичі),[30]) лемківських: *угыбати, уїсти, умнити, упити, уречи*,[31]) з говорів замішанців: *усчинити, устарати, уполоти*.[32])

На південнім Підкарпатті маємо теж приклади з давніших часів про вживання приставки *ви-* місто *вы-*. В імстичівській монастирській грамоті з 1707 р. читаємо: *и так вуполнилосм на вусмьнадцят зол.*

Префіксування при помочі *и* не чуже сербській і хорватській мові. Приклади для цього можемо найти у Міклосіча: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen IV, 2. Aufl., Wien 1883. Він на стор. 247 зазначує, що приставка *и* може означати а) віддалення, або б) може служити до творення дієслів доконаних. Приміри для а) наводить з хорватського: *ujti* aufugere, *ulišiti* privare, *utrgati* carpere, *ubrati* decarpere, *uvesti* abducere, *ugnati, ugoniti* abigere, *ukinuti* coellere, *umlatiti* decutere, *uskočiti* effugere. Приміри ці можна ще доповнити і зі словника цієї мови, наскільки такі зложення з приставкою *и-* відповідають українським зложення з *вы-*: угибатисе = вимикати, угледати = виглядіти, угонити = вигнати, уграбити = видерти, угрејати = вигріти, загріти, удаване = видавання замуж, удати = видати замуж, узвати = визвати до середини, узготовити = виготовити, укидати = викидати і т. д. (Речник српскога и псьочкога језика, Составио Ђорђе Поповић. Панчево 1895.)

На вплив хорватського елементу в південно-карпатських говорах вказав в статті: Нові історичні дані до висвітлення деяких українських діялектичних даних в був. жупі Уґоча (Наук. Зб. тов. Просвіта в Ужгороді, р. XIII—XIV, 1938), а теж в моїй праці Українські говори Підк. Руси . . ., Прага 1938, стор. 331. Чи в цьому випадкові можна говорити про такий вплив, тяжко сказати супроти недостачі так історичних як і теперішніх даних. Не вияснюють нам цього питання ані грамоти волосько-болгарсько-українські зі Семигороду, а то города Брашева, які видав в р. 1931 Гр. Г. Точілеску.

---

[30]) Верхратський: Про говір долівський, op. cit. стор. 12.

[31]) І. Верхратський: Про говор галицьких Лемків. Львів 1902, стор. 476.

[32]) І. Верхратський: Говір Замішанців. Записки Н. Т. ім. Ш. 3, стор. 176.

прийменника *вы-* в південнокарпатських говорах по думці проф. Курашкевича найбільш згідне з рефлексами *о* є *вы* в слові *вытіа*, бо на області рефлекса *u* < *ō* його вимова є *виітіа*, або *виітп'а*, на області *ō* > *ü* є *вüітп'а* а на області *ō* > *i* є *viітп'а*. Зазначує одначе і деякі вимки на пограниччях, и теж на західній області від Уга. Справа з цим словом одначе більш скомплікована, як це приводить проф. Курашкевич, що розпоряджав меншим матеріялом, як я його зібрав. Такі паралелі між словом *вытіа* а рефлексами *ō* дадуться перевести лиш частинно. Найбільш консеквентно виступає ця паралеля на області рефлексу *ō* > *ü*, і то лиш в долині ріки Боржави аж до Севлюша. По обох сторонах села Сваляви, долинами попід полонинське пасмо, зберігається давній вид *вытіа*. Знаменне, що на цій області переведні теж вирівнання у таких словах, де первісне *u* було у замкненім складі: *kuchn'a*, *kuzn'a* — *küchn'a*, *küzn'a*. Значить, що переміна *вытп'а* > *вüітп'а* мусіла тоді настати, коли це слово перейшло до стадії *виітп'а*.

На області рефлекса *ō* > *u* находимо у Мараморощі *виітп'а*, а на захід від Латориці до долини Уга *витп'а* або *витено*. На цій східній області мараморoській зазначив я *виітп'а* в селах: Королево, Горбки, Верхця, Чорний Ардув, Хуст, Сокирниця, Драгово, Золотарьово, Пересниця, Терново, Тересва, Грушево, дальше на схід Вишня Алша, Бичків, Луг а навіть забігає воно до Требушан, нині вже гуцульського села, яке одначе в давнині гуцульським не було та належало до говорів *ō* > *u*. Друга область на захід від Латориці не є однак під цим оглядом одноцільна, бо місто ожиданого *витп'а* маємо у ряді сіл *вытп'а*. Такий вид потував я в Ракошині, Порошкові, Лікувцях, Тур'и-Реметах. Натомість долина Уга аж до границі *ō* > *i* є під цим оглядом одноцільна і там маємо всюди *витп'а* або *витено*.

Замітне однак, що в словах *вydra*, *вysokyj*, *vizor*, *zvyknuty* такої переміни не находимо за вимкою сильної лябіялізації *ы* по губнім, наслідком чого часто можна почути *vobokyj*, *vozor*, *zvoknuty*. Ця лябіялізація мусіла в давнині при слові *вытіа* теж діяти, але до зміни *ы* > *u* прийшло мабуть аж тоді, коли це *ы* з антеципованим *i* творило замкнений склад. В цьому слові видимо теж один приклад ширення деяких явищ із півдня на північ, як це є при метатезі *kto* — *tko*, або у формах часу мин. на *ch (h)* у чотирьох дієслів: *vesty*, *plesty*, *mesty*, *bosty* *pryviuch*, *zapl'uch*, *zamiuch*, *zbuch*, або з перезвуком *ē* > *ü*: *pryvüch* . . .

Натомість приставка *вы-* на думку проф. Курашкевича зовсім не йде в парі з вимовою слова *вытіа*, а має свій хід розвитку. Ця приставка не достосувалася до різних рефлексів *ō*, *ē*, але стала на ступні розвитку *ви-*, *и-*, подібно як в говорах

Карпат, а ще більше форми часу теперішнього дієслів кляси *-ova-ti*: *kupovati, nočovati* — *kupiju, nučiju* — *kupüju, nočüju* — *kupьju, nočьju*, або слово *Jur'ja* з давнього *Jurьja*, яке в околиці Верецьких звучить *Jir'ja* — а така сама фонема зустрічається й по другій стороні Карпат на півночі.

ZUSAMMENFASSUNG.

In seinen Studien über den Ikavismus in den südkarpatoukrainischen Dialekten kommt Prof. Dr. Wl. Kuraszkiewicz zur Überzeugung, daß die heutigen Verhältnisse, wo wir einige für sich geschlossene Gebiete der verschiedenen Monophthonge *ы, y, u, ü, i* für die alten Vokale *o, e* in geschlossenen Silben finden, ihren Ursprung in der verschiedenen Qualität der ursprünglichen Reflexe der beiden Vokale haben, die als unechte Diphthonge *u͡o* — *ü͡e* — *ü͡y* — *ü͡i* hervortraten. Daß diese Reflexe unechte Diphthonge waren, sollten dafür die archaistischen ukrainischen Dialekte von Polisja und Pidlasja Beweis liefern, wo noch bis heute als Reflexe der alten *o, e* in geschlossenen Silben die unechten Diphthongen erscheinen, welche leicht in verschiedene heute bekannte Monophthonge übergehen können.

Das wichtigste jedoch, was Kuraszkiewicz behauptet, ist, daß das endgültige Resultat des Umlautes der Vokale *ō, ē* > *i* nicht immer auf dem Wege eines Wechsels von *u* durch Mittelstufe *ü, y* geschah, sondern direkt aus dem unechten Diphthong entstand. Abgesehen davon, daß in den südkarpatoukrainischen Dialekten keine Diphthonge aus *ō, ē* festgestellt wurden, kann man der Meinung Kuraszkiewicz's kaum zustimmen. Die Daten aus der Geschichte der südkarpatoukrainischen Dialekte bezeugen, daß auf dem ganzen diesen Gebiete einst der Reflex *u*, ᵓ*u* an Stelle der *ō, ē* herrschte und die Reflexe *ы, y, ü* späteren Ursprungs sind. Sie sind entweder auf Grund der Entwicklungstendenz ihrer Kontinuanten entstanden, oder sind Ausgleichungen an die Reflexe *ü, i*, welche sich vom Norden her verbreiteten und durch den Zufluß der Kolonisten aus den nördlichen Karpatengebieten unterstützt wurden.

Павло Пархоменко

НОВІ ВИСОКОЕМАНУЮЧІ РАДІОАКТИВНІ СПОЛУКИ ТА ІХНЄ ПРАКТИЧНЕ ВЖИТТЯ

Від того часу, як відкрито радіоактивні сполуки з радіоактивною еманацією та пристосовано їх до потреб медицини, використовуючи здібність еманації впливати на біологічні процеси, переведено багато дослідів, щоб при допомозі фізикальних або хемічних чинників осягнути сполуки, які давали б найбільший % радіоактивної еманації та легко її звільняли для згаданих цілей.

Багато винайдено різних комплікованих та у своїй конструкції дотепно вибудованих апаратів для громадження еманації. Але майже всі вони у своїй більшості, може вже якраз через те, що були занадто комплікованi, мали свої невигоди й намір вимужити складні фізикальні закони був у них досягнутий лише подекуди. Тому майже всі вони працюють з порівнюючи малими вислідами вільної еманації.

В своїй більшості ця апаратура працює майже виключно з розчинами радіоактивних сполук.

Усі спроби досягнути задовольняючі висліди хемічним шляхом подають майже в хронологічному порядку у своїй праці O. Hahn-Heidenhqin,[1]) тому перечислення всіх зроблених зусиль на згаданому шляху тут не приводимо.

На підставі вислідів праць усіх попередників та свого власного досвіду приходить згаданий відомий берлінський радіолог Hahn до висновку, що існує дуже мало сполук досягнутих седиментацією або абсорбцією, які могли б творити з радієм або з його сполуками хемічні або механічні комплекси, щоб при тім еманююча могутність радіоактивної субстанції не терпіла. Одним із таких комплексів за Hahn'ом є феррі-гідроксид, що його свого часу цей автор описав. Але з бігом часу виявилося, що феррі-гідроксид Hahn'a, не дивлячись на його безперечні вартості перед усіма до цього часу

[1]) Berichte d. deutsch-chemisch. Gesell. 59.284, 1926; O. Hahn ibid. p. 2014.

відомими сполуками, до практичного вжитку дуже часто не годиться, а для деяких цілей і зовсім не можна його аплікувати.

Не годиться він особливо у всіх тих випадках, де в медицині та фармації треба вживати еманації радія до спеціяльних, часом вельми комплікованих терапевтичних способів: до пиття, інгаляції, купелі й т. п., при чому часто хорий є примушений маніпулювати апаратом сам.

У всіх цих еманаційних випадках апарат мусить мати просту конструкцію та випробований радіоактивний комплекс, що не розкладається під впливом зовнішніх обставин та не втрачає на еманаційній активності збігом часу.

Феррі-гідроксид, як виявилося, всім цим вимогам не відповідає, бо він не є індиферентний супроти зовнішніх впливів, напр. олію, в якім еманація дуже легко розпускається, й тому часто знаходить терапевтичного примінення. Феррі-гідроксид дуже легко карбонізується, що веде до страти еманаційної активности. Легко піддається хемічним впливам біжної питтьової води, особливо так зв. твердої, водам мінеральним алькалічним або кислим, що дуже часто мають забагато електролітів, сполук сірки, сірки самітної й т. д.

Крім того феррі-гідроксид є в значній мірі розпусний, що ще збільшується навіть незначними зовнішніми змінами хемізму й що, розуміється, знижує вартість $Fe(OH)_3$.

Далі феррі-гідроксид дуже легко підлягає й біологічним впливам особливо деяких груп пліснів або бактерій, тому що для багатьох із них є навіть оптимальною умовою.

При вживанні еманації $Fe(OH)_3$ комплексу при допомозі пиття (особливо води) є ці моменти особливо важні, бо в цих випадках є добра нагода до великого розвою усної фльори, тому що феррі-гідроксид не можна без порушення його кольоідального стану дезінфікувати ані хемічно, ані термічним шляхом.

Контрольні досвіди показали, що кольоід феррі-гідроксиду, розложений на великому еманюючому просторі в сухому стані, виявляв не однакову радіоактивну інтензивність, часто далеку від теорії з постійною тенденцією зниження активности бігом часу наслідком карбонізування, або редукції феррі-гідроксиду на аморфну двовартісну форму. (Див. криву А на діаграмі.)

У розчинах імпрегнована діафрагма з великою еманаційною поверхнею крім низької активности та великого спотребування радія виявляла, як правило, лише спочатку дуже високу еманаційну вартість, але постійне, лінеарне зниження активности вели до того, що $^1/_{10}$ частина первісної еманаційної могутности не було жадною несподіванкою.

Не можна теж погодитися з проф. Курашкевичем про генетичний паралелізм між перезвуком о на ы в прийменнику *od*: *-ыd* а між приставкою-прийменником *ды-* саме тому, що перше явище виступає на областях, де панує *ды-* а не *ви-*, *и-*. Цей факт по думці автора показує на давнє зближення назвукової групи *ды-* з неодностайним сонантом *о* в назвуці. Приставка *ды-* мала потягнути, там де вона задержалася, приставку *od*, спричиняючи вимову *ыd*. Це наглядно за штучне пояснення тимбільш, що мовні факти ідуть всупереч премісам проф. Курашкевича. Цілковитої обласної паралелі між *ды-* а *ыd* не можна потягнути, бо як сам приводить проф. Курашкевич, приставка *ыd* находиться і на області, де нині маємо приставку *ви-*, прим. в Пихнях коло Спіни в жуп. Земплинській: *uplatylo ды mu sa*, а на Верховині Ужанській маємо відношення *vittam* || *ыmja* || *upysov*.

Не піддержать гіпотези шановного автора і слова *uvid*, *uvidky*, *uvodytys'a* замість *ыuvid*, *ыuvidky*, *ыuvodytys'a* а теж *uzir* місто *ыzir*. Перша категорія слів завдячує своє повстання переконливому префіксуванню слів приростком *u-* вже через саме значіння. В понятті народа молоду, чи поліжницю *уводять* в церкву, або *виводять* з дому. Через це слово поширене не лиш на області *ды-*, *ō* > *u*, але теж на області, де *ды-* збереглося. Нарід говорить через це: *uvodýtys'a* (Горінчово), *uvodyты* (тамже, Н. Синевир), *úvodky* (Чипадієво). Але на Верховині маємо на цей церковний обряд загально український термін: *ыuvid* (Волощий), або зі зміненим *ы* на *i* в Ясіні: *vivid*. Так само і в говорах західніх зберігається *ыuvid* (Головацький, Нар. пѣс. Г. і Уг. Руси, II, 712).

Відносно слова *ыzir* = *вікно*, то воно ограничене на східню область, бо на заході переважає *obolok*. Те, що проф. Курашкевич приводить приклад з Росоні *uzir*, не є ніщо інше, як вирівнання пізніше з приростком *u* замість *ды-*.

Цим однак не вичерпуємо всіх питань, зачіплених у статті проф. Курашкевичем. Вони відносяться до відхилів від загальних правильних явищ на південно-карпатських областях, а відхили ці ніяк не можна відносити до неодностайного континуанта *ō*, *ē*, бо декотрі з них є новішого походження, що дадуться вияснити колонізаційними рухами, запозиченнями з других областей сусідніх і то в найновіших часах, коли прим. говір долів почав впливати на говір верховинський.

Між відхилами деякі можуть сягати до давніших часів, коли на цілій області панував може за малими виїмками рефлекс *u* < *ō*, а дальша зміна цього рефлексу у сторону *ü*, *ы*, *i* потягнула за собою теж і ряд слів із старим *u*, як це доказують лемківські слова: *бріх*, *капелых* по обох сторонах

Активність радону

(еманацій)

(Маше одиницях)

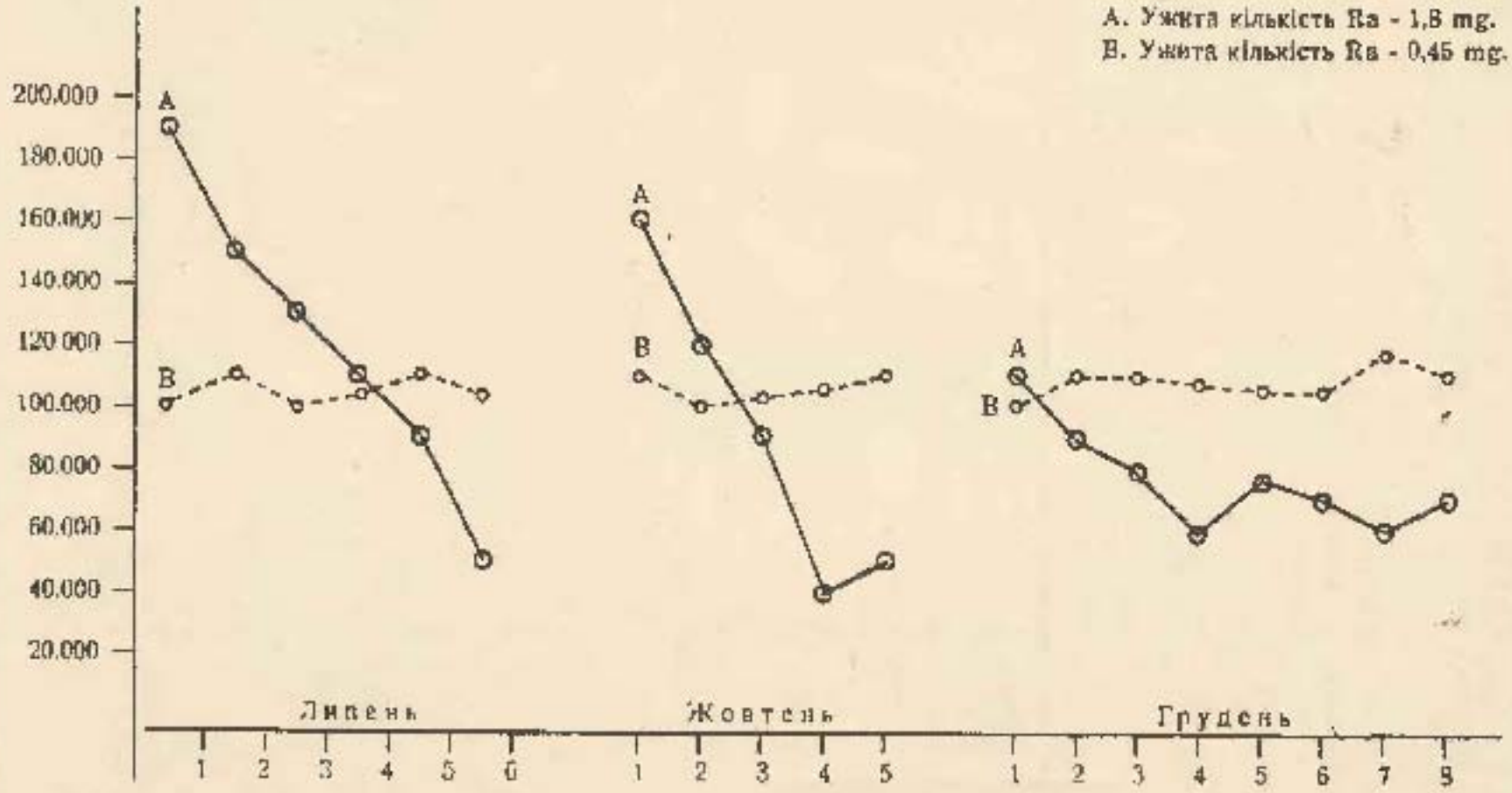

Величезне число (до 10.000) контрольних досвідів указали, що у всіх цих випадках зниження еманаційної активности ферpi-гідроксиду не завжди завинено так зв. виплавлюванням радія (себто розпущенням радіоактивного комплексу у воді, в якій знаходилася діафрагма), але що в багатьох випадках причиною зниження активности була зміна кольоїду, або, як загально принято означати це явище, старістю кольоїду.

Що надто тяжко було знайти добре еманую́чу сполуку, в тім пересвідчують праці Herchfinkel'a,*) які цитує Hahn і яких висновком є така таблиця:

Мішанка	Еманаційна могутність	Загальна активність фільтрату
Ферpi-гідроксид	29,0%	7,3%
Уран-гідроксид	20,0%	1,8%
Барій-гідроксид	3,5%	36,0%
Барій-хромат	4,5%	інактивний
Ферpi-хромат	34,0%	2,1%
Плюмбосульфат	3,3%	інактивний
Барійсульфат	2,8%	інактивний
Барій-флюорід	5,0%	інактивний

На підставі цих і власних довголітних спостережень прийшли ми до висновку, що розташування радіоактивного препарату на великім кольоїднім просторі не дає жадної вигоди та не боронить його від старости навіть і при відсутності всіх інших секундарних впливів.

Після контрольних досвідів з цілим рядом гідроксидів, яких абсорбційні властивості могли прийти в увагу, та після вислідів, що мало різнилися від вислідів попередніх дослідників, почали ми досліджувати властивості ґелю сіліція, який, правда, виявив ідеальні абсорбційні прикмети, але препарати цим шляхом осягнуті, дуже хутко старіли, себто втрачали свою еманаційну силу.

Вирішення проблеми знайдено в комбінації деяких гідроксидів або оксидів з ґелем сіліція і лише після докладного пропрацювання цього завдання вдалося, нарешті, знайти цілий ряд комплексів, що складаються з гідроксидів деяких тяжких металів, металів IV аналітичн. групи з ґелем сіліція, що були здібні в'язати радіоактивні солі і які тривало та добре еманували.

*) C. R. 149, 175.

Гідроксиди або оксиди згаданих елементів з ґелем сіліція мають не лише надзвичайно добрі абсорбційні властивості квантитативного в'язання радіоактивної сполуки на величезну кольоідальну просторову площу комплексу, але зможуть ще і вдержати первісну еманаційну могутність майже на теоретично-можливій височині довший час. При чім не залежить на тім, чи бігом праці настане хемічна сполука належного катіонту з аніонтом сіліція, чи при тім настає лише міцанина.

Добрих вислідів досягнуто із такими елементами: Fe, Mn, Co, Al, Ni, Mg. Цім усім комбінаціям головно з залізом відповідає крива B.

Менше позитивних вислідів досягнуто з Ca, Ba, Sr, а з III аналітичної групи — Zn.

Тому на підставі цих вислідів можна виводити, що багатовалентні катіонти, що підлягають легко седиментації, більше надаються до творення тривалих високосмануючих комплексів.

Цим шляхом здобуті комплекси були передовсім термостабільними тому, що їхніх добрих властивостей не пошкоджено ані безпосереднім випалюванням вогнем, ані довгим сушенням при високому теплі, ані довшим переховуванням при різних термохемічних змінах.

Рівнож і при довгому вживанню у воді, олію або при аплікації в сухому стані бігом навіть кількох літ удержалася еманація на попередньому ступні, близькому теоретично можливому.

Атмосферичні впливи, хемізм різної води звичайної або мінеральних вод, різні вегетації мікробіологічні, плісні, уживання біжучих дезінфекційних середників і т. п., все це не мало найменшого впливу на еманаційну могутність комплексів.

Вищезгадані препарати, що еманують у сухому стані, годиться як для чисто наукових дослідних цілей (напр., до виробу Польонія), так і для практичних цілей у медицині або біології.

Варто звернути увагу й на те, що їхній виріб є дешевий і спосіб уживання незвичайно простий.

У випадках лише лябораторійного вживання еманації в сухому стані вистарчить умістити еманатор до звичайного промивала. У випадках, що жадають потреби еманації у рідинах (воді і т. д.), сконструували ми дуже просте зарядження у формі мікробільного фільтру, з поровитого матеріялу, типу Беркефельдового фільтру, циліндричної форми, а його горішній отвір після уміщення радіоактивного комплексу є зацементований.

хлориду придається обережно потрібна кількість розчину радія хльориду або броміду. До цієї мішанини дуже обережно, за постійного мішання придається потрібна кількість розчину манган-сульфату або хлориду. Нарешті знову ж обережно, по малих кількостях стільки 5—10% розчину Na-сілікату, яку потрібно для досягнення слабої алькалічної реакції. (Контроля розчином фенольфталеіну.)

Мішанина зрідиться 2× кількістю води та полишиться спокійно стояти протягом 24 годин.

Потім фільтрується, промивається водою до цілковитої нейтральної реакції.

Цим поступом здобутий кольоідальний комплекс помалу, ступнево, звищуючи температуру, обережно висушується.

Наприкінці варто згадати, що ця наша праця вийшла з державного радіологічного інституту в Празі, та що контрольні висліди активности та хованя описаних нових радіоактивних, сильно та тривало емануючих, сполук перевів продовж більш як 4 літ директор згаданого інституту Доц. Д-р Фр. Бегоунек. Всі вони були свого часу публіковані разом із цією працею в »Collection de travaux chimiques de Tchécoslovaquie« X, № 1, 1938.

Висновки: Описані нові радіоактивні сполуки, що звільняють квантитативно ввесь радон, який без перерви продукує радій, та що радіоактивність нових комплексів є тривала.

Вказані шляхи до практичного вужитя та наукових цілей.

Ярослав Рудницький

УКРАЇНСЬКИЙ НАГОЛОС ЯК ФУНКЦІЙНА ПРОБЛЕМА

(Інавґураційний виклад в Українському Вільному Університеті в Празі дня 23. жовтня 1940.)

I.

Модерне мовознавство, як одна з найбільш стислих ділянок у гуманістичних науках, змагає послідовно до того, щоб умову працю дослідника на цьому полі звести до елементарних тим (понять) і загальних тверджень, зн. щоб дати мовознавцеві певну методичну зброю в його досліді, або — як називають це німці — вможливити йому »axiomatisches Denken«. В гуманістичних науках це справа нелегка й тому не буде пересадним Куриловичеве твердження, що одна із зворотних точок в історії мовознавства є поява »Cours de linguistique générale« в 1916 р., виданого женевськими учнями de Saussure'a. Відкриттям мовознавчої Америки назвав деякі його думки покійний Артимович. Сперті на заплодних ідеях цієї книги виринають на мовознавчому овиді після першої світової війни (1914—18) нові осередки, як Відень, Прага, Копенгаґен і ін.

Як на синтезу думок та ідей у загальному мовознавстві за останнє 25-річчя треба дивитися на книгу Карла Бюлера (Bühler) п. н. »Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache«. Jena 1934. Поправки-доповнення до цієї книги в сенсі Мукаржовського (стилістично-естетичний бік мови), чи підкреслювання деяких не дуже виразно спрецизованих думок Бюлера в копенгаській школі (Brøndal, головно ж Hjelmslev) є тільки доказ загальної вартости тієї книги, що — за словами Куриловича — вникає глибоко в суть мовних явищ.

Одна з найважніших Бюлерових тим, це т. зв. ф у н к ц і й н а п л о щ и н а або п о л е (Feld). Щоб сприймати й від-

повідно інтерпретувати якусь форму з функцією знака, треба її перенести до спіямірного довкілля; тоді щойно зовсім ясно виступають усі прикмети, що сутні (по Бюлерівськи: релевантні) для цього знака. Прикладів багато. Так шматок паперу має іншу функцію за виставовим склом, іншу ж на оголошеному стовпі. В першому випадку є сутні, релевантні для нього якість, кількість, ціна й т. п., в другому ж ці речі неактуальні: тут сутнє передовсім те, що на ньому написане, на сам папір не звертає майже ніхто уваги. Або відомий приклад із оптики: сіра пляма буде завжди ясна, коли її довкілля буде чорне й та сама пляма буде темна при білому довкіллі.

В мові подібно.

Так нпр. в селі Крушельниці (Бойківщина) частина селян говорить *вибрати, винести, випалити* . . . , інша ж частина *вібрати, вінести, віпалити* . . . Приростка *ви-* вживають селяни мужицького походження, приростка ж *ві-* селяни шляхетські. В Турчанщині (Бойківщина) селяни вживають — як стверджує Штібер — після м'яких *'а*: *зять, сяду, коня* . . . (як у літературній мові), шляхтичі ж мають на цьому місці *-'е*, отже *зеть, седу, копе* . . . В обидвох випадках сутнє, релевантне вживання *ви-* чи *ві-*, *'а* чи *'е* не в значеневій площині (бо *вінести* значенево — *винести*, *зеть* = *зять*), тут важне походження, соціяльна приналежність мовлячиня. *Ви-* й *ві-*, *'а* чи *'е* по м'яких має в мові функцію соціяльну, точніш має функцію тільки в площині соціяльній; в значенево-відрізняльній, або діякритичній площині ж воно без ваги, його функція з цього погляду рівна зерові.

Коли ж навпаки і шляхтич і селянин вимовлять однаково: *коса* й *коза*, то тут ця соціяльна функція звуків *с* та *з* рівна зерові, вони сповняють функцію не відрізнення мовляч з уваги на їх соціяльну приналежність, ці звуки релевантні, сутні для значення обидвох слів, отже вони мають функцію значенево-відрізняльну, діякритичну, без уваги на те, хто їх вимовляє.

Таку функцію мають в українській мові взагалі не тільки звуки *с* та *з*, її мають усі приголосівки (консонанти) та всі голосівки (вокалі). І чи будемо на них дивитися з празького становища як на ф о н е м и, чи з копенгазького як на к е н е м и, правда незаперечна залишиться одна: з н а ч е н е в о-в і д р і з н я л ь н а, д і я к р и т и ч н а ф у н к ц і я м о в н и х з н а к і в, ц е н а й в а ж н і ш а р і ч у м о в н і й с и с т е м і в з а г а л і.

Голосівки в українській мові функціонально більшеплощинні, як приголосівки. Тоді, коли приголосівка як мовний елемент, повнить функцію значенево-відрізняльну, діякритичну (нпр.: *коза* : *коса* : *коли* : *копа* йтд.), голосівка може теж повнити цю функцію (нпр.: *коса* : *куса* : *каса* : *киса* йтд.). І ще,

коли скажемо нормально *коса*, а згодом видовжуючи голосівки: *кōса̄*, то знову видовжуючи та підносячи голос при кінці слова: *кō-са̄?*, то в усіх трьох випадках діякритична функція голосівок не сутня. Тут на першому плані їхня експресійна функція. Ще й цю функцію можуть в українській мові повнити приголосівки: нпр. *коса* : *коса̄* (з довгим *с* у другому слові). Отже можна сперечатися, чи значенево-відрізняльна функція однаково важна при описі якоїсь мови, як ця експресійна функція, можна теж спорити, чи в українській мові голосівки стоять рівнорядно щодо експресійности поруч із приголосівками, все ж треба ствердити, що є ще одна площина, де українська голосівка виявляє себе функційно, тоді коли приголосівка у цій площині не релевантна: це площина наголосу (акценту).

Вправді фонетично-експериментальною дорогою можемо ствердити, що нпр. перше *м* у слові *ма́ма* не є фізично рівне другому, що звук *м* у слові *мука́*, не є фізично рівний цьому ж звукові у слові *му́ка*, все ж для значенево відрізняльної, діякритичної функції це не сутнє. Тут релевантна опозиція:

а́ : *а*
у́ : *у*.

Іншими словами стверджуємо, що український наголос значенево-релевантний тільки в відношенні до голосівок. Наголошення чи ненаголошення приголосівки є тут у значенево-відрізняльній площині без ваги.

II.

Український наголос, як відомо, динамічний, вільний (*му́ка* : *муки́*) та рухомий (*ру́ки* : *руки́*, *ро́бить* : *робя́ть*), подібно як у мовах: російській, білоруській та болгарській. Про його музикальність, інтонаційність, що тут і там виступає на українському мовному обширі не згадуємо, бо вона не відіграє згаданої значенево-відрізняльної ролі, як це буває нпр. у сербській чи литовській мовах. І хоч із історичної перспективи можна в українській мові ствердити сліди давніх інтонаційних різниць (*го́род* : *горо́д*, *во́рон* : *воро́на*), все ж сьогодні український наголос, вживаючи вдатного фонологічного терміну, в основі монотонічний.

Сам у собі український наголос досі належно не прослідженний, ані з погляду на його формальний, ані теж на функційний бік. Тай бібліографія про нього не велика: дослідник спирається на кількох перестарілих працях, як Ганкевича, Гануша, Верхратського, Охримовича, а з новіших на статтях Огієнка, Грицака, Небожівної; справу могли б рятувати ще порівняльно-історичні нариси Булаховського, все ж

їх ледви кілька. Граматики більші й менші або промовчують наголос зовсім або згадують про нього тільки принагідно (найкраще Ол. Синявський в »Нормах української літературної мови«, Київ 1931). Наголошуваних текстів обмаль. І нічого дивного, що годі нам іще сьогодні говорити про остаточну норму в цій ділянці, нічого дивного, що одне й те саме слово може в нас мати три різні, санкціоновані норматистами, наголоси: *байду́же, бо́йдуже, байдужі́*. У цьому останньому й подібних прикладах треба б знову окремих дослідів, щоб виказати, наскільки ритміка цілої фрази обумовлює такий, а не інший наголос. Що ритміка фрази тут не без впливу на це дає докази віршована мова, нпр.:

Обернувся я на ха́ти —
Нема в мене хати (Шевченко);

чи теж: *Ве́сно, ти мучиш мене* (Франко),

але: *Весно́, слов'янко синьоока* (Антонич) і ін.

Все ж така наголосова різноманітність, обумовлена ритмікою, не має в мовній системі згаданої вище значенево-відрізняльної, діякритичної функції й тому її можна ставити на рівні з різноманітністю формально-обумовлених наголосів французької (окситонон: *весно́*), польської (парокситонон: *ха́ти*), й ін. мов із т. зв. постійним, нерухомим наголосом, або теж із наголосами в співаній мові типу:

[:Попере́ду Сагайда́чний:]
Ве́де своє ві́йсько . . .

або теж: *Ой ти ста́рий, ой ти ста́рий,*
Ти старий, ти ста́рий,
Ти старий, ти ста́рий . . .

Незфункціоналізовані (зн. ті без діякритичної функції) наголоси не ставлять перед дослідника — поза фізично-формальними — ніяких інших проблем. Найкращий до них підхід — фонетично-експериментальний із вилічуванням кількости дрогань, їхньої ширини, висоти й т. д. Далеко більша й складніша проблематика українського наголосу в діякритичній площині, цебто наголосу як функційної проблеми.

Відповідно до двох основних родів мовних явищ: індивідуальних (лексика) й категоріяльних (граматичні явища) можна поділити функції українського наголосу на: лексикальні (словникові) та граматичні.

Лексикальна функція наголосу, це функція відрізнювати слова одні від одних, граматична ж — відрізнювати граматичні форми. Ось нпр. в таких парах слів, як:

му́ка : муки́,
го́род : горо́д

маємо до діла з наголосом у лексикальній функції, в таких же парах, як:

ру́ки : *рука́*,
ро́бить : *робі́ть*

із наголосом у функції граматичній. Тому що ця остання функція наголосу зосереджується на словотворчих, флексійних та синтактичних формах, можемо її назвати теж структуральною або морфологічною.

III.

Лексикальну функцію українського наголосу завважуємо передусім у іменниках. Поминаючи наведені вгорі приклади *му́ка* : *мука́*, *го́род* : *горо́д*, маємо велику кількість слів подібних, нпр.:

за́мок : *замо́к*
па́ра : *пара́*
му́зика : *музи́ка*
сім'я : *сім'я́* йтп.

Всіх їх можна знайти в доброму словнику української мови.

Наголос впливає в деяких іменниках на їхню фонетичну будову; так нпр. у віддієслівних іменниках:

»і« під наголосом — »е« без наголосу

значі́ння (роблення карбів) : *зна́чення* (зміст, суть),
вокресі́ння (дія) : *воскре́сення* (вислід дії),
парі́ння (дія) : *ва́рення* (вислід дії, конфітури),

або теж:

»о« під наголосом — »у« без наголосу

мальо́вання (вислід дії, малюнок) : *малюва́ння* (дія),
будо́вання („ „ будова) : *будува́ння* „
ринто́вання („ „ дошки) : *риштува́ння* „ йтп.

Без ніяких фонетичних змін буває функція наголосу в творах із наростками *-ище*, *-исько*. Згрубілі мають парокситонічний наголос, твори ж із значенням місця мають наголос на творині слова, нпр.:

двори́ще (великий двір) : *дво́рище* (місце де був двір),
бульби́ще (велика бульба) : *бу́льбище* (місце де росла бульба)
йтп.

Тому що в цому й попередньому випадку маємо до діла з категоріяльним явищем, зн. можемо протиставити в більше як двох парах відповідну морфему із тими самими фонетичними прикметами:

наголошеність — ненаголошеність

Фільтр рівночасно хоронить радіоактивну, високоемануючу сполуку та уможливлює вільну дифузію еманації до розчину.

Фільтр можна без пошкодження радіоактивної сполуки легко вимити або дезинфікувати хемічно або високою температурою тому, що, як ми вже згадали, радіоактивний комплекс є термостабільний і без жадної шкоди знесе високу t^o, яка потрібна для знищення не лише бактерій, але й спорів.

Апаратові не шкодить ані вживання різних мінеральних вод, від яких він не терпить жадних змін.

Спеціяльно для України цей винахід має господарсько-терапевтичне значення. Україна належить до території з бідним обсягом радія. Господарський стан населення та умови спеціяльні мабуть ще довший час будуть на перешкоді користуванню природними чужими радіоактивними джерелами. Тому, приймаючи на увагу, що півчас радія, тоб-то страта половини його еманаційної активности наступає аж за 1600 років, треба вважати згадані форми практичного вживання радія за вічні, а при належній організації в потрібних більших розмірах вони можуть цілком нагородити закордонні природні джерела.

Цей наш погляд ще більше обґрунтовується й тим, що у всіх цих випадках маніпулюється з певною точно потрібною кількістю радону й що медицина не є відказана на примхи та благодіння природи.

Хід праці.

Заздалегідь звертаємо увагу, що компонентні складники означені лише хемічними символами, без огляду на стехіометричне їх відношення а то тому, що, як ми вже зазначили на іншому місці, не йде тут про дійсні хемічні сполуки, лише про комплекси непевного складу та мішанини.

Усі комбінаційні можливості можна було б розділити на 3 групи:

Комплекси типу A:	Комплекси типу B:	Комплекси типу C:
Ra Fe Mn Si,	Ra Mn Si,	Ra Mn Mg Si,
Ra Fe Ni Si,	Ra Ni Si	Ra Mg Ni Si,
Ra Fe Co Si,	й т. д.	Ra Co Al Si
Ra Fe Cr Si,		й т. д.
Ra Fe Al Si,		
Ra Fe Mg Si,		
Ra Fe Ba Si,		
Ra Fe Sr Si.		

Як приклад однієї з багатьох описаних можливостей подаємо: До певної кількости концентрованого розчину феррі-

не можемо про такі опозиції як:

значіння : *зна́чення,*
малюва́ння : *мальо́вання,*
двори́ще : *дво́рище*

говорити як про лексикальні опозиції та ставити їх поруч таких, як

му́ка : *мука́* й ін.

Наголос у цих випадках має не лексикальну, а граматичну, а саме словотворчу функцію.

Саме таку словотворчу функцію має український наголос у прикметниках із опозицією:

ненаголошений наросток *-ний*:
наголошений наросток *-ний*

при йменниковому твориві. І так: *ри́бний* визначає тут 'той що відноситься до риби' — *рибни́й* 'багатий на рибу' (нпр. *ри́бний продавець* : *рибни́й став*), *хлі́бний* 'що торкається хліба' — *хлібни́й* 'багатий на хліб' (нпр. *хлі́бна мука́* : *хлібна́ країна*), *гі́рний* 'горовий, гірський'[1]) — *гірни́й* 'гористий', а дальше:

моло́чна каша : *молочна́ корова,*
дере́вна кора : *деревна́ країна,*
хма́рна висота : *хмарна́ днина тощо.*

Окситонезі наростка *-ний* (= 'багатий на') зокрема ж його експансії стоїть на перешкоді існування в мові конкурентійних наростків *-истий, -ущий* як також і те, що прикметники на *-ній* (нпр. *народній, житній, хатній* і т.д.) не можуть приймати в українській мові кінцевого наголосу.

Або інша категорія приметників:

Відомо, що наголос присвійних прикметників на *-ів, ова, -оне* завжди відповідає наголосові родівника однини в твориві, пригадати б хоч із Шевченка:

Люби́ дівку хо́чби чи́ю:
Чи попо́ву, чи дяко́ву,
Чи хоро́шу мужико́ву,

бо наголос відповідних родовиків: *попа́, дяка́, мужика́* в цьому місці, так як при незмінному наголосі йменника не паде на наросток:

. . . задзвони́ли вра́нці-ра́но
по генера́ловій дуни́ (Шевченко),

бо родовик: *генера́ла.*

---

[1]) Пор. село *Гірне* (перекручене офіційщиною на »Hurnie«) в Стрийщині.

А проте й тут дасться завважити граматичне діяння наголосу, пор.:

бра́това (нпр. хата) : *брато́ва́* (бра́това жінка),
си́нова („ „) : *синова́* (си́нна жінка),
шва́грова („ „) : *шваґро́ва́* (шва́грова жінка) йтд.

Те ж саме в багатьох прикметниках, де наголос субстантивізує їх, нпр.:

перевізне (нпр. судно) : *перевізне́* (оплата),
нагове́ (нпр. місце) : *нагове́* („),
фа́кторове (нпр. добро) : *факторо́ве* („),
пошто́ве : *поштове́* („),
торго́ве : *торгове́* („),
листо́ве : *листове́* („) ітд.

До категоріяльної, граматичної функції наголосу в українській мові належить теж відрізняння дієприкметників від прикметників дієприкметникового походження, нпр.:

дієприкметник — прикметник

пе́чений : *пече́ний*,
ва́рений : *варе́ний*,
сви́чене : *свиче́не*,
ма́щене : *маще́не* й б. ін.

Деякі з цих прикметників, як *пече́не, варе́не, свиче́не* виступають найчастіш у функції йменників, а проте ще одного наголосового пересуву вони не зазнали.

На окрему увагу заслуговують у цій категорії дієприкметники, що не тільки перекидають наголос, але подвоюють наростковe *н* та приймають окремий значеневий відтінок:

невбла́ганий : *невблага́нний*,
незлі́чене : *незліче́нне*,
непримі́рена : *непримире́нна*[2]) йтд.

й пізніші деривати:

зли́чений : *зличе́нний*,
спа́сений : *спасе́нний*,
ми́слений : *мисле́нний* йтд.

Ця функція наголосу тепер дуже жива, зокрема тому що відповідний наросток для творення слів із значенням наростка *-нний* наросток *-ний* відчувається щораз більше за архаїзм, пор. нпр.:

перестаріле — нове

невблага́ємий : *невблага́нний*,
непримирі́мий : *непримире́нний*,
незлічи́мий : *незліче́нний* ітд.

---

[2]) Пор. повість Коцюбинського, що її дилетанти називають »Непримірена«, тоді коли сам автор охристив її »Непримирённа«.

В допомогу приходить тут теж (наголошений) наросток *-ни́й*, що в висліді веде до нової опозиції:

огрі́вний (що огріває) : *огрівни́й* (що дасться огріти),
перехі́дний (що переходить) : *перехідни́й* (що можна переходити),
пере́ступний (що переступає) : *переступни́й* (що можна переступити).

Цікаву словотворчу функцію має український наголос в займенниках та прислівниках із приростком *ні-*. У своїх »Нормах української літературної мови« пише про це Синявський (стор. 73):

Заперечні займенники *ніхто* й *ніщо* в усіх непрямих відмінках бувають у двох постатях щодо наголосу й відповідно до цього й у двох значеннях:

Наз. Кл.		*ніхто́*	
Род.	*ні́кого*	й	*нікого́*
Дав.	*ні́кому*	й	*нікому́*
Знах.	*ні́ на кого*	й	*ні на ко́го*
Оруд.	*ні́ким*	і	*нікі́м*
Місц.	*ні́ на кому*	й	*ні на ко́му, кім.*
Наз. Кл.		*ніщо́*	
Род.	*ні́чого*	й	*нічо́го*
Дав.	*ні́чому*	й	*нічо́му*
Знах.	*ні́ на що*	й	*ні ні́ що́*
Оруд.	*ні́чим*	і	*нічі́м*
Місц.	*ні́ на чому*	й	*ні на чо́му, чім.*

Форми правих стовпців мають загальніше й ширше значення, форми лівих (з наголосом на *ні́-*) конкретніше. Ці останні часто заступаються словосполученням »нема + кого, чого, кому, чому, з ким, з чим, на кому, на чому«, тощо, нпр.: *нема кого надіслати (— ні́кого надісла́ти), нема кому дати (= ні́кому дати), нема на кого послатися (— ні на кого послатися)* і т. ін. Пор. *ні́кому не хоті́лося* себто »всім не хотілося«, а також: *ні́ за що (= нема за що) купити хліба* і *ні за що не купиш хліба.*

Про приросток *ні-* в прислівниках каже дальше Синявський (стор. 112—3): Ті питальні прислівники (і часу, і місця, і чину), що сполучаються з *ні-* і мають по два наголоси і по два значення, достоту так розрізняють свої значення, як займенники *ніхто́* й *ніщо́* в непрямих відмінках:

ні́де	й	*нідé,*
ні́куди	й	*нікýди,*
ні́як	і	*нія́к.*
ні́ндкіль	і	*ніндкі́ль,*
ні́коли	й	*нікóли.*

Ліві форми з конкретнішим і вужчим значенням часто заміняються як і вказані займенники, словосполученням із *нема:*

ніде — *нема де,*
нікуди = *нема куди,*
ніяк = *нема як,*
нівідкіль — *нема відкіль,*
ніколи = *нема коли.*

Подекуди і в відприкметникових прислівниках завважуємо словотворчу функційність наголосу, нпр.:

прикметник — прислівник

гаряче : *горячé,*
боляче : *бóляче,*
хорóше : *хорошé,*
байдýже : *бóйдужé* (побіч: *байдýже*).

Не самостійно різничкує наголос прикметники й прислівники в таких парах:

молодé : *мóлодо,*
великé : *вéлико,*
весéле : *вéсело,*
кривé : *крýво,*
старé : *стáро* йтп.

Переходячи до дієслова, треба ствердити що словотворча функційність наголосу й тут виступає виразно, передусім при творенні недоконаних і доконаних форм, нпр.:

недоконаність — доконаність

винóсити : *вýносити,*
розкидáти : *розкýдати,*
висипáти : *вýсипати,*
викликáти : *вýкликати,*

а також:

пізнаю (пізнавати) : *пізнáю* (пізнати),
виграєш (вигравати) : *вýграєш* (виграти),
придбає (придбавати) : *придбáє* (придбати) йтп.

IV.

Побіч словотворчої функції українського наголосу відрізняємо ще іншу його граматичну функцію, а саме флексійну. Коли мова про цю функцію, то тут входить під увагу насамперед жіночі іменники, де наголосом відрізняється родовик однини від називника множини, нпр.:

род. одн. — наз. множ.

рукй : *ру́ки*,
ногй : *но́ги*,
головй : *го́лови*,
сковородй : *ско́вороди*,

й навпаки:

ха́ти : *хатй*,
су́кні : *сукнй*,
мо́тері : *матері* йтп.

Подібне відрізняння зустрічаємо й у ніяких (середніх) іменниках:

род. одн. — наз. множ.

села́ : *се́ла*,
вікна́ : *вікна*,
ліжка : *ліжка́*,
сі́на : *сіна́*,

а дальше й у таких парах, як:

зі́лля : *зіллй*,
збі́жжя : *збіжжя́*,
ца́рства : *царстві*,
(*ре́шето*) *ре́шета* : *решéта*,
(*о́зеро*) *о́зера* : *озе́ра*,
(*дзе́ркало*) *дзе́ркала* : *дзеркáла*,
(*де́рево*) *де́рева* : *дере́ва* (й *дерена́*) йтд.

Коли ж візьмемо під увагу сьогоднішній прислівник *ве́рхи* (*їхати ве́рхи*), цебто історичний орудник множини й зіставимо його з називником множини від *верх*, отже: *верхй*, то маємо в цьому випадку таку саму пропорцію між наголосами, як нпр. ще в сьогоднішньому говоровому:

орудн. множ. — наз. множ.

бы́ки : *быкы́*,

(нпр. *поїхав бы́ки*, але: *прода́в быкы́*).

На окрему увагу заслуговує в відміні йменників наголос двоїни впорівень із наголосом множини:

множина — двоїна

синй : *два си́ни*,
голубя́ : *три го́луби* й ін.

Та тому що цей двоїнний наголос виступає здебільшого після числівників *два*, *дві*, *обидва*, *обидві*, *три*, *чотири*, отже в синтактичному контексті, то обговорюватимемо це явище згодом при синтактичній функції наголосу.

Тут назвемо ще одну флексійну функцію наголосу, а саме при відрізнянні форм 3. ос. однини теперішнього часу від дієйменника на *-ть* в дієсловах *и-* конюгації. Так отже маємо опозиції:

3. особа	—	дієйменник
ро́бить	:	*робі́ть,*
пла́тить	:	*плати́ть,*
па́лить	:	*пали́ть,*
га́нить	:	*гани́ть* і ін.

Ця функція відома передусім у віршованій мові й головно у південно-східніх говорах, де виступає скорочена форма дієйменника на *-ить*. На заході панує повна форма дієйменника на *-ти* (*робі́ти, плати́ти, пали́ти, гани́ти*) й тому тут не тяжко про окситонічний наголос 3. особи: *плати́ть* (зам. *пла́тить*), *пали́ть* (зам. *па́лить*), *гани́ть* (зам. *га́нить*), бо не було тут згаданої опозиції:

	ро́бить	:	*робі́ть,*
а замість неї:	*ро́бить*	:	*робі́ти,*
й далі:	*плати́ть*	:	*плати́ти* йтд.

V.

Переходимо до ще одної граматичної функції українського наголосу, що її називаємо с и н т а к т и ч н о ю з уваги на те, що вона виступає тільки в синтактичних словосполуках.

Ми виділи вгорі, що по числівниках *два, дві, обі́два, обі́дві, три, чоти́ри* в іменниках наголос звичайно буває такий, як у родовику однини цього слова, отже в тих іменниках, що в множині мають інший наголос, як в однині, наголос *не змі*нюється в двоїні, нпр.:

(*син, си́на*) *сини́*	:	*два си́ни,*
(*со́кіл, со́коля*) *соколи́*	:	*два со́коли,*
(*го́луб, го́луба*) *голуби́*	:	*два го́луби,*
(*вчи́тель, вчи́теля*) *вчителі́*	:	*два вчи́телі,*
(*това́рищ, това́рища*) *товариші́*	:	*три това́рищі* йтп.

Так само в жіночих іменниках:

(*ла́стівка, ла́стівки*) *ластівки́*	:	*дві ла́стівки,*
(*верба́, верби́*) *ве́рби*	:	*дві верби́,*
(*січка́рня, січка́рні*) *січкарні́*	:	*три січка́рні* йтд.,

а також у ніяких (середніх) іменниках:

(*гніздо́, гніздо́*) *гніздо́*	:	*два гніздо́,*
(*ре́шето, ре́шета*) *реше́та*	:	*три ре́шета,*
(*де́рево, де́рева*) *дере́ва*	:	*чоти́ри де́рева,*
(*долото́, долото́*) *доло́та*	:	*обі́два долото́* йтд.

Та й по інших числівниках цей двоїнний наголос дасться завважити, але тільки з обмеженням до йменників жіночого роду, нпр.:

(до́чка, до́чки) дочкі́, дочо́к	:	*п'ять до́чок,*
(за́щіпка, за́щіпки) защіпкі́, защіпо́к	:	*шість за́щіпок,*
(кни́жка, кни́жки) книжкі́, книжо́к	:	*сім кни́жок,*
(січка́рня, січка́рні) січкарні́, січкаре́нь	:	*сто січка́рень* ітп.

Переміняючи порядок слів кажемо теж:

кни́жок сім хоч	:	*бага́то книжо́к,*
січка́рень із п'ять хоч	:	*ма́ло січкаре́нь* ітд.

Зрідка в літературній мові, частіш у говорах подибуємо синтактичну функцію наголосу в таких словосполуках як:

(дав йому́ коло́м) по́ голові,
(ки́нув ли́хом) об землю йтп.

Що такі словосполуки в мові були живі, вказують наголоси в складених прислівниках, нпр.: *на́вхрест, по́дпечір, віч-на́-віч, раз-по́-раз, позо́торік, пліч-о́-пліч*, а також у викликах: *добри́ день!, добри́вечір!* і злексикалізованих у мовній системі висловах: *на Пе́тра, до Дми́тра, на Се́мена* йтп., що можуть як часові означення за днями святих кореловати з звичайними синтактичними словосполуками, нпр.:

До Дми́тра ді́вка хи́тра,
але: *До Дмитра́ ді́вка го́рнеться.*

З наведених прикладів бачимо, що синтактична функція наголосу в українських іменниках рідка; найкраще й найживіше виступає вона ще в займенниках у сполуці з прийменниками, нпр.:

мене́	:	*до ме́не,*
тебе́	:	*від те́бе,*
собі́	:	*у собі́,*
свого́	:	*до сво́го,*
того́	:	*від то́го,*
всьому́	:	*по всьому,*
кому́	:	*ід ко́му* ітд.

VI.

Всі наведені функції українського наголосу мають одне спільне: вони торкаються ґатункових іменників, апелятивів, чи то коли йде про їхню лексикальну, чи граматичну варіянтизацію. Тимто можемо їх усіх окреслити як апелятивні функції. Наприкінці хочемо згадати про ще одну функцію наголосу, що їй ми присвятили увагу в окремому рефераті на білгород-

ський з'їзд славістів у 1939 р., а саме про його ономастичну, назовничу функцію.[3])

Є випадки в українській мові, де відрізняються наголосом імена власні від загальних. Так, нпр.:

апелятив	—	назва
кривий	:	*Кривий Ніотік* (Бойківщина),
плоский	:	*Плоский* (Наддністрянщина),
сухá	:	*Сýха* (Бойківщина),
кутí	:	*Кýти* (Гуцульщина),
байрáк	:	*Бáйрак* (Полтавщина) итд.

Крім цього відрізняється нпр. знахідник однини в парадигматі апелятиву *лободá, сковородá, головá* йтп. від знахідників таких же особових назв, отже:

апелятив	—	назва
лóбоду	:	*Лободý,*
скóвороду	:	*Сковородý,*
гóлову	:	*Головý* й ін.

Тому, що в усіх цих випадках функція наголосу виступає щойно на тлі протиставлення апелятивів і назв, назвемо її апелятивно-ономастичною функцією. Стисло ономастичною функцією наголосу буде відрізняння назв одних від одних, як от:

назва особи	—	назва місцевини
Ярослáв	:	*Ярóслав,*
Борисáв	:	*Борýслав,*
Святослáв	:	*Святóслав,*[4])
Сúдір	:	*Сидíр*[4]) і ін.

Обидві обговорені функції апелятивно-ономастична й ономастична є лексикальні функції. А проте й серед ономастичних функцій наголосу можна вказати на випадки граматичної функції. Так нпр.:

Антóнович (син Антона)	:	*Антонóвич* (прізвище),
Семéнович (Семенів син)	:	*Семенóвич* („),
Артúмович (Артимів син)	:	*Артимóвич* („),

а дальше:

Антóнівна (Антонова дочка)	:	*Антонівна* (прізвище),
Семéнівна (Семенова дочка)	:	*Семенівна* („),

[3]) Пор.: Die appellative und onomastische Funktion des Akzentes im Slavischen, Саопштења и реферати, III Међународни конгрес слависта, Београд, 1939, стор. 56—9.

[4]) Пор.: Nazwy miejscowe Bojkowszczyzny, Львів 1939, стор. 182, як теж рецензію Ів. Панькевича на неї в Sborník-y Matice Slovenskej, P. XVIII, 1940, ч. 1, стор. 162—170.

DIE UKRAINISCHE BETONUNG ALS FUNKTIONELLES PROBLEM. *INHALTSANGABE.*

(Antrittsvorlesung an der Ukrainischen Freien Universität in Prag am 23. X. 1940.)

Es werden die Funktionen, die die Betonung in der heutigen ukrainischen Sprache hat, untersucht. Die diakritischen (bedeutungsunterscheidenden) Funktionen der Betonung lassen sich hier als die wichtigsten beobachten. Man kann sie in folgendem Schema zusammenfassen:

A. lexikalische Funktionen

- apellative
- apellativ-onomastische
- onomastische

B. grammatische Funktionen

- morphologische
- flexivische
- syntaktische

Beispiele:

a) appellative F.: *múka* 'Qual' *muká* 'Mehl';

b) appellativ-onomastische: *kuty* 'die Ecken' — *Kúty* 'Ortsname';

c) onomastische: *Antónovyč* 'Antons Sohn' — *Antonóvyč* 'Familienname';

d) morphologische: *rýbnyj* 'Fisch-' — *rybnýj* 'reich an Fischen';

d) flexivische: *ruký* 'der Hand' (Gen. sg.) — *rúky* 'die Hände' (Nom. pl.);

e) syntaktische: *mené* 'meiner' — *do méne* 'zu mir'.

Федір Слюсаренко

АКАДЕМІК В. П. БУЗЕСКУЛ, ЯК ІСТОРИК (1858—1931)

Владислав Петрович Бузескул народився р. 1858 у с. Попівці на границі Ізюмського й Куп'янського повітів на Харківщині. Походив із румунської військової родини. Дитячі роки (від 4-х до 8-ми) прожив у с. Закаменці на березі Айдара у Старобільському повіті Харківщини. Домашнім учителем був у нього німець Ардьдт, який сам захоплювався літературою й історією і це захоплення прищепив своєму учневі.

В рр. 1868—1876 Бузескул вчиться в харківській 2-й гімназії. У своїх споминах[1]) Бузескул згадує український кольорит Харкова в ті й в пізніші роки. Він пишається тим, що з харківської 2-гої гімназії повиходили деякі визначні люди, як от учені І. І. Мечніков та акад. В. В. Заленський і відомий, видатний артист-маляр Семирадський. З учителів згадує І. О. Мандельштама, що потім був професором у гельсінґфорзькому університеті, а в гімназії тоді викладав німецьку мову. Історію викладав Одарченко, видатний, дуже красномовний учитель, людина взагалі надзвичайних здібностей.

Із учителів класичних мов згадує Н. Є. Скворцова, який читав Софокла, не звертаючи великої уваги на граматику, а тільки на загальний зв'язок і відтінки мови. За тої доби влаштовувалися в гімназії літературно-музичні ранки й вечірки, на яких учні м. і. деклямували уривки з клясичних авторів, з творів російських і навіть українських. Так учень Олексенко деклямував із пам'яті оповідання Квітки або Стороженка. Були учителями два чехи-клясики: Ф. О. Тауль — »ідеаліст« і І. В. Канський — »матеріяліст«; останній викладав грецьку мову й читав Тукидида, звертаючи увагу в біографії Тукидида головно на те, що цей мав копальні.

---

[1]) В. Бузескул: Образы прошлаго. Анналы. Петербург 1922, № 2, ст. 228—246.

З інших учителів згадує Бузескул учителя рисунків, українця Д. І. Безперчого, який був учителем видатних майстрів Семирадського і Васильківського.

В гімназії 60-х років зверталося увагу на заохочення учнів до читання, на загальний розвиток, а не лише на »внучку«. Латинська мова введена була тоді з 1-ої кляси, а грецька з 4-ої. Бузескул закінчив гімназію із 2-ма клясичними мовами, з золотою медалею і своїй школі дає таку оцінку:

»Гімназія дала міцні елементи знання, привчила до безнастанної праці й розвинула цікавість до любимого предмету — історії; сам клясицизм, що проводився тоді, пізніше знадобився мені при моїх студіях грецької історії.«[2])

Зокрема відмітимо заохочення молодого Бузескула до історичного читання. Так в дитинстві, ще до вступу до гімназії, Бузескул перечитав біографію Суворова, а в 4-й клясі гімназії Історію держави Російської - Карамзіна, Богдана Хмельницького-Костомарова, Історію XVIII ст. Шлоссера.

В рр. 1876—1880 Бузескул студіює на історично-філологічному факультеті харківського університету. Харківський університет уже мав славні традиції. Його вихованці, як М. І. Костомаров, І. І. Мечніков, В. В. Заленський, І. М. Срезневський, М. І. Сухомлінов, М. М. Ковалевський, своїми науковими працями здобули велику популярність і славу. Зокрема важні для нас традиції історичної науки, які походять від видатного історика М. М. Лукіна, »харківського Грановського«, що викладав всесвітню історію у 2-ій половині 30-х років і на початку 40-х років минулого століття. Цьому професорові присвятив Бузескул окрему статтю,[3]) а рівнож відводить йому належне місце і в своїх спогадах. Проф. М. М. Лукін зробив велике враження свого часу на Костомарова, свого учня. »Це був, без сумніву, пише Костомаров, один із найліпших учителів історії, які коли-небудь з'являлись у наших університетах . . . Лекції цього професора зробили на мене величезний вплив і утворили в мойому душевному житті рішучий поворот: я полюбив історію більш від усього і з того часу із запалом віддався читанню і студіованню історичних книг.«[4]) Бузескул наводить випадок із диспуту Костомарова: коли один із опонентів (проф. Якимов), вирвавши із дисертації два пісенні вірші, зажадав од Костомарова довести, чи є тут яка-небудь поезія, Лукін, перше ніж сам Костомаров зібрався відповісти, засміявся і сказав: »це все одно, як би розсікти

---

[2]) Там само, ст. 235.

[3]) »Харьковскій Грановскій« (проф. М. М. Лукин), статти в Ж. М. Н. Пр. 1906, февр. і в »Ист. Эт.« СПБ. 1911, ст. 248—301.

[4]) Автобіографія М. І. Костомарова »Литературное наслѣдіе« СПБ. 1890, ст. 22. (За Бузескулом — Ист. Эт.)

а навіть:

Ру́дницький (із села Ру́дник) : *Рудни́цький* (прізвище),
Ка́мінський (із Ка́мінки) : *Камі́нський* („),

бачимо, що назви теж використовують у своєму обсягу наголос, як функційний, значенево-відрізняльний засіб.

Нажаль наше назовництво ще за мало розроблене, щоб про ономастичну функцію наголосу можна ширше розводитися. Треба б зібрати більший матеріял, як той, що нам стоїть до послуг. А проте це явище не відокремлене, його — головно ж апелятивно-ономастичну функцію — зустрічається теж і в болгарській мові.[5])

VII.

Збираючи докупи все сказане, можемо ствердити, що з сьогоднішнього (дескриптивно-синхронічного) становища найважніші функції наголосу в українській мовній системі, це значенево-відрізняльні або діякритичні функції. Вони укладаються в схему:

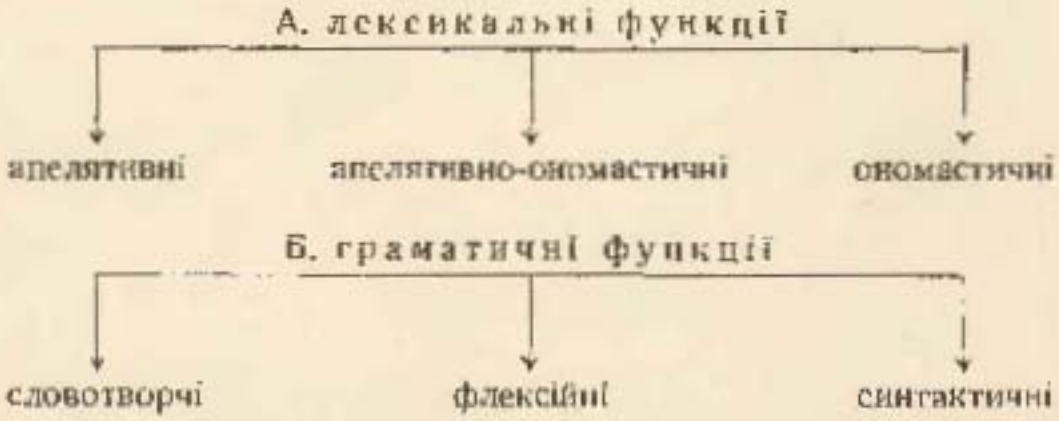

Побіч інших засобів є наголос один із тих, що їх уживається в українській мові для формального різничкування функційних варіянтів. Українська мова йде в цьому напрямі своїм самостійним шляхом, розвиваючи окремі функції, за якими часом годі шукати в інших слов'янських мовах. З цього погляду український наголос є одна з цінних і важних прикмет української мови, його ж функційність, це найцікавіша його риса як мовного явища не тільки для українського, але й для загального мовознавства.

---

[5]) Пор. Ст. Романски: Le rôle fonctionnel de l'accent. Résumés des communications du IV. Congrès International des Linguistes. Copenhague 1936.

чоловіка на часті й зажадати, щоб показати, де в нього душа; ні в нозі, ні в руці, ні в усі, ні в носі немає душі, а увесь чоловік є живий — з душею«.[5]) Однак, історична наука за доби студентства Бузескула вже не мала видатніших представників. Проф. Надлер і Петров все ж добре вводили в науку. Зате були визначні філологи й клясіки. Так чех В. І. Шерцль викладав порівняльне мовознавство; з початкового свого фаху був то правник, але обдарований від природи лінгвіст-поліглот, що володів мало не всіма існуючими мовами (умів навіть трохи по готентотському), магістер і доктор петербурзького університету зі східнього мовознавства, р. 1884 перейшов до одеського університету. Німець О. К. Деллен, що перед тим був професором київського університету, викладав римську літературу, читав Теренція »Heautontimorumenos« і »Анналы« Тацита. Тацит приваблював Бузескула і, готуючись пізніше до магістерського іспиту, він у липневу спеку перечитав усього Тацита, крім »діялога про ораторів« за 11 днів.[6]) Студентам клясичного відділу читав Деллен римські старовинності по латині. Поляк О. І. Пеховський кохався у греках; він зрозумів, кажуть, політичну економію, як прочитав »Політику« Аристотеля. Читав в університеті Платона й Тукидида; останній приваблював Бузескула ще в гімназії. Приват-доцент Ю. Ф. Шульц читав Гомера і, крім того, Плютарха. Акрібін, точність перекладу, кон'ектури — це особливості викладів і вимог Шульца, і вправи ці були корисні для Бузескула, не кажучи вже про важливість ознайомлення із Плютархом, одним із найцікавіших істориків і моралістів античности.

Однак, найбільш теплим словом згадує В. П. Бузескул визначного філолога українського проф. Олександра Опанасовича Потебню. Крім своїх славнозвісних курсів, присвячених різним питанням літератури й мови, виступав Потебня з публічними лекціями. Одна з цих лекцій була, м. і. присвячена топографії місцевостей, згаданих у Гомера, друга була — про Квітку Основ'яненка. Зупиняється Бузескул зокрема на тому впливі й авторитеті, що його мав Потебня. До нього на слухання лекцій для удосконалення у філологічних студіях приїздили молоді вчені: Є. А. Вольтер, литовець з Петербурга, учений, що вже за доби нашого студентства висловлював українські симпатії і керував »Гуртком українознавства« при петербурзькому університеті, проф. І. І. Міккола з Фінляндії; В. І. Овсянико-Куликовський, бувши вже професором університету, ходив до нього на лекції.

---

[5]) Ист. Этюды, ст. 296.
[6]) Образы прошлаго, ст. 241.

В цій атмосфері славних університетських традицій, науки й впливу та поваги видатних учених знайшов і Бузескул свій життьовий шлях. Уже студентськими працями він звернув на себе увагу професорів. Через рік після закінчення університету друкується його невеличка студія, присвячена Мстиславові Удатному.[7]) А в цілому ця праця друкується 2 роки пізніше.[8]) Це, як видно, праця започаткована ще на студентській лавці і розроблена у ґрунтовну історичну студію. Його дисертація pro venia legendi на тему: Папство й Арнольд Брешіянський, Х. 1884[9]) а далі пробна лекція на тему: Обзоръ нѣмецкой литературы по исторіи среднихъ вѣковъ, Х. 1885, рівнож, як і перші праці, показують, що Бузескул не відразу став на ґрунт студіювання грецької історії, а можливо також, що ці перші теми викликані були тим, що, власне, катедри старовинної історії при університеті не було, як окремої, а входила старовинна історія у цикл викладів катедри всесвітньої історії. Як би там не було, дальші праці майже всі, за незначними винятками, присвячені грецькій історії і почасти старовинній історії взагалі. Вже магістерська дисертація Бузескула присвячена Перикловi,[10]) а перед нею з'явилась досить обширна студія, присвячена критиці поглядів на діяльність Перикла — німецького історика М. Дункера.[11]) Докторська дисертація Бузескула присвячена опублікованому р. 1891 трактатові Аристотеля про атенський державний устрій.[12]) І перед цією працею він опублікував декілька статтей і доповідів, присвячених цій найбільш тоді актуальній в науці грецької історії справі.[13]) Отже, своїми ґрунтовними працями, які дали йому найвищу

[7]) О занятіи Галича Мстиславомъ Удалымъ Ж. М. Н. Пр. 1881, березень, ст. 86—96.

[8]) Князь Торопецкій Мстиславъ Мстиславовичъ Ж. М. Н. Пр. 1883.

[9]) В харк. »Вѣра и Разумъ«. Передруковано під тит.: »Реформаторъ XII вѣка« в »Ист. Этюдахъ« (СПБ. 1911), ст. 112—156. Тема і нині не втратила актуальности, як показує праця G. W. Greenaway, Arnold of Brescia. Cambridge 1931.

[10]) Периклъ, историко-критическій этюдъ В. Бузескула, прив.-доц. Имп. Хар. У-та. Харків 1889, ст. V + 418, вел. 8°.

[11]) Новый взглядъ на государственную дѣятельность Перикла, Ж. М. Н. Пр., 1888, квітень, ст. 449—495.

[12]) Аѳинская политія Аристотеля, какъ источникъ для исторіи государственнаго строя Аѳинъ до конца V в. Харків, 1895, ст. VI + 484, вел. 8°.

[13]) Ѳемистоклъ и Эфіальтова реформа ареопага. Читано в засід. Хар. Іст. — Філ. Т-ва Ж. М. Н. Пр. 1891, липень, ст. 12—24. — Вопрос о новооткрытой Аѳинской политіи — Ж. М. Н. Пр. 1892, липень, ст. 142—189; 1893, травень, ст. 134—212, жовтень, ст. 450—488. Частинами прочитувались в засід. Хар. Іст. Філ. Т-ва і друкувалось також в »Историческом обозрѣніи« (Сборн. Ист. О-ва при СПБ. У-тѣ) 1891, т. II, ст. 221—239 та ін.

мірі старих істориків, зокрема Тукидида.[18]) Згруповуючи ці вказівки і дані, ми отримуємо такі вимоги до історії і до істориків, які звичайно клав Бузескул.

Ціль історії — відшукання історичної правди. Історії нерідко приписували завдання бути суддею минулого, але Леопольд Ранке хоче лише показати: як власне було (wie es eigentlich gewesen).

Виходячи з такого встановлення цілі історії, саму працю історика можна поділити на три стадії: 1. установлення історичного факту; 2. приведення установлених фактів у зв'язок поміж собою, з попередніми фактами, які також могли бути причинами, і з наступними фактами, що можуть бути наслідками; 3. виклад.

Факти встановляються шляхом аналізи й критики джерел, до яких історична наука XIX століття додала документальні або архівні джерела. Так Ранке перший вказав на значення архівів і використав їх; особливо праця Г. Зібеля Історія революційної доби від 1789 до 1800 р., 5 т. (1853—1879) — це перша документальна історія революційної доби;[19]) праці А. Сореля з історії французької революції засновані на архівних матеріялах, над якими Сорель працював тридцять років.

Поставлення фактів у зв'язок поміж собою і з попередніми та наступними фактами вимагає не лише аналізи, а й синтези. Установлення зв'язку є разом із тим — зрозуміння фактів. Ранке писав: »для історії потрібна не лише пам'ять, а й гострий проникливий розум: як трудно вже відрізнити правдиве від неправдивого, з богатьох відомостей вибрати найліпше, найбільш достовірне! А тимчасом це лише частина завдання історичної науки: друга частина, величніша, але й тяжча, полягає в тому, щоб зрозуміти причини явищ і їх наслідки«. Ці думки висловив Ранке у своїй промові з р. 1836: Спорідненість і різниця поміж історією і політикою.[20])

Питання викладу — чи то в друкованих історичних творах, чи в лекціях з університетської катедри зв'язується, крім аналізи й синтези, також із стилем. Бузескул завжди на цей бік справи звертає увагу в своїх оцінках всесвітніх істориків. Напр., велике майстерство у Ранке в зображенні взаємочинности й контрасту. Мистецькі характеристики декількома рисами дієвих осіб. Зовнішня форма у Ранке ніби не мистецька, уривчаста, але перекладати її із збереженням усіх відтінків

---

[18]) Ѳукидидъ и новѣйшая историческая наука. Ист. Эт., ст. 29—37.
[19]) Ист. Эт., ст. 194.
[20]) De historiae et politices cognatione atque discrimine. Ист. Эт., ст. 164, пот. 2.

університетську кваліфікацію, належить Бузескул до істориків Греції. І дальша його праця, як наукова, так і педагогічна, головним чином, має теми з грецької історії і зокрема присвячена питанням історіографічним, питанням розроблення самої науки. В цьому відношенні заслуженою славою користується його »Вступ до історії Греції«, який витримав три повні й одне скорочене видання,[14]) перекладений на чеську мову з другого видання р. 1909[15]) і зустрів надзвичайно прихильну оцінку у рецензентів.[16]) Тим не менше поодинокі курси в університеті Бузескул присвячував також темам із всесвітньої історії, а зокрема присвятив декілька статтей видатним всесвітнім історикам, як от Леопольдові Ранке, Генрихові Зібелеві, Альбертові Сорелеві, М. С. Корелінові.[17])

З кінця 70-х років і до самих останніх днів свого життя Бузескул був зв'язаний із Харковом і харківським університетом, спочатку як студент, потім як кандидат професури й доцент, а потім як професор. В роках по революції був обраний членом Всеукраїнської і Всесоюзної Академії Наук. Помер в кінці червня 1931 р. Рік смерти Бузескула є також і роком 50-літнього ювілею його дуже продуктивної наукової праці. Схарактеризувати Бузескула, як історика, є завдання не легке вже з огляду на численність його праць, тому наступний огляд є лише скромною спробою такої характеристики.

Бузескул не дав ні одної праці, яка була би присвячена виключно і зокрема питанню про цілі й методи історії. Тому характеристику його, як історика, треба складати на підставі розсіяних у його творах вказівок, а також на підставі розгляду самих його праць. Зокрема корисні вказівки, щодо поглядів його на історію й історичну працю, — знаходяться в працях, присвячених оцінці всесвітніх істориків і в значній

---

[14]) Лекціи по исторіи Греціи, т. I. Введеніе въ исторію Греціи. Обзоръ источниковъ и очеркъ разработки греческой исторіи въ XIX и въ нач. XX в. Петроградъ 1915, ст. XV + 542 (це 3-є вид.).

[15]) V. Buzeskul: Úvod do řeckých dějin. Podle 2. opraveného vydání přeložil J. Veverka. Praha 1909, ст. V + 360, вел. 8°.

[16]) Головні рецензії: Dr. J. V. Prášek у Čes. Mus. Fil. IX (1903), ст. 296—304; теж його у часописі »Nár. Listy« 1903, 12. VI. Dr. E. Peroutka у List. Fil. 1905, ст. 272—273. Проф. С. Жебелевъ у Ж. М. Н. Пр. 1903, серпень, ст. 479—494 та в »Сборникѣ отчетовъ о преміяхъ и наградахъ« за р. 1907 (мені недоступна) та інші.

[17]) Ист. Эт., СПБ. 1911, ст. VI + 406, 8°: Леопольд Ранке (некролог з р. 1886), ст. 172—186; Генрихъ Зибель, какъ историкъ политикъ (з р. 1896), ст. 187—227; Альбертъ Сорель, какъ историкъ французской революціи (з р. 1906), ст. 228—235; професор-гуманистъ (памяти М. С. Корелина з р. 1900), ст. 236—247.

нація, кожний зв'язок і висновок, без яких однак неможливо обійтись, є вже суб'єктивний акт дослідувача.[23])

Наводячи ці думки, Бузескул, однак, дуже чутливо стоїть на межі об'єктивности. Він вказує, що сполучення історії і політики може привести до крайнього суб'єктивізму й тенденційности, до перекручування й підтасовування фактів, до судження про далеке минуле з погляду сучасности. (Від цього останнього не був вільний і Зібель.) »Раз історія пишеться cum ira et studio, вона легко, звичайно, перетворюється у звичайне знаряддя політики . . . в її служницю (ancilla politices), подібно тому, як у середні віки наука була „служницею теології" (ancilla theologiae).« Сам, однак, Зібель, за незначними винятками, взагалі межі об'єктивности не переступав. Він у своїй праці про закони історичного знання висловив, навіть, думку, що завдання історичної критики і її методи ведуть до достовірности історії: наука ця у певних границях здатна досягти цілком точного знання.[24]) Він мав чудову школу і строгий критичний метод Ранке і був дуже серіозний і совісний історик, що любив істину, і на сторінках »Historische Zeitschrift«, що її редагував, нераз висловлювався проти тенденційности й перекручування фактів. Щодо питання про взаємовідносини поміж історією і політикою, що криють в собі, в разі крайности, небезпеку саме для історії, як науки, то Бузескул находить таке розмежування і взаємочинність поміж історією і політикою, що його влучно формулює Зібель: »було б значним кроком наперед з боку наших політичних партій, коли б вони звернулись до історичного обґрунтування своїх політичних тенденцій і покладали свою гордість і надію в тому, щоб їх змагання містили в собі продовження великого минулого. Було б не меншою заслугою з боку нашої історичної науки, якби вона . . . ясно встановила, які моменти в минулому означують поступовий рух нації і з якими, тому, належить зв'язати сучасне для досягнення справжнього проґресу«. Згідно з Зібелем, наука, звичайно, не створена для служення політиці, але вона все ж не повинна тримати на самоті надбані нею скарби, а повинна пускати їх в обіг на добро людства й батьківщини.[25]) Крім того, підкреслює Бузескул у Зібеля і те, що той надавав велике значення моральному моментові: »на думку Зібеля, відомі основні моральні аксіоми приложимі й мають обов'язкову силу для всіх часів, подібно основним законам логіки. Відкидати це — значило б відіймати в історії її моральний зміст і її научний характер. Без віри в існування

[23]) Ист. Эт., ст. 225.
[24]) Ueber die Gesetze des historischen Wissens (1864). Ист. Эт., ст. 208.
[25]) Із передмови до »Die deutsche Nation und Kaiserzeit«, ст. XIV—XV. Ист. Эт., ст. 225.

морального, світового порядку Зібель не міг і уявити собі історичної науки. За його словами, »правительства й нації гинуть не без власної вини«.[26]) На цих думках і міркуваннях Зібеля Бузескул зупиняється докладно, бо вони є провідні для історичної науки XIX століття і разом із тим вони характеризують історичну й об'єктивну школу, що започаткував її собою Ранке. Із того, як Бузескул оцінює ці прояви історичної думки, з чим він годиться, а що, навпаки, не приймає і навіть осуджує, ми отримуємо певні підстави твердити, що Бузескул ідеологічно належав до ліпших представників історичної об'єктивної школи XIX ст. Ці думки, однак, він приложив до старовинної і зокрема до грецької історії, як то буде з'ясоване далі.

Тепер, перш ніж перейти до розгляду основних праць Бузескула, необхідно ще зупинитися на декількох питаннях загального характеру.

Так необхідно встановити, що саме вважав Бузескул змістом історії, а потім його відношення до таких питань, як значення особи в історії, економічний матеріялізм і нарешті націоналізм.

Змістом історії вважав Бузескул факти не лише політичні, а й національні, соціяльні, економічні й культурні.

Це виясняється із тих уваг, які робив Бузескул відносно праць всесвітніх істориків. Напр., увага на некористь »Всесвітньої історії« Ранке та, що в ній занедбано соціяльно-економічний бік, зокрема у питанні про занепад старого грецько-римського світу.[27]) На некористь Зібеля, що він в історії революційної доби соціяльно-економічний характер революції поставив лише на другому плані. Оцінюючи працю Зібеля взагалі, Бузескул вказує, що Зібель, не негуючи значення соціяльної й економічної сторони, віддає виключну перевагу історії політичній, що є зрозуміле, бо для покоління Зібеля найважніше питання було — політичне й національно-державне об'єднання Німеччини.[28]) Розглядаючи працю Ранке »Німецька історія за часів реформації«, Бузескул зауважує: »занадто велику увагу уділяє (Ранке) політичним подіям, залишаючи трохи в тіні релігійний і культурний бік реформації, так що сила політичних подробиць і епізодів закриває собою основне явище доби — велику духовну боротьбу. В оправдання Ранке, звичайно, треба сказати, що політичні події того часу мали величезний вплив і на успіх реформації«.[29]) І в іншому місці зазначає Бузескул нахил

[26]) Ист. Эт., ст. 226.
[27]) Ист. Эт., ст. 182.
[28]) Там само, ст. 227.
[29]) Ист. Эт., ст. 178.

Ранке до зовнішньої політичної, чи точніше дипломатичної історії.

Оцінюючи високо, як видно із усього, соціяльно-економічні питання в історії, Бузескул разом із тим віддавав належну вагу і персональності в історії. Для нього заслуговували на повну увагу погляди тих істориків, які, нам може здатись, переоцінювали значення особи в історії. Однак, сам Бузескул і в цьому відношенні не переходив певної міри. Так про Зібеля він писав: »особистості взагалі він (Зібель) надавав іноді занадто велику ролю: незадовго до своєї смерти в одному листі він так висловлюється: Я все ж тримаюся однієї думки з Трейчке: добу утворюють великі люди. Маса нічого не утворює; вона відчуває гнітючі потреби; освічені люди шляхом абстракції звідси утворюють ідеали будучого; рух росте, здається нарешті непереможним, але з цього нічого не виходить, аж поки не з'явиться сильний чоловік, який не лише, як і всі, розуміє ідеали часу, але й добуває із своєї власної міці належні засоби для здійснення ідеалу. Так Бісмарк при об'єднанні Німеччини. Коли й де соціяльна реформа знайде свого Бісмарка? Мені вона уявляється тепер у тій стадії, в якій знаходився німецький об'єднуючий рух коло 1844 р.: похвальні змагання, неясні перебільшування, фальшиві експерименти.«[30]) Ще яскравіше висловився про значення персональности в історії Сорель. Однак, останній говорить не стільки про великих людей, скільки про звичайні людські одиниці, що їх почуття й змагання хотів собі ясно уявити шляхом досліду історик.« В одній із своїх промов Сорель говорить, що великі події історії, як і ті пам'ятки, що в наших містах являються їх символами, — діло рук людських. Власне, людину треба шукати, знайти й воскресити в історії: вона одна містить в собі ключ. Це не невиразна людина, без певного обличчя й характеру, анатомічний предмет на столі лябораторії, — такої людини історія не знає, бо вона знає тільки людину живу й дієву; от цього власне чоловіка, що носить таке-то й таке ім'я, що у такій-то годині сказав такі-то слова чи зробив такий-то рух, його то треба якраз відшукати, допитати, висповідати, навіть серед маси, — мало того, особливо й найбільше всього саме в масі, — бо маса скеровує події, як у просторах маси приводить у рух світи. Але маса зовсім не те, що океан, не скупчення крапель води, які є тотожні одна з одною й пропорційно знаходяться під таким самим тиском. Це — сполучення істот, з яких кожна є персональність, володіє душею з її прихильностями й ненавистями. Проблема їх спільної чинности зовсім не проблема механіки: тут проблема людської

[30]) Там само, ст. 226.

симпатії й ненависти . . . Ось оцю людську стихію, персональну й особливу у кожній і треба виділити у актах й оповіданнях тих, які вели діла, підготовляли події й повідомляли про їх обставини. Історія живе документами, але документи дуже подібні до листів, писаних хемічним чорнилом: вони видають свою таємницю лише тоді, коли їх нагрівають і заставляють просвічуватись у полум'ї життя. Коли я, казав Сорел, говорив про людей, французів чи чужинців, я силкувався вірно віддати їх вдачі й проникати у їх наміри; я прикладав усіх зусиль, щоб їх зрозуміти, пояснити, викласти їх мотиви й прикласти до них найвищу міру людських думок і дій, яка зветься щирістю.«[31])

Ці довгі уступи, які ми наводимо за Бузескулом, показують нам світ тих думок, в якому він жив, в одному з найважливіших питань історії — про ролю особи в історії. Кожний історик повинен ясно здавати собі в цьому справу, оскільки він не обмежує своєї діяльности встановленням лише голих поодиноких фактів хронологічної натури. Кожний перший синтетичний виклад, кожна спроба ширшої історичної концепції вимагає від історика певної і свідомої відповіді на питання про ролю людської індивідуальности.

Економічному або історичному матеріялізмові Бузескул присвячує лише декілька уваг. Він сам у своїх працях підносить значення соціяльно-економічних питань в історії. Він навіть вважає соціяльно-економічний напрям домінуючим сьогодні в науці.[32]) Однак, застерігається проти крайностей і однобічности історичного матеріялізму. »Він (економічний матеріялізм) є протестом проти ідеалістичного розуміння історії; він пробує звести увесь складний історичний процес до одного первістку — до економічного фактору. Фундаментом історії він визнає продукційні відносини. Серед умов, при яких утворюється історія, економічні умови врешті є рішальними й ними обумовлюється історичний процес; політичний, юридичний, філософічний, релігійний, мистецький і всякий інший розвиток базується на економічному.«[33]) Але цей погляд зве Бузескул »грубим перекручуванням історії« і каже, що в останню добу помічається ніби реакція проти матеріялістичного розуміння історії, неначе відродження ідеалістичного напряму. Навіть самі прихильники історичного матеріялізму . визнають значення політичних та інших умов; вони погоджуються, що ці умови розвиваються на підставі властивих їм законів[34]) і т. д. Бузескул, визнаючи сам велику вагу соціяльно-

---

[31]) Ист. Эт., ст. 233/34.
[32]) Введеніе в исторію Греціі (1915), ст. 475.
[33]) Там само, ст. 475—476.
[34]) Введеніе в исторію Греція ст. 473/4.

мови — діло не легке. Він не любив зупинятись на тому, »was jedermann weiß«. Виклад легкий, ясний, яскраві характеристики у Зібеля. Блискучий виклад, чудова мова, яскраві характеристики в Сореля.

Установивши ці три стадії роботи історика, маємо змогу також зформулувати відношення самого історика до кожної з цих стадій.

Так при першій стадії праці потрібна повна об'єктивність історика; недопустимі жадні перекручування і підтасовування фактів.

Щодо другої, а рівнож і третьої стадії, то тут уже починається акт суб'єктивний. Уже саме поставлення фактів у зв'язок з іншими фактами може бути таке чи інше; рівнож і питання про причини і наслідки. Тому підноситься питання про особу самого історика і про межі його об'єктивности. Поучною для встановлення певних вимог у цих складних питаннях може бути стаття Бузескула, присвячена Г. Зібелеві.[21]) Зібель у своїй дисертації про історію ґотів Іордана виставив тезу, протилежну Тацитовій тезі: історію треба писати не sine ira et studio, а навпаки — cum ira et studio. Однак, цю сміливу тезу, якій Зібель був вірний усе життя, »треба розуміти не в тому сенсі, що Зібель, нібито, рекомендував довільне поводження з фактами, а в тому, що історик повинен мати певні політичні й моральні переконання. Зібель був ворогом безличчя й вимагав від історика певного відношення до великих світових питань релігії, політики й національности. Тоді лише, на його думку, історія й може мати виховну силу й мистецьку форму; у протилежному разі вона буде бездушна або афектована«.[22])

Свою основну вимогу щодо історика: історик повинен бути критичним дослідником, знавцем політики й мистцем — Зібель розвиває широко. Історик повинен переживати те, що він описує, — жити у минулому, як його сучасник. Закон нашої природи, а тому й закон історії такий, що людина розглядає людські діла і страждання з іншим почуттям, ніж природник свої мінерали й інфузорії. Як дослідувач, історик повинен придавлювати всякий вплив свого суб'єктивного настрою; але при зображенні внутрішнього змісту подій завжди виявиться суб'єктивна точка погляду спостерігача, а мистецьке зображення отримає свій відбиток уже цілковито від особи мистця. Критика дає лише окремі факти, подібно атомам, а кожна комбі-

---

[21]) Ист. Эт., ст. 187—227.

[22]) Ueber den Stand d. neueren deutschen Geschichtsschreibung (1856). Ист. Эт., ст. 225.

грецької держави під владою Пилипа, який цим, наперекір дрібним партикуляристам тодішнім і нинішнім, став дійсно твердинею свободи й культури, який у всій своїй істоті, не зважаючи на грубі відворотні зовнішні сторони, був більше справжнім гелленом, ніж його не знавший меж високопрославлений син.« Цей погляд знаходить дійсно досить прихильників і може бути оправданий. Однак, Дрерюп сполучає з ним надзвичайно погірдливе відношення до Атен і призирство та інвективи на оборонця грецької незалежности, промовця Демостена.[40]) Приклад іншого відношення до того ж таки питання ми бачимо у Грановського, і це відношення з особливою симпатією відзначає Бузескул. Грановський був також прихильником македонських царів і зокрема Александра. Однак, він »відноситься до Демостена без того суворого, можна сказати, призирливого осудження, що до нього доходять деякі нові історики«; »Грановський не обвинувачував Демостена у політичній короткозорості, не обвинувачував у тому, що той боронив призначене на загибель віджившe минуле і не пішов за новою силою. Він розумів мотиви Демостена, що спонукували його боротися проти Пилипа, розумів увесь трагізм його становища. Після занепаду Теб »замовк і великий голос Демостена« . . . Демостен належав до числа тих трагічних постатей, що самотньо стоять в історії, що в них гаряча любов до минулого сполучається з ясною свідомістю неможливости викликати його знову до буття« . . .[41])

Тепер, після того, як схарактеризовано відношення Бузескула до різних як загальних, так і окремих питань історії, ми можемо перейти до тіснішого розгляду його історичних праць із метою з'ясувати собі, як сам Бузескул відповідав тим чи іншим вимогам до історії й до істориків. Ідеологічна приналежність Бузескула до історичної об'єктивної школи XIX ст. з її ідеями еволюції та універсальности не підлягає сумнівові і не потребує особливих дальших доказів. Ідея еволюції, тісно зв'язана з ідеєю універсальности, або освітленням історії поодиноких народів і явищ на тлі явищ всесвітньої історії. Так Зібель поставив французьку революцію у зв'язок з тим світовим процесом, що почався за три століття перед тим. А зокрема підкреслюється універсальність основоположника школи XIX ст. Л. Ранке, що історію кожної країни ставив у зв'язок з загальними европейськими відносинами.[42])

---

[40]) В. Бузескулъ: Германский ученый об »адвокатской республике«. Анналы. Петербург, 1922, ст. 189—193.

[41]) В. Бузескулъ: Объ отношеніи Т. Н. Грановскаго къ античному міру. Гермесъ 1913, ст. 173.

[42]) Ист. Эт., ст. 185.

економічних питань, в той самий час схиляється скорше до ідеалістичного розуміння історії. Зокрема з особливою симпатією він зупиняється на постатях тих учених, що належали до гуманістично-ідеалістичного напряму. Так про проф. М. С. Кореліна він пише: »його цікавили переважно розвиток ідей, зміни в розумовому житті, в настроях окремої персони й цілого суспільства. Ідеї в його очах являються могутньою силою в історії. Широко освічений історик, він був цілком чужий від захоплення тим однобоким крайнім напрямом, який відомий під назвою економічного матеріялізму і який був тоді в такій моді.«[35]) Розуміння ваги соціяльно-економічного моменту в історії не обов'язково приводить істориків до економічного матеріялізму. Так німецькі історики Ю. Белох, Е. Мейер і навіть Р. Пельман, представники соціяльно-економічного напряму, — однак, не дійшли до крайностей економічного матеріялізму.[36]) Яскравий приклад із середини XIX століття: так уже проф. Т. Н. Грановський »розумів що соціяльне питання не чуже було античності«.[37]) І той самий Грановський перестерігає проти матеріялізму. І робить це в записці міністрові народньої освіти А. С. Норову з приводу »послаблення клясичної освіти у гімназіях і неминучих наслідків цієї переміни«.[38]) Він попережав проти переваги природознавства, бо воно веде до матеріялізму . . . »прищіплює молодим умам холодну самовпевненість і звичку виводити із недостатніх даних рішучі висновки.«[39]) Він стояв за клясичну освіту, бо був поборником гуманности й ідеалізму, хоч в той самий час віддавав належне значення й фізіології (ст. 176). Бузескул з особливим пієтетом ставиться до постатей цих двох професорів-гуманістів — Кореліна й Грановського; їхній ідеалізм вабить до себе його духовний зір, і видно, що їх думки є також його думками.

Питання про націоналізм в історії, як науці, належить також до тих, що в них історик повинен собі здати справу. Бузескул мав нагоду висловити свої думки в цій справі в пізнішій рецензійній статті з приводу праці Дрерюпа »Aus einer alten Advokatenrepublik (Demosthenes u. seine Zeit). Padeborn 1916 р. Дрерюп став цілковито на бік македонської політики Филипа і Александра. »Найважніший етап, каже він, побідного ходу грецької культури далеко на схід було створення велико-

---

[35]) Профессоръ гуманистъ (Памяти М. С. Кореліна). Ист. Эт., ст. 236—47.

[36]) Введеніе в исторію Греціи, ст. 477.

[37]) Объ отношеніи Т. Н. Грановскаго къ античному міру (по поводу 100-ія со дня рожденія Т. Н. Грановскаго). Гермесъ 1913, ст. 175.

[38]) Там само, ст. 178—179.

[39]) Там само, ст. 179.

Як же ставився сам Бузескул у своїх працях до різних стадій історичної роботи, а зокрема до встановлення факту, до приведення фактів у зв'язок, до викладу.

Найбуденнішою і в той самий час найважнішою роботою історика є встановлення факту. Критичний талант Бузескула виявився уже в першій його друкованій праці (див. нот. 7.). В цій хронологічній замітці Бузескул стверджує, що одні історики (Карамзін, Погодін, Полевой, Зубрицький) говорили, що Мстислав Удатний захопив Галич (Галичину), після того як назавжди залишив Новгород, цебто 1218 р. або 1219 р., а інші (новіші дослідники: Соловьєв, Беляєв, Костомаров), що це було в межичасі між першим виходом Мстислава Удатного з Новгорода і Липецькою битвою, цебто 1215 р., а Бестужев-Рюмін один раз відносить цю подію до р. 1218, а другий — до р. 1215. Бузескул зіставляє дані різних літописних сводів[43]) і висловлює думку, що перевагу, очевидно, має думка попередніх істориків, які вважали, що Мстислав зайняв Галич поперше після Липецької битви.[44]) Цікава цілком самостійна розвідка 23-літнього вченого, в якій виявилось його вміння оперувати джерелами історії в одному з найтяжчих питань — в установленні хронології.

Критичний талант Бузескула щодо писань інших істориків виявився у першій праці, присвяченій історії Греції. Це була докладна рецензія на працю М. Дункера.[45]) Розглянувши детально »Історію Античности« М. Дункера, Бузескул резюмує свої уваги й вказує на суперечності в Дункера з свідоцтвом головного джерела — Тукидида: »Перікл, каже Тукидид, був першим з атенян того часу, сильний словом і ділом. Стоячи на чолі держави у мирний час, він правив помірковано й оберігав безпечність. Атени досягли при ньому найвищої могутности. А коли почалась війна, то виявилось, що й тут він знав зарані сили держави. А коли він помер, то йще більше виявилась його прозорливість (πρόνοια) щодо цієї війни. Бо він твердив, що атенці переможуть, якщо будуть діяти спокійно, не будуть змагати до того, щоб поширити своє володіння підчас самої війни, і не будуть піддавати державу ризикові. Але атенці поступили цілком навпаки . . . Перікл, бувши сильним своєю моральною гідністю і розумом і відомий своєю високою чесністю, пільно правив масою; але він не корився демосові, а навпаки демос корився йому, бо він набув влади,

[43]) Для нас у зв'язку з питанням про походження Руси може бути цікавим вираз новгородського літопису під р. 1218: »съзва вѣче . . . рече: хощю поискати Галиця . . .; поиде Мстиславъ въ Русь«.

[44]) Ж. М. Н. Пр. 1881, березень, ст. 92.

[45]) Див. нот. 11. Рец. на кн. Max Duncker: Geschichte des Alterturns, Neue Folge. I—II Bd. Leipzig 1884—86.

метода, використання документів архівного характеру, як написи, використання культурних пережитків, порівняльна метода, ідея еволюції) знаходить Бузескул у Тукидида.

Питанням установлення факту шляхом критики історичного джерела присвячена докторська дисертація Бузескула (див. нот. 12). Скоро лише був опублікований цей твір Аристотеля, на початку р. 1891, Бузескул прочитав доклад в засіданні Харківського Історично-Філологічного Т-ва 13./V. 1891, який був надрукований в липневій книжці Ж. М. Н. Пр. р. 1891 (ст. 12—24, див. нот. 13). В цій невеликій замітці зіставляє Бузескул дані »Атенської політії« про участь Темістокла у реформі ареопагу, переведеній р. 462 пер. Хр. Ефіальтом, з іншими джерелами і приходить до висновку, що це місце у гл. 25 »Ат. політії« є пізніша вставка, а у всякому разі ніяк не допускає участи Темістокла у реформі Ефіяльта.[48])

Також підготовчою працею до написання докторської дисертації треба вважати велику статтю Бузескула в Ж. М. Н. Пр., присвячену питанню про нововідкриту »Атенську політію« Аристотеля (див. нот. 13), що також перед друкуванням докладалась у Харківському Іст.-Філол. Т-ві. В цій студії Бузескул подає свої цінні причинки. Від його уваги не уникають навіть найдрібніші праці, як напр., в справі гіатуса в »Ат. політії«, в чому вбачили методу Ісократової школи і на підставі чого J. W. Headlam стверджував приналежність трактату Аристотелеві.[49]) Ця розправа Бузескула в значній мірі у переробленому вигляді ввійшла у його докторську дисертацію.[50])

Бузескул у своїй дисертації підвів підсумок попередньої великої роботи і присвятив багато місця зіставленню текстів »Атенської політії« з іншими творами Аристотеля і творами інших письменників. Він обсужує загальний план твору Аристотеля, його методу, стиль і мову (ст. 154—155) і деякі особливості »Атенської політії« пояснює тим, що це мала бути популярна книжка. Він констатує у Аристотеля методи аналогічні з методами Тукидида і деяких істориків сучасних (172—173). Вважає також на хиби й недостачі Аристотеля, як невитриманість перспективи, прогалини, повторення, заплутаність і неясність деяких даних (175 і д.). Деякі хиби бере на рахунок переписувача і стану рукопису; а в тім знаходить аналогічні вади і в інших працях Аристотеля, як напр., нерівномірність

---

[48]) Ж. М. Н. Пр. 1891, іюль, ст. 24.

[49]) J. W. Headlam: Election by lot at Athens (Cambridge, 1891).

[50]) Див. нот. 12—13. Перед появленням докторської дисертації Бузескул торкнувся справ, зв'язаних із »Атенською політією«, крім статей у Ж. М. Н. Пр. ще в статтях у »Фил. Обозр.«, т. IV (1893): Научная литература по греческой истории; і т. VII (1894). Ці статті мені не були доступні.

у розподілі матеріялу. Ці останні спостереження приводять його до певного пересвідчення в авторстві Аристотеля (11 гл.). З приводу питання, якими джерелами користувався Аристотель для складання своєї праці, було висловлено дуже багато різноманітних думок. Деяким думкам присвячує Бузескул цілі ескізи. Так М. М. Покровський[51]) доводив, що Крітій, голова крайніх олігархів у Атенах, яко автор тенденційних памфлетів Λακεδαιμονίων та Θεσσαλῶν πολιτεία, був головним джерелом Аристотелеві не лише у відділі про Солона, але й у відділі про тиранію й про »П'ятдесятиліття«. Бузескул у довгій примітці (ст. 251—254, нот. 2) робить цілком слушні уваги проти такого перебільшування значення Крітія.

В справі посудження джерел »Атенської політії« Бузескул не погоджувався й з такими авторитетними ученими, як У. фон Вілямовіц-Меллендорф. Останній у своїй праці[52]) твердив, що: 1. Аристотель користувався творами Терамена, представника поміркованої олігархії, яка хотіла поновлення πάτριος πολιτεία, що 2. Аристотель користувався олігархічним твором часів Терамена; отже, приходить Вілямовіц-Меллендорф до висновку, що обидва ці джерела тотожні. Бузескул зауважує, що перше не доведено, бо слова Терамена (гл. 36 »Ат. пол.«) могли бути заховані традицією чи записані до якої небудь іншої праці, якою користувався Аристотель. Те правда, що Аристотель із симпатією ставився до Терамена і його ідей; однак, різкі напади й клевети на Солона ледве чи могли походити від Терамена; від нього і його партії скорше слід би очікувати приклонення перед Солоном, а напади на Солона — від партії Крітія. Вілямовіц-Меллендорф до Терамена відносив також історію правління 30-ти, цебто деякі події, які сталися уже після смерти Терамена, що до кінця правління 30-ти не дожив . . . Бузескул вказував, що визначний учений у питанні про джерела »Ат. пол.« не був вірним собі: він »раніш іронічно висловлювався про прагнення (роз. гіперкритичних дослідників) »für jede Zeile den Vater ausfindig zu machen«, ба навіть у своїй останній праці »Aristoteles und Athen« він нераз відмовляється від гонитви за іменами, а робить — не дуже вдало — виняток лише відносно автора політичного памфлету, яким користувався Аристотель.«[53])

Бузескул для доби рр. 480—411 припускає в Аристотеля не одно, а кілька тенденційних джерел. Так могло бути у нього під рукою і джерело, складене в дусі крайньої олі-

---

[51]) У праці: Этюды по Аѳинской политіи Аристотеля. М. 1893. (Не була доступна.)

[52]) U. v. Willamowitz-Moellendorf. Aristoteles u. Athen. 1843. I. S. 164—166.

[53]) В. Бузескуль: Аѳинская политія Аристотеля, ст. 257, нот. 1.

не вживаючи недостойних засобів, і не мав тому потреби льстити юрбі, але, користуючись повагою, різко їй говорив наперекір. Так, коли він бачив, що атенці несвоєчасно сміливі, він своїми промовами пробуджував у них страх і, навпаки, бачивши, що вони запепадають духом без підстав, він пробуджував у них сміливість. По імени це була демократія, а на ділі — правління ліпшого мужа.« Ця клясична характеристика ідеального державного діяча варта того, щоб до неї частіше звертатись, і Бузескул не раз у своїх працях її згадує. Можна думати, що саме Перікл був тою історичною персональністю, яка за студентських часів заімпонувала молодому вченому. У всякому разі цьому історичному діячеві присвячена магістерська дисертація Бузескула. (Див. нот. 10.) Ця поважна і обсягом, і розміром праця скоро зробилась бібліографічною рідкістю. В основу її положено критичний розгляд джерел про Перікла, які Бузескул зіставляє поміж собою і їх оцінює. Належне місце віддає він також розглядові праці тогочасних учених, присвяченої чи то оцінці Перікла, чи то головного джерела доби Перікла — Тукидида. Бузескул цілковито не поділяє надмірного критицизму деяких учених, а зокрема Мюллера-Штрюбінга та Ю. Шварца.[46]) Бузескул і пізніше залишався вірним своїй оцінці Перікла й Тукидида, і то тим більше, що пізніші досліди в області грецької історії внесли спокій у питання, показавши непотрібність і безпідставність занадто великого критицизму. Однак, Бузескул із властивою йому об'єктивністю вказує і на користь гіперкритики Мюллера-Штрюбінга у своєму »Введенні« з р. 1915 (ст. 106). Він від гіперкритиків бере лише ту вимогу, що і до найславніших істориків, таких, як Тукидид, треба також відноситись із критикою. (Ib. 107.) Магістерська праця Бузескула і тепер не втратила свого значення, бо подає значний матеріял для історії питання про Перікла, Тукидида й інших істориків та зведення поглядів не лише німецьких, а й інших тогочасних учених. Питанням, розглянутим у магістерській праці, присвячує Бузескул увагу і в пізніших працях. Так має й тепер значення для пізнання історичної методи зіставлення його поміж Тукидидом і найновішою історичною наукою.[47]) Багато того, що вважалось здобутком історичної науки XIX ст. (критичне

---

[46]) Müller-Strübing у працях: Aristophanes und die hist. Kritik. Leipzig 1873; Thukydideische Forschungen. Wien 1881, та статті у Neue Jahrbücher f. Philol., 1883, 1885, 1886. — Введеніе, ст. 104 і д.

[47]) Див. нот. 18. Ця студія була надрукована також у збірникові: Commentationes Nikitiniana. »Сборник статей в честь П. В. Никитина.« СПБ. 1901, ст. 218—225.

власне, й утворила йому ім'я. Це його відоме »Введеніе в исторію Греціи« (див. нот. 14—16). Праця ділиться на два великі відділи: I. Огляд джерел (ст. 1—234) і II. Нарис розроблення грецької історії у XIX і на початку XX ст. (ст. 237—574). Джерело історії він приймає у широкому сенсі: не лише історичні твори, записки учасників, а й твори мітологічні, пам'ятки мови, твори красного письменства, нарешті, географія є у нього джерелами історії. Зокрема, звертає він увагу на написи, як кам'яний архів старої Греції, та пам'ятки матеріяльно-мистецької культури. Даючи огляд старих істориків, він не обмежується лише сухим перерахуванням тих чи інших творів та поглядів на них у науці, але й зазначає і реферує найважніші місця, провідні ідеї, ілюструє спосіб писання того чи іншого автора та відношення його до своїх джерел. Зокрема, крім того, він любить зіставляти методи писання, відношення до джерел античних істориків і модерних, і в цьому відношенні його характеристики старовинних істориків, зокрема Тукидида й Полібія кидають на античну історіографію нове й несподіване світло й поширюють перспективи наймодернішої історіографії далеко в глибину віків. Завдяки цьому та широкому розумінню в Бузескула джерел історії, книга набуває значної і загальної цінности. Вражає також повність його огляду античної (грецької) історіографії. Правда, критика завважувала, що не дано більшої уваги промовцям, як джерелові історії, та не згадано тих творів римської літератури, які можуть відноситись до грецької історії, принаймні для повноти огляду.[56]) Однак, у 3-му виданні, яке ми маємо під рукою (з р. 1915), є, хоч і коротка, але стисла й багата на літературні вказівки, замітка про ораторів (ст. 44—47), рівнож згадуються і римські історики (напр., Корнелій Непот, ст. 206 та інші).

Коли для складання першої частини »Введенія« Бузескул мав попередників (Ваксмут, Шефер), яких він, однак, перевищував детальнішим оглядом кожного джерела, то для другої частини, можна сказати, попередників у нього не було. Починає він цю частину з нового »Відродження класичної старовини« у XVIII і XIX вв. (ст. 237), подає перегляд науки від Вольфа, Нібура і Бека до Грота (242), від Грота до кінця 60-х років (270); подає далі більший розділ: розвиток епіграфіки та археологічні відкриття 70-х і 80-х рр. (ст. 311), оброблення грецької історії в 70—80-х рр. (ст. 362); відкриття 90-х рр. XIX ст. і початку XX ст. (відкриття папірусів) (ст. 387); найновіші праці з історії Греції (470) і в кінці — загальний характер сучасного наукового руху в ділянці грецької історії (ст. 553).

[56]) С. Жебелевъ: Рецензія у Ж. М. Н. Пр. 1908, авг., ст. 483 і л.

гархії із табору 30-ти тиранів; однак Аристотель відноситься до нього з недовір'ям і те, що той невідомий автор говорив βουλόμενος βλασφημεῖν, рішуче відкидає. Було також і джерело в дусі поміркованої олігархії з її співчуттям до πάτριος πολιτεία, до чого із симпатією ставився Аристотель. Ці джерела могли бути написані в кінці V в., але могли бути складені й пізніше, бо думки такі, напр., похвалення πάτριος πολιτεία зустрічаються у Платона, Ісократа (Ареопагітікос) і т. д. Тримаючись тієї думки, що Аристотель мав кілька джерел, Бузескул зокрема зупиняється на подібностях в його творі до деяких місць із аттичної комедії, порівняння з якої, як і інші зіставлення, Бузескул проводить самостійно. Так у Аристотеля відмічається непляхотне походження Клеона, а в комедії воно осміюється; Перікл, згідно з Аристотелем, не цілком самостійний діяч; на нього сильно впливає Дамонід; і в комедії Перікл часто зображується діючим під чужим впливом, напр., Аспазії і того ж таки Дамоніда; характеристика Клеона в Аристотеля цілковито відповідає характеристиці цього демагога не лише у Тукидида, а й в аттичній комедії; а Нікія, навпаки, Аристотель зараховує до ліпших державних мужів; і коміки відносяться до Нікія взагалі із симпатією (напр., у Телекліда: φίλος γὰρ ἀνήρ, σωφρονεῖν δέ μοι δοκεῖ.)

Це показує, пише Бузескул, оскільки поширені були відомості й погляди, подібні тим, що ми їх знаходимо в Аристотеля у відділі про »П'ятдесятиліття« та Пелопонеську війну, і як тяжко пристосувати до одного певного імени антидемократичну тенденцію, що відбилась в Аристотелевому трактаті.[54])

Докторська дисертація Бузескула, що з неї ми навели лише деякі зразки його методи, утворила йому міцну підвалину для дальшої і наукової, і педагогічної роботи. Темам, зв'язаним з »Атенською політією« Аристотеля, він присвячував і пізніше статті. Так р. 1912 у невеликій статті[55]) він розглядає думки, що їх висловили O. Seeck (у Klio, т. VI, 1904) і Mess (у Rheinisches Museum, 1911), і погоджується, що в оповіданні про події 411—403 рр. Аристотель користувався трактатом одного з прихильників Терамена, але з рішучістю відкидає їх погляди, що те саме джерело положено в основу решти історичної частини »Атенської політії«.

Прагненням вистудіювати джерела історії і дати певні зразки, як їх критики, так і оцінки модерного досліду в науці грецької історії викликане появлення праці Бузескула, що,

[54]) Ibid., ст. 260.

[55]) Новѣйшія гипотезы объ источникѣ »Аѳинской политіи« Аристотеля. Одесса 1912, ст. 13. Окремо відбитки із »Сборника в честь Ѳ. Р. фон-Штерна (300 и д., т. XXX), реф. у »Гермесъ« 1912, ст. 223—4.

вильно розуміти цей текст, що на ньому базуються історичні побудовання й висновки. Історик грецької старовини повинен володіти належним знанням античної літератури, археології, епіграфіки. З другого боку, філологові не має бути чужа широка історична точка погляду.«[59]) До цього останнього слушно і з сумом зауважив др. Прашек: »zkušenost ukazuje, že požadavek, jejž Buzeskul do filologů vznáší, zůstává dosud daleko za proneseným přáním.[60])«

Цінна далі і вказівка про участь також правників у ділі вивчення грецької історії і вичерпуючий майже огляд праць історично-правничого характеру.[61])

Є тут на місці відзначити також і добрий літературний стиль Бузескула, як у цьому творі, так і в інших його працях.

»Введеніе« разом з попередніми працями із грецької історії має діло переважно з історичним джерелом, установленням історичного факту; навіть в огляді оброблення науки грецької історії Бузескул зокрема зупиняється на відкриттях нових фактів і посуджує відношення різних учених до фактів. »Введеніе« являє собою 1-ший том широко задуманої праці під титулом »Лекціи по исторіи Греціи«, 2-ним томом мало бути: »Исторія Греціи до Персидских войн«, а 3-м — »Исторія аѳинской демократіи« у новому обробленні.[62]) Однак, світова війна й події після неї стали на перешкоді здійсненню цього плану: вийшов лише 1-й том, що його ми оце розглянули, 2-й і 3-й не вийшли. Коли із попередніх праць і з »Введенія« ми можемо утворити собі повний образ того, як Бузескул відносився до джерела історичного і до встановлення історичного факту, то уявлення про те, як він використовував факти для історичного суцільного викладу, ми можемо скласти з його праці: »Исторія аѳинской демократіи«,[63]) що в переробленому вигляді мала становити 3-й том його »Лекцій«.

В цій праці, що зустріла також прихильну критику і щодо змісту, і щодо приступного викладу,[64]) Бузескул, почавши з 8-го століття, подає нам хід історії Греції, зупиняючись головним чином на Атенах і доводячи історію до часів геллінізму. Ця праця з'явилася наслідком самостійного оброблення матеріялу і показує нам уміння Бузескула оперувати джерелами історії, комбінувати факти, ставлячи їх у причинову за-

---

[59]) Введеніе, ст. 568.
[60]) Dr. J. V. Prášek: Č. M. F. (1903), st. 304.
[61]) Введеніе, ст. 568, та нот. 1 (ст. 568—69).
[62]) Введеніе, ст. XV (передмова).
[63]) СПБ. 1909, 8⁰, ст. VII + 468. Є також пізніше популярне видання: Афинская демократия, с рис. Харків, 1920, яке мені не було приступне.
[64]) П. И. Карѣевъ, рецензія у Гермес-і 1909, VI, ст. 241—243.

лежність, і робити певні висновки. Рівнож може вона бути зразком, як історичної синтези, так і доброго викладу.

Популяризації знання про античний грецько-римський світ спричинився Бузескул своєю, порівнюючи, меншою працею під заголовком »Античність і сучасність«, що була видана дічи перед війною і є також у чеському перекладі, який ми маємо до розпорядження.[65])

Яка точка погляду або який підхід проф. Бузескула до розглянутих ним у цій книзі питань? Проф. С. Жебелев, у своїй рецензії на І-е видання[66]) вказує, що Бузескул »постійно виходить від джерела, що подають йому літературні й документальні дані й торкаються зачеплених ним питань, дотепно підмічує аналогії античного, вірніше старогрецького життя з сучасним і викладає результати свого вивчення й спостереження мовою простою і в простоті своїй докладною й захоплюючою.« Книга поучна і матеріялом, і надзвичайно обережним методом, — бо »ліпше не договорить, ніж переговорить«. До цього треба додати, що деякі статті вже раніше були оброблені в інших виданнях. Так у »Истор. эт.« ми бачимо велику статтю: »Жіноче питання в старопинній Греції«,[67]) а такі справи, як шкільництво у Греції, були в добу складання книги надзвичайно актуальні, завдяки відкриттям папірусового матеріялу, що стосується до шкільного життя, починаючи від актів шкільних надацій і кінчаючи шкільними вправами. Крім того, Бузескул ілюструє питання школи вказівками на ріжноманітні малюнки на вазах, малюнки, що можуть бути автентичними ілюстраціями тодішнього буденного шкільного життя. Рівнож і справа міжнародніх арбітражних судів була тоді дуже актуальна, і цій справі Бузескул пізніше присвятив статтю у »Вѣстник'у Европы«,[68]) яка і ввійшла, на бажання авторове, у чеський переклад його книги, яко IX гл.[69]) Книга Бузескула відповідає станові науки грецької історії найновішої

---

[65]) В. Бузескуль: Античность и современность. Современныя темы в античной Греціи. СПБ. 1913, 8°, ст. 196, вид. 2. СПБ. 1914. У другому виданні значніші доповнення: Положення кліборобського населення за Птоломеїв. Антисемітизм в Александрії. Предмети навчання в греків. Деякі риси з життя грецьких міст: нагляд за джерелами, улицями, торговлею, регулювання цін і т. д. Чеський переклад із другого видання з додатками: V. Buzeskul: Antika a přítomnost, Z ruštiny přel. Karla Novotná. Nové rozhledy. Praha 1923, st. 180.

[66]) Гермес, 1913, ст. 77—78.

[67]) Ст. 38—70; друковало раніше у ювілейному збірнику СПБ Вис. Ж. Курсів »К свѣту« СПБ. 1904.

[68]) Международные третейскіе суды въ древне-греческомъ мірѣ. 1917, апр.—нояб.

[69]) Antika a přítomnost, st. 178 (poznámka vydavatelova). На жаль, у чеському перекладі не подані вказівки В. Бузескула на фахову літературу.

доби, коли залишений був погляд, що старовинний світ був чимсь цілком відріжним від нового світу.[70])

Бузескул не лише стояв на всесвітньо-історичній точці погляду у своїх працях, а й володів матеріялом всесвітньої історії.

Так його праця, присвячена відкриттям в області історії Сходу,[71]) вказує на його докладне ознайомлення з літературними й археологічними джерелами історії Сходу, і в цьому відношенні може бути вступом до вивчення історії Сходу. На тему цієї книги читав Бузескул курс р. 1920/21 у б. Харківському університеті, а книга писалася »в найтяжчі моменти мого життя, при найбільш несприятливих умовах, у пригнічуючому положенні . . . але робота над нею була мені втіхою, в ній я знаходив забуття; вона підтримувала в мені душевну бадьорість«.[72]) Основним пробілом цієї книги вважає Бузескул залишення без огляду Індії. Складається книга з відомостей про розшифрування гієрогліфів та клинопису, про роботу учених усіх народів над новоздобутими літературними та епіграфічними текстами, про археологічні експедиції у країни клясичного Сходу і висліди їх роботи. Численні вказівки на фахову літературу, виїмки найцікавіших місць із новопідкритих джерел, як напр., із законів Хаммурабі (ст. 171 і д.), Тельамарнської кореспонденції (ст. 87 і д.); сторінки, присвячені побутовим моментам самої археологічної роботи, її перипетіям, труднощам, як урядовим так і з боку населення, читаються із великою цікавістю і викликають велику повагу до відданої праці археологів.

За тим самим планом написав він і другу частину праці, присвячену старогрецькому світові.[73]) Всі найновіші дані, які тільки можна було роздобути при незвичайно несприятливих умовах для наукової праці, ввійшли в цю книгу, так що вона може бути доповненням до його »Введенія«. Зокрема цінні зіставлення поміж егейською і трипільською культурою (ст. 177—178) Егейській культурі присвячена була окрема стаття, що з'явилася у »Вѣстник'у Европы« 1916 р.[74])

Присвятивши головну увагу грецькій історії, Бузескул римської історії торкався мало, лише в працях, присвячених пам'яті видатних істориків (Ранке, Зібеля, харківського про-

---

[70]) Див. »Введеніе«, ст. 567 і д.

[71]) Открытія XIX и начала XX века в области истории древнего міра. Ч. I. Восток. Петербург. Academia. 1923, ст. 1—222.

[72]) Передмова, ст. 7 (там само).

[73]) Открытія XIX и нач. XX века в области истории древнего мира. Часть II. Древне-греческий мир. Academia. Петербург 1924, ст. 181. 8°.

[74]) Древнѣйшая цивилизація в Европѣ. Вѣстникъ Европы. 1916, янв. — Окрема книжка: Харків 1918 р.

фесора Луніна). Середньовіччу присвячена його вступна лекція (див. вище ст. 4); крім того праця про Арнольда Брешіянського (там само); Ренесансові — розгляд наукової діяльности проф. Кореліна. Історія папства, реформація, французька революція, історія XIX ст., об'єднання Німеччини — у працях, присвячених Ранке, Зібелеві, Сорелеві (див. в.). Історії слов'ян присвячені найперші праці про Мстислава Удатного, які, власне, відносяться до історії України за книжої доби (див. в. нот. 7—8). Крім того, належить Бузескулові »Історія реформації й католицької реакції в Польщі« у »Лекціях із всесвітньої історії« Петрова.

Наш розгляд наукової творчости Бузескула приводить до таких підсумків. Головна доба, що її студіював Бузескул, як історик, це — грецька історія. Його заслуги не мали дослідчого характеру, а в значній мірі педагогічного: він дійсно вводить у студії грецької історії, він наочно вказує методу своїми спеціяльними розвідками й дисертаціями. Універсальність Бузескула нескільки не пошкодила його спеціяльній ділянці — грецькій історії, а навпаки, сприяла освітленню подій і явищ античности з точки погляду всесвітньої історії, сприяла його власному зацікавленню, а разом з тим мусіла викликати зацікавлення у його слухачів і читачів. Історизм Бузескула вихідною своєю точкою мав не клясичну філологію, а історію взагалі і всесвітню зокрема. Любов до історії пробуджена була в нього ще в дитинстві. Момент зацікавлення історією з дитинства він зазначає у великих німецьких істориків. Цей момент дає і нам нитку до зрозуміння Бузескула, як історика.

Ми розглянули праці Бузескула аналітичного характеру, його дисертації й статті, але він у них давав також і синтезу. Свідомість потреби писати для ширших кол і при тому добрим літературним стилем спричинилась до того, що його праці не залишились на сторінках фахових журналів. А саме його заінтересовання ходом і розвоєм історичної науки, особливо в області античної історії, рівнож його докладне знання творів світових істориків і мистецьке їх зреферування дають нам багатий матеріял для, т. м., практичної методології історії.

Все життя Бузескула зв'язане з Харковом і харківським університетом, а тим самим і з Україною. Деякі останні його праці писані українською мовою. Так у ювілейному збірникові на пошану акад. Д. Й. Багалія (Київ 1927) вміщена його стаття: »Студіювання стародавностей північного чорноморського побережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії« (ст. 167—182), яка містить в собі не мало нових думок і розглядає справу грецької колонізації у властивому Бузеску-

Рецензенти (див. пот. 16) з приємністю відзначили той факт, що Бузескул, розглядаючи праці европейських учених, звернув належну увагу також на праці слов'янські (Ф. Грота, І. Кацарова, Пероутки, Клінгера, Шкоріла та ін.). Як високо ставили чеські учені Бузескула, як історика, показує нам рецензія др. І. В. Працека, який, м. і., писав: »Buzeskul jest historikem velkého stilu, ovládajícím samostatně veškeren obor dějin světových dle vzorů, jež podali v Německu Ranke, Droysen a Dunker, ve Francii Duruy, v Italii Lombroso.«[57]) Огляд Бузескула розроблення науки грецької історії дає змогу кожному молодому історикові орієнтуватися у питаннях грецької історії і, зокрема, в її історіографії. Крім того, огляд цей знайомить із історичною методою взагалі, і, щодо цього, його праця є необхідна для кожного історика, який би відділ історії він собі не обрав. Сам Бузескул надавав дуже великого значення подібним оглядам розроблення науки грецької історії: він дивився на це, як »на сторінки з історії розумового життя старовинного світу і XIX—XX в.«[58]) Має значення і те, що в книзі Бузескула звернуто увагу на археологічні відкриття, як в самій Греції, так і на периферії грецького впливу, що до неї належала також і територія України за античної доби. Огляд археологічної роботи на Україні, на місцях колишніх грецьких колоній та в могилах південної України доведено до 1915 р. Ввійшли сюди відомості й про розкопки могили Солоха, що її розкопав остаточно р. 1913 (ст. 462—65) у Мелітопільському повіті в Таврії М. І. Весловський. Знахідки з цієї могили, мистецькі грецькі вироби, мало були відомі через війну, яка скоро почалась. Присвячує також увагу Бузескул і »Трипільській культурі«, що її відкрив на Київщині В. В. Хвойка (ст. 466—467).

Останні сторінки своєї праці присвячує Бузескул зв'язкові грецької історії із всесвітньою історією взагалі, проводячи послідовно всесвітньо-історичну точку погляду, і зокрема присвячує він увагу питанню, хто має займатись грецькою історією: клясичний філолог, чи історик. Навівши крайню думку Вілямовіца, який вважав, що клясична історія — діло філологів-клясиків, і думки протилежні (Р. Пельмана, Ед. Маєра, Ю. Белоха та ін.), Бузескул пише: »Суперечка про те, хто має займатись грецькою історією, нам здається в суті зайвою. Філологи й історики в ділі вивчення старовини повинні йти поруч. Бо ж вихідною точкою для кожного історика-дослідувача є текст, все одно, чи є то документ, чи свідоцтво якого-небудь автора, і перша умова — уміти точно і пра-

[57]) Dr. J. V. Prášek: České Museum Filologické, IX (1903), st. 297.
[58]) Введеніе, ст. XI.

лові, всесвітньо-історичному аспекті. Обраний був Бузескул і членом Всеукраїнської та Всесоюзної Академії Наук.

До самих останніх днів свого життя Бузескул не припиняв наукової роботи, не зважаючи на всі несприятливі обставини для наукової роботи й життя. Остання, відома нам, але недоступна праця Бузескула: Всеобщая история и ея представители в Росии в XIX и нач. XX вв., ч. I. Вид. А. Н., Лнгр. 1929, ст. 218.

ZUSAMMENFASSUNG

AKADEMIKER V. P. BUZESKUL ALS HISTORIKER 1858—1931

Ein Blick über das wissenschaftliche Werk Buzeskuls läßt folgende Betrachtungen aufkommen:

1. Der historische Zeitraum, mit dem Buzeskul sich hauptsächlich befaßte, war die Geschichte Griechenlands. Wertvolles leistete er als Geschichtsforscher, seine größten Verdienste aber sind pädagogischer Natur: er führt wirklich in das Studium der griechischen Geschichte ein und zeigt dabei in seinen speziellen Schriften und Aufsätzen seine strenge methodische Schulung an.

2. Bei Buzeskul bildete die klassische Philologie nicht den Ausgangspunkt seines Schaffens, vielmehr war es die Geschichte im Allgemeinen und die Weltgeschichte im Besonderen. Die Vorliebe zur Geschichte kennzeichnet sich schon bei ihm in Kindesjahren. Der für seine Zukunft entscheidende Moment, der schon bei dem Kinde geistige Interessen zum Erwachen brachte, ist auf den Einfluß der Lektüre großer, deutscher Geschichtsforscher zurückzuführen. Dieser Moment bleibt uns ein Leitfaden zum besseren Verständnis Buzeskuls als Historiker.

3. Seine spezielle Domäne d. h. die Forschung griechischer Geschichte erlitt durch seine universelle Methode keinen Abbruch, im Gegenteil die letztere förderte sein Werk in der Beleuchtung einzelner Ereignisse und Erscheinungen, sie belebte seine eigenen Forschungsinteressen und rief eine rege Anteilnahme bei seinen Hörern und Lesern hervor.

4. Seine wissenschaftlichen Arbeiten sind zum Beispiele nicht nur für historische Analyse, aber auch für historische Synthese geworden. Außerdem ist sein Stil ungemein literarisch gewandt. Das ist eben der Grund, daß seine Schriften nicht als

Alleingut der Fachzeitungen verblieben, sondern einen Weg zu breiteren Leserschichten sich anzubahnen versuchten. Die rege Anteilnahme an der Evolution der historischen Wissenschaft, insbesondere auf dem Gebiete der Antike, ferner die genaue Kenntnis der Werke großer Historiker und nicht zuletzt seine künstlerische Darstellungsweise bilden eine reiche Fundgrube für praktisch-methodologische Geschichtsforschung.

5. Das ganze Leben Buzeskul's ist an Charkiw, an Charkiwer Universität und folglich an die Ukraine gebunden. Einige seiner letzten Arbeiten sind in ukrainischer Sprache verfaßt worden. So bringt sein Aufsatz: »Die Erforschung der Altertümlichkeiten an der Nord-Küste des Schwarzen Meeres, und ihre Bedeutung im Zusammenhange mit der griechischen und Weltgeschichte« — erschienen im Jubiläums-Almanach zu Ehren des Akademikers Prof. D. J. Bahalij (Kyjiw 1927, S. 167—182) — eine Fülle neuer Gedanken und schildert unter einem Buzeskul eigentümlichen allgemein weltgeschichtlichen Gesichtspunkte, die Vorgänge griechischer Kolonisation. Buzeskul wurde zum Mitglied der allukrainischen und allsowjetischen Akademie der Wissenschaften gewählt.

Федір Стешко

БЕРЕЗОВСЬКИЙ І МОЦАРТ
(З історії української музики XVIII ст.)

В історії української музики має дуже важливе значення XVIII стол., настільки важливе, що за останніх років де-хто з наших музичних дослідників навіть присвоює цьому століттю епітет »золотий вік« української музики. Правда, підстави для такої оцінки XVIII стол. наводяться такі, що їх не можна визнати за достатні. Це — чинність та музична творчість трьох визначних українських церковних композиторів — Березовського, Бортнянського й Веделя, що припадають саме на це століття. Цього, звичайно, замало для того, щоб оцінювати XVIII стол., як »золотий вік« української музики. Адже ж творчість 3-х названих наших композиторів охоплювала лише одну галузь музикування — церковну музику: Ведель був виключно церковним композитором, Березовський — переважно, бо поза своїми церковними композиціями він написав лише один відомий нам світський музичний твір — оперу »Демофонт«, що, одначе, до нас не дійшла й відома нам тільки з назвиська. Один Бортнянський складав не тільки церковні композиції — хоча саме цими композиціями він здобув собі славу й почесне місце в історії музики, — але й світські композиції. Але ж твори ці ні своїми сюжетами, ні своєю тематикою, ні, нарешті, — мовою не зв'язані з українською музикою, ні навіть з українським народом. В числі світських музичних творів Бортнянського значаться 4 опери. Але написані вони на сюжети чужі, не українські й до того ж не українською мовою: 2 — італійською й 2 — французькою; сольоспіви його, з яких нам відомий один зшиток,[1]) теж написані на французькі тексти; нечисленні камерні (струментальні) твори Бортнянського в своїй тематиці, в свойому музичному змісті не

[1]) »Recueil de Romances et Chansons, composées pour Son Altesse Imperial Madame la Grand-Duchesse de Russie, par D. B. . . .«, 1. зшиток, Петерб. 1793 (інші зшитки — невідомі). Див. Финдейзен: »Очерки по истории музыки в России« 1928, т. II, ст. 273.

мають нічого українського, та вони й відомі стали лише в XX стол.

Тільки церковні композиції Бортнянського, написані хоч і не на українські тексти (на тексти церковно-слов'янські), — але на такі, що їх вживалося та вживається й досі при українській богослужбі й через те ніби тісніш зв'язані з українською музикою. Але ж треба мати на увазі, що й ці твори написані в чужому для нас, італійському стилі, що тоді панував в Европі, й до того ж позбавлені українського забарвлення.

Крім того, з названих композиторів тільки найменш талановитий та оригінальний — А. Ведель — жив та творив в Україні, якій і належить цілковито його творчість; останні два — М. Березовський та Д. Бортнянський — від молодих років (Бортнянський навіть від дитячих) жили й працювали поза межами України: вчилися обидва в Італії (Бортнянський там прожив аж 11 років), жили потім, по закінченні своїх студій, та працювали, розвиваючи свої творчі сили, в Росії (в Петербурзі), далеко від своєї батьківщини, й віддавали овочі свого музичного надхнення чужому краєві, чужому народові. З українською музикою вони зв'язані дуже мало, — скоріш біологічно. Через те вони й не мали продовжувачів на Україні і вплив їх в українській музиці позначився дуже мало, та й те тільки в одній галузі — церковній музиці. Тому й не диво, що по смерті Бортнянського († 1825) й до виступу М. Лисенка на музичну арену в кінці 1860-х р. р., українська музика була ввесь час в рудиментарному стані й не дала ні одного визначного імени, ні одного видатного твору.

Отже, дуже тяжко, на підставі тільки музичної праці Березовського, Бортнянського й Веделя, присвоювати XVIII-му стол. предикат »золотого віку« української музики. Проте XVIII стол., як ми вище сказали, має дуже велике значення в історії нашої музики: на це саме століття припадає кілька знаменних подій, що потім мали вплив на дальший хід українського музичного життя; тоді ж таки започатковуються в українській музиці нові явища, що стали вихідними пунктами для дальшого розвитку цієї музики.

Вже на початку цього століття, в першому його десятилітті, сталася подія, що мала велике значення в історії нашого *церковного співу*. Цією подією була поява перших наших нотодруків — львівських ірмолоїв 1707 (з датою 1700) й 1709 р. Це були перші наші нотодруки (перші взагалі — не тільки церковні). Велике значення їхнє полягає в тому, що вони зафіксували нашу — принаймні найголовнішу й найважливішу — церковно-музичну спадщину й тим зберегли її від постійного псування й деформації, яким вона підпадала при попере-

ній передачі її в рукописних копіях, а багато де-чого так і просто від загибелі.

Таке ж важливе значення мало в третій четвертині століття (р. 1772) так зване синодальне видання (в Москві) російських богослужбових книжок для співу — октоїху, ірмолою, призників та обіходу. Хоча це видання було зроблене для потреб російської богослужби, російської церковної музики, й мало насамперед значення для цієї останньої, але ж до цих книжок була включена значна кількість співів українських, що під назвою »розпівів« київського, болгарського, грецького, герасимівського й інш., були перенесені з України до Московщини і там вжилися в практиці російської церкви; будучи внесені до синодальних видань, вони були заховані від забуття й загибелі та збережені для дальших поколінь.

Нарешті, на прикінці вже століття (р. 1790-го) сталася ще одна важлива подія в царині нашої *релігійної музики*, хоча й не суто церковної. Маємо на увазі видання в Почаєві нотодруком »Богогласника«. Є це велика збірка побожних пісень, що їх співалося поза богослужбою, при різних церковних урочистостях — головне, при церковних процесіях. Поява цього нотодруку теж має велике значення в історії нашої музики: в ньому зібрана й захована для дальших поколінь велика кількість популярних музичних творів, поширених серед широких мас українського народу, з якої частина (напр. коляди) заховалася в ужитку нашого народу аж до цього часу.

Всі ці події відбувалися в царині нашої церковної музики й релігійної нашої музики взагалі. Якщо долучити до того музичну творчість для тієї ж музики наших видатних композиторів того часу, — Березовського, Бортнянського й Веделя, — то значення XVIII-го століття для історії української музики стає ясне само собою.

Але і в царині *світської музики* відбулося багато важливого. Найважливішим фактом була поява українських народніх пісень *в друкованому вигляді*. Залишаючи на боці спорадичну появу поодиноких українських народніх пісень в різних російських публікаціях того часу, вкажемо на важливіший факт — появу цих пісень, у більшій кількості, в збірниках російських пісень, що з'явилися за XVIII-го стол. Ми маємо на увазі дві збірки: 1. збірку нашого земляка — Василя Трутовського[7]) й 2. збірку чеха — Яна Прача.[8]) В цих збірках поруч з російськими піснями була уміщена й певна кількість

[7]) »Собраніе русскихъ простыхъ пѣсенъ съ нотами.« Ч. III, СПБ. 1779 й ч. 4 — СПБ. 1796.

[8]) »Собраніе Народныхъ Русскихъ пѣсенъ съ ихъ голосами« СПБ. 1790.

українських, у Трутовського: в III-ій ч. — 3 пісні і в IV-ій ч. — 10 пісень; у Прача - 6 пісень, виділених навіть в окрему групу *»пѣсни малороссійскія«* (в дальших виданнях цієї збірки, що належать вже до слідуючого століття, — правда, до початку його — українських пісень було вміщено вже 16). Значення цього факту дуже велике: крім того, що надрукуванням певної кількости українських пісень у цих збірках нам була збережена певна частина нашого народнього пісенного скарбу, самий факт збирання, записування й видання українських народніх пісень поклав початок нашій музичній етнографії.

Як бачимо, визначних моментів в своїй історії, за XVIII ст., українська музика має багато. Ці моменти й події роблять музичну історію цього століття дуже цікавою й надзвичайно важливою для дослідника — історика української музики. Але ж для докладного освітлення цих моментів, вияснення їхньої внутрішньої суті, зв'язку з попереднім розвитком, усталення певних імен та дат, — для всього цього нам бракує джерелового матеріялу й певної, опертої на такому матеріялі, літератури. Маємо уривки звісток, маємо не завжди віригідні спомини сучасників, темні вказівки в різних не музичного характеру джерелах, — от і все. Все це треба до того ж із великим трудом розшукувати, вибирувати, дуже пильно переглядати й перевіряти та обережно складати з того якийсь образ того, що справді було. Дуже часто цього буває замало, а то й зовсім нічого немає, крім одного тільки імени або вказівки на якийсь факт, без жадного їх освітлення. Цей брак певного й віригідного матеріялу, нерозробленість музичної історії XVIII ст. — не тільки у нас, але і в наших сусідів, серед яких та для яких за того століття працювали наші музики й у зв'язку з музикою яких розвивалася наша музика, — все це сприяє тому, що коло найвизначніших фактів та імен української музичної історії XVIII стол. давно вже почали творитися легенди, що покривають ці факти й найменни іноді такою верствою фантастики й плутанини, з-під якої дібратися до правди буває дуже важко. З однією з таких легенд ми й спробуємо розібратися в цій студії.

Є це легенда про те, що згаданий вже нами визначний український композитор XVIII-го стол., Максим Березовський, вчився разом зі славним німецьким композитором XVIII-го стол. *Вольфґангом Амадеєм Моцартом* (або одночасово закінчував свою музичну освіту) у знаменитого музичного теоретика того часу падре Мартіні, в Больоньї, та що ніби-то Березовський на конкурсі, яким закінчилася його наука у падре Мартіні »переміг« Моцарта, й наслідком цього було те, що ім'я Березовського було записане золотими літерами на мармуровій дошці

го ніяк не можна зарахувати до *письменників*. Оповідається тут і про його науку в Больоньї, а оповідається ось-що: »Около 1765 года [Березовський] отправленъ былъ въ Италію и тамъ обучался въ Болонскомъ Музыкальномъ Обществѣ у старшаго Мартинія. Успѣхи его въ музыкальномъ искусствѣ пріобрѣли ему въ самой Италіи отмѣнное уваженіе . . . Болонская Академія, въ засвидѣтельствованіе его достоинствъ, пожаловала ему титулъ своего Академика, а Музык. Болонское Общество званіе капельмейстера, что можно почитать рѣдкимъ въ сей землѣ уваженіемъ къ иностранцу« . . . От і все. Ім'я Моцарта тут зовсім не згадується.

Ці відомості передруковані і в »Словарѣ достопамятныхъ людей Русской земли« нашого земляка Дм. Бантиша-Каменського, в 1-му томі, що вийшов р. 1836-го, де й зазначено під гаслом »Березовський«: »извлечено изъ Словаря историческаго о писателяхъ Россійскихъ преосвящ. Митроп. Кіев. Евгенія«.

Нам невідомо, з яких саме джерел запозичив біографічні відомості про Березовського митрополит Євген. Але треба мати на увазі, що вони хронологічно найближчі до доби Березовського († 1777) й з'явилися в світ (а перед тим збиралися й записувилися) тоді, коли могли ще жити люде, що знали самого Березовського, або ж могли мати якісь ближчі відомости про нього від його сучасників; тай сам Євген був молодшим, правда, сучасником Березовського (народ. 1767 р., від р. 1775-го вчився в Москві в духовній школі, де могли вже знати Березовського, яко церковного компоніста).

Біографічні відомості, подані митрополитом Євгеном, стали вихідним пунктом для всіх дальших біографій Березовського; нового до них не додавалося нічого, а коли й додавалося, то це нове було дуже сумнівне, бо ніколи при цьому новому не було вказівок на джерела, з яких воно бралося.

Нам не пощастило розшукати в Празі один зі старших російських енциклопедичних словників — Плюшара, що виходив у 30-х роках XIX-го стол., а тому ми й не знаємо, чи було там уміщено гасло »Березовський« й якого воно змісту.[4]) Але в трохи пізнішому такому ж словнику — К. Края (»Справочный Энциклопедическій Словарь«), у 2-му томі його (з р. 1849-го), таке гасло є, і в ньому про науку Березовського в Італії оповідається дуже коротко: »ѣздилъ въ Болонью (1765) и учился тамъ у Мартини« (гасло не підписане). Як бачимо, подається тут багато менше, ніж є у митр. Євгена.

---

[4]) Так само не знайшли ми в Празі російського перекладу історії музики Г. Штафорда (1838 р.), до якого перекладчик — Воронов долучив свій огляд історії музики в Росії, що в ньому, можливо, є щось і про Березовського (проте нам ніколи не приходилося зустрічати, щоб хтось на нього посилався).

в Болонській музичній академії, за одними звістками поруч з іменем Моцарта, за другими — без цього сусідства.

Простежимо, звідки взялася ця легенда й що лежить в її основі.

Треба сказати, що історія слов'янської музики взагалі розроблена ще дуже мало. Про історію ж української музики нема що й казати. Дуже важливий відділ цієї історії — музична біографістика в нас ще не існує зовсім. Ми не спромоглися навіть на більш-менш пристойну біографію »батька української музики« — Миколи Лисенка, який хронологічно стоїть до нас дуже близько († 1912 р.), так що праця над його біографією не була б такою тяжкою: потрібна лише добра воля та ще, звичайно, вміння пробити таку працю... Але ж біографії Лисенка ми так і не маємо!

Не маємо ми зовсім біографій і наших визначних музик XVIII-го стол. — Березовського, Бортнянського й Веделя, хоча література про одного з них, а саме Бортнянського, й досить велика. Не написали їхніх біографій і *росіяне*, хоч музична діяльність цих музик в значній мірі була присвячена *російській* музиці. Не маємо ми й біографії Березовського. Те, що ми знаємо про його життя й творчість, міститься в різних словниках та підручниках і курсах історії музики й має словниковий характер, — себто є дуже схематичне, неповне, з прогалинами, яких ні звідки доповнити. Але все це переноситься з одного словника до другого, з одного підручника історії музики до другого — ad infinitum.

По-перше з'являється ім'я Березовського в друку в першій праці з історії *російської* церковної музики: »*Историческое разсужденіе вообще о древнемъ христіанскомъ богослужебномъ пѣніи вообще и особенно пѣніи россійской церкви*« Євгена Болховітінова († 1837 яко митрополита київський), що вийшла р. 1799-го у Вороніжі, а по-друге р. 1804 у Петербурзі. В цій невеличкій праці ім'я Березовського згадується тільки побіжно (»Въ царствованіе жъ Достохвальныя Елисаветы въ Россійское пѣніе начала вводиться совершеннѣйшая Италіянская музыкальная гармонія, и показались уже значительные въ Россіи пѣнія реенты: каковы суть наипаче *Радинскій* и *Березовскій*«), — жадних біографічних відомостей тут не подається (изд. 1804 г., ст. 15).

Той самий автор в рр. 1805—1806 почав друкувати в московському часописі »Другъ Просвѣщенія« свій »Словарь русскихъ свѣтскихъ писателей, соотечественниковъ и чужестранцевъ, писавшихъ въ Россіи« (повностю »Словарь« вийшов вже по смерти автора — р. 1845-го, у Москві).

В цьому »Словарі« знаходяться й біографічні відомості про Березовського (гасло »Березовський«), хоча Березовсько-

ський не подає жадних, спосилаючися тільки на »Словарь« митроп. Євгена та на »Словарь« Бантиша-Каменського, — себ-то на того ж самого митроп. Євгена.

Автор першої історії російської церковної музики Д. Разумовський, учень Київської духовної академії, в своїй праці: »*Церковное пѣніе въ Россіи*«, що вийшла в 3-х частинах, в рр. 1867—1869, жадних біографічних відомостей про Березовського не подає, обмежуючися (на ст. ст. 228—229) на коротеньку характеристику його творчости.

Р. 1882-го в Петербурзі вийшла невеличка брошурка Н. А. Лебедева (здається, теж вчитель у царській капелі): »*Березовскій и Бортнянскій какъ композиторы церковной музыки*«, де подана й коротенька біографія Березовського. Нічого нового або цікавого вона не подає; про перебування Березовського в Італії говориться тільки, що »Болонское муз. об-во удостоило его званія *капельмейстера*, а Болонская муз. академія — званія *Академика* — т. е. наград, которыя весьма рѣдко раздавались италіянцами »иностранцам«, — отже те саме, що подає й митроп. Євген та інші попередні автори.

Те ж саме оповідає про успіхи Березовського в Італії російський історик музики Л. Сакеті в своїй книзі »*Очеркъ всеобщей исторіи музыки*«, перше видання якої з'явилося р. 1863-го (два дальші вийшли в рр. 1891 й 1903-му).

В рр. 1880-х в російській музичній літературі з'являється невідомий раніш варіянт звістки про успіхи Березовського в Італії. Оскільки нам вдалося простежити, автором цього варіянту був музичний письменник — дилетант П. Д. Перепелицин († 1887 р.). Вже по його смерти зявилася — спочатку в часопису »Новь« р. 1889-го, і того ж року окремою книжкою його »Исторія музыки въ Россіи съ древнѣйшихъ временъ и до нашихъ дней«. В цій »Исторіи«, на ст. 75-ій, подаються, між іншим, такі відомості про Березовського: »Италія оцѣнила знанія и талантъ Березовскаго. Онъ удостоился небывалыхъ въ Италіи для иноземца отличій: былъ избранъ *почетнымъ членомъ многихъ музыкальныхъ академій, а въ болонской академіи имя его было вырѣзано золотыми буквами на мраморной доскѣ*«.[6]) Джерела для цього варіянту, проте, Перепелицин не подає, як нема жадних вказівок на якусь літературу чи документи в цілій його біографії Березовського. Між іншим, про самого автора варіянту подаються такі відомості (в російському виданні відомого музичного словника Г. Римана: »Г. Риманъ. Музыкальный Словарь. Переводъ съ 5-го нѣмецк. изданія Б. Юргенсона«, що був закінчений виходом у світ р. 1904-го): »Всѣ эти труды

[6]) Курсива напр. Ф. С.

Р. 1851-го появилася в російському часописі »Библіотека для чтенія« (т. CV) перша — правда, коротенька — біографія М. Березовського. Належала вона П. Воротникову, що був за тих часів учителем співу в царській капелі, отже, в тій установі, до котрої свого часу був приділений на службу й Березовський; звідти й міг Воротніков здобути матеріяли для біографії Березовського. І в цій біографії про науку Березовського в Італії говориться дуже коротко: »Въ 1765 г. (Березовський) былъ отправленъ въ Болонью къ извѣстнѣйшему въ то время проф. музыки Мартини Старшему. Березовський какъ нельзя лучше воспользовался наставленіями этого ученаго музыканта. Болонская академія, удостовѣрившись въ несомнѣнномъ его талантѣ, почла справедливымъ поднести ему почетное въ то время титло академика, а тамошнее о-во любителей музыки назначило его своимъ капельмейстером.« От і все. Нового, в порівнянні з митроп. Євгеном, є лише те, що останній оповідає, що Болонське музичне товариство дало Березовському »титул« капельмайстра, а Воротніков каже, що воно *призначило* його *своїм* капельмайстром, що мало вірогідно й нічим не підтверджується. Джерел для своєї статті Воротніков не подає жадних.

Трохи більше говорить про науку Березовського в Італії другий біограф останнього, того ж часу, В. Аскоченський, історик київської духовної академії, з якої вийшов і Березовський. В І-му томі своєї історії (»Кіевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академіею«), що вийшов у Києві р. 1856, Аскоченський оповідає, між іншим, про Березовського: »двадцати лѣтъ отъ роду, Березовскій, на счетъ казны, былъ отправленъ в Болонью къ одному изъ отличнѣйшихъ тогда профессоровъ старшему Мартини. Около девяти лѣтъ Березовскій находился въ Болонской академіи, изучая тайны музыкальнаго искусства ... День испытанія былъ для нашего композитора днемъ торжества. Глубокія познанія, свѣтлость мысли и чувства поразили членовъ болонскаго музыкальнаго общества и музыкальной академіи ... Безпристрастные цѣнители музыкальныхъ талантовъ съ восторгомъ отдали честь, принадлежавшую иноземцу, и привѣтствовали его отъ имени музыкальнаго общества званіемъ капельмейстера, а отъ академіи — титломъ академика« (ст. 277—278). Тут, власне кажучи, подається те саме, що й у митроп. Євгена, тільки розвічене перлами красномовства (»глубокія познанія, свѣтлыя мысли и чувства«, що ніби-то »поразили членовъ болонскаго музыкальнаго общества и музыкальной академіи«); перлини ці взяті з фактичної зказівки митр. Євгена, що Березовський здобув свої відзначення »въ засвидѣтельствованіе достоинствъ«. Та й нових джерел якихось до біографії Березовського Аскочен-

Отже, як бачимо, відомості, невідомо з якого джерела запозичені, протягом більш як 30-х років більш-менш дослівно переносяться з однієї публікації до другої, переходять від одного автора до другого без жадної спроби розібратися в них, пошукати їхнього джерела й дошукатися правди.

Виключення добить відомий історик російської церковної музики А. Преображенський († 1929 р.), що в своїх працях кілька разів звертався до Березовського (в »Словарѣ русскаго церковнаго пѣнія« — М. 1897 р., в гаслі »Березовскій« в російському виданні Риманового музичного словника та в »Очеркѣ исторіи русскаго церковнаго пѣнія«, що первісно друкувався в часоп. »Русская Музыкальная Газета« за р. 1907-й, а потім вийшов окремо в Петербурзі *s. a.*). Преображенський обмежується на фактичну вказівку про те, що Березовський вчився в Італії у падре Мартіні, додаючи ще до того, що науку він скінчив »блестяще« (див. »Слов. церк. пѣнія«), та ще за митр. Євгеном — що він повернувся »до-дому« з титулами »капельмайстра й академіка«.

Ми перебрали майже все, що писалося в Росії про Березовського та що можна було знайти в приступних нам бібліотеках. Ми глибоко переконані, що і в тому, що нам не пощастило відшукати в Празі або здобути в іншому місці, ми не знайдемо нічого, що б річево доповнювало або змінювало те, що подають перебрані нами джерела: різниця може бути хіба в детайлях або в редакції.

Залишаються ще література *українська* й література *західньо-европейська*.

Що торкається першої, то на ній не приходиться довго зупинятися. Вона й датується тільки останніми двома десятиліттями (від виходу у світ першої історії української музики пера Мик. Грінченка з р. 1922-го) та й у своїй фактичній частині вона що до історії XVIII-го стол. відказана на літературу російську, за якою вона, справді, і йде.

Отже, що до біографії Березовського, то у Грінченка (»Історія української музики«, ст. 148) ми знаходимо нову у порівнянні з російськими авторами, версію, що Березовський, по скінченні Больонської академії, одержав »звання *професора*« (підкреслення наше. Ф. С.) й »академіка«. Звідки взяв цю версію Грінченко — не відомо: джерела для неї не вказано, а правдивість її дуже сумнівна; у других авторів ми такого роду звістки ні в кого не знайдемо.

У другого, пізнішого, нашого історика музики — д-ра Б. Кудрика (див. »Огляд історії української церковної музики« — Львів, 1937), про Березовського довідуємося ось-що: »... Березовський виїхав до Італії, де в Больоньї закінчував свої студії під славним падре Мартіні, будучи там шкільним товаришем

Моцарта. В 1771 р. відбув він іспит з титулом „maestro di musica", а на пропам'ятній таблиці больонської „Academia Filarmonica" стоїть і до нині побіч імени Моцарта (що там же здав іспита на маестра 1770 р.) також ім'я нашого композитора« (ст. 43). Знову та ж дошка з іменем Березовського, яку ми зустрічаємо в російській літературі, правда, в постичнішому вигляді (»мармурова із золотими літерами«); новою є звістка про те, що Березовський вчився в Больонській академії разом із Моцартом, хоча науку вони покінчили і не водночас. Отже, тут ми маємо ніби першу цеглину для леґенди: Моцарт-Березовський (в російській літературі, переглянутій нами, на це ще не було натяку).

Що торкається західньо-европейської музичної літератури, то вона цікавиться Березовським дуже мало: історики музики його імени ще не знають; зустрічається ім'я Березовського тільки в словниках, та й те дуже рідко: найраніш у »Nouvelle biographie générale ... publiée par M. M. Firmin Didot frères« ... (гасло »Березовський« знаходиться у V-му томі, що має дату 1855 р.); потім в »La Grande Encyclopédie«, т. VI (*s. a.*); далі у Фетиса в »Biographie universelle des musiciens ...« (т. 1 -- в 2-му вид. — з р. 1873) та в деяких словниках німецьких (напр. Римановому), чеських (»Ottův naučný«) та інш. Що торкається цих публікацій, то треба мати на увазі, що матеріялів для російської музики, до якої прийнято було зараховувати Березовського, вони не збірали й не розробляли самостійно, а здобували їх з рук російських співробітників,[6]) які, звичайно, подавали до цих публікацій тільки те, що вони могли знайти в російських джерелах; *що* ж там було — це ми показали вище, розглядом російської літератури про Березовського. Тільки ж треба зауважити, що в західньо-европейських відомостях про Березовського, про науку його в Італії оповідається тільки те, що він *вчився у падре Мартіні*; про результати цієї науки та про якісь відзначення Березовського в них не згадується.

Нові докладніші відомості про Березовського подав за недавнього часу (р. 1928) російський музичний письменник Мик. Фіндейзен († 1928 р.) в своїй книзі »Очерки по истории музыки в России«. В II. т. цієї праці (»примечанья« ст. XXXVIII) ми знаходимо такі відомості про Березовського: »Свое музыкальное образование Б. получил в Болонской музык. академии *повидимому* под руководством знаменитого падре Мартини; здесь сохранилась рукопись 4-голосной экзаменационной ра-

---

[6]) Фетисові, напр., постачав матеріяли й відомості про російську музику й музиків інспектор царської капели П. С. Беліков (1793—1859)

боты Б. с пометой »15. мая 1771 г. „Signor Massimo Berezowski moscovita" получил за нее 15 белых шаров и *ему было присуждено звание maestro музыки. Повидимому Б. познакомился здесь с Моцартом*, также получившим диплом Болонской филарм. академии, после испытания, состоявшегося в октябре 1770 г.« (підкреслення скрізь наші. Ф. С.).

Із слів Фіндейзена можна припускати, що він або сам бачив згадану екзаменаційну працю Березовського, або ж дістав звідкись відомості про неї (можливо, зі самої Больоньї) й те, що він говорить тут про відзначення Березовського по закінченні ним студій є, мабуть, найправдоподібніше (звичайно, й це треба ще перевірити на місці й докласти документами). Отже, зі всього того, що раніш так щедро приписувалося Березовському, як його відзначення за »блискуче« закінчення студій[7]) (*почесне* членство в *багатьох* музичних академіях,[8]) увічнення імени золотими літерами на мармуровій дошці, титул »професора«[9]), або »почесного академіка«[10]) чи то (капельмайстра«), залишається лише титул »maestro« музики, що його, справді, міг дістати Березовський, в наслідок закінчення школи, як академічний титул.

Ще одне з того, що оповідає Фіндейзен про Березовського, мусить зупинити нашу увагу, а саме — згадка його про те, що Березовський *міг* познайомитися в Больоньї з Моцартом, що теж — але раніш за Березовського (10. жовтня 1770-го р.) тримав іспит при Болонській музичній академії. Чому з'явилася у Фіндейзена ця згадка? Адже ж вона не стоїть ні в якому зв'язку з тим, що він оповідає про Березовського. Яке значення могла чи мусіла мати ця зустріч, якщо вона справді була, для Березовського? Тяжко на це відповісти з певністю, але ця згадка стане зрозумілою, коли ми припустимо, що Фіндейзенові (пильному збирачеві різних матеріялів з історії російської музики) стала якимсь родом відомою й леґенда про Моцарта й Березовського й він, перевіривши її, легенько, шляхом зіставлення двох дат, цю леґенду усуває (зовсім про неї не згадуючи) *ad futurum*, щоб вже ніхто до неї не звертався.

А леґенда ця, справді, існувала й трималася особливо в колах церковно-музичних, де нам довелося не раз її чути. Чули ми її й тут, у Празі, під час дебатів з приводу одного музичного докладу на II-му Всеукраїнському з'їзді (р. 1932).

Звідки ж вона взялася?

---

[7]) Див. Перепеліцин.
[8]) idem.
[9]) М. Грінченко.
[10]) Нов. Энцикл. Слов.

Повстала вона не в музичних колах, а в колах літературних. Творцем її був російський белетрист XIX-го стол. Нестор Кукольник, українець із походження, забутий нині, а колись (в 30-х—40-х рр. того століття) популярний історичний повістяр. Серед досить великої кількости його історичних оповідань є й мало кому відоме оповідання »Максимъ Созонтовичъ Березовський« (знайдемо ми його в 2-му томі його »Повѣстей и разказовъ«, що вийшов р. 1852-го), в якому малюється життя й нещаслива доля цього українського музики, починаючи якраз від іспиту в Больонській академії. Оповідається тут і про зустріч Березовського в Больоньї з Моцартами — батьком та сином, 14-літнім тоді В. А. Моцартом.[11]) Зустріч відбулася на гостині у славного співака того часу, кастрата Фаринелі, на якій, крім Березовського та обох Моцартів був присутнім і тодішня болонська знаменитість, славний музичний теоретик, падре Дж. Мартіні. Під час цієї гостини Фаринелі запропонував, щоб молодий Моцарт спробував дістати диплом на титул академіка больонської музичної академії, що тоді вважалося за велику почесть. В. Моцарт став просити Мартіні, щоб той його допустив до іспиту на отримання того диплому й титулу; Мартіні погодився й призначив іспит на другий день. Далі оповідається, що й Березовський, учень Мартіні, що був присутній при цьому, теж звернувся до свого учителя, коли вони поверталися з гостини додому, з проханням, щоб Мартіні й його допустив до іспиту, й до того ж — разом із Моцартом; Мартіні на останнє не погодився, сказавши, що музична академія — не »кінське ристалище«, проте іспит Березовському призначив на той самий день, що й Моцартові, але в інші години. Потім докладно оповідається про самий перебіг іспитів для обох музик та про їхні результати. Нарешті оповідається й про церемонію включення нових академіків в число членів академії (вони були обоє, зараз по оголошенні вислідів іспиту кожного, посаджені в крісла академіків, серед своїх екзаменаторів). Отже, обидва музики ніби водночас дістали почесний титул академіків — членів Больонської музичної академії.

Це є зерно пізнішої легенди. Про якесь змагання Березовського з Моцартом при іспиті в Больонській музичній академії не оповідає й Кукольник, хоч якийсь натяк на бажання Березовського »змагатися« з Моцартом при іспиті є в оповіданні Кукольника про те, що Березовський просив допустити його до іспиту *разом із Моцартом*, при чому й Мартіні зрозумів це прохання, як бажання Березовського попробувати

[11]) В. А. Моцарт народився р. 1756, отже, ця зустріч мала бути р. 1770-го.

змагатися з Моцартом, бо відмовив Березовському, заявивши, що *академія — не »кінське ристалище«*. — В оповіданні Кукольника навіть рішуче відкидається всяка можливість змагання між Березовським та Моцартом. Але вже одне зведення до купи двох цих музик в один час, в одному місці та в однаковій ситуації (іспит, та ще більше — одночасове одержання титулу »академіків«) могло наштовхнути на бажання поширити »поетичну вільність« Кукольника до ще більшої й витворити леґенду про те, що Березовський та Моцарт не тільки тримали іспит водночас і водночас досягли титул »академіків«, але що іспит цей був, справді, змаганням між обома музиками, при чому переміг: »наш« мистець, хоч і не такий славний, як Моцарт, а все ж видатний музика.

До того ж нещаслива доля Березовського, від якої не врятував українського мистця його безсумнівний музичний талант, не могла не викликати до нього певного співчуття, певних симпатій, при яких дуже не трудно дійти й до бажання хоч чим-небудь прикрасити життя нещасливого музики — бодай леґендою! При скупості ж біографічних відомостей про Березовського поле для фантастики, для леґенд, яких героєм мав він бути, відкривалося дуже широке.

Нас ще може цікавити: як дійшов Кукольник до думки взяти сюжет для свого оповідання з біографії Березовського, хто його на це наштовхнув та хто дав йому сякі-такі відомості про Березовського, — відомості, яких він у тодішній російській літературі про Березовського не міг знайти? Сам Кукольник про ґенезу свого оповідання нічого нам не переказав (принаймні, до цього часу нічого нам про це невідомо), і ми можемо про те лише здогадуватися; здогади ці ведуть нас до славного російського композитора, М. Глінки та до царської капели, до якої — як ми згадували вище — по свойому повороті з Італії (р. 1774-го) був »приділений« на службу (але там не мав жадних функцій) і Березовський.

Як відомо з біографії Глінки, його автобіографічних записок та спогадів самого Н. Кукольника,[12]) останній був великим приятелем Глінки (познайомилися вони десь р. 1834—1836), Глінка належав, під час перебування у Петербурзі, до Кукольникового т-ва, т. зв. »братії«, що складалося з 3-х братів Кукольників та ще кількох осіб (серед цієї »братії« було й декілька українців), один час Глінка навіть жив у Кукольника; приятелювали вони й тоді, коли Глінка, по великому успіху своєї опери »Життя за Царя« був призначе-

[12]) Див. »Записки Михаила Ивановича Глинки и переписка его съ родными и друзьями« (СПБ. 1887); нове видання мемуарів Глінки див.: »М. И. Глинка. Записки«, вид. »Academia«, під ред. А. Римського-Корсакова (1932 р.?); тут також, в додатку, й спогади Н. Кукольника.

[Перепеліцина. Ф. С.], не безполезные въ смыслѣ накопленія фактовъ, лишены, однако, серьезнаго значенія вслѣдствіе слабой научно-музыкальной подготовки П.« (ст. 1009). Гадаємо, що й щодо »накопленія« фактів на Перепеліцина не дуже можна покладатися.

Проте цей варіянт, майже в дослівних виразах, почав колувати по різних пізніших російських публікаціях, що в них знаходилися звістки про Березовського. Головним чином знаходимо його в пізніших словникових публікаціях, так, напр.: 1. в »Энциклопедическомъ Словарѣ« Брокгауза і Ефрона (»російський Брокгава«), в т. 3*, що вийшов р. 1891 (музичним співробітником цього словника був російський композиторі та професор консерваторії, але не історик музики Мик. Соловйов); 2. в »*Русскомъ Біографическомъ Словарѣ*« (т. II, з р. 1900-го); автор біографії Березовського — К. Храневич (невідомий як музичний письменник); 3. в »*Православной Богословской Энциклопедіи*«, що виходила під редакцією проф. Ол. Лопухіна (в т. 2-му, що р. 1903-го вийшов 3-м виданням); автором біографії Березовського був священик А. Митропольський; 4. в другій великій російській енциклопедії — »*Большая Энциклопедія*«, вид. т-ва »Просвѣщеніе«, в 3-му томі якої (*s. a.*, але на ньому вказується, що це є »стереотипне« видання; почав же цей словник виходити р. 1896), до варіянту, пущеного в хід П. Перепеліцином, додано ще, що больонська академія мало того, що »записала его [Березовського] имя золотыми буквами на мраморной доскѣ« ще й »удостоила его титула почетнаго академика«); 5. і тільки »Новый Энциклопедическій Словарь« тих таки Брокгауза-Ефрона (т. VI — *s. a.*) з варіянту Перепеліцина залишив лише те, що »многія музыкальныя академіи въ Италіи избрали Б. своимъ почетнымъ членомъ«, зате додав звістку про те, що больонська академія обрала Березовського на »почесного академіка«.

Повторює відомості, що знаходяться в книзі П. Перепеліцина й автор солідної праці з історії російської церковної музики — »Очеркъ исторіи православнаго церковнаго пѣнія (1. вид. — з р. 1893-го, останнє — 4-те — з р. 1915), прот. В. Металлов, праця якого перед світовою війною була підручником з історії церковного співу в російських духовних школах; повторює їх навіть і сучасний російський музичний бібліограф, проф. М. Алексеєв в своїй цікавій, хоча й не вільній від »поетичних« домислів брошурці »Максим Березовский« (окрема відбитка з одеського збірника »Посев«, з р. 1921), де теж говориться про Березовського, що больонська академія »поднесла ему титул почетнаго академика, а имя его было вырезано золотыми буквами на мраморной доскѣ« (ст. 6).

ний за капельмайстра (власне, вчителя) царської капели. В останній, що ще й за часів Глінки поповнювалося переважно українцями й була якимсь українським »огниськом« у Петербурзі, могли заховатись якісь перекази, якась усна традиція про життя їхнього нещасливого земляка, члена цієї ж капели. Щось із цих переказів з біографічними відомостями про Березовського (може й не дуже правдивими) могло дійти й до Глінки, а від нього дістатися до Кукольника, що й передав їх у своєму оповіданні (адже ж і сам він був українець!). Фактичний матеріял для епізоду з іспитом Моцарта (та й Березовського) могла дати Кукольникові яка-небудь біографія Моцарта, хоча б, напр., біографія, написана російським музичним дослідником А. Д. Улибишевом 1794—1858), що, хоч і був дилетантом, але мав досить солідні музичні знання, багато читав і до свого завдання поставився дуже уважно, Моцарта ж він просто обожав.[18])

Є ще одне — дуже авторитетне и надійне — джерело для історії іспиту Моцартового при Больонській академії. Джерело це — Моцартова література (звичайно, переважно німецька): вона й дуже багата й безсумнівна. Всі факти з життя Моцарта простежені пильно й уважно, всі підкріплено відповідними документами, звичайно, оскільки це можна було взагалі зробити, — все перевірене критично. Головніші здобутки Моцартової літератури зібрані, зсистематизовані і в цілости подані в клясичній, справді, праці — 4 томовій біографії Моцарта пера Ота Яна, що виходила в роках 1880-х у Липську. В 1-му томі цієї біографії (вийшла в світ р. 1886-го) оповідається — на підставі сучасного листа Леопольда Моцарта (батька В. А. Моцарта) до його дружини — матері молодого Моцарта — про іспит, який тримав Вольфганг Амадей Моцарт при Больонській академії, подається текст диплому, що його дістав Моцарт по виконанні іспиту й навіть та писемна праця, яку мав виконати Моцарт при іспиті.

Самий згаданий лист Леопольда Моцарта є опублікований в книзі »Die Briefe W. A. Mozarts und seiner Familie«, в 3-му томі цієї публікації, що з'явився р. 1914. В ньому (листі Л. Моцарта) оповідається, що в жовтні місяці р. 1770-го, Л. Моцарт, разом із молодим сином, з яким він тоді подорожував по Італії (це була музично-артистична подорож молодого Моцарта), приїхали до Больоньї, де останній мав тримати іспит при тамошній академії, щоб здобути собі титул »academico filarmonico« та бути прийнятим в число членів академії,

[18]) »Nouvelle biographie de Mozart, suivie d'un aperçu sur l'histoire générale de la musique et de l'analyse des principales œuvres de Mozart...« (Петерб., 1843 р. — в 3-х томах).

що вважалося тоді за велике відзначення для музики, тим більш такого молодого, як був тоді В. А. Моцарт. В листі наводиться й дата іспиту (9-го жовтня 1770-го р.),[14]) описується й сама процедура іспиту й церемонія прийняття Моцарта в число членів академії.[15])

З книги ж О. Яна, де наводиться текст (латинський) диплому, що його дістав Моцарт, видно, що в тексті диплому зазначено тільки, що В. А. Моцарт »*inter academiae nostrae magistros compositores adscriptum fuisse*«, що, очевидно, й давало право Моцартові іменуватися »academico filarmonico«, як писав Леопольд Моцарт жінці.

В цьому листі Л. Моцарта, де про перебування його з сином у Больоньї, куди він повіз сина на іспит, говориться дуже докладно, ім'я Березовського не згадується (не згадується там і ім'я Фаринелі, яке ми зустрічаємо в оповіданні Кукольника); якщо Моцарти й зустрічалися в Больоньї із Березовським, то ці зустріч, очевидно, не залишила жадного сліду в пам'яті Л. Моцарта (очевидно, не зробивши на них ніякого враження, яким треба чи можна було б з ким поділитись); та й пробули Моцарти тоді у Больоньї, не довго: 20-го жовтня вони вже були в Мілані.

Отже й це джерело безсумнівно стверджує, що В. А. Моцарт тримав іспит при Больоньській музичній академії 9-го жовтня 1770 р. Що ж до Березовського, то документально стверджено, що він тримав там іспит 15-го травня 1771. Таким чином можна вважати за безсумнівне, що Березовський і Моцарт не вчилися разом в Больоньї у падре Мартіні (Моцарт зовсім не вчився в нього), що хоча вони обидва й тримали іспит при Больоньській музичній академії, але іспити відбулися в різні терміни для кожного з них, тому й це може бути й мови про якесь змагання між ними та про »перемогу« нашого музики при цьому змаганні.

* *
*

Таким чином, один лише перегляд літератури про Березовського (почасті й Моцарта) показує не тільки повну безпідставність легенди про якесь суперництво між цими музиками, але й те, яким серпанком фантастичних вигадок та

[14]) М. Фіндейзен (див. вище) помилково пересуває цю дату на день пізніше — 10-го жовтня. Цією датою помічений диплом Моцарта, який, як оповідається в листі, Моцарт дістав на другий день після іспиту.

[15]) Кукольникові зміст листа Л. Моцарта міг бути відомий з якоїнебудь публікації про Моцарта (між іншим книги Улибишева ми не могли в Празі знайти).

sehr arm und wenig verläßlich. Es ist kein Wunder, daß viele bedeutende Tatsachen in der Geschichte der ukrainischen Musik des XVIII. J. mit den Legenden umhüllt sind, welche die wahre Geschichte nur verdunkeln und von welchen sich man nur mit Mühe befreien kann.

Zu solchen Legenden gehört auch diejenige, welche besagt, daß unser hervorragender Tondichter dieses Jahrhunderts Maksym Berezowśkyj zusammen mit dem berühmten deutschen Komponisten Wolfgang Amadeus Mozart an der Bologner Musikakademie studierte, zusammen mit ihm die Prüfung ablegte, mit Mozart konkurrierte und denselben sogar bei dem Konkurs übertroffen hätte und deswegen auch sein Name auf der goldenen Tafel aufgeschrieben wäre.

Nur die genaue Prüfung der vorhandenen Literatur über Berezowśkyj kann uns erklären, wie und wo diese Legende entstand, ebenso kann sie die Möglichkeit bieten, das Datum der Beendigung der Musikakademie in Bologne von Berezowśkyj festzustellen. Anderseits bietet die Literatur über Mozart, die auf wahren und glaubwürdigen Quellen ruht, ein Zeugnis dafür, daß Mozart an der Bologner Musikakademie überhaupt nicht studierte, sondern dort nur die Prüfung ablegte, und zwar sechs Monate früher, als es Berezowśkyj tat.

Es kann daher über die Konkurrenz zwischen Berezowśkyj und Mozart keine Rede sein, und somit verliert die Legende »Berezowśkyj-Mozart« den wahren Grund.

Панас Феденко

ВПЛИВ ІСТОРІЇ НА УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНІЙ ХАРАКТЕР

Віддавна був поширений погляд, ніби прикмети, дані людині через народження, є щось постійне, незмінне. В цім дусі субстанціяльности народньої вдачі, проблему українського національного характеру досліджувано, почавши від знаменитої статті Костомарова »Две русские народности«.

Костомаров порівнює національний характер українця та росіянина в з а г а л і. Він не подає глибшого пояснення, чому українці мають інший, відмінний від росіян характер. Хоч на початку своєї розвідки Костомаров приписує велику ролю в творенні національного характеру географічним обставинам, але фактично цього географічного принципу при аналізі російської та української вдачі він не додержується. Навпаки, наприклад, новгородці, яких Костомаров уважав за українців, лишаються у нього з подібними рисами характеру, що й українці, хоч держава Новгорода Великого розвивалася в зовсім інших кліматичних, господарських і політичних обставинах, ніж українці на своїй території.

З новіших дослідів заслуговує уваги стаття Д. Чижевського в ч. 4 Празької »Slawische Rundschau« 1931 р.

Чижевський підходить до проблеми трьома шляхами: через вивчення т. зв. народньої культури, через характеристику найвизначніших епох історичного життя народу і нарешті через характеристику найвидатніших одиниць нації, в яких позитивні і негативні ознаки національної вдачі найвиразніше виявляються.

Отже й тут маємо розбір національного характеру українців у цілому і в закінченій формі цього явища, близькій до сучасности.

І в працях Володимира Антоновича характер українського народа виявляється, як щось д а н е, не з'ясоване відносинами його історичного життя. В »Бесідах про козацькі часи« говориться про характери трьох народів — московського,

непровірених вісток покрита біографія цього нашого видатного музики XVIII-го стол.

Обов'язком молодого ще українського музикознавства й є розібратися в цій фантастиці, дошукатися правди в тому, що оповідають про Березовського дотеперішні його біографи. Але насамперед треба, поки ще не пізно й є для того можливість, дослідити важливий момент у біографії Березовського — історію його перебування в Італії та студій його там. Це дослідження можна проробити в італійських архівах, особливо Больонського Liceo Musicale; треба познайомитися й простудіювати літературу про падре Мартіні та його листування, що давно вже видане. Можливо, що дослідникові пощастить при цьому знайти й єдину оперу Березовського »Демофонт«, яку ми знаємо тільки з назви й якої ні сюжет, ні музика нам невідомі, хоча вже знаходяться автори, що пишуть про Березовського, як про одного *»з славніших на свій час оперових композиторів на світі«(!)*[10]) Звідки це взялося? Чи не нова легенда?

ZUSAMMENFASSUNG

Das XVIII. Jahrhundert ist für die Geschichte der ukrainischen Musik von großer Bedeutung. In diesem Jahrhundert haben wir einige Ereignisse zu verzeichnen, welche den neuen Etappen in der Entwicklung der ukrainischen Musik der Anfang geben und zwar:

1. die ersten gedruckten kirchlichen Gesangbücher, mit denen die vorhergehenden Erreichungen auf dem Gebiete der ukrainischen Musik stabilisiert wurden;

2. die ersten Sammlungen von Volksliedern sowohl religiösen wie auch weltlichen Inhalts, welche große Schätze von ukrainischen Liedern enthalten und somit den Anfang der ukr. musikalischen Ethnographie machten;

3. das Auftreten einiger hervorragender ukrainischen Tondichter (Berezowśkyj, Bortnjanśkyj, Wedel), welche gewisse Richtlinien für die weitere Entwicklung der ukr. Musik festsetzten, besonders auf dem Gebiete der Kirchenmusik.

Aus diesem Grunde zog dieses Jahrhundert nicht nur die Aufmerksamkeit der Forscher an sich an, sondern auch jener, die sich mit der ukrainischen Musik überhaupt befaßten.

Leider, besitzen wir sehr wenige Dokumente sowie andere wichtige Quellen, welche uns mit diesem Jahrhunderte bekannt machen könnten. Deswegen ist auch die betreffende Literatur

---

[10]) Див. часопис »Пробоєм«, III. річн. (1941 р.), ст. 247.

хліб'я« із думи про трьох Озінських братів — це країна, через яку сотки тисяч української людности протягом віків пішли в вічну неволю на аркані помадів; країна плачу, де, як зазначає літописець, питали взяті в неволю люде одне одного, хто з якого села, і згадували з сльозами рід свій.

Характеристичне для настроїв наших людей XVI—XVII століття тогочасне оповідання про дитину, що мала народитись, але почувши слова — »татарове ідуть«, вернулась назад, в утробу своєї матері.

Тому степ в нашій історії, як був, то в дуже малій мірі феноменом естетичним, але переважно тим елементом, що постійно держав українську людність у фізичній і психічній напруженості, протягом довгих віків.

Не треба багато спинятися над тим, як відбилося сусідство з степом на політичному та економічному розвиткові українського народу в цілому. Можна сміливо говорити про явище к а т а с т р о ф и, як домінуючий мотив у нашій історії.

Ще до татарського заволювання Київська держава мусіла відступати перед степом на північ. Руїна Києва від татар в 1482 році, постійні »корективи« українського колонізаційного та політичного розширення через напади татарської орди, доба Руїни з обезлюдненням цілого Правобережжя, ще раніше повторне відсунення української колонізації від Чорного моря в початку XV-го століття, все це мусіло відбитися на характері української людности.

М. Грушевський в »Історії України — Руси« звертає увагу на »флюктуації« української людности протягом століть, що були причиною надзвичайної мовної і культурно-побутової гомогенности українського народа, через постійне перемішування. Той самий автор підчеркує при описі подій Хмельниччини, що козацька держава втратила свою відпорність у боротьбі з Польщею у великій мірі через те, що людність України мала змогу піти по лінії найменшого опору: покидала насижені місця на Правобережжі і мандрувала в степи на схід, аж за московську границю. Цим українці сколонізували нові простори московської »Украйни«, але втратили державну незалежність за Дніпром.

Сусідство з степом спричинило занепад міст в Україні, привело до певної нівеляції суспільних верств. Вся ця »українська« людність побіч своїх звичайних занять — хліборобства, ловецтва, скотарства, ремісництва — виконувала також функцію військову. І не тільки за доби козацької, але й раніше, за княжої доби, бачимо притягнення всіх громадян до оборони краю від чужинецьких нападів. За польсько-литовської доби нашої історії центральна влада майже не дбала за оборону України, і виесь тягар війни з степовиками — номадами

ліг на плечі самої людности. Не »рать великого государя« і не оборонні лінії валів, як це було в Московщині, а самооборона, самоорганізація — це була головна надія української людности. »І з рушницею за парканом стояти« — це звичайна формула умови між новими колоністами-слобожанами та державцями маєтностей на Україні XVI—XVII століття.

Ще Куліш звернув увагу на те, що постійна боротьба з номадами на Україні виробила в українській людности лицарський дух: відвагу, шукання небезпек, але, звичайно, як це завжди на війні, добичництво. Постійна небезпека, непевність завтрішнього дня дала тій добі своєрідну печать меланхолії[2]) поряд з найбуйнішим виявом веселого настрою. Мабуть відсіль походження має український гумор з його головною рисою: бачити за зовнішньо - веселим сумний зміст.

На Україні »лицарський дух« дожив майже аж до кінця XVIII століття, до зруйнування Січі, цього останнього притулка бездомного лицарства. Інші народи за цей час успіли розвинутися в розгалужені клясові й станові суспільства, але на Україні клясова диференціяція ішла дуже повільним темпом. Саме цей »дух лицарства«, з його примітивним еґалітаризмом, не був виразом поступу України, лише її відсталости. Зрісши в постійних небезпеках, українська людність прикордонної »української« смуги (а ця смуга пересувалася протягом нашої історії від Дніпра аж до Дністра) не могла нагромаджувати багацтв рухомих чи нерухомих. Наслідком цього утворився своєрідний гедоністичний погляд на матеріяльні цінності й разом із тим — призирство до тих, що багатства збирають. Відомий афоризм — »Козак — душа правдивая, — сорочки не має«, досить характеризує цю ментальність. Але можна навести ще й інші. Пригадаймо, що козацтво — низове й городове — не могло подарувати наказному гетьманові Якимові Сомкові його »крамних комор«, які він мав у Переяславі. »Лицарський дух« не любив фахового крамарювання, як заняття негідного прямодушного вояки. Під портретом Козака Мамая написано:

»Чим хочеш називай,
На все позволяю:
Аби лиш не крамарем,
Бо за те поляю«.

Нарешті в відомій драмі »Милость Божія« Хмельницький звертається до козаків з пересторогою:

---

[2]) Відомий перекладач українських пісень, німецький поет Ф. Боденштедт писав у передмові до своєї збірки »Die poetische Ukraine«: »In den meisten kleinrussischen Liedern ist eine seltsame, ergreifende Wehmuth vorherrschend«. (1845.)

»Самі не купчуйте! Лука, стрілки, мушкета і шаблі пильнуйте. Купцями бо обязан житейскими вони імени сего весьма таков недостоин.«

Чи цей »лицарський дух« відбився на українськім народнім характері взагалі? Можуть сказати: це ж характеризує тільки стан козацький, а не селянство. Але в тім то й річ, що козаччина в епоху свого розцвіту дала свій »образ і подобіє« усій Україні, козацький ідеал став ідеалом найширших народніх мас. »І за Днєстром, до Галича все називалося Козацтвом« — писав Самовидець війни Б. Хмельницького. Недаром же в народніх піснях молодого чоловіка (парубка) звуть »козаком«. Як пізніше »доказующі дворянство«, так в кінці XVIII і в початку XIX століття були на Україні маси селян »превратно мнящих себя козаками«. Адже ж короткий час за Хмельницького, коли були зникли на мить клясові та станові різнації на Україні і все, за виразом Самовидця, »гультайство« могло записатися в козацтво, зостався твердо в народній пам'яти.

В І частині 9 тому Історії України Грушевського наведений лист козацького сотника Уманця р. 1653 до сівського воєводи на Московщині. В цім листі висловлений дуже виразно козацький лицарський ідеал, як основа боротьби тогочасних українців за волю:

»А що ваша милость писал до нас недавными часы у своей грамотѣ, же нам не годит ся простым людем до воєвод грамот писать, — мы за ласкою божою тепер не естесмо просты, але естесмо рыцери войска Запорозкого... Тепер у нас за ласкою божою, поки єго воля святая, тут у всем краю Северском ни воєводы, ни старосты ани судьи ани писаря нетъ. Боже дай, здоровъ был панъ Богданъ Хмельницкий, гетманъ усего войска Запорозкого. А панъ полковник у насъ тепер за воєводу а панъ сотник за старосту, а отаманъ городовый за судью.«

Оскільки ми згадали про нехіть козацтва до крамарювання, то буде до речі нагадати відомі факти, що перед світовою війною на Україні вся торгівля була в неукраїнських руках. І це настільки вкорінилося в народню українську психологію, що бували випадки, як переселенці на Сибір і на Далекий Схід подавали прохання до царської адміністрації, щоб дозволено торгувати в Сибірі жидівським купцям, бо, мовляв, їм, селянам, торгівля — справа незвична.

Національний характер кожного народу вироблявся протягом історії під упливом певних домінуючих соціяльних верств, що дали свою печать цілому суспільству. У Франції це була шляхта часів абсолютизму, з її абстрактним логічним

українського та польського, з яких кожному прийшла до вподоби інша політична й суспільна структура: абсолютистично-централістична, демократично-федералістична та аристократично-олігархічна.[1])

Свого часу Вільгельм Вундт у своїх студіях про психологію народів звернув увагу на те, що до завдань цієї науки належить — дати характеристику поодиноких народів, *і що* в цьому ділі наука психології народів використовує, як матеріял, загальну і національну історію. (W. Wundt: Probleme der Völkerpsychologie. 1911 р., стр. 20, 27.)

Коли говоримо тут про український національний характер, то маємо на увазі взяти деякі геополітичні обставини в історії України, що поклали свою печать на вдачу нашого народу.

Поглянемо, які чинники в історії нашій і в якій мірі впливали на утворення рис українського національного характеру, якими український народ і досі відмежований від інших народів, навіть найближчих йому мовою та історичною долею.

Багато написано про природу України, про кліматичні умови, які дали певну печать українській вдачі. І Чижевський досить докладно спиняється над цим в своїй статті, а також Миколаєнко в частині книги Чижевського про філософію на Україні уділяє увагу впливові степу на українську вдачу. Правда, названі автори більше оцінюють степ, як естетичний феномен, очевидно, беручи на увагу погляди і відчування людей XIX—XX століть.

В історії України степ не був таким привабним явищем для наших дальших предків, як він здавався людям XIX століття, після того, як у степах України настало замирення наслідком заволодання Криму. Із степу українцям усе доводилося ждати неситого, жорстокого ворога, аж до другої половини XVIII століття. Очевидно, перебуваючи в вічній небезпеці від степу, українці не могли дивитися на той степ естетизуючими очима Миколи Гоголя, що міг сказати: »Чорт возьми вас, степи, как вы хороши!« Степ — »поле незнаеме« Слова о полку Ігореві, »дике поле«, земля »безвіддя і без-

[1]) »Кожний народ у своєму політичному житті має властиву йому провідну ідею, а вона залежить почасти від антропологічних расових причин, почасти від різних умовин та впливу територіяльних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку й т. і. Який розмір, значення і вагу має кожна причина, я це беруся тут рішати.« (»Бесідиє.) Антонович, як бачимо, визнає декілько складових елементів, що обумовлюють »провідну ідею« народа в його історичнім житті. Але він не дає відповіді, які обставини територіяльні та історичні і які антропологічні риси утворили в українськім народі прихильність саме до тої, а не до іншої »провідної ідеї«. А це для нашої теми головне.

Найвизначніший період української історії — доба Хмельницького і Руїни — закінчився повною катастрофою надій народніх мас. Клясові суперечності приводили до різних політичних орієнтацій на чужі держави. Але й ці орієнтації не давали виходу із трудного положення: а через те той, що орієнтувався вчора, скажім, на Польщу, завтра ставав завзятим прихильником московської, кримської або турецької протекції. І це була поведінка не тільки поодиноких осіб — провідників, але цілих районів і областей.

Приклад трьох братів Мурашків, що всі билися в різних таборах в добу Руїни, так що сучасники-чужинці ставали питання — »де їх батьківщина« — цей приклад не був одинокий. Такий був Переяславський полковник Тиміш Цицура, і багато — багато інших. Контроверсія — Остап-Андрій у Гоголевій повісти »Тарас Бульба« сублімується впливом кохання, хоч історик може тут бачити затемнення історичного факту, бо були Гоголі на боці московськім і на боці польськім: Остап Гоголь у Ямполі був навіть гетьманом під польською протекцією.

Поза скрутною політичною ситуацією ці хитання мали корінь також у попереднім розвитку України. І раніше городи й замки з місцевою людністю мусіли покладатися в боротьбі проти татар переважно на свої власні сили, отже вели регіональну політику. З ослабленням центральної гетьманської влади цей партикуляризм відновився і в обставинах Руїни ще зріс. Ці політичні хитання московські дипломати того часу називали дуже влучно »шатостю«.

При різних орієнтаціях розвивається ворожнеча між членами того самого народу, і ненависть до »зрадника«, прихильника іншої орієнтації, буває навіть більша ніж до самого чужоземця-ворога. Розцвіт цього явища бачимо в добу Руїни. Клясичну характеристику подає нам Самійло Величко:

»Народъ нашъ козако-рускій, истинній, простодушній и правосердечній, мало що о прошлихъ, настоящихъ и пришлихъ речахъ и поведеніяхъ разсуждати хотящій; толко до внутрной между собою незгоди, а наипаче за древніи волности свои, яко народъ мужественній и рицерскій ... завше (а ще и з своимъ власнимъ поврежденіемъ) до брані и кровопролитія склонній.«

Також Симоновський у своєму »Краткому описаніи« прилучається до того самого погляду:

»Испепелѣвающая у Малороссіи от древности непостоянства и ненависти искра еще и до тѣх пор не угасла.« (С. 98.) Це загальний тон історичних документів, що відносяться до подій XVII століття на Україні: на жаль склонність тодішніх людей до »внутрної между собою незгоди« і »брані й кро-

пролитів«. І так Гетьман Виговський називав своїх земляків »людьми неправдивими і ворохобними«. Юрась Хмельницький зазначає козакам у своєму універсалі 1660 р., що вже й чужі держави дивуються несталости української людности.

Максим Фидимонович, протопіп Ніженський, писав у Москву р. 1659, що »черкаси ні на чім не встоять, усе бунтуються«. Нарешті польський свідок — коронний обозний Андрій Потоцький писав до короля Яна-Казимира р. 1659 про українську межиусобну борню та про її причини:

»Пани для своїх приватних користей виманили слободами підданих з волости в Україну і привчили до самоволі, а небіжчик Хмельницький цими війнами без міри й нароком їх розворохобив і закривавив проти нас; а тепер уже самі себе їдять: містечко проти містечка воює, син батька, батько сина грабує, це справжня Вавилонська башта.«[5])

В деяких наведених цитатах є спільна побічна думка: громадянська війна осуджується, але вона виявляється, як наслідок змагання української людности до свободи.[6]) Із боротьби за свободу, думають Величко і Потоцький, на Україні виникає анархія.

На мою думку цей результат випливає з давно вкоріненого на Україні еґалітаристичного розуміння свободи й державної влади. Насамперед, це виборний принцип у козацькім війську. Панування цього принципу не давало утворитися аристократії і взагалі твердому стабілізованому режімові. Юрась Хмельницький висловився про виборний принцип у козацькім війську ось як: »Solitum Woysku Zaporozkiemu, według upodobania, y jednego dnia mieć trzech hetmanów.« (Є звичаєм Війська Запорозького, згідно з бажанням, і за один день мати трьох гетьманів.« (Памятники, III, с. 416.)

На Україні свободу розуміли, як рівність. Політична ідея визволення висловлена була в соціяльнім еґалітаризмі: без холопа і без пана. Аби позбутися своєї аристократії, українська людність готова була терпіти деспотизм московського царя, бо перед ним були всі рівні в рабстві. Цей факт треба підчеркнути: найбільше обурення проти себе викликало на Україні те, що Виговський пішов на нобілітацію частини козацької старшини, і те, що гетьман з волі козацької черні

---

[5]) »Panowie dla swych prywatnych pożytków słobodami poddanych z włości w Ukrainę wywabili i rozswywolili, a Chmielnicki niebożczyk tymi woynami bez miary a umyślnie ich rozswywolił y zakrwawił przeciwko nam; a teraz już się sami jedzą: miasteczko przeciwko miasteczku wojuje, syn oyca, oyciec syna rabuje, sroga to turris Babel«. (Памятники Кіев. комиссіи, III, с. 388.)

[6]) »Родъ сиців, иже свободы хощетъ«, — писав Лязар Баранович до царя Московського 1668 р. (Акты Южной и Зап. Россіи, т. VIII.)

думанним і виробленою естетичною формою виразу й побуту; в Англії — пуританська буржуазія з суворим, післанницьким світовідчуванням (предестинація!) і з змаганням до внутрішньої — релігійної та зовнішньої — політичної свободи.[3]) В Україні оформлювала національний характер Козаччина, як у своїй реальній формі (боротьба за інтереси козацького стану) так і в ідеалізованій, народолюбній, що панувала в українській поезії та історіографії від Шевченка й Костомарова майже до наших днів. Оскільки ми беремо утворення й оформлення національного характеру в цьому аспекті, то треба зазначити ще деякі риси сучасної української вдачі, що на наш погляд випливають з тої самої козацької доби нашої історії.

В своїй соціяльній структурі Козаччина була передкапіталістична. Зосібна вороже поставилась козацька революція проти торговельного капіталізму, що приходив на Україну з магнатськими латифундіями і з чужоземними чинниками — жидівськими та вірменськими купцями. Козацький ідеал персональний і суспільний був гедоністичний, як уже перед цим сказано:

»Ой, що в Лузі заробити,
То в Січі пропити«.

Жінка звягельського полковника з кушнірів Тиші, вітаючи польських гостей на чолі з Киселем, що їхали р. 1649 до Хмельницького від польського короля, нарікала на гетьмана, що він »не пишно живе, коли Господь Бог тепер дав усього много«. Це погляд передкапіталістичний, бо капіталістичне нагромадження починається, як це підчеркує Макс Вебер,[4]) аскетичним відношенням до земних благ і виключає особисті споживацькі тенденції.

Ця риса »нестяжанія« лишилася досить поширена в українському селянському побуті, зокрема в справах шлюбних. На придане молодої не звертають такої уваги, більше цінять здоров'я і вдачу. Цікава ремінісценція в щоденнику Шевченка з часів його перебування в Нижньому Новгороді. Записавши російську весільну пісню про те, як »миленькой он журил — бранил, ай, люли-люли, выговаривал«, — за те, що молода не принесла приданого, Шевченко зазначає: »Жидовское начало в русском человеке. Он без приданого не может даже полюбить«.

---

[3]) Вернер Зомбарт, беручи на увагу соціяльні зміни, що настали у Франції та в Німеччині протягом XIX віку, зазначає, що француз буржуйного стану — це типовий міщанин (bourgeois), а німець — робітник (Arbeiter). Див. Deutscher Sozialismus 1934 р. та того ж таки автора послідня передсмертна праця »Vom Menschen«, 1940 р.

[4]) M. Weber. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. 1921. Том I.

— Бруховецький — вернувся на Україну з Москви р. 1666 з титулом боярина.

Свободолюбність, нахил до еґалітаризму, індивідуалізм — це риси українського характеру, що виявилися найвиразніше після Хмельниччини.[7]) З індивідуалізмом стоїть у тіснім зв'язку також авантюризм і карієризм, в його поганому і в доброму значенні. Коли в ідеї має панувати рівність і елекція, то чому не можу бути *я* гетьманом чи полковником, і чому маю слухати наказів *інших?* Був такий специфічний вираз у добу Руїни — »спробувати щастя«, коли славолюбна одиниця, спираючись на внутрішні або на закордонні сили, пробувала захопити в свої руки владу в державі. Всі оті Барабаші, Опари, Суховії, Петрики — це шукачі щастя. Цікава характеристична різниця супроти подібних авантюрників у Московщині: там процвітало самозванство, але на Україні індивідуум не ховався за фікцію, називав себе власним своїм іменем.

З зазначеними рисами — свободолюбности й рівноправности — в тісному зв'язку стоїть чуття персональної гідности, що було на Україні значно більше розвинене, ніж у Росії. Костомаров це констатує, як факт, не входячи в його пояснення. Але пояснення само собою виринає, коли згадати історію панщини на Україні. Панщина на більшій частині нашої теперішньої території не тривала так довго, як напр. у Польщі та в Московщині. Потрясення доби Хмельниччини так грунтовно перевернули суспільні відносини на Україні, що майже півтора століття мусіло минути, поки панське право знов посіло Україну.

Це підвищене розуміння своєї людської гідности виявилося в Україні, між іншим, і в протестах, що їх посилали в Москву в XVII—XVIII століттях з вимогою »мужиками и хохлами не называть«. В бік польського »хлопіцкім« звернений вірш Л. Бараноника, що на Україні на оклик »chłopie« чується відповідь — луна: »chopię« (chopić — бити в обличчя).

І до наших днів українські селяне вважають образливим для себе не тільки слова »мужик«, але й »крестянин«. На Київщині совітська влада мусіла року 1922 через протести селян усунути аґітаційні плякати такого змісту:

»мужики,
если вы не дураки,
сейте только бураки«.

---

[7]) »Його вільна стихія приводила або до розкладу громадянських зв'язків, або до виру змагань, котрі немов те колесо крутили народним історичним життям«, — писав Костомаров у згадуваній статті. Це мав на увазі Куліш у післяслові до »Чорної Ради«, коли писав, що хотів у цім творі показати »политическое ничтожество Малороссии«.

український староста« комуніст Петровський, який, як на доказ надзвичайної рухливости українців, показав на укр. повстанців.

Немає сумніву, що сільська людність менше рухлива, ніж міська. Також через різнацію вдачі міського неукраїнського населення і українців, скупчених переважно на селах, міг виробитися вищенаведений погляд. Бо ще Венелін писав колись, що »по всей южной и западной Руси вся Русь разжалована в крестьянство«. (Чтенія М. О. И. и Др. № 4., 1847, ч. 1).

З замиренням України після ліквідації орд підупав значно й »лицарський дух« на Україні. Головна увага скупчилася на хліборобстві. Але заложені в попередні віки риси народнього характеру не зникли, а продовжують і до сьогодні виявляти себе в своїй мало зміненій формі. Хто з нас не пізнає в індивідуалістах — шукачах щастя — Махнах, Григоріївих, Зелених і тисячах інших отаманів, дух їхніх попередників — Петриків, Опар, Сірків та інших? Чи за революції 1917—20 р. не доведений був у нас принцип свободи людини й громади аж до поодинокого села й хутора?

Наприкінці слід зазначити таке: ті елементи українського народнього характеру, про які сказано, в обставинах іншого суспільного й економічного ладу можуть змінитися. Очевидно, що з розвитком міст в Україні відбудеться урбанізація українців, і наслідком цього український національний характер уже не буде репрезентований однобоко тільки селянством. Селянство консервує в собі найдальші й найглибші історичні традиції добрі й злі. Селянство живе в значній мірі чуттям. Супроти того місто — раціоналістичне. Через урбанізацію більшого ніж досі проценту української людности мабуть виробиться інший тип укр. людности, відмінний від попереднього. Які сторони дотеперішнього свого характеру задержать у собі українці в будучности — про це не можемо наперед гадати.

Василь Чапля

ДЖЕРЕЛА ТОРГОВЕЛЬНОГО ПРАВА ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХІЯ І МОРАВІЯ

Торговельне право є частиною приватного права, й зветься також приватним правом торговельним. Приватне право торговельне творять всі правні норми, що урегульовують торгівлю.

I. Джерела торговельного права.

Приписи про джерела торговельного права містяться в Загальному торговельному законі з 17. XII. 1862, ч. 1 Д. З. з року 1863, якого арт. 1. звучить: *»В торговельних ділах (справах) належить ужити, коли цей закон не має постанов, торговельних звичаїв, а коли цих немає, загального права горожанського.«*

Цей артикул розрізнює головні (примарні) і помічні (субсидіярні) джерела торговельного права.

Головним (примарним) джерелом торговельного права є:

1. Загальний торговельний закон і
2. торговельно-правні закони,
   які
   а) міняють приписи торговельного закону, напр.:
      аа) арт. 10 торгов. закону і § 7 закону, що вводять торговельний закон з важністю від 1. VII. 1863 р., про купців повного права був змінений р. 1898, 1921 і 1928;
      аб) арт. 56—65 про заборону конкуренції для прокуриста й генерального повновласника та про торговельних помічників, змінений р. 1910 та 1934;
      ав) арт. 66—84 про торговельних сензалів був змінений р. 1875;

б) доповнюють торговельний закон (т. зв. додатки), напр.:

ба) вексельний порядок ч. 33/1941 Зб.;

бб) закон проти нечесної конкуренції ч. 111/1927 Зб.;

бв) закон про біржі ч. 67/1875 і ч. 10/1903 Д. З.;

бг) акційний регулятив, розп. ч. 175/1899 Д. З.;

бд) закон про публичні складові доми ч. 64/1889 Д. З.;

бе) закон про спілки з обмеженою відповідальністю ч. 58/1906 Д. З. і інші.

Помічними (субсідіярними) джерелами, що їх треба вжити на випадок, коли Загальний торг. закон, або інші торговельно-правні закони не містять жадних постанов, є:

1. торговельні звичаї (Handelsgebräuche), які творять т. зв. секундарне джерело субсидіярне і

2. загальне право горожанське, т. зв. терціяльне джерело субсидіярне.

Терціяльне джерело приходить в увагу щойно тоді, коли немає ні примарного джерела, це є Загального торговельного закона, або торговельно-правних законів, ані джерела секундарного.

Щодо викладу слів »торговельні звичаї« (Handelsgebräuche) себто секундарного джерела, панує контроверсія.

Цю контроверсію спричинив самий Загальний торговельний закон, бо говорить про торговельні звичаї в арт.: 1, 326, 327, 334, 342, 349, 352, 369 і 370, про торговельні звичаї та фактичні узанси в арт.: 279, про місцеві звичаї в арт.: 82, 83, 285, 339, 346, 351, 371 та в 394, і про те, що є звичайне в арт.: 290, 376, 383 і в 385.

В такому випадку треба звернутись до інтерпретаційних джерел, до яких належить наука загального права, внески законів, мотивація тих внесків та протоколи нюрнберзької конференції, що виготовила внесок Загального торговельного закона.

II. Нюрнберзька конференція.

На внесок Баварії зійшлась р. 1857 в Нюрнбергу конференція, зложена з німецьких та австрійських правників, щоб випрацювати внесок Загального торговельного закону.

Комісія працювала від р. 1857 до р. 1861 під предсідництвом Д-ра Павлс, предсідника віденського торговельного суду. З протоколів цієї конференції виходить, що члени конференції не вирішили, як треба розуміти слово »Handelsgebräuche«. Однак визначні правники вже спочатку вважали

Свідомість персональної гідности є підстава політичної активности й боротьби за свої права. Отже не диво, що саме з українців виходили протягом XIX століття найрішучіші борці з режімом панщини й деспотизму. (Общество соед. славян, Партія Нар. Волі). Згадки про недавно втрачену свободу були живі в українських народніх масах.

Ті катастрофи, яких зазнав український народ у своєму історичному розвитку, утворили в українському характері досить поширену рису: замкненість, яку сторонній глядач часто схиляється вважати за хитрість: мовляв, »малорос і не збреше і правди не скаже«. Особливо це виявляється в поширеній у народній мові відповіді в формі запиту. Ця риса випливає з бурхливої історії України, по якій мандрували протягом століть різні військові сили. Виявляти свою щиру думку перед ними бувало завжди небезпечно. Відсіль здержливість, »слухай і на вус мотай«, не виявляй свого чуття навіть виразом свого обличчя ані рухом. Може ця зовнішня нерухомість утворила для українців опінію лінивих: мовляв, »малорос ленив и неподвижен, и смотрит изподлобья«. Князь Іван Долгоруков у своїх записках про подорож на Україні р. 1810 зазначає: »Вол есть живое изображение хохла, который так же скотен и ленив«. (»Славны бубны за горами«.)[6])

Не від речі тут буде нагадати гумористичну характеристику в »Енеїді« Котляревського:

»По панському хохлацькому строю,
не будеш цапом, ні козою,
а вже зацевне, що волом;
і будеш в плузі похожати,
до бровари дрова таскати . . .«

Цікаво, що коли 1923 р. вийшов на Україні підручник географії російською мовою, в якій була подана подібна характеристика українців, то в цю справу вмішався й »все-

---

[6]) Цей погляд на українців, як на народ лінивий, досить поширений, зосібна між російською інтеліґенцією. Як вияв такої »опінії« може служити одна рецензія росіянина з українським прізвищем п. Яковенка на книгу Д. Чижевського »Філософія на Україні«. Яковенко між іншим пише про »нещирість, духове ліпивство і непродуктивність« українців (neupřímnost, duševní lenost a neproduktivnost). Ось як далеко сягають »істини«, засвоєні ще в дитячих літах з російських букварів, де єдино про московців писано, що »великоросс боек и сметлив«, а про всіх »інородців« — не могло бути доброго слова.

Коли вже говорити про »духовні лінощі« українців, то чого ж толі росіяне пишаються іменами Дм. Ростовського, Теофана Прокоповича, Стефана Яворського, Гоголя і Юркевича, Максима Ковалевського і всіх тих тисяч і тисяч творців російської культури, зденаціоналізованих петербурзьким імператорським режімом? Невже ж, як тільки українець забув казати »нк« і навчився вимовляти »как«, то він із »скотного й лінивого« став »бойким і сметливим«?

»Handelsgebräuche« за торговельні звичаї і на цім становиську стояли: Haimerl, Brix, Neuman (Právník V., p. 7, 48).

Пізніш, під впливом декотрих правників, це первісне становисько змінено так, що під словом »Handelsgebräuche« розумілись норми правних звичаїв (дивись Staub-Pisko: Kommentar zum Allgemeinen Deutschen Handelsgesetzbuch, Відень 1908, стор. 5).

III. Становище декотрих визначніших правників.

1. Ранда у своїй публікації: Приватне торговельне австрійське право, Прага 1880, ст. 24 й наст. стоїть на становиську, що торговельний закон під словом »Handelsgebräuche« мав на думці правні звичаї (consuetudo, Gewohnheitsrecht), а не фактичні звичаї. Ранда пише у своїй публікації, що старші правники схилялись до помилкового погляду, що доказ правного звичаю нічим не різниться від доказу фактичних обставин, отже від звичайних фактів — звичаїв. Зі становиськом Ранди погоджувались: Frei, Goldschmidt, Laband і Winscheid.

Goldschmidt а зокрема Laband твердили, що і членам нюрнберзької конференції не все були ясні вирази Gebrauch, Übung, Gewohnheit.

2. Tilsch у своїй публікації: Občanské právo rakouské, Прага 1910, ст. 40 пише: в торговельному праві зберегло право звичаєве після торговельного закона друге місце. Є однак дуже сумнівне, чи взагалі існує якесь звичаєве право торговельне, що відрізняється від звичаїв.

Такий самий текст находимо і в публікації Tilsch-Svoboda: Občanské právo, Praha 1925, ст. 52.

Tilsch дуже помиляється, коли твердить, що право звичаєве зберегло друге місце. З самого торговельного закона нічого такого не випливає. І дальше твердження є дуже неясне, що нібито є сумнівне, чи існує якесь звичаєве право торговельне, що відрізнялось би від звичаїв. Можемо поставити питання, чи взагалі існує якесь звичаєве право торговельне? Нам не пощастило ствердити ані одного випадку звичаєвого права торговельного.

3. В обороні тези, що арт. 1. торговельного закона має на думці право звичаєве, а не фактичні звичаї (узанси) виступив Hermann-Otavský, який у »Všeobecném zákoníku obchodním«, Прага 1929, Kompas, на стор. 35. пише: »З того, *що закон виходить на першому і третьому місці, про що не може бути сумніву, право об'єктивне, випливає, що й на другому місці розходиться про норми права об'єктивного, отже*

про правні звичаї; супроти цего не належать сюди фактичні звичаї, що не виказують умов звичаєвого права«.

Wenig в публікації »Příručka obchodního práva, platného v Čechách, na Moravě a ve Slezsku«, Прага 1922, говорить про правні звичаї, як про джерело субсидіярне, не подаючи ближчих пояснень.

Примітка: Тут належить згадати, що Німеччина свій торговельний закон, що був виданий на основі сляборату нюрнберзької конференції, змінила р. 1897, тому крім правників бувшої Австрії, та держав, що з неї повстали, ніхто більше цим питанням не цікавився.

4. З поглядом Tilsch-а і Hermanna-Otavský-ого (Свобода і Веніґ не мали самостійної думки) не погоджуються Dominik і Rouček.

а) Dominik в časopisu pro vědu právní a státní, VII., з р. 1924, ст. 119, і у своїй публікації Nástin práva bankovního a burzovního, Брно 1929, ст. 8, пише, що теперішня наука торговельного права, аж на малі виїмки, є погляду, що під словом »торговельні звичаї« (Handelsgebräuche) по думці арт. 1. торг. закона, треба розуміти правні звичаї відмінно від звичаїв і узансів, сказаних у арт. 279. торг. закона, але рівночасно зазначує, що торговельний закон своєю дикцією не робить різниці між звичаями фактичними і правними. З цього робить Домінік такий висновок: *»Тому буде ліпше, проти пануючого погляду, вважати за торговельні звичаї і узанси весь спосіб поступовання, якого односторонно придержуються торговельні круги (usus longaevus) і то без різниці чи опановує їх переконання, що цей поступ є конечний чи лише розумний і в данім разі відповідний«.* З цього випливає, що Домінік вважає »Handelsgebräuche« за звичайні торговельні звичаї, у яких не вимагається сповнення ще вимоги opinia iuris (necessitatis), що є передумовою правних звичаїв.

У своїй відповіді Hermann-Otavský признає, що »правні звичаї мають у торговельному праві неконечно менше значення, ніж звичаї (узанси), та що є дуже тяжко ствердити зокрема opinio iuris (necessitatis), яким якесь правило стає правним звичаєм«. Дальше пише, що »наше право чинить річеву різницю між правним звичаєм і фактичним звичаєм (дивись §§ 10, 501 і 549 торж. закона і §§ 271 та 364 ц. с. о.) та допоручує послідовно вживати вже значно поширеної назвословної різниці між правним звичаєм, як правним джерелом (арт. 1.) і торговельними звичаями, як торговельним поступованням, якого в торговельному житті придержуються без opinio iuris; нарешті додає: *»Треба признати, що т. зв. фактичні звичаї мають часто велике правне значення щодо змісту та укладу правних зносин«.*

б) Rouček в публікації »Торговельне право I, загальна частина, Прага 1938, ст. 50 надзвичайно гарно узасаднив своє становище. Свої арґументи ділить на сторінку формальну й матеріяльну.

1. З формальної сторінки ad vocem »правне джерело« пише: »*Згаданий торговельний звичай відноситься до дотичної правної норми (арт. 1. торг. зак.), котру можемо собі схематично представити: якщо є торговельний звичай, має по праву бути те, що він становить, отже здійснення (реалізація) суті чину, бо в конкретному випадку кажемо: є торговельний звичай. А заразом є сам нормою, бо становить, що щось має бути, та є правною нормою, бо згадана дотична правна норма надає правности*«.

А дальше пише, що торговельний звичай не став правною нормою тому, що у носіїв звичаю є, напр., уява, що то є правно конечне (opinio iuris), або справедливе, або відповідне чи розумне та под. (opinio aequitatis), лише тому став правним джерелом секундарним, бо був покликаний правною нормою (т. зв. делеґуюча норма правна).

2. Матеріяльна сторінка.

Суддя не мусить знати, чи є, і який є зміст торговельного звичаю, але повинен ex offo дійти до того, напр., за допомогою знавців або заяви торговельних палат.

Ці всі арґументи Роучка відносяться і до біржових узансів без огляду, чи були написані і оголошені, чи ні.

IV. Становисько автора.

Спір т. зв. »пануючої правної науки«, заступленої Германом-Отавським з Домініком дуже заінтересував автора цих рядків. В чім лежала суть спору? У здогаді Германа-Отавського, що нібито законодавець, встановлюючи джерела торговельного права, мусів мати на думці правні звичаї, бо коли на місці першому і третьому становив джерела об'єктивного права (торговельний закон і горожанське право), то, на думку Отавського, і на другому місці могло розходитись тільки про об'єктивне право, яким є правні звичаї.

Домінік твердить, що торговельний закон своєю дикцією не робить різниці між правними і фактичними торговельними звичаями, та що обидва ставить на однаковий рівень. Таке твердження є досить сміливе, бо, коли б було якесь торговельне право звичаєве, то воно мало б, як об'єктивне право, першенство перед фактичними торговельними звичаями.

А нам, не дивлячись на всякі зусилля, не вдалось ствердити ані одного випадку торговельних правних звичаїв. Насувається питання, чи знав законодавець про те, що немає

загальними звичаями. Інакше треба вжити горожанського права«.

В оригіналі звучить так: »Art. 1. In materia di commercio si osservano le leggi commerciali. Ove queste non dispongano, si osservano gli usi mercantili: gli usi locali o speciali prevalgono agli usi generali. In mancanza si applica il diritto civile«.

Постанови італійського торговельного закона та новіші приписи німецького приватного права є доказом, що висновки т. зв. пануючої правної науки, заступлені Германом-Отавським, були помилкові. Шкода, що публікація »Торговельне право« Роучка, в якій доказує помилкове становисько »пануючої правної науки«, появилась р. 1938 після смерти Германа-Отавського, що помер року 1937.

Автор цих рядків, ще перед студіями торговельних законів поодиноких держав на підкладі літератури, що мав під рукою [теж ствердив, що словацький (бувший мадярський) торговельний закон вживає слів торговельні звичаї — в мадярському оригіналі Kereskedelmi szokások — замість правні звичаї — Kereskedelmi szokásjog], прийшов до висновків, що т. зв. панівна правна наука стоїть на помилковому становиську. Написав про це міністерському радникові Д-рові Карманові в бувш. міністерстві уніфікації, авторові коментованого словацького торговельного закона, що брав участь у кодифікаційній праці нового торговельного закона в Празі. Д-р Карман у своєму листі з 11. IV. 1932 відповів так:

»У відповідь на Вашаго листа повідомляю, що § 1 словацького торговельного закона говорить висловно про торговельні звичаї, але не про торговельне право звичаєве; таксамо як арт. 1. Загального торговельного закона також говорить про Handelsgebräuche і дальші §§ словацького торг. закона в мойому коментарі згадують по більшій части торговельні звичаї. Тим було б оправдане Ваше становисько, висказане Тільшом і Домініком. І я, на основі слів торговельного закону, погоджувавсь би з тим становиськом, але позаяк визначні правники дійшли в цьому питанні до іншого погляду, а до коментаря нерадо даю спірні речі, тому про це не згадав; однак жалію, що я там не написав про контроверсію в цій справі.«

Дальші мої студії чужих торговельних законів упевнили мене в переконанні, що т. зв. »панівна правна наука« стоїть на помилковому становиську, що ж шість літ пізніше (р. 1938) доказав і Роучек на ст. 50. своєї публікації: Торговельне право, І. загальна частина, Прага 1938.

Вадим Щербаківський

ДО ПИТАННЯ ПРО Т. ЗВ. ТОЧКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Питання про т. зв. »точки«, або як В. Хвойка[1]) назвав їх по російському »площадки« в культурі трипільської мальованої кераміки, перетрясалося уже багато разів, але і до цього часу остаточно не вияснене.

Останній раз і дуже грунтовно це питання переглядалося у великім збірнику під назвою »Трипільська культура«, том I, Київ 1940 року, що начисляє 594 стор. і багато ілюстрацій (ці ілюстрації одначе видруковані на такім папері, який убив цілу вартість деяких ілюстрацій!) В збірнику взяло участь 7 авторів: пані Г. С. Пассек, О. А. Кульська і Н. Д. Дубіцька і панове: Є. Ю. Кричевський, Н. А. Кордиш, В. П. Петров, М. Л. Макаревич. Усі автори поставили перед собою ясні завдання, зробили багато систематичних розкопів на тім терені, де раніше робив розкопи Хвойка в околицях Трипілля, але робилися розкопи і в інших місцях, при чім були константовані нові важні факти. Найбільше уваги присвячено висвітленню значення точків, але висвітлити остаточно це значення цим авторам не пощастило. Здається, що на перешкоді тут стояла марксистська догма, що її декілька разів підкреслювали деякі автори. Значно заважала також і неясна й почасті умисно москалізована термінологія, як і марксистсько-тенденційне, як здається, заперечення ритуального значення точків, а також занадто скептичне відношення до існування землянок відкритих Хвойком, принаймні у деяких авторів. Усі автори однозгідно приписують точкам значення хатніх долівок і заперечують можливість існування ритуальних точків.

З фактів дуже важного позитивного значення треба підкреслити відкриття експедицією Інституту археології А. Н. У. Р. С. Р. (Академії Наук) в 1936 р. в селі Городську Коростешівського району на лівому березі р. Тетерева

[1]) В. Хвойка. Каменный вѣкъ средняго Приднѣпровья. Труды XI археолог. съѣзда, т. I.

мальованої кераміки (на городищі »Червона Гора«).[2]) Це є найпівнічніший пункт правобережжя Дніпра, на якому відкрита мальована кераміка. При тім важно ще й те, що тут мальована кераміка знайдена вмісті з шнуровою керамікою, і шнурові відбитки на черепках безперечно приналежних до Трипільської культури по консистенції своїй і техніці виробу. При чім тут цілком ясно сходяться докупи, переплітаються і зживаються культури трьох типів, а власне культури волинського типу, що характеризуються масою кремінних виробів з бузького кременю, груботилими кремінними пришліфованими при лезі сокирками, і керамікою пізнього нордійського типу. Культура мальованої кераміки представлена тут керамікою оздобленою мальованими сітчастими орнаментами, характеристичними для найпізнішої фази мальованої кераміки відомої з розкопів біля Одеси в слобідці Романівці, в Усатові, в Парканах, в Білозерці, в Тернівці, Саврані, Шабалаті і т. д. І нарешті культура шнурової кераміки представлена тут шнуровою оздобою найпізнішого II періода, в формі вузликів, трикутників, кіл, навскісних фестончиків, сіток і т. п., ст. 364 і 365, рис. 67, 68, 69 і ст. 362, рис. 51. Окрім того є черепки з ялинковим орнаментом, яким був прикрашений окремий тип червонокольорових посудин. (Петров ст. 367.) Часом ялинковий орнамент, що йде по шийці, сполучається з »вірьовочним« (шнуровим) під вінцями (ibid. ст. 367). Фрагментів, прикрашених ямочним орнаментом, менше, ніж прикрашених »вірьовочним« (ibid. ст. 368). Були теж черепки з »нарізним орнаментом« (ibid. ст. 370) і з орнаментом в формі »шишечок« (горошинок), ibid. рис. 85 на ст. 37.

Дуже важна ще одна властивість відмічена Петровим. Посудина розмальована в сіточку і пасками (рис. 87 на ст. 373) була невеликих розмірів (висота = 17 cm) з тупими короткими ріжками-вушками (на рис. 87 ріжка на вушку не видно), але це вушко з маленькою діркою характеристичне для всіх сітчасто розмальованих посудин вище вказаних селищ (у Парканах і пр.). В Городську знайдена теж велика посудина світложовтого кольору (висота = 52 cm, діам. = 59 cm, рис. 86 на ст. 373 і фото 3 на ст. 382), яка мала подібне ушко, як і розмальована сіткою посудина. Цю велику посудину знайдено на південному схилі городища, в світлосірому понелясто піщаному грунті. Посудина лежала на глибині 10 cm (ст. 372).

Є. Кричевський, який теж дав статтю про поселення в Городську, подає декілька фрагментів посудин, оздоблених теж сіткою, але тільки зробленою шнуровими відтисками, див.

---

[2]) В. Петров. Поселення в Городську. Трипільська Культура, 1940 р., ст. 339—376. Є. Кричевський. Поселення в Городську, ibid. ст. 383—433.

торговельних правних звичаїв, чи ні? Гадаємо, що знав та що навіть припускав, що й у майбутності таких або цілком не буде, або тільки в рідких випадках, бо тяжко дійти до оріпіо iuris таких торговельних звичаїв.

З цих міркувань виходило б, що Домінікові треба признати правду.

Щоб перевірити, чиє становисько є правильніше, Домініка чи Отавського, автор вирішив перестудіювати торговельні закони европейських держав. Ці студії авторові уможливила публікація »Borchardt: die Handelsgesetze des Erdballs, Berlin 1906«, що обіймає всі торговельні закони в тексті оригінальнім та в німецькому перекладі. Декотрі торговельні закони містять приписи про джерела торговельного права, а декотрі таких приписів не мають. Це залежить від того, до котрої групи законів належить торговельний закон відповідної держави.

Правна наука ділить торговельні закони цілого світу на три групи: на групу німецьку, французьку та англо-американську. До групи німецької належать: Німеччина враз із Протекторатом Чехів і Моравів, Мадярщина, Болгарія, Японія, Італія, Еспанія та інші держави. До групи французької належать: Франція, Бельгія, Голяндія, Портуґалія, Греція та Туреччина.

Англія та північна Америка не мають окремих торговельних законів, у них є важне »common law«, себто звичаєве право і »equity« з латинського »aequitas« — слушність. Подібно є теж і в скандинавських державах (Данія, Норвеґія та Швеція), де є важне торговельне право звичаєве та фактичні звичаї. Отже у цієї групи фактичні звичаї вважаються за джерело торговельного права.

Французька група немає у своїх торговельних законах постанов про джерела торговельного права.

Всі торговельні закони німецької групи містять постанови про джерела торговельного права і майже всі на другому місці говорять про Handelsgebräuche. Новий німецький торговельний закон, виданий дня 10. травня 1897 р., що вступив в життя від 1. січня 1900 р. вилишив постанову про Handelsgebräuche, і на його місце приходить німецький горожанський закон, що в §§ 157 і 242 говорить про »Verkehrssitte«, що є ширшим розумінням як Handelsgebräuche, і якого одним із найважніших родів є торговельні звичаї (Handelssitte).

Дуже цікаво пояснює італійський торговельний закон (Codice di Commercio del Regno d'Italia), якого арт. 1. містить таке: *»В торговельних ділах треба вжити торговельних законів, а де вони не містять постанов, треба вжити торговельних звичаїв. Місцеві або окремі звичаї мають першенство перед*

ст. 396, рис. 66 і ст. 400, рис. 81, ст. 413, рис. 155. Це вказує нам добре на залежність орнаментації від зв'язку між обома культурами: шнурової та мальованої кераміки. Він же подає гарний зразок гарної груботилої кремінної сокирки (рис. 264 266, ст. 427), і молотосокирки кам'яної, сверленої, досить грубого виробу, ст. 431, рис. 296—298, в порівнянні з фатьянівським типом.[3])

Археологічні досліди в с. Білий Камінь,[4]) Чечельницького району, Вінницької области, були зроблені ще під керуванням С. Гамченка в 1928 р. Тут знайдені були точки з мальованою посудою біконічної форми, з малими пиптевими ушками, горизонтально продіравленими, фото 5, ст. 474, без вушок фото 2, 3 і 4 на ст. 473, і мальована орнаментом біконічна посудина з більшим ушком, усі малого розміру, біконічна посудина, рис. 12, ст. 459, статуетки трипільські типові жіночі, рис. 7 і 8, ст. 458, миска з дірочками, рис. 6, і фігурки звірини, глиняна біконічна намистина, рис. 13, ст. 459, і кам'яний клинок, рис. 9. Найцікавіша є двійникова посудина (з перегородкою посередині), яка належить до культури т. зв. лендієльської кераміки, або т. зв. канельованої кераміки і подібна до посудин цеї кераміки знайдених на Словаччині. Це уже другий екземпляр такої посудини (перший знайдено в Райках на Бердичівщині) і в Томашівці на Гуманщині[5]) на Україні. »Виявлені на площаді № 1 вугільно попелясті плями від деревляних стовпів, ствердили використання дерева не лише як каркасу для будови стін і перегородок, але і як підпори для підтримки даху (стріхи)« (ст. 467, Макаренич).

Дуже важні експериментальні досліди зробили Кульська і Дубіцька[6]) для вияснення залежности структури глини під ступіня випалу при домішках до неї полови, і для вияснення можливости випалу долівки в хаті. Вони прийшли до слідуючих висновків: »Покищо не дано задовільного пояснення способу одержання обпаленої глини, яку знаходять у трипільських будівлях. Причину обпалення глини деякі з авторів пояснюють, або відправленням у будинках культових обрядів (спалення мертвих), або пожежами. Можна припустити, що різні культові обряди відбувалися в закритих приміщеннях,

---

[3]) А. Спицынъ. Записки Р. О. Р. А. З., том. V. Табл. XXIII. A. Äyräpää. Über die Streitaxtkulturen in Rußland. Eurasia Septentrionalis Antiqua. B. VIII. 1933. Leipzig. Abt. 7 і 20.

[4]) Макаревич. Археологічні досліди в с. Білий Камінь. Трипільська Культура. 1940 р., ст. 453—469.

[5]) П. Курінний. Коротке звідомлення за археологічні досліди 1925 р. Київ, 1926, ст. 54—60 і ст. 59. Таб. XIII. 7.

[6]) О. Кульська і Н. Дубіцька. Будівельні матеріяли трипільської культури. Трип. Культ. 1940, ст. 325—339.

О. Кульська. Кераміка трипільської культури, Ibid., ст. 307—324.

відкрив точки, що складалися аж із сімох верстов глини гладко вирівняних, випалених, але не з плиток.

Оден із точків, відкритих мною в с. Лукашах, складався з трьох верстов випаленої глини, але ніяк не з плиток, а тому і пояснення Кульської і Дубіцької не можна застосувати до Лукашівських точків. Є. Кричевський та інші співробітники Трипільської культури т. I, 1940 р., усі відкриті ними точки звуть житлами, в той час, як не всі вони могли бути житлами. Деякі з них, як мені здається, могли бути якимись індустріяльними будовами, особливо це відноситься до багато-огнищевих будов. Кричевський взагалі заперечує існування точків як культових споруд, і те, що підкрив Штерн, чи Хвойка, Козловська чи хто інший, зве житлами. Він напр. пише: »В. Є. Козловська сама усвідомлює можливість інтерпретації підвищень як решток вогнищевих споруд і намагається відвести цю трактовку, яка протирічить неправдивій і упередженій ідеї багатьох дослідників Трипільської культури«.[5]) Одно треба підкреслити, а саме те, що співробітники »Трипільської Культури«, т. I, 1940 р., ніде і ніразу не знайшли перепалених людських кісток,[6]) власне надрібно перепалених кальціпованих кусочків кісток, на точках, які одначе попадалися багато розів і Хвойкові та й іншим дослідникам, і мені в с. Лукашах в 1913 році.

З викладу Кричевського неясно видно оскільки правдива і неупереджена ідея руководила ним, Петровим і панею Пассек. З розкопових справоздань із Коломийщини читач не виносить певности, що там не могли бути пропущені дрібні перепалені людські кістки. Там дуже мало мальованих черепків і череп'я взагалі, в той час, як Хвойка з того ж Халеп'я вивозив десятки підвод мальованого череп'я. Можна здогадуватися, що згадані автори попали в Коломийщині на точки уже колись розкопані Хвойком, або шукачами кладів, що часто постачали Хвойкові кращі мальовані черепки, чим і пояснюється мала кількість черепків з досить великих точків. При таких умовинах купки костяного перепалу могли бути розсипані і зникнути, або не бути поміченими. Ідея, що точки були тілопальними спорудами, або свого рода колюмбаріями для спалених останків покійників, власне тому і повстала, що і Хвойка та й інші дослідники знаходили на точках і якраз в мальованих посудинах багато цього костяного перепалу. Для якої потреби міг він зберігатися в хатах прямо в горщках на долівці, по якій

---

[5]) Є. Кричевський. Розкопки на Коломийщині і проблеми трипільських площадок. Трипільська культура; т. I, 1940 р., ст. 519.

[6]) Так напр. пані Пассек пише: що в посудині на точку 4-м на Коломийщині »були знайдені перепалені кістки (тварини)«: Т. Пассек. Звіт про розкопки житла № 4. Трип. культ. т. I, 1940, ст. 118.

ходили люде? Чому завжди, коли траплялася пожежа, тоді на долівці стояли купами мальовані горшки і миски з костяним перепалом і без нього і ці купи густо стояли одна біля другої? З сушківської й попуденської моделів хат трипільських ми знаємо, що горшки стояли попід стіною, а не по середині хати. У великих горшках в хаті зберігалося борошно, або крупи, а малі горшки немальовані призначалися для варева страви. Стояти вони могли на печі, на припічку, в печі і т. под. Але для чого в них і то посередь хати були положені перепалені кістки? На це відповіді нема й це треба пояснити. Чому, коли Хвойка відкрив поля похоронних урн, з перепаленими дрібними кусочками кісток, то ніхто не заперечує тілопальности цих полів. Але коли справа йде про мальовану кераміку, то Хвойкові закидають, що він того перепалу не бачив, а видумав, те саме закидають і іншим. Думаю тому, що при цих запереченнях не обходиться без упереженої ідеї. Перш завсе треба підкреслити, що точки могли бути різного походження і для різної цілі. Насамперед могли бути точки для того, щоб молотити хліб на них ціпами, як і сьогодні ще це робиться в Україні. Могли бути й долівки хат, при чім і ті і другі могли бути і умисне випалені, могли бути зовсім не випалені і могли частково обпалитися підчас пожежі. Але могли бути також точки, на яких спалювали покійників. Такі тілопальні точки могли не мати стін, а тільки невисоку глиняну огорожу, щоб не розвіювався перепал людський, до якого очевидно люде ставилися з пієтетом, як і сьогодні. І сьогодні в Европі спалюють покійників і перепал з пієтетом зберігають в урнах (здебільшого в металевих) і при тім зберігають їх в колюмбаріях зроблених в формі вертикальної стіни з нішами, як і Греки це робили. (Це можна бачити, напр., і в Празі біля крематорії.)

Старі ж трипільські люде могли містити ці урни в горизонтально розположенім колюмбарію-точку, в якім зроблені були відповідні ямки для урн, або жолоби для приміщення тілопального перепалу, як це було в Лукашах. Тілопальні точки могли також і зовсім не мати стін, а при уживанні вичовгувалися ногами і потім поправлялися накладанням нової верстви глини, яку мабуть зверху старанно вирівнювали дошками і потім випалювали для кріпкости. Так міг повстати точок-черінь з сімома верствами глини. Але сім випалених верств глиняної долівки в хаті — це річ не дуже легко висвітлима. Важною помилкою всяких дослідників на світі буває шаблонування. Найде один дослідник щось такого в якій небудь культурі, чого в інших дослідників не трапилося, то він своє узагальняє на всі інші випадки, і заперечує можливість існу-

але спалення мертвих все ж провадили ймовірно на спеціяльно призначеному для цього відкритому місці з допомогою костра. В середині будинку при наявності даху не можна розвести великого вогню, поперше, через недостатню тягу (повітря), і подруге, дах при великому вогні сам міг би згоріти. До того ж тільки невелика частина площадки, призначеної для спалювання, під дією костра могла лише частково обпалитися. Повторні спалювання могли підсилити обпалення, але все ж цілу велику будівлю таким способом обпалити не можна було.« »Також важко собі уявити, щоб завжди і скрізь у трипільських поселеннях і тільки в них причиною обпалення були пожежі. При пожежах згоріє дах, а стіни, підлоги і основа печей, в крайньому разі, можуть обпалитися тільки з боку, близько до вогню.«[7]) Авторки, спаливши одну покинуту напівзруйновану глинобитну хатину в с. Халепю, де були також розкопані точки трипільської культури, і порівнявши результати розложеного і протягом 5 годин піддержуваного костра, прийшли до висновку, при порівнянню з неолітичними точками, що і в трипільських поселеннях обпалення нижньої (верстви) підлоги можна було здійснити кострами« (ст. 327). Що ж до верхньої верстви підлоги, то вона в деяких випадках складалася з глиняних вальків випалених окремо, і потім уложених на спідній верстві.

На точках № 10 і 11 (біля Халеп'я) крім обпалених вальків виявили ще ряд обпалених плиток без домішок (полови), які перекривали великі ділянки житла, з гладкими горизонтальними площинами (поверхнями), не зовсім правильної форми, але з певними гранями« (ст. 329). »Всі вони червоного і червонувато-жовтого кольору, досить добре і рівномірно обпалені.« »Рівномірне обпалення з усіх боків, потужність даних плит, а також їх колір свідчать про те, що обпалення повинно було бути окремим, поштучним« (ib. ст. 322). Авторки теж приходять до висновку після численних аналізів та експериментів, »що при будованні стародавніх жител обпалена глина служила будівельним матеріялом, при чому останній попереду оброблявся і обпалювався« (ст. 333).

Висновки ці дуже важні для висвітлення халепських точків. Але не всі точки однакові, і не на всіх тільках розкопаних напр. Хвойком, та іншими авторами можна було констатувати, що верхні верстви точків складалися з плиток. Напр. Хвойка

---

[7]) О. А. Кульська і Н. Д. Дубіцька. Будівельні матеріяли трипільської культури. Трипільська культура. Том І. 1940. АН. УРСР., ст. 325. Аналогічні висновки були зроблені мною в статті: V.Ščerbakivskyj. Ukrajinské neolitické „ploščadky" a obřad spalování. Obzor Praehistorický, roč. II., seš. II., 1922 r., st. 108—119.

пише: »Печи тут будувалися безпосередньо на підлозі« (ibid. ст. 189), а на ст. 188 він пише: »Фрагментами пічного поду є звичайні плитки, що входять до складу утворюючої площадку плитчастої підлоги. Вони відрізняються від усіх інших плиток тільки ступенем обпалення і, виходить, кольором« (ibid. ст. 188 . . .) »Ці плитки лежали в основі печей і разом з тим входили до складу підлоги всього житла« (ibid. ст. 188 і 189). Далі Кричевський приходить до такого висновку: »Цей загально функціональний поділ житла (на пічну і безпічну частину) свідчить про те, що воно було місцем пробування єдиного господарського організму . . . Ми схильні багатовогнищевість зв'язувати з поділом общинного(?) матріархального господарства на кілька парних родин, найімовірніше на 4 парних родини. Цьому відповідає число печей і число окремих скупчень цілих посудин, або фрагментів« (ст. 212 - 213). Здається, що висновок Кричевського трохи запосліпний, і у всякім разі необоснований. Чому 4 парні родини?

З його опису пічних черінів (подів) видно, що це були якісь дивні печі, без жадного підвищення над підлогою, так що слідів органічного зв'зку з доліпкою не було, а їх місце було означено, як уже було сказано вище, тільки більшим випалом підложних плиток. Але в такім випадку це могла бути не піч, а просто пляма від огнища, може обнесеного легким невисоким глиняним пересувним барієрчиком з плиток або вальків. І дуже можливо, що таке огнище могло міняти місце в міру якоїсь потреби. Останки обмазки могли нападати з стелі. В гірських місцевостях Боснії до недавна ще існували хатки, в яких огнище в подібний спосіб розкладалося на доліпці і дим ішов на хату і люде, що спали в такій хаті, вночі піддержували огонь, або ліпше сказати дим, щоб відганяти комарів. І як тільки перестає куріти, то Босняк зараз же прокидається і підкладає в огонь багатти, а поки куриться, то спить; така його призвичайка. Чи не могло бути так і тоді? Особливо недалеко Дніпра, де сила комарів.

В книзі »Трипільська культура«, Київ 1940 р., проглядає скрізь тенденція москалізувати термінологію. Так, напр., систематично вживаються терміни »площадка« замість »точок«, »под« замість »черінь« і т. д. Я предложив би уживати чисто українську термінологію такого роду:

Точок — для означення невипаленого утрамбованого глиною місця.

»Черінь« — для означення спідньої випаленої частини печі, як то вживається на Україні в домашнім обіході.

»Доліпка« — для означення невипаленої утрамбованої хатньої доліпки, які й тепер робляться в селі.

вання чогось іншого, що бачив другий дослідник, в той час як кожний в дійсності бачив щось інше.

Багато ще залежить від щасливого чи нещасливого вибору термінів і їх вживання. Хвойка дав своїм знахідкам назву: »площадка«, під якою він розумів тільки глиняний випалений точок, який його копачі-селяне звали »черінем«. В. Петров не зрозумів цього і думав, що Хвойка під площадкою розумів і землянку, бо Петров пише: »Площадки на Червоногорськім селищі не були землянками, а були звичайними наземними житлами. Розкопи 1936 р. на ділянці № 3 не дали будь-яких даних про матеріял, з якого були збудовані ці житла. Не уціліло жадних решток стін і навіть не уціліли решітки матеріялів, з яких були складені житла. Далеко краще стоїть справа з вогнищами... Вони ліплені з глини, мають круглу форму і розташовані на основному рівні всіх інших культурних решток.«[10])

Це підкреслення Петровим, що »площадки« не були землянки, показує, що він розуміє так, що Хвойкові землянки теж можна звати площадками, або що Хвойка бачив долівки надземних хат, але звав їх землянками, або, що землянок трипільських взагалі не існувало. Але це є велика помилка, землянки і то дуже глибокі існували в Трипільській культурі поруч з хатами, тільки у бідніших людей, як існують вони і тепер у наших людей, як переходові помешкання після пожежи. Коли в 1920 р. більшовицька карна експедиція артилерійським вогнем спалила с. Лютеньку під Гадичем, де знищено усі 961 хат, то люде повикопували землянки і в них перезимували. Це бачив я сам у 1921 р. Заперечувати існування Трипільських землянок не можна. З другого боку сам Хвойка не відважувався говорити про надземні хати, не маючи для того твердих доказів.

Можна сказати поки-що тільки одне те, що хліборобська неолітична культура Трипільська була вже дуже складана і розвинена і останки її у нас не можуть ще бути докладно висвітлені, мабуть через різноманітність їх призначень, і через неточність описів і термінології. Так, напр., точок № 5 на урочищі Коломийщина біля Халеп'я зовсім не мав печи, а точок № 13 там же має їх аж чотири, вся (його) північна половина занята тільки печами (трома)« (ibid. ст. 212). На всій південній половині зовсім нема печей за винятком крайнього південно-західнього кутка, де була невелика піч. В південній половині взагалі знайдені черепки і одна зернотерка. Очевидно, що пояснити це не легко, тим більше, що Кричевский на ст. 189

[10]) В. П. Петров. Поселення в Городську. Трипільська культура, т. I, 1940, ст. 343.

найнізнішою фазою її треба вважати, відкриту мною в 1913 році в с. Лукашах Переяславського повіту в басейні р. Недри, мальовану кераміку. Ця кераміка була мальована, але тільки монохромно, без орнаментів виведених барвою. Особливістю точків у Лукашах було те, що вони лежали в дуже низькім місці, майже в болоті, бо й тепер вода при копанні рова біля одного точка появилася на глибині 0,5 метра, а болотоозерце починалося на метрів 50 від точка. Цікаво теж, що в одному з точків під купою перепалених дуже дрібних кусків кісток знайдено оден горщечок, в якім лежав кусок ребра баранця, але зовсім не палений (очевидно пожертва душам спалених покійників, перепаленими кістьми яких прикрито цей горщечок з м'ясом), і другий горщечок з двома горлами,[12]) що зовсім нагадує і по формі і по розмірам такий самий двогорлий горщечок, знайдений в Болгарії в горбі званім »Костієво«.[13]) Цей болгарський горб — останки селища мальованої кераміки, яке принаймні пізнішою своєю фазою, характеризованою двогорлим горщечком напевне вступило уже в бронзову добу. Мені здається, що Лукашівський точок із костяним перепалом був тілопальний, бо він і лежав біля самої води, де жити було не дуже зручно. Але вище на горбку були в Лукашах останки інших точків, на жаль незвичайно сильно зруйновані плугами; ті точки могли бути останками хат.

Отже, коли Хвойка помилявся, приписуючи всі точки виключно будовам ритуального, похоронного характеру, то знову ж співробітники збірника »Трипільська культура«, т. I, 1940 р., помиляються, коли у всіх точках бачать тільки долівки хат і печей. Ні їхні фотографії, ні рисунки пляну і перекроїв, ні навіть описи, не дають такого ясного представлення про долівку хати напр. № 4 в Коломийщині, як напр. тільки сама фоторгафія зроблена Васічем в сербськім розкопанім селищі мальованої кераміки біля с. Вінчи.[14]) На тій фотографії останки перегородок-стінок ясно видні на долівці й видно, що з нею зв'язані; на фотографіях же і рисунках пані Пассек і Кричевського цего зв'язку між перегородками і долівкою не видно, не дає його й опис. Так що лишається сумнів, чи

---

[12]) В. Щербаківський. Мальована неолітична кераміка на Полтавщині. Збірник Укр. Університету в Празі 1923 р., ст. 1—17.

— Тілопальні точки і мальована кераміка. Трипільська культура. Київ 1926, т. I, ст. 119—137.

[13]) Seure et Degrand. Exploration de quelques Tells de la Thrace. Bulletin de Correspondence hellenique. 1906, pp. 359—432, fig. 68.

[14]) a) M. Vassits. S. E. Elements in Prehistoric Servia. The annual of the British school at Athens. N. XIV., p. 319—342.

b) M. Vassits. Agreat discovery of prehistoric Culture, The illustrated London News, Oct. 18. 1930, ст. 665.

були там дійсно перегородки і для чого вони були потрібні. Останки печі у Вінчі теж ясно і гарно видні, але там також видні й останки стовпів у формі ямок, чи дірок в долівці, а тут про них і не згадується. З українськими точками очевидно прийдеться почати будучим археологам працю наново і ліпше ілюструвати доказовий матеріял. А тепер, поки що питання лишається не зовсім вияснене.

Андрій Яковлів

НІМЕЦЬКЕ ПРАВО В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВНИКІВ XVIII СТ.

В 20-х роках XVIII ст. російська царська влада одверто вступила на шлях обмеження автономії Української держави. Цар Петро I під претекстом усунення непорядків в адміністративнім управлінні і в судах вислав в Україну бригадира Вельяминова і з ним шість російських офіцерів, під іменем »Малороссійской Коллегіи« та поставив їм завдання передовсім приймати скарги на всі українські суди до Генерального суду включно, переглядати й контролювати їх вироки, а потім доглядати над адміністративним і фінансовим управлінням. Складена з росіян, що не знали ні України, ні діючих в ній законів, навіть не розуміли української мови, Малоросійська Колегія виявила свою повну нездатність до виконання поставлених їй завдань. Її поява в Україні викликала одвертий протест гетьманської влади проти порушення автономії України та опозицію українських судових та адміністративних чинників. Шукаючи способів боротьби з Малоросійською Колегією, українська влада мусіла сама звернути увагу на козацькі суди, діяльність яких з розвоєм громадського життя й із зміною соціяльних обставин, дійсно, вже не задовольняла потреб громадянства. Разом із тим виникла потреба ближчого ознайомлення з діючими »малоросійськими правами«. В рр. 1722—23 наказний гетьман Полуботок видав три універсали, в яких наказував усунути існуючі непорядки в судах, дотримуватись встановленого порядку апеляцій і не звертатись до Малоросійської Колегії з апеляціями чи скаргами на судові й адміністративні установи.[1]) Ціллю цих універсалів був заклик до адміністрації й судів, щоб самі своїми засобами усунули непорядки та не давали причин до вмішування чужих органів у внутрішні справи України. В цей же час розпочала працю організована на підставі гетьманського універсалу з р. 1721

[1]) Н. Василенко. Матеріяли до історії укр. права, т. I, Збірник соц.-ек. відділу ВУАН., № 11. Київ 1929, ст. 1—7.

»Точок черінь« — для означення випаленого точка, який міг служити і для тілопалення і для інших, нам ближче невідомих цілей.

»Випалена долівка« — для означення хатньої долівки, але випаленої, коли є певність, що це долівка хати.

»Піч« — для означення останків печі, черінь якої стоїть високо над рівнем долівки, як в нинішніх печах села.

»Огнище« — це, як в точку № 13, на Коломийщині, плями більшого випалу на долівці хат, або на точку, решта якого лишається не випалена.

При строго проведенім уживанню такої термінології значно скоротився б виклад або опис знахідки, і було б ясно, про що ходить авторові. Точок № 13 міг бути і останком якоїсь індустріяльної камери, в якій працювало одночасно декілька печей. Але я сумніваюся, щоб то була звичайна хата для життя, та ще й для 4-х родин. При матріярхаті мусіли існувати парубочі хати і долівка № 13 могла бути помешканням парубків, тільки що огнище могло кілька разів змінити своє місце. Не треба теж забувати, що мальована кераміка існувала у нас кілька сот літ, і села могли на однім місці теж існувати не менше і міняти і техніку житла й індустрію і, що точки могли теж міняти і форму і призначення.

Я вважаю за дуже важне відкриття мальованої кераміки на »Червоній горі« в с. Городську на Коростишівщині, бо тут завдяки стикові в однім місці аж трьох культур дуже добре датується пізня фаза мальованої кераміки, та якраз, що відповідає усатовській мальованій кераміці, яку деякі автори почали вважати за раннію початкову фазу мальованої кераміки, і найдену з нею шнурову кераміку за раньшу від Тюрінґенської шнурової кераміки. Знахідки на Червоній горі висвітлюють, що найпізніша фаза меґалітичної культури, характеризована груботилими кремінними, клинковими сокирками на Волині є одночасна з пізньою фазою шнурової кераміки (відтиски шнуркових сіток) і одночасно з мальованою керамікою, яка мабуть наподобляла шнурові сітки мальованням їх на горшках.[11]) А присутність там горшків усатівського типу мальованої кераміки датує мальовану кераміку знайдену в Усатові біля Одеси, а також і знайдену там шнурову кераміку цею остатньою пізньою фазою. Одначе то ще не є сама остатня фаза трипільської культури. Я вважаю, що

[11]) Касон відкрив у Македонії, в горбі Кілиндір (Kilindir) в верстві П е, мальовану кераміку сітчату разом з бронзовим серпом і бронзовою дволезою сокирою. Stanley Casson. Excavations in Macedonia. The Antiquaries journal, vol. VI, st. 59—72. Pl. XVII (1, 2), pl. XVI (2). Pl. XIV, fig. 1, 2.

»Суд по формѣ«, в основі якого лежала формальна писемна підготовка в цивільних справах і таємна (»в застѣнку«) інквізиційна система допиту та мук в кримінальних справах. Метою основної частини »Процесу« й було ознайомлення українського громадянства з новими формами процесу. Ім'я автора »Процесу« лишилось невідомим, але можна припустити, що ним був один із правників Генеральної Канцелярії. По своєму змісту й способі викладу »Процес« являється, ніби, підручником, що давав достатній матеріял для ознайомлення з тодішнім судовим устроєм і процесом та був дуже корисним для правників-практиків Гетьманщини. Дякуючи цьому, »Процес« був досить поширений в Україні, що видно з того, що проф. О. Кистяківський мав у себе 2 списки »Процесу«, 2 списки було видруковано Калачовим і Стороженком, та ще один список видрукував акад. Н. Василенко.[4])

»Процес« складається із вступу, в якому наведено зміст указу царя Петра І з р. 1720 про порядок діловодства в Генеральній Канцелярії та в судах, з 13-ти параграфів основної частини й додатку. В головній частині »Процесу« викладається за певною системою судовий процес від початкових актів сторін на суді аж до судового вироку. Перші 4 параграфи трактують про початок процесу й про допит сторін на суді. Починаючи з § 5-го автор викладає про спеціяльні відміни процесу по справах, що частіше бувають предметом судового вирішення: про справи боргові, земельні, маєткові стосунки супругів; далі про справи кримінальні: про побої й образу чести, смертовбивства, чужоложство, зґвалтування жінок, злодійство та про втечу московських селян в Україну. При цьому автор подає практичні вказівки, як мають поводитись суд і сторони і якими законами належить користуватись в цих справах. Нарешті автор викладає порядок закінчення процесу й винесення судового вироку: ширшого, обґрунтованого, й короткого, стислого, при чому подає зразки таких вироків.

Автор »Процесу« використав в першу чергу »малоросійські права«: Литовський Статут, »Порядок« Гроїцького і »Саксон« (Speculum Saxonum) Щербича. Для нашої теми важливо зазначити, які норми німецького права автор наводить в »Процесі«, як він їх пояснює і до яких справ пристосовує, тому на цю частину праці й буде звернено найбільшу увагу.

За гетьмана Апостола р. 1730 маґістратські суди в містах на повному маґдебурзькому праві (Київ, Ніжин, Чернігів, Стародуб, Переяслав та інші, всього 11 міст) були відділені від козацьких полкових судів і з того часу вони функціону-

---

[4]) Н. Василенко. »Матеріяли ...« Передмова, ст. XX—XXII.

Комісія по перекладу на українську мову »малоросійських прав« Литовського Статуту й правних книг німецького права Щербича й Гроїцького. Комісія притягла до праці знавців Статуту й німецького права, які й працювали в Комісії до р. 1728.[2]) Інтерес до судів і до діючого права ще більш оживився з р. 1728, коли на підставі указу царя Петра II організовано з видатніших українських правників Комісію для перекладу й кодифікації »малоросійських прав« в один загальний кодекс. Працюючи в тодішній столиці України — Глухові, Комісія тримала постійний зв'язок із правниками на місцях — суддями, міськими війтами, маґістратськими, полковими й сотенними писарями та з Києво-Могилянською Академією, зацікавила своєю працею широке коло правників та збудила в них інтерес до самостійних студій над українським правом і його джерелами.

Як наслідок цих студій, з 30-х років XVIII ст. в Україні почали з'являтися праці з царини судового устрою й процесу, а пізніше праці над Литовським Статутом і німецьким правом. Йдучи за зразками розповсюджених в Україні праць Щербича й Гроїцького над Маґдебурзьким правом, що насамперед переслідували практичні цілі, перші праці українських правників ставили собі завдання — ознайомити читачів із основними засадами судового устрою й процесу, допомогти їм розібратися в різних кодексах, що часом містили протилежні норми, та викласти в приступній формі на зрозумілій мові головніші, найчастіш вживані в судовій практиці, норми закону. Хоч жадна з тих праць не була надрукована, однак численні списки їх, що ходили по руках, свідчили про успіх і широке розповсюдження.

1. Коли не рахувати праць членів першої Комісії по перекладу »малоросійських прав«, які до нас не дійшли, то першою працею з царини процесу була праця під титулом: »Процес краткий приказний, виданий при резіденції гетманской 1734 года, августа 18 дня.«[3])

Як видно з дати на заголовку, »Процес« був виготовлений після смерти гетьмана Апостола, коли Україною правило т. зв. »Правління Гетьманського Уряду«, на чолі якого стояв російський резидент, князь Шаховской. Це був час, коли процес в українських судах зазнав найбільшого впливу російського права, коли було уведено в чинність російський процес, т. зв.

---

[2]) Також. Перелмова, ст. VI.

[3]) Вперше »Процес« був надрукований в »Архивѣ исторических и практических свѣдѣній« Н. Калачова, Кн. 2. 1861 р., потім у »Фамильному Архивѣ« Стороженків. К. 1908, т. VI, і з нового списку в »Матеріялах до історії українського права«, том I, під ред. акад. Н. Василенка. К. 1929, ст. 18—36.

вали самостійно. В »Процесі« автор всюди виділяє маґістратські суди від козацьких і ставить їх в черзі між полковими й сотенними судами, при чому у вступі зазначає, що вищою апеляційною інстанцією для маґістратських судів була окрема »Канцелярія маґістратського правління малоросійських справ«.

В пар. 5 »Процесу« автор, викладаючи порядок доказів (onus probandi) при допиті позовника й позваного, подає як приклад, порядок і спосіб доказів у боргових справах. Тут, автор викладає про значення й силу признання боржником свого боргу: »в книзі „Порядку", ч. III, л. 145 напечатано: позваний, коли признається, вважається за переконаного правом (qui coram iudicio recognoscit, pro victo habetur) і позовникові, крім признання позваного, не потрібно вже інших доказів подавати (Spec. Sax. Lib. II. 18 Gl., 22 Gl.)«[5]) Коли ж позваний заперечує борг або автентичність боргового документу чи свого підпису на ньому, тоді згідно з книгою »Порядку« в »Артикулах Права Маґдебурзького«, л. 8, суд може йому призначити т. зв. »очищуючу присягу« (Sp. Sax. Lib. III. 11; J. M. 103).

В пар. 6 »Процесу« про земельні справи автор викладає порядок допиту сторін і способи доказів та з'окрема спиняється на процесуальній давності, при чому посилається на книгу »Порядок« в »Артикулах права Маґдебурзького« про земську давність в 30 років (Sp. Sax. Lib. I. 29 Gl., 44). В »придатках« до пар. 7, що трактує про маєткові відносини супругів, автор наводить норми Speculum Saxonum про заборону продажу й відчуження дідичних і отчизних маєтностей без попередньої згоди дітей і спадкоємців (Spec. Sax. L. I. 52; L. III, 83 Gl.; Lib. I. 17 Glossa contra розд. VII, арт. 1 Литовського Статуту, що такий продаж дозволює). Треба зазначити, що в питанні продажу й відчуженні батьками родових маєтків українське право й судова практика постійно трималися засад німецького права, що родові маєтності заборонено відчужувати без згоди дітей і спадкоємців, в той час як Литовський Статут 1588 р. відступив від цього правила, допустивши вільне розпорядження родовим майном без згоди дітей.

В тих же »придатках« автор наводить норми німецького права з »Саксону« (Speculum Saxonum) Щербича, що трактують про винагороду шкоди за вбивство мисливського пса (»Саксон«, ст. 307—308), про винагороду за шкоди в полях чи огородах від коней, свиней та іншої худоби (Jur. Municipali, art. 123 Glos.), про шкоду від курей на сусідньому ґрунті. »Кури, когда на чій грунт перелетять і шкоду учинять, то

[5]) Цитати з Speculum Saxonum та з Juris Municipali всюди подано по книзі Н. Яскера, видання 1602 року.

тому господарені, чій грунт, належить тіє кури половить і все пір'я обірвать і пустить їх до того дому, одкуду прилетіли — в „Саксоні" под словом „Кури", на л. 197.« Автор вірно цитує Щербича, але Щербич, викладаючи норму про шкоду від курей з Jur. Municipali арт. 122, помилкою написав, що треба »все пір'я вирвати«, в той час, як в тексті Juris Municipali стоїть: »піймати й обрізати крила« (capere illos poterit et alas abscindere).

В пар. 10-му »Процесу« автор наводить дефініцію злочину чужоложства, викладає про соціяльне значення злочину і про кари на підставі »Порядку« Гроїцького, ч. IV, ст. 231 (Speculum Saxonum Lib. II. 13; J. Damhouderi, cap. 89). Нарешті, в кінці »Процесу« автор подає зразки судових вироків і наводит в них цитати німецького права по книзі »Порядку« Гроїцького з Артикулів Магдебурзького права про те, що »хто на свідків посилається, але не доведе, то програє справу« Spec. Sax. Lib. 1. 53) та про те, що »свідоцтво свідків неважно, доки не присягнуть« (тамже).

Автор »Процесу« не мав на меті спеціяльно торкатися німецького процесуального права і тому в його праці не має окремого викладу про це право, але, обговорюючи різні стадії процесу й системи доказів, автор посилається на відповідні норми німецького права й Литовського Статуту, при чому в деяких випадках наводить тільки норми німецького права, часом протилежні нормам Статуту, з чого можна зробити висновок, що наведені автором норми німецького права вживались в українських судах.

2. Наступна праця має довгий титул: »Економика краткая, как по оной себе может остерегти потроху чоловік осідлий, живучи господарем, пунктами ізображена; которіи пункта согласни правам малоросійським, а яким іменно правам, в яких правних книгах написанних, о том под всяким пунктом ті права цитуються«.

Автор назвав свій твір »Економикою« в розумінні »домоуправління«, бо вона мала на меті оберегти осілих господарів від шкод, які могли повстати для їх господарства через незнання діючих законів. Час, коли ця праця була виготовлена, акад. Василенко відносить до 1730—40 років, себто на початок доби, коли в Україні піднявся інтерес до правничих студій.[6]) Вперше »Економика« була надрукована в »Матеріялах...« акад. Н. Василенком р. 1929 (стор. 36—41).

Ім'я автора »Економики« осталось невідомим, але, коли порівняти зміст »Економики«, мову й вирази її з »Процесом«, то можна зробити висновок, що автором обох праць була та

[6]) Н. Василенко. Матеріяли... Передмова, ст. XXVII—XXVIII.

сама особа. Матеріял, поданий в »Економиці« — той самий, що в пар. 6—8 і в »придатках« »Процесу«, навіть порядок розподілу матеріялу — той самий, тільки в »Економиці« матеріял розподілено на 25 пунктів і скорочено через опущення подробиць, що торкаються спеціяльно процесу.

На думку автора »Економики«, кожний господар, що самостійно веде своє господарство, повинен знати норми, що торкаються: посагу й віна та порядку виготовлення й видавання вінових записів (п. 2), заборони купувати й продавати дідичні й отчизні ґрунти без згоди дітей і родичів (п. 3) та ґрунти панських селян без згоди пана (п. 4); земської давности (п. 6) і випадків перерви давности через відсутність власника, що перебуває в чужих краях або на державній службі (п. 7), цитується »Порядок«, »Артикули Маґдебурзького права«, л. 22 Ґроїцького (Sp. Sax. L. I. 70 Gl.; J. M. 21 Glas.); боргових зобов'язань (п. 8—14), нападів і наїздів на дім (п. 15), образи на словах (п. 16—17), головщизни для шляхти, міщан, ремісників (п. 18), шкод від коней, скоту, курей, приблудної скотини (5, 19—25). Останній пункт 25-й — збірний, в ньому вміщено норми процесуального і карного права. Закінчується цей пункт наукою про карання злочинців: »в правах малоросійських«, пише автор, »напечатано, а іменно: книга Саксона (Speculum Saxonum Щербича) в части I под словом „Каранни": розбійники, изменники, палії і которие церкви, плуги, мельниці, цвинтарі ограбляють і служанціе з тим (совчасники) имієть бить карани колесованнем«. Інші цитати з німецького права по книгам »Порядку« Ґроїцького та »Саксону« Щербича — ті самі, що і в »Процесі«. Ото ж можна припустити, що автор »Процесу«, поставивши собі завдання ознайомити господарів з потрібними їм нормами закону, переробив свій »Процес«, відповідно потребам господарів і склав »Економику«. Якщо так було в дійсності, то це свідчило б про значне поширення інтересу до пізнання »малоросійських прав« серед тодішнього українського громадянства.

3. »Права Малороссійскіе з книг Статута, Саксона и Порядку выписанние«, це — третя з черги праця, що мала таке ж завдання, як і дві попередні — ознайомлення українських громадян, зокрема правників-практиків з найчастіше вживаними в житті і в судах нормами »малороссійських прав«, в тому числі й з нормами німецького права. Написана вона невідомим автором між 1744—1757 рр.[3]) і вперше надрукована в »Матеріялах...« Н. Василенка, ст. 42—82, зі списку другої половини XVIII ст., що належав Гадицькій полковій канцелярії.

---

[3]) Н. Василенко. Матеріяли... Передмова, ст. XXVIII.

Праця »Права малороссійскіе« . . . своїм обсягом вдвічі перевищує обсяг »Процесу« та »Економики« разом взятих, але відрізняється від них відсутністю системи й провідної думки. Зібраний в ній матеріял іноді згруповано по предметам, іноді перемішано, зустрічаються й повторення. Переважно матеріял торкається маєткових прав, які в Україні, де земля та її продукти були за головне багатство, мали найбільше значення й найбільш цікавили громадянство. В деяких місцях автор подає правні дефініції (наприклад, права власности) і торкається формально-правних моментів (напр., моменту переходу права власности), з чого акад. Н. Василенко робить висновок, що ця праця була за підручник для молодих правників, що починали свою правничу кар'єру.[8])

Автор часто цитує правні книги німецького права Щербича й Гроїцького, виписуючи дослівно їх текст в перекладі на тогочасну офіційну мову, або ж переказуючи зміст своїми словами; в останньому випадку його цитати цікавіші, бо дають матеріял для посудку, як українські правники XVIII ст. розуміли норми німецького права і як викладали їх зміст.

З обсягу цивільного права автор навів такі цитати. Викладаючи про права козаків на вільне володіння землями, автор посилається на »Артикули Маґдебурзького права« Гроїцького та зазначає, що право наказує, щоб ніхто ґвалтом маєтку не відбирав, не здобувши наперед собі права судом, в протилежному випадку втрачує маєток і підлягає карі (Sp. Sax. Lib. II. 70). Далі, автор містить цитату з Spec. Sax. Яскера Lib. I. 70, формулюючи її так: »Если что неслушне кому дано, то можна того слушне правом (судом) доходити на том (кому дано)« — дуже влучна формула безпідставного збагачення на чужий кошт. Право власности на нерухоме майно автор формулує так: »Добра, якіе власностю зовуть, суть тії, которих сперва хто набув, понеже значала всіх речей добра були всім людям общіе (спільні) і хто первій чого достав, то его і було, як і тепер водиться: когда хто набудет добр, которие пред тим жадного господина не иміли, то за тим они стають того, кто їх посідаєть« (автор цитує Spec. Saxonum Lib. II. 59 і Щербича »Саксон« під словом »Добра«). Доволі детально й добре аргументовано, автор викладає про земську давність в »30 років з роком« (термін німецького права), цитуючи при цьому працю Гроїцького »Артикули права Маґдебурзького« (Sp. Sax. I. 29; Lib. II. 36, 44; Lib. III. 83) та Щербича під словом »Добра«. Знов же автор наводить норму Spec. Sax. Lib. II. 44 — про те, що для придбання речи по давності потрібно мати правний титул (justus titulus) володіння:

[8]) Н. Василенко. Матеріяли . . ., ст. XXIX.

»Давность не есть в жадной вещі, гдѣ нѣт дара либо продажі, т. є. запису на что либо; если кто держит, когда точію за правом не держит, тогда в такой вещи давности нѣт« (цитуються »Артикули права Маґдебурзького« Гроїцького під словом »Давность«); і далі: »вещи крадомие іли гвалтом отнятіе давностю никогда не гинуть« (цитується »Порядок« Гроїцького, ч. III, ст. 19). Нарешті, автор цитує »Саксон« Щербича (під словом »Добра« і »Давность«) про 3-літній строк процесуальної давности для рухомих речей: »кто б без правних причин и препятствій вещей тих (рухомих) правно іскать не будет, то також де вічно о них молчать имѣет«. Треба мати на увазі, що питання процесуальної й набувальної давности дуже цікавили українських правників з огляду на те, що про цей предмет існували певні протиріччя між Литовським Статутом і Маґдебурзьким правом якщо до строків давности, так і що до правного титулу володіння.

Так само певні неясності були й що до права власника вільно розпоряджати нерухомим майном, спеціяльно земельними добрами. Литовський Статут дозволяє власникові вільне розпорядження нерухомим майном, як дідичним, отчизним і материнським, так і їм самим набутим без жадного обмеження (розд. VII, арт. 1); тільки по заповіту отчизні й материнські маєтки власник не міг передати чужим, не вказавши певних причин, по яким усунув від спадщини своїх дітей. Тим часом німецьке право (Spec. Sax. Lib. I., art. 52) забороняло власникові відчужувати нерухоме майно без згоди дітей. Українські правники вирішували це протиріччя кодексів на користь німецького права, вважаючи, що його норми більш відповідають правосвідомості українського народа.

Про маєткові відносини мужа й жони автор »Прав Малоросійських« наводить такі цитати з німецького права: »За віно чоловік офицерського стану може дати жоні своїй, без дозволу своїх спадкоємців, поки з нею за обід не сяде, слугу або служницю, будови і дерево на будівлю (Щербич »Саксон«, під словом »Віно«, Spec. Sax. Lib. I., art. 20). Навпаки, »жона мужові добр своїх нічого дати не може« (тамже); також — »жона мужові стоячого імення (будинки), а ні Геради (рухоме майно) дарувати не може, бо спадкоємці не повинні від цього терпіти« (Гроїцький »Артикули Маґдебурзького права«); до цього ще автор додає довгу арґументацію за артикулом 26 Juris Municipali в перекладі Щербича.

З права опікунського маються такі цитати: »Жена можеть бить опекуном, когда близких по мечу вгору ідучих і тестаментових опекунов не станет; но близких кревних побочних (родичів в бічних лініях) мати упережает« (Щербич під словом: »Жінка«; Specul. Saxonum L. II. 20). »Муж жоні своїй,

рядок« Гройцького, ч. 3, ст. 158; Sp. Sax. L. II, 42); коли б право було під сумнівом як у позовщика, так і в позваного, то тій стороні, яка посідає спірну річ, дозволяється подати доказ, бо »лучшая кондиція того, хто держить, ніж того, кто не держить« (beati possidentes. »Порядок« в Артикулах Магдебурзького права; порів. J. M., 35, 38 Gl.; Sp. S. L. I, 18).

Справи ґвалтовного захвату чужої землі автор пояснює обширною цитатою з »Порядку« Гройцького та »Саксону« Щербича, суть якої полягає в тому, що той, у кого насильно заберуть маєток, не повинен відповідати на суді, доки маєток не буде йому повернуто; а коли упкоджений стане судом доходити відібраного маєтку, тоді ґвалтовник, хоч би маєток йому належав, справу програє і маєток втратить (Sp. Sax. II, 24). Рівно ж детальну цитату подає автор в справі примирення сторін і про правну силу мирової угоди, цитуючи »Порядок« Гройцького і »Саксон« Щербича; обидві цитати базуються на арт. 51 J. Municipali.

Наведеного матеріялу з »Прав малоросійських« вистачить для ознайомлення з характером цієї праці. Автор вибрав цитати з підручних книг німецького права Щербича й Гройцького по предметам, про які не було норм в Литовському Статуті, або вони протиріччили нормам німецького права. Автор цитує норми німецького права поруч з нормами Литовського Статуту і це являється зайвим доказом того, що німецьке право вважалось рівновартним джерелом »Малороссійських прав«, як і Литовський Статут.

4. Четвертою з черги є праця під титулом: »Суд і росправа в правах Малоросійських, обширно на разних містах показання, а зде в один краткій и ясний ексцерпт, в прекращеніе горькой в судах волокити, собранная, в полезное же употребленіе малоросіянам списанная року от Р. Х. 1750, 18. октября«. Вперше надрукована в »Матеріялах« ... Н. Василенка 1929 р., стор. 83–147.

Автором »Суду й росправи« був один з видатніших українських правників XVIII ст., бунчуковий товариш Федір Чуйкевич, добре освічений і начитаний в законах правник-практик. Свою службову кар'єру він зробив в Генеральному Суді, де довгий час був »за регента« (помішника писаря) і тому добре був обізнаний з судовим устроєм і практикою Гетьманщини. Свою працю Чуйкевич присвятив гетьманові, К. Розумовському, але призначив її також і »в полезное употребленіе малоросіянам«. Виготовляючи працю, Чуйкевич поставив собі два завдання: перше — звернути увагу гетьмана на існуючий судовий устрій в Гетьманщині, вказати неправильності в його конструкції, вияснити, яким мав бути судовий устрій в Україні

на підставі »Малоросійських Прав« та аргументувати потребу судової реформи; друге завдання — ознайомити громадянство з головними засадами судового процесу, пояснити основні норми діючих процесуальних законів і тим прислужитись до свідомого користування судовою охороною. Відповідно до цього в праці Чуйкевича можна виділити дві частини: в першій автор подає аргументи за перереформування козацьких судів на статутові суди: земські, гродські й підкоморські, а Генеральний Суд на Вищий Трибунал; в другій частині викладає цивільний процес і деякі інститути цивільного права (посаг, віно, давність). Сам же автор поділив свою працю на 9 частин, з яких перших — 6 написав р. 1750, восьму — р. 1754, сьому — 1755, а дев'яту — 1758 р.[8])

Джерелами для Чуйкевича були: Литовський Статут, на якому він, головним чином базував свої аргументи за реформу судів, потім німецьке право, яке він цитував по книгам Яскера, Щербича й Гроїцького.

Перші п'ять частин »Суду й росправи« трактують про процес: про підготову до процесу і про докази, які кожний повинен приготовити раніше, ніж вдатися до суду з позовом (ч. 1), про судові строки — »роки й рочки« (ч. 2), про процес на суді (ч. 3), про апеляцію (ч. 4), про виконання судового вироку (ч. 5). В 6-й частині автор викладає про інститути посягу (приданого), віна (забезпечення посагу на майні мужа), привінка (шлюбного дару). В ч. 7-й автор вмістив цікаву студію про процесуальну й набувальну давність; в ч. 8-й — ширшу розвідку про апеляцію, як додаток до ч. 4-ї. Нарешті, в останній, 9-й частині, автор подає виклад процесу для справ земельних і межових в підкоморських (межових) судах. Деякі питання автор викладає чисто науковим методом, подає дефініції, систематизує, пояснює норми закону, наводить інші, неправильні, на його думку, пояснення й полемізує з ними; в інших випадках автор більше уваги звертає на практичний бік справи, тоді він знайомить читача з існуючими законами, які цитує, і повчає, які закони належить пристосувати в спірних випадках.

Автор походив з родини, в якій добра освіта була в традиції: його батько, Олександер Чуйкевич, довголітній писар полтавського полку, славився, як добрий »латинник«; по традиції української козацької старшини, батько й синові дав не меншу освіту. Ф. Чуйкевич, як видно з його праці, перфектно володів латинською й польською мовами, знав історію України, добре вивчив основні джерела »малоросійських прав« — Литовський Статут і німецьке право.

---

[8]) Н. Василенко. Матеріяли ... Передмова, ст. XXXVI.

»Суд і росправа« Чуйкевича була по заслугам оцінена як гетьманським урядом, так і українським громадянством, і мала великий успіх. Чуйкевич вповні досяг обох поставлених завдань: реформа Генерального та інших козацьких судів, що була переведена гетьманом Розумовським в рр. 1760 і 1763, в основних точках відповідала плянові, запропонованому Ф. Чуйкевичом. Що ж торкається другого завдання, то й воно було досягнуто: праця Чуйкевича придбала велику популярність, про що свідчить велика кількість списків »Суду й росправи«.[10]) Мало того, як довів акад. Н. Василенко, працею Чуйкевича користувались адвокати, цитуючи з неї цілі уступи на суді.[11])

Для нашої теми цікаві ті місця з праці Чуйкевича, де він використовує норми німецького права. Першу частину »Суду й росправи« автор починає цікавим порівнянням позовника з архитектором: »Всяк, желаяй чего судом искать, должен себѣ взить перед очі якую нибудь структуру домов, палат и избъ, кораблей и протчих строеній, гдѣ архитектор первѣе требует матеріялов, к тому способних, даби начавій(вши) зданіе и не имѣяй чим совершить (закінчити), в посмѣяніе прийти не моглъ. А кто з довольним приготовленієм начнет зданіе и совершит, тот веселится, сему подобним образом, или паче пишним.« »Тому, пише далі автор, имѣяй доходить имѣній на чом(ком) через суд, должен себѣ запастись в крѣпкіе и ясніе доводи, без присяги, бо що там несовершенному зданія — смѣх временній, то зде вдаваючомусь без доводов иних, а формуючомусь на єдиной присягѣ, вѣчная гибель и внезапная смерть, вмѣсто иску, послѣдует«. Далі автор нагадує, що в »правах малоросійських в крѣпость и в довод (доказ) показано троякое право: давностю земскою задержанное, природное и набутое«. Ці три права, або три способи набуття права власности, Чуйкевич пояснює так: перше право — придбання права власности шляхом задавнесного володіння — це, як пояснює автор, »єсть займи« (occupatio — займання земель, які не мають власника). В книзі »Саксон«, пояснює Чуйкевич, під словом »Добра« так напечатано: »добра, которие власностю називают, суть сіи, которих кто сперва набил (occupatio), ибо от начала всѣх вещей добра были всѣм людем спольние, т. є общіе, а кто чего первѣй достал, то его было, яко и нынѣ дѣется, когда кто набывает добр, которіе пред тим пана жадного не имѣли, потому стают того, кто их осигнет, т. е. займет« (Sp. Sax. L. I. 52 Glos. II). Незадовольнившись таким загальним поясненням »займів«, автор

[10]) Василенко, ор. с. стор. XXXII. А. Кистяковскій, ор. с. ст. 88.
[11]) Н. Василенко, ор. с. ст. XXXIII—IV.

взглядом малженства, має опікуном бути« (тамже). З права спадкового автор наводить такі цитати: »Братьи и сестри, кои суть єдного отца і єдной матки (повнокровні), близшіе суть до всіх спадків, ніж братья і сестри от єдной матери, а иного отца (одноутробні), или от єдного отца, а іной матки(однокровні)« (»Порядок« Гроїцького ч. 3, ст. 116). »Жаден мужчина, ані жінка не може в хворобі з добр своїх нікому нічого дати над три шеляги, без згоди спадкоємців« (Jur. Municipali, арт. 65).

З права облігаційного автор цитує такі норми німецького права: »Коли б двое складало договір куплі-продажу, а один з них торгу не скінчив і гроней не заплатив, то на питання, чи сталась купля-продаж, треба відповісти: ні, бо ні торгу не закінчено, а ні ціна не умовлена (»Титули магдебурзького права« Гроїцького, ст. 110—111, Jur. Municipali, арт. 140). »В праві куплі і продажі сіе предлежит смотрѣть, что между купцем і продавцем, з коей либо причини, якій уговор зайдеть, что латинники зовут кондиціей, то имѣет бить содержано прилежно« (тамже). »Кто би повѣреной вещи (депозит) не возвратил, должен тому, кто повѣрил, шкоду наградить« (Саксон Шербича, ст. 528; Speculum Saxon. L. III. 5: Quidquid alieni conceditur...).

Не малу кількість цитат взяв автор з цивільного й карного процесу. Наприклад про докази в процесі: »Довод всякій не есть достовѣрнѣйшій, токмо которій судовий есть, понеже что станеться на суді, в том уже ніхто запертися не может« (Spec. Sax. L. I, 13; Lib. II, 11). Докази документами: »Лист есть писаніе урядовое, ко виведенію і подтвержденію какого дѣла сочиненное. Таковні листи латинники зовут: instrumenta, documenta, munimenta et probationes, для того, что сторона чрез оние в дѣлѣ своем бывает научена, утверждена і против своего соперника оборонена« (цитовано з »Порядку« Гроїцького, ст. 116, а Гроїцький запозичив з Spec. Sax. L. II, 42 Glos. і з Farrago actionum, 85). Докази свідками: »На свідѣтелей кто пошлется, а не доведет (не докаже), упадает в своей речі« (Артикули Магдебурзького права, ст. 30; Sp. Sax. L. I, 62 Glos.; L. II, 12; Jur. Municip. 76). »Коли свідок не в одно свідчить, може бути вилучений з доказу« (Порядок Гроїцького, ч. III, ст. 83). Далі автор цитує норми про неявку в суд позваного, про вихід з суду без дозволу, укривання від позову, невиконання судового вироку, за що позваного може бути оштрафовано, секвестровано маєток і навіть виволано з краю (оголошено по-за законом S. S. I, 67; III, 6; J. M. 23 Gl.), а також правила про докази: »від голословного позву позваний може звільнитись присягою«, бо »право склоннѣйшое есть стороне отвѣтной, нежели іскової« (цитується »По-

далі пояснює цей спосіб придбання власности надзвичайно цікавим прикладом з української історії. »Когда, пише він, при помощи божой, малоросіяне з гетьманом Богданом Хмельницьким кровію своєю освободили Малую Росію от ярма лядского и от держави польских королей . . . в тую пору по обоим сторонам Днѣпра вся земля была малоросіянам спольная і общая потаміст, покаміст они первіє — под полки, а в полках под сотни, а сотнях под городи, местечка, села й деревні, а в городах, місточках, селах и деревнях под свои жилища, двори, дома и хутори осягли и позаймали. И потому сталися всѣ добра малоросіянам быть власними и собственными через займы.«[12]) Наведене вище пояснення Чуйкевича стало потім історичним: його дослівно процитував на суді р. 1773 адвокат козаків с. Покошиць в спорі з Новгород-Сіверським манастирем про землю, а українські історики (А. Лазаревський, Д. Багалій, В. Мякотин, В. Барвінський), не знаючи про працю Чуйкевича — »Суд і росправа«, були переконані, що історію первісної окупації земель через »займи« виклали козаки-старожили, на підставі переказів своїх батьків і дідів. Вперше цю помилку виявив акад. П. Василенко, що видав друком працю Чуйкевича р. 1929.[13])

Друге право, або спосіб набуття власности, за Чуйкевичом, є »п р а в о п р и р о д н о е, т. є. наслѣдственное, если кто есть наслѣдником до яких добр отчизних или материнських и протчих спадкових«. Трете право »н а б у т о е на якие имѣния«, як то: на вислужені — привилегії (королівські) або універсали гетьманські, полковничий лист, сотникове письмо; на куплені — купчий запис урядовий; на даровані, уступлені або виміняні — теж запис урядовий, уступка, акт даровизни або міни, судовий декрет, тестамент і роздільні акти. За Чуйкевичом, це — ті докази права власности, які сторони повинні вистаратись перед тим, як виступати на суді.

В частині 6-й автор, на підставі Литовського Статуту та арт. 22 Glos. Juris Municipali викладає про посаг, віно й привінок, подаючи дефініції цих інститутів, та про права і обов'язки, що з них випливають. Під п о с а г о м автор розуміє рухоме й нерухоме майно, яке дівиця приносить з дому своїх батьків в дім мужа; тому посаг ще зветься »внесенням« або »виправою« (батьки виправляють дочку заміж). В і н о м автор іменує ⅓ частину нерухомого майна мужа, яка служить ґарантією посагу відповідно його ціни. Віно ще іменується »оправою«. »П р и в і н к о м« Чуйкевич називає додаткову ґарантію за п'ять речей, що маються в посагу:

---

[12]) П. Василенко, ор. с., ст. 86.
[13]) П. Василенко. Матеріяли . . . Предмова, ст. XXXIII—XXXIV.

гроші готівкою, золото, срібло, перли і дорогоцінні камені. Ці речі оцінюються вдвоє і гарантуються на ⅓ майна мужа. В кінці Чуйкевич подає зразки посагового й віпового запису.

В частині 7-й Чуйкевич вмістив довгий, серйозно арґументований нарис про інститут давности в цивільному праві. Цей нарис в основних точках базується на принципах німецького права. На самому початку Чуйкевич виставляє тезу, яку потім влучно й переконуюче обороняє. »Понеже, в Малой Росіи, пише Чуйкевич, нѣкоторіе говорят: если кто недвижимым имѣніем чужим самовольно, тайно или явно, безправно или обманно завладѣл и владѣл 10 лѣт, а тот, чие есть власное имѣніе десять лѣт молчал и (в судѣ) не искал, уже должен молчать вѣчно«. Це твердження Чуйкевич вважає за помилкове і проти нього рішучо виступає. »Таким несправедливым толком (тлумаченням) прямых к тому добру хозяев лишают, а непрямым привлащают и присуждают (майно), что не только самым тым же правам малоросійским, но и чистой совѣсти и натуральному разуму весьма есть противно; ибо в правах малоросійских справедливости (aequitas) дефініцію, т. є. описаніе, напечатано в »Саксону«, в арт. 1, пунктѣ 2 так: »справедливость есть статечний и неотмѣнный, а прямо вѣчний умыслъ каждому тое, до чего право имѣет, отдать« (Justitia est constans et perpetua voluntas ius unicique tribuens. Spec. Sax. Prolog. 1).

Таким чином, за Чуйкевичом, спірне питання було в тому, чи норми про придбання права власности шляхом володіння впродовж 10-ти років мають силу у всіх випадках заволодіння чужим майном, чи тільки у випадках заволодіння правного, легального, іншими словами, чи при володінні по давності потрібно володільцеві мати, крім фактичного посідання речі (corpus) й наміру річ тримати, як власну (animus), ще й правний титул (justus titulus), чи ні? Литовський Статут про це висловлюється неясно: в розд. IV, арт. 91 вміщено норму про процесуальну, а не про набувальну давність: Статут встановлює, що хто б своє нерухоме майно, що знаходиться в чужому посіданні, протягом 10 років лишив без оспорення судовим порядком, то вже втрачує право позову назавше, »мусить мовчати вічно«. Чуйкевич тлумачить це місце Статуту так, що, щоб ніхто не думав, що відібране насильно, ґвалтом майно може стати власністю ґвалтовника, то Статут в наступному артикулі — 92 встановлює, що як тільки буде доведено позовником факт ґвалтовного відібрання майна, суд повинен, не допускаючи позваного до доказу, привернути майно позовникові. Отже, міркує Чуйкевич, закон виключає з давности ґвалтовне володіння чужим маєтком. Цей артикул Статуту, як констатує Чуйкевич, тільки недавно був заснований Гене-

ральним Судом, а полкові й сотенні суди навряд чи й тепер ще про нього знають. На думку Чуйкевича, »малоросійські права« не дозволяють засвоїння чужих земель способом заволодіння по давності, якщо володілець не має на володіння документальної згоди власника. Тільки »старовинні займи« земель могли породити право власности, бо не було там природного власника, а крім того давність в цих випадках була не 10-тилітня, а 100-літня. Ці »займи« порожньої землі Чуйкевич називає старовинними й »безобідними«.[14]) У всіх інших випадках володіння землею необхідно мати правний титул — згоду власника, висловлену в писаному акті, або акт верховної влади. Що ж торкається норм про 10-тилітню давність, то, на думку Чуйкевича, вони мають на увазі такі два випадки: 1. коли хто одержить привілей або данину на землю від державної влади і впродовж 10-ти років не вступить у володіння землею, то його привілей чи данина втрачує правну силу; 2. коли хто купить, обміняє чи в дар одержить землю, візьме її у своє володіння, а купчого, дарного чи мінового акту не об'явить перед урядом і не дасть до книг записати, але спокійно прововодіє землею 10 років, тоді його акт набуває правної сили і без запису до книг і такий володілець набуває права власности, бо »давностю укріпляється запис, а по запису й грунт«.[15]) Тому Чуйкевич радить суддям при вирішенні справ про давність володіння пам'ятати такі дві »генеральних регули«: 1. »справедливость есть статечний и неотмѣнний, а прямо вѣчний умисел каждому тое, до чего право имѣет, отдать« (цитовано вище), і 2. »Ніхто нікому не може уступить или дать права лучшего, точію такое всяк уступает или оставляет другому, як и сам мает.« (»Артикули Маґдебурзького права« Гройцького, ст. 19. Точний переклад одного місця з арт. 29 J. M.: »Nullus enim ius potius alteri dimittere potest quam quod solus habuit«. Цю останню »регулу« Чуйкевич ілюструє прикладами, які виписав з »Артикулів Маґдебурзького права«, ст. 19, вид. 1616 р.): хто має повне право власности над маєтком, той може й передати повне право власности; хто має тільки дожизнотне право (usufructus), той не може передати повного (вічного) права власности; хто має право тільки на частину майна, той не може передати права на ціле майно, і т. д. Обов'язком суду є — між двома спірними правами знайти те дійсне, притаманне право, яке кому в дійсности належить, і тільки це право присудити, »а не нове право присуджувати зверх старого права, розуміючи під новим правом те, що є чужим«.[16])

---

[14]) Тамже, ст. 121—122.
[15]) Тамже, ст. 129.
[16]) Тамже, ст. 133—134.

В частині 4-й та 8-й про апеляцію Чуйкевич із великою ерудицією й патріотичним запалом одстоює ідею, що найвищим апеляційним судом в Українській державі є Генеральний Суд, вироки якого є остаточними і не припускають апеляції ще до якогось іншого суду, тим більше до суду чужого — російського сенату або до Колегії закордонних справ, як то встановили недавно царські укази. Цитуючи Литовський Статут і книгу »Порядку« (про апеляційні строки: 6 тижнів для присутніх і 18 тижнів для перебуваючих за межами держави — Jur. Municip. art. 11; Spec. Sax. L. II. 2 et 12), а також посилаючись на історію козацьких судів, Чуйкевич доводить, що як з самого початку Української держави і до 1729 р., протягом 75 літ, апеляції подавались тільки до Генерального Суду, як до головного судового Трибуналу, так і тепер, мовляв, належить привернути попередній порядок апеляцій, бо »народу малоросійському апелювати до іностранної колегії або в сенат . . . несходно с правами малоросійськими . . . и не прилично весьма, ибо с той апеляції государству ні чести, ні пользи, а малоросіянам разореніе, суддям — от штрафов, а челобитчикам з далекого разстоянія і кількалітньої волокити«.[17])

В Українській державі, пише далі Чуйкевич, апеляція повинна йти на вироки сотенних судів до полкових земських і гродських судів, а від цих до головного Генерального Суду, а »от суда генерального апеляція никуда уже идти не должна. И таким порядком суд и росправа всім малоросіянам в своем кутку находиться должна так, як и волна річная в своих берегах успокаивается, а в другіе реки не вступает для успокоенія своего, хотя сильными вѣтрами долго и высоко колеблема и движима бывает.[18])

Хоч праця Чуйкевича мала свої спеціяльні завдання, які надавали їй утилітарно-практичного характеру, однак автор в багатьох випадках трактує свої теми науковою методою, систематизуючи юридичний матеріял, критично ставиться до поглядів, які вважає помилковими, і дає чисто наукову синтезу. Тому в літературі історії українського права Ф. Чуйкевич справедливо зараховується до найвидатніших українських правників XVIII століття.

5. »Краткой Свод Статута«, праця невідомого автора з кінця XVIII ст. Назва праці не відповідає її змістові, бо, крім Литовського Статута, в праці вміщено цитати з інших джерел, переважно з німецького права. Автор систематизував юридичний матеріял з царини цивільного права, карного пра-

---

[17]) Тамже, ст. 138.
[18]) Тамже, ст. 114.

на й процесу та розподілив його за предметами-гаслами в алфавитному порядку: апеляція, безчесте, бой, давність, документи, довги і т. д. Метою »Краткого Своду« було дати правникам-практикам систематизований збірник коротких тез законів і правних книг »малоросійських прав« і тим полегшити їм ознайомлення з діючим правом і користування ним. Можна думати, що приводом до написання »Краткого Своду« було поновлення царем Павлом I попередньої судової системи в Україні й трудність для приватних осіб після 13-тилітньої перерви чинности земських і гродських судів здобувати правні книги Листовського Статута, Магдебурзького права та численних російських законів і розпоряджень, що торкались України. »Краткой Свод« вперше надруковано в »Матеріялах . . .« під редакцією П. Василенка р. 1929 (ст. 159—189).

В »Краткому Своді« автор вмістив такі норми Магдебурзького й Хельминського права:

Під гаслом »Апеляція« автор наводить з »Порядку« Гроїцького, ч. 3, ст. 167 про апеляційні строки (J. M. art. 11), при чому строк у 18 тижнів пристосовує до апеляцій на вироки Генерального Суду, що подаються до російського сенату. До попередньої цитати додав автор ще цитату з Хельминського права, книга 2, розд. 44 (П. Кушевича), про причини, що дозволяють продовжити строк апеляції (стор. 159).

Під гаслом »Бой« наведено цитату з книги »Порядку«, ст. 49: »Сині рани, хто доведе й опротестує, ближчий до доводу«. Це — скорочення цитати з J. M. арт. 39. Під гаслом »Долги« автор наводить повну цитату з »Порядку«, ч. 3, ст. 108: »должник присягою отвестись имѣет в том, что, не имѣя серебра, золота, мѣди, цини, готових денег или инших лучших вещей . . . ни у себя, ни где инде . . . і когда тую присягу складет«, тоді має віддати рухоме майно, яке буде мати, по оцінці кредиторові (J. M. 27 Glos.; Sp. Sax. L. III, 39). Під гаслом »Женитба« і »Жены и мужья« вміщено повну цитату з »Порядку«, ч. 3, ст. 205, про посаг: по смерти бездітної жінки, майно, яке вона з собою принесла в дім мужа (Geraďa) спадкує сестра її або ближча родичка, а мужеві зостається постіль з приналежностями (Джерелом для Гроїцького »Порядку« була праця Тухольчика »Fartago actionum«, ст. 60—61; Sp. Sax. L. I, 31; L. III, 76). Під гаслом »Закладн« вміщено цитату з »Артикулів Магдебурзького права« Гроїцького, ст. 68: »кто имѣніе (закладене) викупает, при том и постройки остаются« (Sp. Sax. L. II, 21 Gl.). Під гаслом »Имѣніе« цитується з »Артикулів Магдебурзького права«, ст. 75, правило про те, що розпочатого в суді позову не можна передавати чи продавати сторонній заможнішій особі (Sp. Sax. L. I, 48). Під гаслом »Казнь« цитується »Порядок«, ч. 4, ст. 229 про

Під гаслом »Слуги« автор вмістив цитати з тієї ж праці Гройцького, ст. 88—89: »слуга не може покинути свого пана раніше умовленого сроку служби, крім двох причин: як що бажає одружитися або приняти на себе обов'язки опікуна; коли ж відійде від пана або втече передчасно, тоді повинен заплатити панові плату, за яку умовився служити, а як перед тим вже взяв платню, мусить вернути вдвоє« (Sp. S. L. II, 33; J. M. 80); з польського перекладу Jur. Municipale П. Щербича, арт. 80: »коли пан вижене слугу, тоді повинен заплатити йому повну платню, а коли слуга відійде передчасно, то стільки ж заплатить панові; але слуга недоговірний, який з ласки служить, може покинути пана, коли сам забажає«.

Під гаслом »Хранеціе« автор цитує »Артикули Маґдеб. права«, ст. 62: »хто дасть речі свої заховати до вірної руки і речі загинуть: згорять, або хто вкраде, чи ворог забере, то коли той, кому речі дано на збереження, присягою ствердить, що не з його вини речі загинули, тоді не відповідає за шкоду«. (Spec. Sax. L. III, 5: Si quis rem suam apud alium deposuerit . . .)

В додатках до »Краткого Своду« під гаслом »Діти« автор подав ще такі цитати: з книги »Саксон« Щербича: »если би хто по собі сини й дочки залишив, які були б вродою рівні (повнородні, однокровні або одноутробні) і не випосажені (не виділені за життя батька), а остались добра дідичні й куплені, то в дідизних добрах спадкують сини й дочки в рівних частках, а в куплених тільки сини« (Jur. Municip., art. 96 Glos.); з праці Гройцького »Артикули Маґдебурзького права« про спадщину й спадкоємців: »дідизні маєтки спадкують в рівних частках діти мужської й жіночої статі« (Spec. Sax. L. I, 17); з тієї ж праці: »дівка, що була випосажена через батька й матір (видана заміж із посагом), як що при тому не зріклась спадщини, спадкує нарівні з іншими дітьми, але повинна вернути до складу спадкового майна посаг, який одержала від батьків« (Spec. Sax. L. I, art. 13).

Нарешті, окремо в додатках автор вмістив дві норми з німецького права сусідського: з »Саксона« Щербича, арт. 124: »печі й коміни повинен кожний доглядати, щоб іскри не залітали на сусідній двір; також печі, виходки, хліви мають бути будовані на віддаленні 3-х стоп від гряничної огорожі« (Spec. Sax. L. II, 51; J. Munic. 124) та з додатку до »Артикулів Маґдеб. права«: »жадному не годиться даху свого будування на чужий ґрунт пускати або чого такого будувати, що до сусіда текти могло, без згоди сусіда. А коли сусід дозволить і будівля рік перестоїть, тоді вже через давність може й далі стояти« (випадок придбання сервітутного права через

зм'якшення встановленої Spec. Sax. L. II, 13 кари за чужоложство (Гроїцький запозичив це правило з Praxis rerum criminalium Damhouder'a. Під гаслом »Насильство« автор вмістив норму німецького права про те, що за ґвалтовне захоплення чужого маєтку ґвалтовник засуджується на страту такої кількости власного майна, скільки захопив чужого (Sp. Sax. L. II, 50; J. M. 127). Під гаслом »Отвѣтчик« (позваний) вміщено цитату з »Порядку«, ч. 3, стор. 80 і 158, про те, що »право стороні позваній більш сприяє, ніж позовникові, і що у випадках, коли позовник не подає доказів, позваний може оправдатись присягою (Jus favorabilius est Reo, quam Actori. Sp. S. L. I, 18 Glossa). Під гаслом »Свідки« автор наводить кілька цитат із Магдебурзького права: »свидѣтель один неважен, токмо два или три (Sp. Sax. L. II, 54 Glossa marginalis N. Jaskieri: »Hic locus est, quod testemonio unius creditur«); з книги »Порядку«, ч. 3, ст. 142: »свідки если в речах своих сходствуют, такое их свидѣтельство бывает важное, а когда бы между собою противны были, то ни одному вѣра не бывает дана« (Sp. Sax. L. I, 15 Gl.; Fartago actionum, 79); з тієї ж книги, ч. 3, ст. 137 про осіб, які не можуть бути свідками: неповнолітні (до 14 років) в справах »учтивих« (борги або маєткові справи) і до 20-ти років в справах »ганебних« (кримінальних); особи 70-ти літ і старші взагалі свідчити не можуть (Sp. Sax. L. I, 18 Glos.; Farr. actiorum, 74); з праці Гроїцького »Постемпек«, арт. 35 про те, що свідок має свідчити про те, що сам грунтовно й досконало знає, а не про те, що чув від інших осіб (Const. Crim. Carol. LXV); з праці Гроїцького »Артикули Магдебурзького права«, ст. 29—30, про те, що свідки мають свідчити, що самі знають або чули від сторон, і мають своє зізнання підтвердити присягою, та що зізнання свідка, основане на »повѣсти людской« жадної сили не має (Sp. S. L. III, 25; J. M. 102, 32). Про свідків ще вміщено цитати в кінці »Краткого Своду« в додатках: з »Порядку«, ч. 3, ст. 140: »зізнанням одного свідка ніхто не буває покараний (обвинувачений), згідно загальній приповідці: »голос одного — не важний (Vox unius, vox nullius), однак у справах маловажних і одному свідкові можна дати віри, як наприклад, пастухові про шкоду, що сталась скотові, бо часто пастух один залишається при стаді« (Sp. Sax. L. II, 54 Glossa); з того ж »Порядку«, ст. 138: »люди безчесні, кривоприсяжники, злодії та інші подібні, не можуть бути свідками; також не буде свідчити убогий, розпусний, п'яниця, непорядний через те, що є підозріння, чи не підкуплено такого свідка« (Sp. S. L. I, 51; Farr. act. 74 »De Testibus«); з праці Гроїцького »Артикули Магдебурзького права«: »не важить нічого один свідок, тільки два або три« (Sp. Sax. L. II, 54 Glossa).

бурякого« означив літерою М. »Постемпек« — літерою Ц. (права цесарські) і сторінки видання праць Гроїцького 1616 р.

»Короткий показчик« починається точкою під титулом: »О судіях«, в якій автор виписав 22 цитати з названих вище праць Гроїцького. Цитати виписано часом повно, часом скорочено у вигляді окремих тез. Наприклад, про обов'язки судді вміщено повну цитату з ч. I, ст. 8—9 »Порядку«: »Судія должен имѣть слѣдующія добродѣтели . . . і т. д.« Скорочені цитати виглядають так: »Судія ни жесточае, ні легче о поступках судить должен, но так, как в правѣ написано« (Арт. права Магд., ст. 77; Sp. Sax. L. II, 3 Gl.) або: »в дѣлѣ заключающем горячое право, суддя зараз судить должен, но в других спѣшить не обязан« (тамже, ст. 73; Spec. Sax. L. I, 70); »Суддя дѣла своего судить не может« (тамже, ст. 71; J. M. 27). Передаючи деякі цитати своїми словами, автор випускає деякі слова, або перекладає їх не точно: наприклад, в цитаті з »Порядку«, де говориться, що суддя повинен судити по писаному праву, автор пише: »судія должен судить по праву«; в другій цитаті слово »сумління« автор передає, як »милость«. Закінчується ця точка викладом причин, по яким дозволяється одвести суддю (J. M. 18).

В наступній точці під титулом »Суд« автор подає в цитатах правила про початок процесу в суді, при чому знов у деяких випадках випускає слова й речення, або додає дещо й своє. Наприклад, подає цитату: »Могут стороны согласиться и в то время имѣть суд тамже«, — неясне правило, якого не має в части II »Порядку«, ст. 94, на яку посилається автор; так само не має в »Артикулах права Магдеб.«, ст. 72, такого правила: »суд давать надлежит по первим жалобам«. Помилково викладає автор правило: »приговор одинокій не важен, если не будет учинен под заруковю« (Порядок, ч. III, ст. 176; Spec. Sax. L. II, art. 11 Gl.); в оригіналі мається вираз »skazanie jednackie«, тоб то вирок про примирення сторін, а не незрозумілий »приговор одинокий«. (Можливо, що це слово неправильно було написано переписчиком або непрочитано при друку.)

Далі слідує точка під титулом: »О присутствующих« (на суді), в якій автор подає виклад про склад суду в міських судах, про колегії лавників, бурмістрів і радців, про їх права й обов'язки, про порядок під час засідання суду і т. п. Цитати подано переважно з »Порядку«. Для означення членів судових колегій, автор вживає термінів, які очевидно вживались в Україні; автор всіх членів міських колегій називає »урядниками«, то б то членами міського уряду. В наступній точці під титулом »Писар« автор подає науку про права й обов'язки писаря.

давність: Spec. Sax. L. II, 49 text et Gl. J. M. art. 124 text et Glossa).

З наведених цитат видно, що автор »Краткого Своду« подав з німецького права переважно норми, що стосуються до інститутів цивільного права й процесу. З карного права подано тільки дві-три цитати, решту норм карного права й процесу автор доповнив з Литовського Статуту.

* *
*

В наведених вище працях (1—5) українських правників XVIII ст. автори брали за джерело усю сукупність »прав малоросійських«, то б то як Литовський Статут, так і німецьке право, вміщене в правних книгах Яскера, Щербича й Гроїцького. Але того ж часу були поширені в численних списках і такі праці, які мали своїм предметом виклад тільки німецького права. Як свідчать проф. А. Кистяковський та акад. Н. Василенко, таких праць було багато, на жаль до наших часів дійшло їх дуже мало.[19]) Н. Василенко в своєму Збірнику Матеріялів по історії українського права надрукував лише дві праці, що викладають виключно німецьке право на підставі праць Б. Гроїцького.

6. »Короткий показчик Маґдебурзького права по книзі „Порядку"«,[20]) так назвав Н. Василенко першу з цих праць, але цей титул не належить авторові праці і не відповідає її характеру. Вірніше було б назвати її так, як назвав А. Кистяковський: »Краткое изложеніе Магдебурскаго права по книгѣ „Порядку"«, але й така назва не зовсім точна. »Короткий показчик« уявляє з себе короткий, але систематичний виклад Маґдебурзького права, на підставі трьох праць Гроїцького: »Порядку«, »Артикулів Маґдебурзького права« і »Постемпку прав цесарських«. Ім'я автора — невідомо, праця була написана, як гадає Василенко, приблизно в половині XVIII ст., найдавніший список датується р. 1765.

Автор викладає німецьке право за такою системою: процесуальне право з додатком деяких інститутів цивільного права, що мають близьке відношення до процесу (писемні акти, закладне, родинне й спадкове право, давність та інш.), і карне матеріяльне право. Виклад автор розподілив по окремим точкам, предпославши їм наголовки, але не в алфавитному порядку, а по принятій автором системі, при чому до кожної цитати подав у скороченню назву джерела: для »Порядку« позначив частини: I, II, III, IV, »Артикули права Маґде-

[19]) А. Кистяковскій. Изслѣдованіе, ст. 89. Н. Василенко Матеріяли . . . Передмова, ст. LVIII.
[20]) Н. Василенко. Матеріяли, ст. 190—242.

му автор використовує виключно »Артикули права Маґдебурзького« Гроїцького, в яких вміщено норми Sp. Sax. L. II, 44 Gl.; L. I, 29; L. III, 9; Lib. II, 36; J. Municip. 20, A. 140. У всіх цитатах, наведених автором, провадиться ідея, що неправне посідання ніколи не може перейти у право власности.

Далі автор подає виклад деяких норм спадкового й родинного права: в точці »Наслідники« викладає про обов'язки спадкоємців платити борги померлого, про порядок спадкування по закону, про заборону продавати маєтки без згоди спадкоємців (Sp. Sax. L. I, 52: Sine haeredem concensu et legitimo judiciali termino, nulli servum aut proprietatem alienari licet); в точці »Розділ« подаються правила про розділ спадщини між дітьми, в точці »Опіка« правила про призначення опікунів та про їх права і обов'язки, в точці »Жена« — про маєткові відносини супругів і про право вдови в майні померлого мужа (переважно на підставі »Артикулів Маґдебурзького права« Гроїцького).

Потім автор вміщує кілька точок (»Пожога«, »Брань«, »Гвалт«, »Убитки«), які прямо не стосуються до процесу, але автор вибирає здебільшого такі цитати, які мають певне відношення до процесуальних актів (наприклад, в точці »Гвалт« подано правила, як треба поводитись потерпілому, які подавати докази і т. п.). Нарешті автор викладає правила про виконання судових вироків та про арешт майна, як спосіб виконання вироку.

Закінчується частина праці про процес правилами про апеляцію, на підставі част. III »Порядку« і »Артикулів Маґдебурзького права«.

В другій частині »Короткого Показчика« автор викладає норми карного права й процесу на підставі частини IV »Порядку«, »Постемпку« (кодекс імпер. Карла V) і кількох цитат з »Артикулів Маґдеб. права«. В цій частині вміщено точки: »Гость«, »Рани«, »Вбивство«, »Горячий вчинок«, »Воровство«, »Подозреніе«, »Оговор«, »Побіг«, »О питкѣ и допросах«, »Казнь«, »Слуга«, »Обида« (шкоди), »Пасквиль«. В цих точках автор викладає систему кар за німецьким правом (Spec. Sax. Lib. II, art. 13—14 Halsgerichtsordnung, Constit. Crimin. Carolina). Треба зазначити, що під впливом практики українських судів, автор вносить деякі поправки до норм німецького права, скорочуючи норми, викидає деталі, тощо. Наприклад, автор пише: »за убійство свойственников (родичів) — топить« (»Арт. Маґдеб. права«, ст. 42; Spec. Sax. Lib. II, art. 14), але як топити, не зазначає; тим часом в Глоссі до арт. 14, кн. II Spec. Saxon. якраз вміщено відому норму про кару за отцевбивство, запозичену з римського права. Наводячи з »Постемпку«, арт. 80, кару жінкам за вбивство дитини,

автор пише: »жена, которая умышленно умертвит живой плод, подлежит смертной казни«, тим часом як в »Постепку« визначено й форму смертної кари — »живу в землю закопати, палею пробити або втопити«.

На кінці »Короткого Показчика« автор вмістив правила про порядок в містах і селах, про охорону від пожежі та деякі основні засади міської конституції, наприклад: »В селі або в місті на что большая часть (більшість) к общей пользѣ будет согласна, на то и меньшая (меншіст) соглашаться должна«; »во время голоду и церковные вещи продавать для пропитанія неимущих«; »народное установленіе в городах должно бить« (під »народним установленієм« автор розуміє обов'язуючі постанови міського уряду: Plebiscita, Wiellküren (Jur. Municip. art. 1, 14, 22, 44). При остаточній редакції своєї праці автор знайшов пропуски, які й доповнив вже без системи в »Додатках«.

Так виглядає праця невідомого автора, написана виключно для ознайомлення читача з основними постановами німецького права в царині процесу, цивільного й карного права. Автор не мав на меті переказати увесь зміст правних книг Гройцького, він обмежився тільки найбільш важливими і найбільш придатними в обставинах українського життя нормами німецького права, які, на думку автора, потрібно було знати кожному, хто міг опинитись в ролі судді, позовника чи позваного і мусів оперти свою чинність на діючому законі. Треба признати, що автор досяг своєї мети: не дивлячись на деякі неточності й помилки при перекладі цитат з польської мови, ціла праця робить позитивне враження. Це була перша систематична праця українського правника над німецьким міським правом, що вживалось в Україні, як діюче »малоросійське право«. »Короткий Показчик« був значно поширений в Україні, про що свідчить факт, що проф. Кистяковський через 100 літ після його написання зібрав 4 різних списків та акад. Н. Василенко мав ще два інші списки.[21])

7. »Кратко виписано з прав малоросійских книги »Порядку«, з »Артикулов Права Магдебурзького«, »Права Цесарского« з означенієм, какое в тех правах за вини положено наказаніе и казнь и на каких именно значат страницах«, або, як в інших списках: »Виписка из книги „Порядку"«.

Це праця невідомого автора, що уявляє з себе Збірку коротких тез, які автор склав на підставі зазначених в заголовку праць Б. Гройцького. Таких тез, або артикулів, в праці мається — 250, в тому числі: з »Порядку« — 124, з »Артикулів

[21]) А. Лазаревський, op. c. ст. 90. Н. Василенко, op. c., ст. LVII.

Магдебурзького права« — 86 та з »Постемпку прав цесарських« — 40. Своїм змістом і способом викладу ця праця стоїть близько до »Короткого Показчика«, але відрізняється тим, що автор подає тези не в систематичному порядку, як то зробив автор »Короткого Показчика«, а в тому порядку, в якому викладав у своїх книгах Б. Гроїцький, сторінка за сторінкою, артикул за артикулом. В такому ж порядку автор позначив свої тези: ліворуч проти кожної тези він поставив порядкове число тези (1, 2, 3 . . .), праворуч — позначив сторінки або артикули книг Гроїцького, з яких взяв тези. Тому можна сказати, що система »Виписки з Порядку« та сама, що і в книгах Гроїцького. Найдавніший список цієї праці знайдемо у збірнику 1765 р., що належав канцеляристові Василеві Кондратеву, тому можна гадати, що »Виписка з Порядку« була написана автором десь в 40—50-х роках XVIII ст. Вперше цю працю надрукував акад. Н. Василенко в »Матеріялах до історії українського права«, т. I, стор. 244—259, року 1929.

Як і в »Короткому Показчику«, так і в цій праці норми німецького права, що їх зібрав у своїх книгах Б. Гроїцький, невідомий автор рідко коли викладає дослівно, в перекладі на мову, що була у вжитку в українських канцеляріях XVIII ст. Здебільшого автор старається передати суть норми чи правила у формі твердження чи коротко формулованої тези. Тому праця автора набирає значення не тільки показчика, а й своєрідного підручника та провідника при вивчуванні книг Магдебурзького права. »Треба бути добрим правником і знавцем Магдебурзького права, пише акад. Н. Василенко, щоб викласти його в низці коротких тверджень, досить точних і ясних. Тому показчик не втратив свого значення й за наших часів для тих, хто має обіцятися з змістом книг Магдебурзького права, що ними користувались в Гетьманщині, та з правними нормами, що вони в собі містили.[62]) »Виписка з книг »Порядку« цікава ще й з того погляду, що вона не подає всього правного матеріялу, який міститься в правних книгах Гроїцького; автор, вибіраючи матеріял для своїх тез, очевидно, ставив собі за завдання подати лише ті норми, які були б потрібні для читачів на практиці. Тому »Виписка з книг Порядку« являється ніби то документальним доказом того, які норми німецького права були в найбільшому вжитку в практиці українських судів і в тогочасних українських правників«.

»Виписка з книг Порядку« — невелика обсягом, всього 16 сторінок друку. При порівнянні її з »Коротким Показчиком« можна помітити не тільки подібність із погляду змісту, бо ж

[62]) Н. Василенко. Матеріяли . . Передмова, ст. LXI—LXII.

обидві праці мали за джерело ті самі книги Гройцького, але й з погляду мови й способу формулування окремих тез-цитат, так що може виникнути думка, що авторові »Виписки з книг Порядку« був відомий »Короткий Показчик« і він використав його при складанні своєї праці; або навпаки, автор »Короткого Показчика« користався з »Виписки . . .«, в залежності від того, яка з цих праць з'явилась раніше.

З 1-ої частини »Порядку« автор виписав 30 тез, що торкаються, головним чином, персонального складу міських судів, обов'язків суду, писарів, прокураторів (адвокатів), позовника й позваного. Для прикладу, наведемо кілька тез: »Судія должен судить по праву писаному, а иногда педлуг обичаю, за право принятого« (»Порядок«, ст. 5; Specul. Sax. Lib. II, art. 41); »Судія сентенцій не даст, но с ним присидячіе, а он ту сентенцію апробует« (»Порядок«, ст. 17; S. S. III, 13); »Злочинца, на гарячем учинку пойманий, на поруки давати быть не должен, ибо ежели дается на поруки, то уже горлом не карается« (стор. 20. J. M. 117 Gl.; S. S. I, 62 Gl.). »Прокуратор есть потребний и уряд его есть учтивий« (ст. 29. J. M. 42 Glos. S. S. L. I, 60 Glos.); »повѣренний (прокуратор), если би фальшиво с обидою принципала своего рѣчь промовил, безчестним бывает« (ст. 30. S. S. L. I, 60 Glos.); »Против проклятого (одлученого од церкви) отвѣтствовать никто не должен« (ст. 35. S. S. III, 23 Gl. Farrago act. p. 41).

З II-ї частини »Порядку« автор виписав 15 тез, що торкаються порядку в судах, грошової покути (вергельту), гарячого вчинку, вбивця, що уникає кари, судових ферій. Зате автор обминув подробиці, що подає Гройцький, про систему міських судів, про порядок їх відкриття та про компетенцію, які очевидно не мали правної сили в Українській державі. Для прикладу подаємо такі тези: »Всяк не болѣе в судѣ бить должен, токмо от восхода солнца до полудня« (ст. 59. S. S. L. III, 61 t. et Glossa); »Гость или приезжій, где гандель свой имѣет, там о том отвѣтствует« (ст. 76. S. S. III, 26 G.; J. M. 28 Gl.); »Ежели злочинца на гарячому учинку пойман не будет, то уже горлом не карается« (ст. 79. J. M. 114—115. S. S. I, 55, 66); »Дни, в которие дѣла (в судах) не отправляются, суть слѣдующіе: 1. праздничные, 2. государеви праздники, 3. во время жнив« (S. S. L. II, 10 Gl. Farr. act. p. 47).

На підставі III-ої частини »Порядку« автор склав 56 тез, що торкаються переважно процесу в суді: обов'язків позваного явитися в суд і кар за неявку, судової поруки, прокураторів, причин для одводу суддів, змагань сторін на суді, доказів, свідків, документів, признання, присяги, апеляції, виконання судових вироків, поділу спадщини. Навпаки, автор не подав тез про форми позову і про порядок визову сторін

Далі автор переходить до викладу правил про сторони в процесі: про »истца« (позовника) і про позов, потім про »отвѣтчика« (позваного). Деякі правила, що торкаються сторон в процесі, автор викладає лаконічними фразами. Наприклад: »позов — всего судового поступка (процесу) — фундамент«, або »отвѣтчик ближшій к доводу« (доказу). Правило: »actor sequitur forum Rei« автор перекладає так: »всякой истец там должен челобитствовать, гдѣ отвѣтчик его вѣдом« (проживає).

Подавши правила про склад суду і про сторони в процесі, автор переходить до викладу правил про допит і заяви сторін на суді та про правних дорадників, уповноважених і оборонців на суді, про їх права, обов'язки і відповідальність. Тут автор наводить цитати з І-ої частини »Порядку«, з »Постемпку« і з »Артикулів Маґдебурзького права«.

Досить обширна наступна точка про свідків під титулом »Свидѣтель«, яку автор викладає переважно на підставі III-ої частини »Порядку« та »Постемпку«. В цій точці автор подає правила про те, хто не може бути свідком (Spec. Sax. L. I, 51), про кількість свідків (»свідок один — не важний« — Spec. Sax. L. II, 54 Cl.), як переводити допит свідків, про термін для приводу свідків до суду (Spec. Sax. L. I, 62), про присягу свідків, про оцінку їх зізнання судом.

Далі слідує точка під титулом »Должник«, в якій автор подає правила, що торкаються як боржника, так і кредитора, переважно процесуального характеру: становище боржника й кредитора в процесі, їх заяви, оборона й докази, які вони мають подавати судові. Матеріял для цієї точки автор взяв з част. II-ої »Порядку« та з »Артикулів Маґдебурзького права«. Деякі цитати автор подає в дослівному перекладі з латинського тексту Speculum Saxonum, наприклад: »Должник заплату доводить должен самотреть с двома свидѣтелями, кои при заплатѣ были« (Omne persolutum debitum duobus hominibus videntibus et audientibus debitorem probare necesse est. Sp. Sax. II, 6; »росписка собственной руки важна, если не запирает тот, кто подписал« (Manum alterium si unus testimonio lucrari vellet occasione falsi . . . J. M. 109).

В зв'язку з питанням про борги стоїть інститут поруки, про який автор подає правила в точці під титулом »Порука«. Далі автор викладає про докази: присягою, на підставі част. III »Порядку« та »Артикулів права Маґдебурзького«, документами в точках: »Запис« і »Мир« (про правну силу договорів і записів), »Заклад« (про права і обов'язки сторон в договорі закладу), »Продажа« (про правну силу договорів куплі-продажу), »Давність« — про строки давности, про правний титул для набуття власности по давності, при чо-

й кінь« (Sp. S. I, 22); »Жена плод может носить в животѣ 10 мѣсяцев и 2 дня« (дитина буде вважатись за шлюбну) (Sp. S. II, 33, J. M. 96 text et Gl.); »Раненый если умрет, тогда по свидѣтельству лѣкареву причину смерти узнавать должно« (Sp. S. II, 16); »Дом или будуваніе на чиїм грунтѣ стоит, тогда за грунтом идет« (S. S. II, 21 Gl.; 53 Gl.); »Если бы свѣцкій человѣк свѣцкого о рѣч якую позвал до права (суду) духовного, тогда виним зостается и шкоди наградить должен« (J. M. 66 t. et Glossa). Автор не вмістив ні однієї тези з правил, що торкаються ярмарків та ґвалтів шляхти над міщанами, бо артикул про ярмарки належить самому Гроїцькому, а правила про ґвалти шляхти над міщанами мають своїм джерелом статути польських королів.

Нарешті, з »Постемпку прав цесарських« (Halsgerichtsordnung Karl's V) автор вибрав 40 тез, що стосуються головним чином до карного права; що ж торкається карного процесу, то автор використав процесуальні правила дуже скупо, можна думати, з тієї причини, що вони не вживались в козацьких судах. Ось приклади тез, складених автором на підставі »цесарського права«: »Знак порожденія, когда з персей молоко течет« (CCC. XXXV); »обвиненному к оправданію дается позволеніе« (CCC. XLVII); »хулящих и злословящих Бога, Матер Божую и святие таинства — на здоровьи или на горлі казнить должно« (CCC. art. CVI); »Кто кого отруит, таковий сожжен должен бить« (Sp. Sax. II, 13); »Кто каковий бунт вщнет между народом, таковий смертю казнен б. должен« (CCC. art. CXXVII); »Кто господина своего или якую знатную особу или близкого своего уб'ет, такового тѣло клѣщами раскаленными рвать и колесовать должно« (Sp. Sax. II, 13); »Кто уб'ет человѣка умыслно, колесован должен быть« (CCC. art. CXXXVII).

* * *

Крім цитованих вище »Краткого Показника« та »Виписки з Порядку« в Україні у XVIII ст. ходили по руках ще й інші праці, переклади й перекази норм німецького права, але, на жаль, вони не дійшли до наших часів. З часу, коли німецьке право перестало бути діючим правом в Україні, в очах сучасників втратили значення й рукописні праці про це право і мало хто дбав про їх збереження. Лише щасливий випадок сприяв тому, що проф. А. Кистяковський зібрав кільканадцять списків праць українських правників XVIII ст., які однак в умовах російського режиму не могли бути надруковані й лежали в забутті аж до 1929 р., коли їх видав акад. Н. Василенко. Все ж таки й ці сім праць, які тут були розглянуті,

свідчать про те, що німецьке право, як складова частина діючого в Українській державі »малоросійського права«, було предметом пильних студій українських правників, які старались у своїх працях викласти його чи то у формі точних цитат, чи у формі систематичних викладів, чи, нарешті, у формі коротких тез, що містили в собі оригінально висловлені основні принципи німецького права.

DAS DEUTSCHE RECHT IN DEN ARBEITEN UKRAINISCHER RECHTSGELEHRTER DES XVIII. JAHRHUNDERTS

Von Prof. A. Jakovliv

Im Zusammenhang mit der Arbeit des Kodifikationsausschusses, der 1728 vom Hetman Danylo Apostol zur Kodifikation der „Gesetze, nach denen das Kleinrussische Volk Rechtspflege übt" einberufen wurde, erwachte unter den damaligen ukrainischen Rechtsgelehrten ein gesteigertes Interesse für das Studium des ukrainischen Rechtes und dessen Quellen, namentlich der Quellen des deutschen Magdeburger Stadtrechtes, das im Ukrainischen Kosakenstaat des XVII.—XVIII. Jhs. als ukrainisches Nationalrecht galt und Gesetzeskraft besaß.

Infolgedessen erschien in der Ukraine in der Mitte des XVIII. Jhs. eine erhebliche Anzahl von Arbeiten ukrainischer Rechtsgelehrter zur Erforschung des ukrainischen Rechtes. Größtenteils verfolgten diese Arbeiten praktische Zwecke: sie enthielten die wichtigsten, gebräuchlichsten und notwendigsten Rechtsnormen, deren Kenntnis für den Richter ebenso wie für die Bevölkerung nützlich war. Allerdings schwangen sich einige Autoren über das Niveau gewöhnlicher Kommentatoren empor und unternahmen in ihren Arbeiten eine wissenschaftliche Bearbeitung des Rechtsstoffes. Die Arbeiten der ukrainischen Rechtsgelehrten des XVIII. Jhs. waren in handschriftlicher Form in Umlauf, daher sind wenige davon erhalten geblieben. Einige dieser Arbeiten sind 1929 vom Akademiemitglied Prof. N. Vasylenko in der Sammelschrift der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften in Kyjiw, Band I, veröffentlicht worden.

Der Verfasser der vorliegenden Studie erörtert sieben dieser Arbeiten, deren Autoren bis auf einen unermittelt geblieben sind, und zwar:

в суд, про зустрічний позов, форму жидівської присяги, про складання інвентаря і т. д. Для більшости цих справ Гроїцький використав польське право або Farrago actionum.

Приклади тез із цієї частини »Порядку«: »Если кто допрос скажет (пошлеться на свідків), вдался в право« (торкнувся суті справи, після чого вже не може подавати формальних отводів (S. S. II, 2 Glossa); »Отвѣтчик ближій есть к отводу или доказательству« (Jur. Mun. art. 38); »свидѣтель не может бить молодой, старий, слуга, невѣста (жінка), безчесний, кривоприсяжца, мариотратца, в наказаніи бывшій« (S. S. I, 8 Gl.; Farrago act. p. 74); »Свидѣтельством одного никто поконан быть не может (S. S. II, 54 Gl.); »Отвѣтная сторона когда сама сознает (признається), уже істец от доводу есть свободен« (S. S. II, 18 Gl.; 22 Gl.).

З IV-ої частини »Порядку« автор взяв всього — 23 тези, що торкаються карного права й процесу, при цьому не використав матеріялу, що торкався порядку й форм мучення злочинців, кари за отцевбивство (відома норма римського права), кари вбивців, можливо тому, що Гроїцький взяв ці норми не з німецького права, а з »Praxis rerum criminalium« J. Damhouder'a. Ось приклади тез з цієї частини: »Вор должен быть повѣшен« (S. S. II, 13); »Чародей д. б. сожжен« (тамже); »Мошенник (в тексті Гроїцького „злодій") за первий проступок бывает на твари (на лиці) клеймован, за — другий уши обрѣзать, за третой — випалить на чолі хрест і у столба выпарив (вибивши) выгнан бывает« (J. M. 36, 38 Glossa); »Прелюбодѣй мечем, а прелюбодѣйца у столба караны быть должны« (S. S. II, 13); »От казни вольны должны быть: дѣти, старики, до старости чесно жившіе, шалені, родители, забывающіе дивно монстрѣнно уроджених дѣтей (монстрів-уродів), высидѣвшіе по убійствѣ 10 или 20 лѣт (давність) (Sp. S. II, 14; J. M. 38 Glossa).

З книги »Артикули Магдебурзького права« автор узяв 86 тез, що торкаються правил спадкування по закону, ґеради (Gerada) й ґерґевету (Hergewet), прав зародка, що народиться живим після смерти батька, заборони відчуження дідичних маєтків без згоди спадкоємців, боргів і боржника, доказів в процесі, ґвалтів, шкод і поранення, крадених речей, тестаменту, сусідського права, підсудности приїзжих, відносин між паном і слугою, охорони від пожежі. Приклади: »Ремесниковые инструменти по смерти его приходят на наслѣдников, а не на жену его« (J. M. 23 Gl.); »До геради (Gerada) принадлежит все то, что к женскому одѣянію принадлежит, да кромѣ того — гуси, кури и прочіе живности« (Jur. M. 23 і 57; Sp. Sax. I, 24); автор випустив: коні, корови, свині, золото, постіль. »До ґерґевету (Hergewet) принадлежит зброя всякая

1. Kurzer Gerichtsprozeß, herausgegeben in der Hetman-Residenz am 18. August 1734;

2. Kurze Ökonomie, wie nach derselben ein seßhafter, wirtschaftlich lebender Mensch sich einigermaßen in acht nehmen kann, nach Punkten dargestellt . . ."

3. Kleinrussische Gesetze, aus den Büchern Statut, Saxon und Porządek herausgeschrieben;

4. Theodor Čujkevyč: „Gerichtsverfassung und Prozeßordnung nach den kleinrussischen Gesetzen, ausführlich an verschiedenen Stellen beschrieben, hier aber in ein kurzes und klares Exzerpt gesammelt, zur Verhütung der bitteren Verzögerung ohne Ende bei den Gerichten und zur nützlichen Verwendung für die Kleinrussen geschrieben am 18. Oktober 1750";

5. Kurze Zusammenfassung des Statut . . .;

6. Kurzer Führer durch das Magdeburger Recht nach dem Buche „Porządek";

7. Kurze Auszüge aus den kleinrussischen Gesetzen, dem Buche „Porządek", den „Artykuły Prawa Magdeburskiego" und dem „Prawo Cesarskie".

Bei der Analyse dieser Arbeiten handelte es sich dem Verfasser in erster Linie darum, einen Begriff davon zu vermitteln, welche Normen des deutschen Stadtrechtes die ukrainischen Rechtsgelehrten des XVIII. Jhs. besonders interessierten und wie diese von ihnen formuliert und ausgelegt wurden. In dieser Hinsicht sind von besonderem Interesse die beiden letzten Arbeiten (Zahl 6 u. 7), die sich ausschließlich mit der Darlegung der Normen des Magdeburger Rechtes auf Grund der Werke des polnischen Popularisators B. Groicki befassen.

— —

ЗМІСТ

Стор.

Передмова 5

З діяльности Українського В. Університету в Празі за друге десятиліття існування: 1931/32 шкільний рік з списком професорів і програмами викладів (стор. 7); 1932/33 шк. р. (ст. 21); 1933/34 шк. р. (ст. 24); 1934/35 шк. р. (ст. 27); 1935/36 шк. р. з програмами викладів (ст. 29), 1936/37 шк. р. (ст. 37); 1937/38 шк. р. (ст. 40); 1938/39 шк. р. (ст. 43); 1939/40 шк. р. (ст. 49); 1940/41 шк. р. з списком професорів і програмами викладів, теж з даними про фінансовий стан УВУ та господарську контролю (ст. 52). Список докторів промованих на УВУ в рр. 1931/32—1940/41 (ст. 74) 7

Білецький Леонід. »Книга битів українського народу«, як декларація прав української нації 77

Борковський Іван. Новіші способи консервувати деревляні предмети знайдені в часі археологічних дослідів 95

Волошин Августин. При шкільне право будучої Української Держави 100

Гайманівський Олександер. До студії побратимства, як народнього звичаю та чину церковного 114

Доманицький Віктор. Напрямні упромисловлення українського села . 138

Дорошенко Дмитро. Польсько-українська війна 1671 року. (До історії гетьманування Петра Дорошенка) 161

Іванов Олександер. Психологічна аналіза служби громадської безпеки 203

Крупницький Борис. Біографія гетьмана Даниля Апостола в німецькому журналі з 1728 р. 211

Мірчук Іван. Світогляд українського народу (спроба характеристики) 225

Мицюк Олександер. Вплив української суспільно-господарської думки на московську 244

Наріжний Симон. Маршрути московських посланців на Україну в другій половині XVII віку 260

Орелецький Василь. Дипломатичний церемоніял 276

Панькевич Іван. Увагі до вивчення процесу іканізму в українських південно-карпатських говорах 293

Пархоменко Павло. Нові високоемануючі радіоактивні сполуки та їхнє практичне вжиття 309

Рудницький Ярослав. Український наголос як функційна проблема . 316

Слюсаренко Федір. Академік В. П. Бузескул, як історик (1858—1931) 331

Стешко Федір. Березовський і Моцарт. (З історії української музики XVIII ст.) 357

INHALT

Seiten

Vorwort 5

Aus der Tätigkeit der Ukrainischen Freien Universität in Prag im zweiten Jahrzehnt ihres Bestehens: Schulj. 1931/32 mit dem Verzeichnis der Professoren u. den Vorlesungsprogrammen (S. 7.); Schulj. 1932/33 (S. 21); Schulj. 1933/34 (S. 24); Schulj. 1934/35 (S. 27); Schulj. 1935/36 mit den Vorlesungsprogrammen (S. 29); Schulj. 1936/37 (S. 37); Schulj. 1937/38 (S. 40); Schulj. 1938/39 (S. 43); Schulj. 1939/40 (S. 49); Schulj. 1940/41 mit dem Verzeichnis der Professoren, den Vorlesungsprogrammen u. Angaben über Finanzlage d. UFU. u. Kontrole (S. 52). Zum Schluß ein Verzeichnis der in Jahren 1931/32—1940/41 an der Ukrainischen Freien Universität promovierten Doktoren (S. 74) 7

Bilećkyj Leonid. „Das Buch des Daseins des ukrainischen Volkes", als Deklaration der Rechte der ukrainischen Nation 77

Horkowśkyj Iwan. Neuere Methoden der Konservierung der bei archäologischen Forschungen gefundenen Holzgegenstände 95

Woloschyn Augustyn. Über das Schulrecht des künftigen ukrainischen Staates 100

Hajmaniwśkyj Olexander. Zum Studium der Herzensfreundschaft (Pobratymstwo) als Volkssitte u. Kirchenakt 114

Domanyśkyj Viktor. Richtlinien der Industrialisierung des ukrainischen Dorfes 138

Doroschenko Dmytro. Der polnisch-ukrainische Krieg vom J. 1671. (Zur Geschichte der Hetmanschaft Petro Doroschenkos) 161

Ivanow Olexander. Psychologische Analyse des Gemeindesicherheitsdienstes 203

Krupnyśkyj Borys. Biografie des Hetmans Danyle Apostol in der deutschen Zeitschrift vom Jahre 1728 211

Mirtschuk Iwan. Ukrainische Weltanschauung. (Versuch einer Charakteristik) 225

Mytzjuk Olexander. Einfluß des ukrainischen sozial-wirtschaftlichen Gedankens auf den russischen 244

Nariżnyj Symon. Marschrouten der russischen Gesandten in die Ukraine in der zweiten Hälfte des XVII. Jhdts 260

Oreleśkyj Wassyl. Das diplomatische Zeremoniell 276

Punkewytsch Iwan. Bemerkungen zur Aufklärung des Prozesses des Ikavismus in den ukrainischen südkarpathischen Mundarten . . 293

Purchomenko Pawlo. Neue radioaktive Verbindungen von hoher Emanationskraft und ihre praktische Anwendung 309

Феденко Панас. Вплив історії на український народній характер . 375
Чапля Василь. Джерела торговельного права Протекторату Чехи й Морава 386
Щербаківський Вадим. До питання про т. зв. точки трипільської культури 391
Яковлів Андрій. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. 404

Світлини: а) Професора Академіка Яна Рипки — предсідника Кураторії.
б) Професора Олександра Мицюка — ректора і предсідника Кураторії.
в) Професора Івана Борковського — ректора.
г) Сенята Українського В. Університету в р. 1940/41.

OBSAH

Strana

Úvod 5

Z činnosti Ukrajinské volné university v Praze v druhém desetiletí jejího trvání: 1931/32 škol. r. se seznamem profesorů a programy přednášek (str. 7); 1932/33 šk. r. (str. 21); 1933/34 šk. r. (str. 24); 1934/35 šk. r. (str. 27); 1935/36 šk. r. s programy přednášek (str. 29); 1936/37 šk. r. (str. 37); 1937/38 šk. r. (str. 40); 1938/39 šk. r. (str. 43); 1939/40 šk. r. (str. 49); 1940/41 šk. r. se seznamem profesorů a programy přednášek, s údaji o finančním stavu UVU a kontrole (str. 52). Seznam doktorů promovaných na UVU v r. 1931/32—1940/41 (str. 74) 7

Biletkyj Leonid. „Knyha bytija ukrajinského národa" jako deklarace práv ukrajinského národa 77

Borkovskyj Ivan. Novější způsoby konservování dřevěných předmětů nalezených při archeologických bádáních 95

Vologin Augustýn. O školském právu budoucího Ukrajinského státu . 100

Hajmanivskyj Alexandr. K studiu „pobratymstva" jako národního obyčeje a církevního obřadu 114

Domanyckyj Viktor. Směrnice industrialisace ukrajinské vesnice . . . 138

Dorošenko Dmytro. Polsko-ukrajinská válka 1671. roku. (K dějinám vládnutí hetmana Petra Dorošenka) 161

Ivanov Alexandr. Psychologický rozbor služby veřejné bezpečnosti . . 208

Krupnyckyj Borys. Životopis hetmana Danyla Apostola v německém časopisu z 1728. roku 211

Mirčuk Ivan. Světový názor ukrajinského národa. (Pokus o charakteristiku) 225

Myejnk Alexandr. Vliv ukrajinského sociálně-hospodářského nazírání na ruské smýšlení 244

Nariżnyj Symon. Cestovní směry ruských vyslanců do Ukrajiny v druhé polovině XVII. století 260

Oreleckyj Vasyl. Diplomatický ceremoniál 276

Pavkevyč Ivan. Poznámky k vysvětlení procesu ikavismu v jihokarpatských nářečích 293

Parchomenko Pavlo. Nové radioaktivní látky o vysoké emanaci a jejich praktické užití 309

Rudnyckyj Jaroslav. Ukrajinský přízvuk jako funkční problém . . . 316

Slusarenko Fedir. Akademik V. P. Buzeskul jako dějepisec (1858—1931) 331

Steško Fedir. Berezovskyj a Mozart. (Z dějin ukrajinské hudby XVIII. stol.) 357

Rudnytskyj Jaroslaw. Die ukrainische Betonung als funktionelles Problem 316
Shwarenko Fedir. Akademiker W. P. Buseskul als Historiker (1858-1931) 331
Steschko Fedir. Berezowskyj und Mozart. (Aus der Geschichte der ukrainischen Musik d. XVII. Jhdts.) 357
Fedenko Panas. Einfluß der Geschichte auf den ukrainischen Volkscharakter 375
Tschaplu Wassyl. Die Quellen des Handelsrechtes im Protektorate Böhmen und Mähren 386
Schtscherbakiwskyj Wadym. Zur Frage über s. g. Punkte der Tripuljer-Kultur 393
Jakowliw Andrij. Deutsches Recht in den Schriften der ukrainischen Juristen des XVIII. Jhdts. 404

Lichtbilder: a) Professor Akademiemitglied Jan Rypka — Kuratoriumsvorsitzender.

b) Professor Iwan Borkowskyj — Rektor.

c) Professor Olexander Mytziuk — Rektor und Kuratoriumsvorsitzender.

d) Senat der Ukrainischen Freien Universität im Jahre 1940/41.

Видання Українського Вільного Університету:

	К	РМ	ЗЛ
І. Горбачевський: »Органічна хемія«, 600 стор.	150.—	15.—	30.—
С. Дністрянський: »Загальна наука права і політики«, т. І, 150 стор.	100.	10.—	20. —
С. Дністрянський: »Річеве право« (літогр.), 204 стор.	60.—	6.—	12.—
Д. Дорошенко: »Огляд української історіографії«, 222 стор.	60.—	6.—	12.—
Р. Лащенко: »Історія українського права«, ч. І (Княжа доба), 150 стор.	50.—	5.—	10.—
К. Лоський: »Історія і система римського приватного права«, т. III, ч. 1, 2, 3 (літогр.), 325 стор.	122.—	12.20	24.40
В. Тимошенко: »Картелі і трести« (літогр.), 335 стор.	66.—	6.60	13.20
В. Щербаківський: »Палеоліт« (циклостиль), ст. 58 + 3 табл.	20.—	2.—	4.—
Науковий Ювілейний Збірник, т. І, II, стор. 697	180.—	18.—	36.—
Науковий Збірник У. В. У., т. І, II, стор. 345	90.—	9.—	18.—
Науковий Збірник У. В. У., т. III			
Український Вільний Університет в рр. 1926—31, ст. 200	36.—	3.60	7.20

Ціни розуміються франко склад, без пересилки; на пересилку долучати 10% вартости замовлення. Для організацій та книготоргівель — знижка (рабат) до 33% вартости замовлення в залежності від його розміру. При великих замовленнях пересилку оплачує Книжковий Склад У. В. У. Книжки висилаються лише за готівку або за післяплатою-добіркою (в Протектораті та в Генер. Губерні).

Замовлення й гроші посилати на адреси:

З РАЙХУ ТА ПРОТЕКТОРАТУ: Společnost přátel Ukrajinské Volné University (knižní skladiště) — Praha II., Ve Smečkách 29/II. Protektorát B. u. M. Účet poštovní spořitelny — Praha č. 95.033.

З ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНІ: Через місцеві книгарні або за післяплатою.

ІЗ СЛОВАЧЧИНИ: Spolok ukrajinských inženierov na Slovensku, BRATISLAVA, Tchelná 30. S. R. Účet poštovej sporiteľne — Bratislava č. 6,006 pro Universitu.

Fedenko Panas. Vliv dějin na ukrajinský národní charakter 375
Čavla Vasyl. Prameny obchodního práva v Protektorátu Čechy a Morava 386
Sherbakivskyj Vadym. K otázce o t. zv. bodech tripilské kultury . . . 393
Jakovlin Andrij. Německé právo ve spisech ukrajinských právníků XVIII. stol. 404

Fotografie: a) profesora, člena akademie věd a umění, dr. Jana Rypky — předsedy kuratoria.

b) profesora Ivana Borkovského — rektora.

c) profesora Alexandra Mycjuka — rektora a předsedy kuratoria.

d) senátu Ukrajinské volné university v r. 1940/41.